THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
1817
LIBRARIES

127. ИЗДАЊЕ ЗАДУЖБИНЕ И. М. КОЛАРЦА 127.

Др. ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ

ИСТОРИЈА СРПСКО-БУГАРСКОГ РАТА 1885

КЊИГА ПРВА

ОД ПИРОТА ДО СЛИВНИЦЕ

БЕОГРАД, 1908.

НОВА ШТАМПАРИЈА „ДАВИДОВИЋ“, ДЕЧАНСКА УЛИЦА БР. 14.

ЉУБ. М. ДАВИДОВИЋА.

ПОСВЕТА

Вашим драгим и светлим сенима,

храбри ратни другови моји,

који у рату 1885 на бојишту јуначки погинусте

за Краља и Отаџбину,

посвећујем овај рад.

1908. **Др. Владан Ђорђевић**

ПРЕДГОВОР

Мој нараштај имао је тешку али части пуну дужност да води три рата, два за ослобођење и независност Србије, а трећи за политичку равнотежу на Балканима, за осигурање будућности Српства.

Прва два рата васкрсла су Српску Краљевину.

Трећи рат, и ако није имао војничког успеха, — а зашто га није имао, то ће се детаљно видети из ове историје — дао је Србији двадесет година времена да се боље спреми за своју националну мисију, спречио је за двадесет година, да се судбина Старе Србије и Маћедоније не реши онако, како је решено питање о Источној Румелији.

Служећи у та три рата као начелник санитетског одељења Врховне Команде Српске Војске, ја сам својим очима гледао надчовечанске напоре нашега народа да одговори својој националној мисији, и зато сам сматрао за дужност, не само да положим јаван рачун о раду војне струке, којом сам управљао у та три рата, што сам учинио у мојој „Историји српског војног санитета“, него да побележим и да сачувам за потоње нараштаје све што сам видео и од самих ратних операција, све што сам могао прикупити поузданих података о свима догађајима у тим ратовима.

Тако су постале моје ратне успомене, које су штампане у моме књижевном месечнику „Отаџбини“,

под насловима „На граници“, „Преко границе“ и „Сливница“ са изричном напоменом, да их штампам као рукопис, као грађу за доцнијег стручног историка тих ратова. Рачунао сам да ће, ако нико други, а оно за цело Историјско Одељење Главног Ђенералштаба Српске Војске, које за то постоји, узети на се и урадити тај стручан рад, по својој служебној дужности.

Али прође 30 односно 23 године од тих наших ратова, а ми не доживесмо њихову историју. Појединци су штампали своје монографије (Сава Грујић, Јован Мишковић, Стеван Грујић) или су преводили списе страних официра (Љуб. Остојић, Тихомиљ Г. Јовановић, Жив. Г Павловић) или су своју грађу ставили на расположење страним официрима (Кока Миловановић Билимеку). Говори се да је покојни ђенерал Дим. Ђурић написао историју другог српско-турског рата, али то дело ни до данас није штампано. Историјско Одељење нашег Главног Ђенералштаба није до данас публиковало ништа од свога рада на историји наших ратова.

Сама потреба наставе у стратегији и тактици нагнала је поједине официре, који предају те предмете у нашим војним школама, да ме замоле, да прештампам у засебне књиге моје ратне успомене, јер „кад год им треба да цитирају догађаје из наше ратне историје они морају да упућују на „Отаџбину“ до које је данас тешко доћи“.

Ја сам се тој молби одазвао. Узевши у обзир да оно мало грађе о српско-турском рату, што је публиковано после мојих успомена, не беше ни из далека довољно за покушај да прерадим дѣло од 65 штампаних табака, у какву-такву историју тога рата: даље с погледом на околност да на све моје јавне молбе за исправке, ако у мојим успоменама има какве нетачности или неправде коме нанесене, за 30 година не добих

више од 2—3 изјаве које исправљају ситна, лична питања, — ја сам имао права да мислим, да је све оно, што се налази у мојим успоменама из прва два рата, више или мање тачно и верно. Зато сам те успомене лане просто прештампао у две књиге под насловом „Српско-Турски Рат 1876, 1877 и 1878“.

Али нисам тако могао поступити и са „Сливницом“. Од како је она штампана, прикупило се и с наше и са бугарске стране, и то од официра, који су имали важне команде или важног учешћа у томе рату, толико нове грађе, да је моја дужност била барем покушати да моје успомене допуним и прерадим у Историју Српско-Бугарског Рата, која би садржавала ***све што је до сада о том рату публиковано, и колико се може више сасвим нове грађе, која још није нигде штампана.*** За прво сам нашао довољно грађе у књигама: одличном делу капетана *Бендерева,* који је командовао бугарским десним крилом, и који се одликује својом објективношћу у излагању ратних операција; капетана *Попова,* који је командовао левим крилом бугарске војске, који је по мало шовен, али даје доста службених докумената; капетана *Кисова,* који је командовао струмским пуком, који је највећи шовен и велики фразер, али је драгоцен извор за психолошко стање народа и војске бугарске у овом рату; у расправама професора *Слободана Јовановића,* академика *Стојана Новаковића,* и д-р. *Милована Ђ. Миловановића;* најзад у преводима књига мајора *Кунца* и пуковника *Регенсбурског.*

За друго имам да благодарим моме пријатељу ***Вукашину Ј. Петровићу,*** који је био члан Владе Српске за време српско-бугарског рата и који ми је ставио на расположење своје белешке о саветовањима и одлукама у Министарском Савету и у Краљевском Двору, и моме ратном другу пуковнику ***Светозару Нешићу,***

који ми је, чим је прочитао оглас да је моје дѣло ушло у штампу, писао ово:

„И сâм намеравам изнети на јавност у главним цртама опис тога рата, али како ценим ово ваше дело као капитално, према брижљиво прикупљеној грађи и Вашим ратним белешкама, то желим да у њему изађу и извесна моја расматрања и забелешке из тога рата“.

Ја сам ову понуду са благодарношћу примио. Истина ја сам ову богату грађу г. пуковника Нешића добијао за време самог штампања ове књиге, и према томе морао сам се задовољити да је само хронолошким редом унесем у моје дело, али она је удвостручила аутентичне податке о нашој војсци у овоме рату.

Дуго сам се размишљао при преради мојих ратних успомена у ову књигу, да ли да оставим, нарочито у првој половини, и оне белетристичне арабеске, које за сам рат, за догађаје немају велике важности. Али узевши у обзир: да ова књига није писана само за научнике и стручњаке, него да она треба да продре у шири круг читалаца, ако се хоће да се наш народ користи овако скупо плаћеним искуством — нашао сам да не треба изостављати оно што стручњацима неће сметати да нађу што њима треба, а већини читалаца даће воље да се пробију кроз масу стручних, погдешто неизбежно сувопарних описа, у толико пре, што ће се на тај начин допринети психологији овога рата и рељефности историјске слике.

Ако ова књига успе да у подмлатку наше војске изазове живље интересовање за историју њених ратова, у којој може наћи за себе више поуке, него у историји свију туђих, под сасвим друкчијим одношајима вођених ратова, ако услед свог сопственог ратног искуства Српска Војска прегне да у мирно доба поправи све оне махне своје, због којих је рат од 1885 остао само

крвава рекогносцировка, онда ће се за нашу народну мисију урадити врло много, и онда ће за то у првом реду имати да се благодари штедрој помоћи, коју је велики српски родољуб *Илија Милосављевић Коларац* указивао српској књизи не само за свога живота, него је ево указује и после своје смрти, јер без те помоћи много већих књижевних трудова не би могло угледати света. Ја сам врло захвалан управном одбору Коларчеве Задужбине што је нашао, да ово моје дѣло треба уврстити у њезина издања.

Београд на Св. Саву 1908. год.

Др. Владан Ђорђевић

САДРЖАЈ

СТРАНА

КЊИГА ПРВА

ОД ПИРОТА ДО СЛИВНИЦЕ

I

Организација и формација Српске, Бугарске и Источно-Румелијске Војске. Њихово бројно стање.

Ниш 10. Сейшембра 1885.

Синоћ сам врло доцкан заспао, најпре због овог дневника, а за тим због мучних мисли, које су ме салетале услед новости из Пловдива.

Пола ноћи беше давно превалило; музика, која је у башти „Европе“ тутњила, беше давно престала, чак и ларма у ходнику хотела, која скоро никад не престаје, беше се мало утишала, и ја бих дакле, после тако бурног дана, могао најзад заспати, али пред мојим склопљеним очима стајаху крупна питања, исписана још крупнијим словима, која су горела као да су сама ватра:

— Куда, на коју страну? Скрштених руку остати не можемо, то је јасно; али шта, куда, с киме и с чиме? —

Ја сам силом хтео да се отмем од тих мисли, али заман...

Најзад, ваљда пред зору, заспао сам.

Јако лупање на вратима моје собе тргло ме је из тога сна.

— Ко је? Шта је? — питао сам онако бунован, скочивши из постеље.

— Молим, отворите! — чуо се мени сасвим непознат глас. Имам једно писмо за вас.

— Писмо за мене? у Нишу? — размишљао сам палећи свећу. Биће неко неспоразумљење.

Отворих врата и видех једног момка у сељачком оделу.

— Поздравио мој господин и послао вам ово писмо. Вели нема одговора. Збогом! —

Погледам на адресу писамцета. Беше доиста мени адресовано.

Кад сам отворио куверту, у њој нађох само посетницу, на којој беше с једне стране наштампано име једнога мог школског друга, а с друге стране написано ово:

„Драги В . . . . . .

Мало час примљена је депеша од г. Министра Војног којом јавља: да се Његово Величанство вратило у Београд, и да је потписан ***указ о мобилизацији војске.***

Ово ти јављам као резервном официру да знаш. С поздравом твој Н.“

Кад сам ово прочитао мени нешто одлакну. Као да ми неко руком скиде некакав сињи терет с прсију.

— Дакле мобилизација... хм, хм... Само кад је Краљ у Београду... Нисмо се ни ми камењем на Бога бацали... —

Бејах врло захвалан моме старом школском другу што није пожалио труда да ми, и ако ноћу, одмах јави тако важну новост.

Једва сам дочекао да сване.

Далеко пре канцеларијског времена упутио сам се у град, у штаб моравске дивизије, да видим, има ли каква заповест, или бар штогод детаљније, из Књажевца?

Штаб нађох смештен у оној кући у граду, где нам је другог рата била телеграфска станица, кад отесмо Ниш, само што сад беше пред кућом мало баштице.

И ако беше још врло рано, нашао сам у штабу не само све официре тога штаба, него и пуно других официра: не само из гарнизона нишког, него и из других команада, који се беху десили на одсуству или на путу. Све њих беше скупио глас о мобилизацији војске. Сви они беху раздрагани том новошћу.

— Ево и кмета београдског! — гракнуше сви у глас кад и ја уђох у собу, где се беху сви искупили — мирно, очи на десно! Не гледајте ви што је он сад у цивилу. За 2—3 дана, ако га сретнете с батаљоном, морате командовати „к рамену“, јер за 2—3 дана садашњи раскмет биће активни пуковник! —

У томе тону ишло је с грацијом у бесконачност. Једва су ми дали времена да се поздравим с друговима.

— Море децо ласно ћемо ми за то, него кажите ви мени, има ли што даље из Књажевца!

— Ништа још — рече заступник дивизијара — али није ни чудо, јер пуковник Ђукић, путујући с трупом, једва ако је сада на Треснбаби.

— Знам — наставих ја — али кад је окружни начелник још јуче чуо пуцњаву чак у Књажевцу, мора да су емигранти већ пред самом вароши, јер оно неколико пограничних стражара зацело није им могло дати Бог зна каквога озбиљног отпора! —

— Каква пуцњава, какав Књажевац? — рече један несташко — о мај, зар ви ни један не знате Панту Книћанина? Он је таква шаљивчина, а ви овде узели његову депешу за готов новац, па одмах дај по ноћи шаљи толику војску!

— Та већ неће бити ни тако — рече заступник команданта — не креће се трупа тако напамет, као што ти мислиш!

— Било како му драго с том депешом начелника књажевачког — прихватих ја — баш да узмемо да су сви српски емигранти и све црногорске војводе, којима смо ми дали по 20 хектара земље, готове куће, и по 20 дуката месечне пенсије — баш да су сви ти јунаци упали из Бугарске у Србију, да јој благодаре на материнској љубави и гостопримству, опет сам ја уверен, да мобилизација војске није због њих наређена, већ због крупних политичких догађаја у Пловдиву.

— Тако је, о томе нема сумње — повикаше сви у глас — и каква срећа што је овај указ готово све резервисте затекао на окупу, на вежбањима! —

— Та није да ћемо брзо извршити мобилизацију, него, него к'о сами Прајзи! — рече опет онај несташко.

— Но, рече други — то ћемо већ видети. На жалост од како имамо ново устројство војске нисмо ниједанпут пробе ради мобилисали да видимо како иде... —

— Па кад ћемо пре? Нема још ни пуне две године, како је нова организација ступила у живот. На сваки начин ми ћемо довољно брзо извршити не само мобилизацију него и концентрацију, док догађаји сазру за решавање! —

— Ах, да ми је само знати план за концентрацију, одмах бих најтачније могао казати, на коју ћемо страну! —

— Као да и о томе може бити сумње. Мени не треба ни то, па да знам против кога мобилишемо. Та то је јасно као дан. У Румелији буна, проглашује се уједињење са Кнежевином Бугарском, Маћедонија ће да плане као сува слама, Грци за цело неће седети скрштених руку, то значи: да су дани Турске Царевине у Европи изборјани, нашу маршруту прописују сами догађаји: право у Стару Србију!

— Поздравила те Аустрија да се ти са српском војском чешеш око „њене“ железничке линије Солун-Митровица! —

— Шта Аустрија? Ми смо с њоме сада у тако дебелом пријатељству, да ће нам она дати не само све до Солуна, него ће нам после на послужавнику донети и Босну и Херцеговину, и онда ћемо ми, на предлог Кнеза Црногорскога, крунисати нашега Краља у Призрену, или у нашем Версаљу, у Скопљу, ако хоћете за цара, јер ће се Бугарима досадити онај њихов Шваба, па ће тражити бар персоналну унију са Србијом, и — Душанова Србија ће васкрснути већа и лепша него што је била у XIV-ом веку! —

— Ти имаш тако силну уобразиљу, да је штета што си отишао у солдате, уместо да пишеш романе. Поред свега дебелог пријатељства с Аустријом, она ће нас увек гурати на Бугарску, прво, да се што даље одмакнемо од њене „сфере“, а друго да што више окрњимо од руске сфере у Бугарској, да за њу вадимо кестење из ватре...

— Па нисмо ми ваљда тако луди да се покрвимо Аустрији за љубав с нашом рођеном браћом, с Бугарима?

— Да си ти синоћ био с нама на пиву пред официрском касином, имао би прилике да чујеш опширније, колико та пословењена татарска раса има братских осећаја за нас. За мој рачун, нама и нашој будућности прети већа опасност од Бугарске него од Турске, и пре но што се отвори стециште над масом Отоманског Царства у Европи, ми треба да смо већ пречистили рачуне с Бугарима. Ако дакле Аустрија само хтедне да нам гарантује видински, софијски и ћустендилски округ, ја бих се направио да хоћу да вадим кестење из ватре за њу, ја бих најпре осигурао источну границу, научивши Бугаре памети да им „Морава-та“ никад не дође на уста. А за Босну и Херцеговину лако ћемо. Сетите се Ломбардије и Венеције. Аустрија је на она четири града и на целу горњу Италију утрошила стотинама хиљада људ-

ских живота, и много више милијуна форината него што је утрошила на Босну и Херцеговину, па ипак их једнога лепог дана, баш на послужавнику, поднесе Италији, оној истој Италији, коју је свагда побеђивала.

— Јест, ама је тај послужавник направио Наполеон III? —

— За нас ће ту улогу примити независна Угарска, јер она нема ама баш ни мало рачуна, да своју садашњу превласт у Аустроугарској Монархији жртвује за љубав тога, да постане обична провинција у великом словенском Аустријском Царству. Ви треба да знате да се Маџари више боје умножавања словенског елемента у монархији него што ми страхујемо да од окупације Босне не постане анексија. Онога дана, кад руски Козаци стану појити коње на Дунаву код Беча, а тај ће дан неминовно доћи због оно мало Севастопоља — тога дана биће и наш послужавник за Босну и Херцеговину готов.

— Све је то — умеша се у разговор један од виших старијих официра — лепо и красно, али и кад не би било онога лепог начела да l'armée ne délibère pas, мени се чини да никаква, а камо ли висока конјектурална политика није за нас официре.

— Што — рече један од најмлађих — ми смо овде међу нама девојкама, нема ниједног без лампаса или реснатих еполета, а од намесништва на овамо, сваки виши официр не само да има право мешати се у политику у опште, него ако је паметан, он припада извесној политичкој партији, па кад она дође на владу, онда се аванзује да ранглиста оде на паран-парче.

— На жалост — умешах се и ја опет у разговор — у томе има нешто истине, и ко зна да ли је то била срећа за нашу војску, што су јој многи виши официри ударили у политизирање. Али оставимо то на страну. Мени се чини да од нашега данашњег разговора нико неће имати вајде, јер у њему нема никаквога реда ни система, говоримо шта коме падне у памет.

— Живео систем! — стадоше се смејати — бадава, види се човек, који је научио да говори у Скупштини! Врло добро. Поштовани лорд-мер београдски има реч. —

— Ја примам. У колико сам ја разумео све поштоване предговорнике (општи смеј), имају два изгледа за нашу вој-

ску, која се мобилише: или да потпомогне бугарски покрет и да, нападајући једновремено на Турску, отме Стару Србију, или да упадне у Бугарску, и да осигура Србији одговарајући еквиваленат за случај, да се оствари унија северне и јужне Бугарске.

— Тако је, врло добро!

— Кад је тако, онда мислим да би за наш данашњи разговор било далеко корисније да, уместо још далеких великих политичких евентуалности, претресемо ово питање: како стоји наша војна организација, бројно стање војске, коју можемо кренути, њено наоружање и њена опрема, према свима тим односима у садашњој турској, односно бугарској и румелијској војсци, те да, упоредивши војну снагу и нашу и наших могућних противника видимо, бар од прилике, у коме правцу имамо више *војничких* услова за успех? —

Сада се већ нису више смејали. Многи само климнуше главом у знак одобравања.

— Вама су — наставих ја — зацело свима познати ти односи и цифре, ако не за турску и бугарску снагу, а оно бар за нашу. Али за ме, који сам још пре шест година оставио активну војну службу, за мене је неодољива потреба, да се оријентујем у радикалним променама које су наступиле у нашој војсци од 1883-ће године на овамо, јер, на моју срамоту, морам признати да немам ни појма о нашој новој организацији војној. Како смо тако срећни, да у нашој средини имамо једног од највреднијих чланова онога комитета, који је израдио нашу нову организацију војске, који ће и иначе најбоље знати војно устројство и убојну спрему наших комшија, ја мислим да ћу погодити жељу свију нас, ако предложим: да нам г. Х......вић у кратко нацрта војну снагу нашу, бугарску и турску! —

— Прима се! Усваја се! — повикаше са свију страна, и сад сви стадоше салетати тога ђенералштабног официра да говори. Ја сам нарочито њега апострофирао, јер сам поодавно знао да је он један од најспособнијих чланова наше ђенералштабне струке.

Он се мало устезао, али најзад узе реч:

— И да нисам учествовао у изради ове наше садашње организације, ја бих морао признати да је, према нашим

околностима, према ономе што наш државни буџет може да одвоји годишње на војску, наше војно устројство *релативно* добро. Ја имам само једну зебњу, а то је, да је оно још сувише *младо* за какву већу акцију наше војске, јер као што је г. пуковник приметио, оно је тек две године старо, ми се налазимо с нашом војском усред реорганизације. Али да почнемо из почетка. Као што вам је познато, главно је начело наше организације, да је сваки способан Србин војник од 20-те до 50-те године живота. Војска се дели на три позива: први, који се састоји из сталнога кадра и његове резерве до 30-те године живота; други позив од 30-те до 37-ме године живота, и трећи позив од 37-ме до 50-те године живота. Служба је у сталноме кадру две године. Првенци, јединци, ђаци и сваки други задругар, имају права да служе у сталноме кадру само пет месеци, а јединиранитељи породица само један месец дана. То су наши „петомесечари" и „једномесечари"! —

— Pardon — упадох ја у реч — само једно питање. Налазите ли ви, као ђенералштабни официр, да је служба од две године у сталном кадру довољна, да од сељака направи доброг војника, а нарочито да спреми довољно добрих подофицира за целу војску? —

— Хм, то је тугаљиво питање. Ја, лично, налазим да је рок и сувише кратак, нарочито што наши војници само лети могу да раде, и што се страшно много времена изгуби у невојничким занимањима, потребнима дотичном гарнизону. Подофицира једва имамо колико треба за стални кадар. Али ви знате да у нас има врло учених и врло високопостављених официра, који су читавим књигама доказивали, да се и с далеко краћим роком службе у сталноме кадру може израдити добра војска. Те су теорије, у свези с оном „да је сваки Србин јунак" — учиниле, да се данас не може ни замислити таква влада у Србији, која би могла у нашој Народној Скупштини протурити закон о дужем року службе у сталном кадру! —

— Молим, наставите! —

— Одело, целокупно наоружање и кола за комору првог позива *даје држава*, а коње и волове за подвоз даје народ. За други и трећи позив даје држава само наоружање, а све остало народ, и то, одело имају да себи набаве сами вој-

ници, а волове имућнији и старији људи. За неспособне постоји војница....

— Опростите што морам опет да вас прекинем, али то што сад рекосте о комори првог позива, врло ме је пријатно изненадило. Дакле држава даје кола! Наравно нарочито удешена за интендантуру, муниционе и друге колоне! То је дивота. Истина, можда коњи и волови, које ће народ дати, неће баш свуда бити добро спарени, можда ће се и с амовима, тако напабирченим, кубурити, али опет хвала Богу кад наша војска неће више вући за собом онај валенштајнски трен, који је јео више него цела војска, а који је сметао у свима њеним кретањима и првог и другог рата! —

— Жао ми је — настави ђенералштабни — али вам ту радост морам покварити. Држава даје кола за први позив, али за сада само на хартији, на којој је штампано ново устројство. Држава није набавила до сад ни једна од тих кола. С тога се ја бојим, ако овога пута дође до какве акције, да ће нам комора бити гора но што је била првог и другог рата. —

Ама као да ме је хладном водом полио. Ја сам ћутао. Један од млађих официра узе реч:

— То ћемо тек да видимо. А најзад, то није главно. Наоружање нам је позитивно боље. Кокина је пушка боља и од турске и од бугарске пушке, она тако далеко тера, да ће косити на одстојању на коме непријатељска пушка не може ни добацити. Само морално дејство од пушке, која на таквој даљини бије, тако је огромно, да нам је победа сигурна! —

— Што се нашег наоружања тиче — настави ђенералштабни официр — пушка нам је одиста једна од најбољих прецизионских модерних пушака, али само под два услова: прво да је свагда у рукама сигурног нишанџије, а друго да има много муниције. Што се првога тиче, ми смо и у самоме сталном кадру до сада страшно мало гађали у нишан, тако мало, да ја не верујем да се и стални кадар добро познао с новом пушком, а што се тиче резервиста они, због вечног немања новаца, нису позивани ни на већа војна вежбања у опште, а камо ли на гађање новом пушком. Па и стални кадар, у колико је гађао нишан, радио је то само на равницама као тепсија. Што се другога тиче, ако се до-

бро сећам, ми данас можемо имати 6 до 7 милиона фишека за модел од 80. године.

— Па то је доста к'и воде! — рече онај најватренији, јер је најмлађи.

— Како за који циљ — рече један артиљеријски официр. Како наши војници расипљу муницију, а они за ово неколико година од другога рата на овамо зацело нису променили нарав, нити смо ми официри у два рата успели да поле овладамо ватром наших војника, па да они пуцају само на команду — ја се не бих смео упустити у нови рат без 15 милиона фишека, јер би то за наших пет дивизија таман стигло за три праве битке! —

— Знам — брањаше се онај млади — али Србија ваљда не троши толике године забадава на крагујевачку фабрику. Она је набавила све машине за израду ове нове муниције, ја сам од самог управника војно-техничких завода чуо, да наша војна фабрика може, само ако јој се даде довољно кредита, избацити сваки у Бога дан по 100.000 фишека за Кохину пушку. То су три милиона месечно?

— Да упитамо стручна човека — рече ђенералштабни и окрете се потпуковнику П....... — Ти си Љ..... био толике године у Крагујевцу, ти нашу фабрику знаш као свој џеп. Шта мислиш ти, колико наша чаурница може избацити дневно? —

Љ..... узе писаљку, прорачуна нешто, па рече:

— Ако се свима силама буде радило може давати 35.000 дневно![1] —

Ми се само погледасмо.

Онај „млади" не хтеде још да положи оружје, већ рече:

— Љ..... је давно из фабрике. Он не зна најновије машине које су набављене, као што их познаје пуковник Велимир Стефановић. Најзад најбоље ће знати колико имамо муниције, и колико можемо имати дневно, само Министарство Војно. Па кад је оно ***одбило понуду једне велике стране***

[1] Фактично стање муниције било је, као што сам после рата сазнао, овако:

30-ог октобра, дакле 50 дана после овог разговора у штабу моравске дивизије, имали смо свега 8,700.000 фишека, за 15 дана ратовања једва ако је придошло 300.000 метака. Ово ми је казао сам начелник артиљерије у Врховној Команди, пуковник г. Анта Богићевић.

фабрике, која је учињена преко г. Срете Величковића трговца у Београду, ***понуду, да нам 10—20 милиона фишека за Кокињачу лиферује, и то на вересију,*** на отплату за толико година, онда за цело нико не може ни претпоставити да имамо оскудицу у муницији пешачкој.

Овај последњи разлог прилично ме умири, јер најзад, ко је надлежнији да зна, колико имамо и колико нам треба муниције, него само Министарство Војно? С тога ја свршух разговор на топове.

— Што се артиљерије тиче — настави наш ђенералштабни — наши спредњаци Лахитовог система сада су много гори, него што беху другог или првог рата. Сваки је од њих избацио преко хиљаду метака, и сваки нам је топ толико исквarен, да од њега нема друге вајде, него да их све бацимо наново у ливницу и да их претопимо. Ово је тако опште уверење, да се чак ни Скупштина није устезала да вотира потребне милионе за сасвим нову пољску и брдску артиљерију. И тако смо поручили Де Банжове остраргане. Ако стигну пре рата, à la bonne heure, имаћемо одличне топове, и ако само с 500 метака на батерију. Али ако морамемо угазити у рат с овим топовима, ја бих овaку заповест издао свима батеријским командирима: да нигде не пуцају на велика одстојања, јер им ниједан метак неће добацити, те ће се тако само у лудо харчити гранате, него да се сматрају као прости помоћници пешадије, нарочито као њена главна заштита при одступању. Ја бих оваквим топовима дао само картече, па би заповедио командирима, да ћуте док се год наша пешадија држи, а кад ова одступи, да избаце колико год имају картеча на непријатеља, па да му после оставе тај материјал за ливницу, ако га картеч не заустави.

— Ах — уздахнух ја и нехотице — у колико се сећам нашега првог и другог рата, ми смо пре у стању ризиковати успех највеће битке, него једну једину критију тих лоших топова.[1] Имамо ли бар доста топовске муниције?

— Граната има доста, али се бојим да се не распрскавају као турске у почетку нашег првог рата... —

[1] **Кад се свршио и трећи рат, уверио сам се, да наши батеријски командири много личе на Бурбонце. И они нису ништа заборавили нити**

— Што?! —

— Па зато што у нас, кад човек сврши пољску привреду, он постане телеграфиста, а ако некога у сто година пошљу да се спреми за специјалисту у модерној фабрикацији барута, он, чим дође, постаје ордонанс-официр или ађутант, а за барутане у Страгарима добар је и чича Арса! —

— Молим, молим, немојте да ударамо у личности. Држимо се г. кметовог „система" у разговору. Да бисмо довршили разговор о војној опреми, како стојимо с оделом, са шаторима итд.?

— Одела ће бити за први позив, ако раздамо и парадно и обично одело и — летње хаљине од сеглтуха. Истина изгледаћемо врло шарено за једну „праву" војску, али кад смо могли другог рата по зими од 11 степени Реомирових, војевати у сеглтуху, зашто не бисмо могли и сада по овој врућини? Arme Leute kochen mit Wasser. Односно шатора, ја сумњам да их има више, него што је преко нужно за сам стални кадар. Срећом је лепо време па се може и на ледини спавати. Што се хране тиче ја не знам да л' у општинским кошевима има штогод, али од како Америка са својим житом конкурише чак Одеси, наш извоз хране није Бог зна какав, и народ ће дати хране за војску доста. Сена за стоку бојим се неће бити доста. У инжењерији чини ми се да још траје распра о Линемановом ашовчићу, иначе знам да врло мало спреме имамо за мостове екипаже, за мине и за пољске телеграфе; а о телефону и оптичком телеграфу, у нашој војсци се још и не мисли. А и што ће нам? Наши су стари без свега тога боље ратовали. Е, а како нам је санитет опремљен, то ће нам М... боље казати! —

Санитетски референт дивизије, који такође беше међу нама, само се намршти па рече.

— Вала, за ово последњих девет година, ја не верујем да је за санитет набављена и једна чиода више него што треба за гарнизонску службу, па и то, знате како је сјајно! —

научили. Ми смо изгубили не само Сливницу него и Пирот и цео рат, али нисмо изгубили до једну једину топовску крнтију. Бугари већ нису тако заљубљени у мртви метал. Они су оставили Моравцима читаву батерију Круповых остргана, и то само зато, што им је сметало у брзом кретању, кад им се ваљало са свих страна концентрисати у Сливници.

— Е, то ми је већ сувише — наљути се онај „млади“ — што сте ми ту узели кукати, као да ћемо да се бијемо с Прајском или с Инглеском! Ма каква да је наша спрема биће боља од баштованцијске. Да су тако наши стари нагваждали, не би било ни првог ни другог устанка у почетку овог века, и ми бисмо још и данас били турска раја. Али су наши стари знали да „бој не бије свијетло оружје, већ бој бије срце од јунака“. Него деде да се пребројимо да видимо колику војску ми можемо да кренемо, а колику наши противници, па ћете видети да можемо певајући загазити у рат! —

— Добро. Хајдемо даље! — рекоше сви, и ђенералштабни официр настави:

— По устројству наша је војска, као што знате, подељена на пет дивизија. Свака дивизија има: три пешадијска пука од по 4 батаљона, то је 12 батаљона на дивизију, или 60 батаљона првог позива. Даље има дивизија један коњички пук од 4 ескадрона, један артиљеријски пук од 8 батерија, једну пионирску чету, један мостовни полутрен, једну болничарску чету, четири пољске болнице, једну марвену болницу, једну муницијску колону с радионицом, једну профијантску колону с радионицом пекарском и месарима, и једну занатлијску чету. Сем овога у активну војску рачунају се: гардијски коњички ескадрон, брдски артиљеријски пук, мостовни трен, резервна болничарска чета, резервна муницијска и профијантска колона, једна железничка и једна минерска чета, које последње, као што сам поменуо, још нису формиране. Еле то је састав „активне војске“. Другог позива има такође пет дивизија. Оне имају број батаљона као и први позив но с половином комплекта, а од осталих родова војске само половину и то у коњици по два ескадрона, а у артиљерији по 4 батерије на дивизију. Трећи позив има само пешадију, дакле 60 батаљона.

— Молим, само један тренутак — упаде у реч млади ентузијаста — да направимо мало сумице:

I позив	60 батаљона,	40 батерија,	20 ескадрона
II позив	60 „	20 „	10 „
III позив	60 „	— „	— „

То чини 180 батаљона пешака, 60 батерија и 30 ескадрона коњице, или другим речима 150.000 пешака, 360 топова, осем брдске артиљерије и 4.000 катана. Да не држите случајно

да је то мало да се победе јучерашње баштованције, које нису хтеле да се туку ни за своју слободу, него су морали Руси да им је извојују? Та баш и да се с Турском побијемо, ако она морадне поделити своју снагу на три дела, против Бугарске, против нас, и против Грчке, видеће да је ово мало друкчија војска него што беше 1876 год. —

— Пре свега — рече ђенералштабни — ја говорим о томе, како је по устројству, а у колико ће се оно моћи *данас* извршити, то ћемо видети, јер је у опште питање, да ли ћемо ми мобилисати сва три позива или само активну војску. За тим о вероватноћи: ко ће кога победити, можемо, ако хоћете, говорити кад разгледамо данашњу бугарску и турску војну снагу и опрему, па је упоредимо с фактичким бројним стањем војске, коју ми можемо извести у поље. Али пре тога требало би да загледамо мало и у наш ***официрски кор***. Ми сада једва да имамо толико официра, колико треба за добро снабдевен оволики стални кадар. Када од сваке садашње пешачке чете постане активни батаљон, доћи ће на сваки батаљон активне војске у најсрећнијем случају 4—5 официра. За други позив једва ако најамимо по једног до два официра на читав пук, за трећи позив нећемо имати ни једнога. Колико имамо нижих чинова? И сувише мало за први позив. За други и за трећи никаквих. И то су сами ***квантитативни***, бројни одношаји нашега официрског кора и подофицира. А о ***квалитету*** наших официра, о заповедништву у опште, о духу и образовању наше војске, о томе не смем ни да говорим .... —

— Што, што? — повикасмо сви.

— Па из врло простог узрока — насмеја се ђенералштабни — овај наш млади пријатељ позваће ме одмах на двобој, а како сам се ја толико исто вежбао у гађању колико и остала војска, то ће ме убити на месту, а ја волим да погинем у рату него тако.

— Господине — рече онај ватрени, направивши увређено лице — ви мислите да сам ја йзпрêка? —

На ову се алузију насмејаше сви, јер историја Капнеровог двобоја беше још у свежој успомени свију официра нишкога гарнизона.

Сви навалише да ђенералштабни официр говори и о тим тугаљивим стварима, јер — као што један рече — ако ми

сами међу собом немамо храбрости да признамо своје мане, онда се никада не можемо надати бољитку, и он пристаде да говори, али под условом: да се нико не нађе увређен, и да га нико не прекида, и да му не упада у реч. Кад сврши, рече, све што о горњој теми има да каже, он је готов одговарати на свачију критику и на свачију примедбу.

Ево, од прилике, шта је рекао:

— Наша војска има тројаких официра: из фронта, из Војне Академије и из аустријске војске. Фронтовни официри, то су већином људи, који су свршили основне школе, или још и по који разред гимназије, па су ступили у војску, било драговољно или по позиву, и после продужили службу, да се дослуже официрскога чина. Они дакле имају мало општега образовања, а о војсци знају онолико, колико прописи налажу, и колико има на српском језику написанога. У последње време почели су у војску да долазе и да служе за официрски чин већином они младићи, којима није мило трудити се и напрезати се умно, а који ни иначе не стоје у моралу врло високо. Школски официри имају нешто више образовање, али *војничко* је ипак врло оскудно, јер се доктринарски предаје, а међутим предаје се много из природних наука и математике, што питомци, по себи, нерадо уче. Тако дакле питомци ове школе, при свршетку курса добијају врло мало појма о ономе што им, као официрима, највише треба. У осталом строго узевши, то и није баш велика незгода, јер тек сад настаје стројна служба, која, у свези с разумном студијом, најбоље спрема официра за његов позив. Но то баш беше у нашој војсци тешко, да не рекнем немогућно. У раније време и први питомци шиљани су у стране земље, већином ради изучавања стројне службе у страним војскама. Но ових је било врло мало, нарочито за коњицу и пешадију, па с тога су ова два рода војске и били веома јако заостали иза артиљерије. Управо стројна служба није имала скоро никакве вајде од школованих официра. Сем тога је и војске врло мало било да би се официри могли практички спремити. Тек доцније, око 1870 године, почели су да улазе бољи официри из школе у пешадију и коњицу, али нису имали вајде, јер њихови командири, сем нешто егзерцира, нису били темељни у другим знањима, нарочито нису знали много у тактици, познавању дејства оружја, познавању зем-

љишта и у изради разних видова опкопа. С тога је врло добро учињено, што је известан број официра послат у Прајску да тамо позна стројну службу, која је од 1871 године узела велики полет. Кад су се ови официри вратили у Србију, настава војске оживела је у свима родовима оружја. Поглавити импулс за овај полет долазио је од ондашњег војног министра. Тако је трајало до првог рата с Турском 1876 год., то значи свега две године. За те две године војници и нижи официри познали су: пољску службу, оружје, гађање и стрељачке ровове. Старији официри нису се могли користити стројном службом, јер је било само четири батаљона, и вежбање је могло да се изведе само до батаљона закључно. После првог рата уведено је 10 батаљона пешадије, но одмах је дошао други рат. После другог рата предузело се опет вежбање и настава и завршивано је опет у пешадији с батаљоном, у коњици с пуком, у артиљерији с дивизионом. Већих вежбања за више официре било је, али врло ретко.

Године 1883-ће повећан је стални кадар, али већа вежбања ипак нису чињена. Као што видите, у нашој војсци имали су прилике за стројно образовање само нижи официри, а виши официри нису га добивали баш никако. Официри из Аустрије дошли су у српску војску поглавито 1862 и 1876 године. Њих је мало било вичних стројној служби, јер они од 1862 године беху већином из Границе, а они од 1876 беху млађи официри. Њихов утицај на стројно образовање наше војске, и то само њих двојице-тројице, био је врло кратак. Иначе је и Аустрија узела полета у стројном образовању тек од 1873 године. Према свему овоме ја се бојим, да наши виши официри, који ће добити и морају добити велике и највеће команде, нису до сада никако имали прилике да се вежбају у командовању већих тактичких јединица, а студијом из књига мало се њих бавило. У осталом сама студија, без практичног рада, може да пређе у фразеологију и софизме, јер је радња у рату практичке природе. Лако је прочитати па причати како се нешто прави, н.пр. ципела, хаљина, мост, кућа ит.д. али то ипак може направити само онај који је дуже практички радио те ствари. Тако је и у руковању војском. Још је Клаузевиц казао: „У мирно доба треба војску вежбати свему ономе, што јој у рату треба да ради.“ А пошто

ми у мирно доба нисмо правили вежбања с већим војничким телима, то је за мене изван сваке сумње, да ће наши виши команданти, и по трећи пут, ако сада дође до рата ући у рат неспремни за своје положаје. Ово нарочито вреди за оне, који ће из техничких струка и из канцеларија изненадно примити команде. Оволико о спреми официрског кора. А сад још неколико речи о духу и образовању саме војске. Три су особине, које показују да ли један народ у опште може да даде добру војску: физичка, умна и морална снага његова. Физичка је снага добра у нашега народа, а тако исто и разборитост и увиђавност. Што се тиче морала он је на ниском ступњу. Ово долази отуда што наше домаће васпитање не даје јамства за послушност, а при краткој служби у сталном кадру, нарочито код петомесечара, није могућно извести безусловну послушност, каква се у војсци тражи. Народно одушевљење за уједињење свих Срба и за увећање садашње српске државе клонуло је, и сваки више мање гледа само своју тековину. Интелигенција је огрезла у унутрашњој партијској борби око масних залогаја, а напустила је сасвим борбу противу спољних непријатеља. Имућнији људи траже сваку могућну прилику да се из војске извуку. Ако буде рата, запамтите што ћу вам рећи, интелигенција и богаташи препуниће станице и магацине, лифероваће ратне потребе и шпекулираће, а у рат ће ући сам официр и сиромашни сељак, који о држави и државној мисли има мало појма, који нема никаквог одушевљења, а који, због кратке службе у сталном кадру, није добро образован и васпитан. Што се образовања тиче, оно је нарочито оскудно код петомесечара, који су у самој ствари служили по три месеца, а велики део, због слабости и по један и по два месеца. Стрељање у нишан је било лабаво, јер ретко који наш гарнизон има своје стрелиште. Стубова за унутрашњи ред и дисциплину сваке војске, подофицира, казао сам колико имамо. Према свему дакле, ако сад уђемо у рат, већина наших војника у пешадији, главном роду оружја, ући ће у рат необразована и недисциплинована. —

Он ућута, а богме сада ни ономе младом и ватреном не беше до шале, јер је ђенералштабни погодио на неколико места где баш боли. Па ипак он је први савладао мучно осећање, које нама свима беше овладало, он први прекиде ћутање.

— Ја нисам у стању, рече „ватрени“, да побијем скоро ни једно тврђење нашег ученог професора, и ако ме је његово предавање на неколико места за срце ујело, нисам зато, што је на жалост све истина што је казао. Es ist etwas faul im Staate Daenemark! Али кад ми, који се као држава развијамо ево преко 50 година, који имамо за собом, ако ништа друго, а оно бар искуство од два рата, које смо водили не са каквим баштованџијама, већ са најбољом пешадијом на свету, са турском, која је доцније целој снази Руске Царевине задала онолико посла, кад, велим, ми стојимо овако траљаво, ја како ли тек мора стајати бугарска и румелијска војска, то дете од 7 година? —

— Да видимо — рече ђенералштабни — ево да упитамо г. пуковника М..., он је био на бугарским великим маневрима, које они држе сваке године, а које ми никако не држимо, јер ми за тако што никада немамо пара, и ако пола државног буџета иде на војску. Г. пуковниче, хоћете да нам кажете, колика је бугарска и румелијска војска? —

— Драге воље — рече пуковник М. — ја сам лане у Бугарској побележио неколико података, и само ако ми је овде бележник... а, ево га. Дакле кнежевина Бугарска има у мирно доба:

24	дружине пешака	по 700	људи	16.800
9	ескадрона коњице,	по 150	„	1.350
12	батерија (Крупових)	по 180	„	2.160
1	енжењерски батаљон	880	„	880

То чини свега људи 21.190 сталнога кадра у мирно доба. У оволики стални кадар....

— Молим, г. пуковниче — упаде ђенералштабни у реч — само да једно питање управим на нашег великог презирача „јучерашњих баштованџија“. Господине, колико данас има Србија у свима касарнама и логорима војника сталног кадра? —

— То сви знате — рече овај тихо — има их десет хиљада! —

— Тако је — прихвати „професор“ — или, ако хоћемо баш да поредимо подједнако тачне податке, онда на 21,190 војника ст. кадра кнежевске бугарске, долази 9600 војника краљевско српске војске.

— Молим, г. пуковниче, наставите. —

— У онолики стални кадар од 21.190 војника, настави пуковник М......, улази, кад се нареди мобилизација, само толико старослужених резервиста, да бугарска војска на ратној нози нема више него 30.620 војника. —

— Аха, тријумфираше „млади“, кажем ја вама?... —

— Само полако, рече неумитни ђенералштабни, да констатујемо за сад један факат: бугарска активна војска је *бројно* мања за једно десетак хиљада од српске активне војске, али, док у бугарској војсци, која је на ратној нози. долази на ***три војника сталнога кадра само један резервиста***, дотле у српској активној војсци ***на сваког војника из сталнога кадра долази по три резервиста*** (међу којима има пуно и петомесечара и једномесечара), јер само тако нова наша организација гради од сваке чете сталнога кадра активни батаљон, а од сваког батаљона активни пук. Шта то значи? Да се послужимо једном фигуром. Имамо пред нама две чаше винске, једну мало већу, другу мању. У већој имате једну четвртину доста доброг неготинског вина (дакле опет не балуце) а три четвртине је напуњено земунским рампашом. У оној мањој чаши наливено је три четвртине јаког кримског вина, а само за један прст доливено је слабијег вина. Коју бисте ви чашу волели г. мајоре?

— Извините, рече овај срдито, али то ми је сувише тривијална фигура. —

— Лепо, да је преведем на ђенералштабни језик: бугарски стални кадар само се попуњава једним маленим делом својих резервиста, да би постао активна војска, а српски стални кадар улази, растапа се, губи се у маси резервиста, петомесечара, једномесечара, обвезника првог позива, који нису ни служили у касарни, кад се нареди мобилизација. Је ли тако?

Онај ћути.

Пуковник М. настави:

— Због тога што Кнежевина Бугарска има више него два пут толики стални кадар, колики имамо ми, а рок службе је у сталном кадру код њих такође само две године, као и у нас, то они имају данас *преко* 30.000 старослужених војника, и према томе кад узму 10.000 за комплетовање сваке дружине пешачке на хиљаду људи, остаје им још толико резервиста, да могу одмах формирати ***још двадесет батаљона сваки по хиљаду старо-***

служених војника. Ако још додамо *ойолченце*, онда Кнежевина Бугарска може кренути војску од *70.000 људи*, који су *сви* прошли кроз касарну, међу којима су се резервисти *сваке године* позивали на вежбања. Та су вежбања грађена увек у већим масама, које су увек мобилисаване *као за рат*, тако, да су Бугари до сада неколико пута пробали мобилизацију своје војске! Односно наоружања и опреме бугарске војске ,.. —

— Молим г. пуковниче, прекиде га наш „професор", само још једно поређење, да срачунамо ако могнемо колико *ми* имамо резервиста и старослужених. У годинама 1875, 1876, и 1877 одслужило је свој рок у нашој стајаћој војсци 1998 људи. Од 1878 до 1882 закључно

изслужило је 16.000

то чини свега . . . . 17.998 или у

округлој цифри . . . . 18.000 људи

имамо, који су одслужили рок у стајаћој војсци. Ја нећу ни да улазим у рачун, колико је до сада од тих људи помрло код својих кућа. Да узмемо да ћемо сада приликом ове мобилизације моћи да добијемо потпуно тих 18,000 људи, који су прошли кроз касарну. Они ће са оних 9600 војника, које данас имамо у мундиру, изнети 27.600 војника то је таман *йоловина људи, колико нам треба да извршимо формацију активне војске*, т. ј. да свака чета сталнога кадра направи батаљон. Одакле ћемо узети другу половину? Из обвезника првога позива, који нису могли служити ни једнога дана у касарни, јер имамо сваке године много више двадесетогодишњака, него што можемо да држимо сталнога кадра. Шта ће бити резултат? Наших 60 чета сталнога кадра направиће доиста 60 активних батаљона, али како ће они бити састављени? У свакој активној чети биће 60 резервиста свију категорија и врста, 100 људи првога позива, који нису никад служили у војсци и — last not least — *један* официр и четири нижа чина! —

— Односно бугарског наоружања, настави пуковник, забележио сам, да Бугари имају на сваки пук пешадије по једну батерију Круповых топова, пешадија је наоружана берданкама, муниције . . .

— . . . имају као плеве, допуни онај „ватрени" срдито, то знамо, да се Баћушка постарао обилато за наоружање своје авангарде на Балкану. Да су Бугари морали све то

куповати од *своје сиротиње*, као ми, видео бих, како би онда стајали са својом убојном спремом. Али, молим вас, господо, шта то све значи? Резултат је целог поређења овај: Бугари могу да крену 70.000 војника, рецимо боље спремљених и боље наоружаних од наше активне војске. Али ми можемо да кренемо 150—160,000 људи, ако мобилишемо сва три позива, а на крај краја опет решава *бројна* надмоћност...

— Не знам, упаде опет ђенералштабни официр у реч, да ли је то начело баш усвојено у науци о ратовању. Али ви сте и осем тога мало похитали да сведете суму нашег поређења, које чини ми се још нисмо свршили. Ви заборављате да Србија неће ратовати са Бугарском осем у случају, ако се ма на какав начин од надлежних буде прогутао свршен чин уједињења Северне и Јужне Бугарске, а у том случају према нама ће бити не само 70.000 кнежевске војске, него и цела *румелијска* војска...

— Па ваљда Турска није тако луда — брањаше се „млади", — да кнезу Александру још позајми *своју* војску? Разумем да Порта неће сметн због Русије да прегази саму *Бугарску*, али у томе да она поврати ред у својој рођеној провинцији, у Источној Румелији, у томе је нико па ни Русија не може спречити, и према томе, ми немамо никакве потребе да рачунамо са румелијском војском. У осталом чудна ми чуда! У Румелији нема ни три хиљаде војника са 4 топа! —

— Молим за опроштење, настави грозни „професор". пре свега у политици нема ништа лудо. Ту заповеда само *интерес*. Ко зна да ли неће Калифа наћи рачуна да од данашњег свог бунтовника, кнеза Александра начини себи савезника против Русије, коју обадвојица подједнако љубе? Или, можда неће ни то бити, али данашњи је Султан врло опрезан човек, од како је својим очима видео руску војску под зидовима Стамбула. Од тога доба ушао је у њега такав страх, да он тврдо верује да ће Турска насигурно свршити у Европи, ако се усуди ући у ма какав рат ма с киме. Услед тога страха, а и због турског „јаваш-јаваш" у свему, врло је вероватчо да ће се Његово Отоманско Величанство врло, врло дуго премишљати, да ли ће ући са царском војском у ту провинцију, коју је и онако шејтан однео још у Берлину. То размишљање може трајати дуже него што ми

можемо издржати са целом активном војском „у месту вољно“ и са пушком „к нози“. Сад, ако се ми наљутимо, или нас добри пријатељи царну, па најзад јурнемо по нашки, „шта ту вазда: или-или“ — зар Кнез Бугарски не може, не велим украсти, него само узети на послугу румелијску војску? —

— Па добро. Имаће 3.000 људи више. Опет ми са наша три позива имамо два пута толико колико он! —

— Не знам. У овом мом „нотесу“ другаче пише. По њему као да у Румелији има:

	официра,	подофиц.	лекара,	мар. лекара,	болничара,	бораца
активних	130	499	5	1	31	2.892
I-ог позива	40	953	—	—	—	17.271
II-ог позива	—	1539	—	—	—	16.684
резерве	—	319	—	—	—	22.878

то ће рећи, ако рачуница у опште нешто вреди, да Румелија има, или може да крене:

170 официра
3.310 подофицира
5 лекара
1 марв. лекара
31 болничара

60.889 бораца, т. ј. да има војску од *64.406 људи.* Та војска, са оном Кнежевине Бугарске, по најпростијем сабирању на свету, чини 134.406 војника. Додајте томе бар неколико хиљада добровољаца, који ће се наћи ако не у Бугарској, а оно у Маћедонији, која је сва подривена бугарским апостолима, па ћете видети да би у том случају бугарска војска била *бројно* подједнака са нашом, ако кренемо сва три позива, и онда би остала само разлика у *квалитету*, о којој смо већ довољно говорили. —

Ентузијаста само слегну раменима.

— Румелија да има преко 60.000 војске? Може, али онакве као што беше наша народна војска првог рата наоружана спредњачама! —

— Pardon, и о томе има нешто података у моме „нотесу“. По њему румелијска *„милиција“* има на расположењу 80’000 Крнкиних пушака, 7.000 мартињача, 5.000 берданака, 800 ка-

рабина и муниције „као плеве“ да се послужим вашим изразом! —[1]

Мајор опет ућута. Ђенералштабни официр настави:

— Тако стојимо према Бугарској. Сад, ако хоћемо да будемо немачки „gründlich“ и да задовољимо „систему“ г. кмета и пуковника, да загледамо мало из ближе у „трулу“ Турску, јер је могућно, као што неко у почетку овог нашега разговора рече, да ћемо као бугарски савезници ратовати с Турском. Од како су немачки виши официри добили одсуство од неколико година да ступе у турску војску те да је из основа преустроје .... —

У томе тренутку уђе ађутант дивизије и донесе некакву „дебелу“ депешу, од врло много „бланкета“; заступник дивизијара прочита депешу, устаде и рече:

— Господо, време за разговор је прошло. Ми бар официри овога штаба морамо *одмах* на посао! —

Сви поустајасмо. Моравци одоше сваки на своје место, а ми се опростисмо и одосмо у чаршију.

Са мном је ишао и онај ђенералштабни официр, који нам је својим цифрама и својим предавањем о квалитету наше војске онако „даску померио“.

— Еле као што видим — рекох му узпут — ви више нагињате претпоставци да ми ово сада мобилишемо против Бугарске, него против Турске? —

— Мени се чини да је према целој политичкој ситуацији то највероватније. —

— Смем ли вас замолити за неколико података о евентуалном ратишту и војишту, ако би се ваша претпоставка обистинила? —

— Па ратиште је цела Србија и цела Бугарска. Веро-

[1] Цифре које су изнесене у овом разговору, нису се много разликовале од фактичног бројног стања сједињене бугарско-румелијске војске. По *Гопчевићу* (Bulgarien und Ostrumelien, стр. 430) Кнез Бугарске располагао је *у почетку* рата са 93.000 људи. Од тога беше *56.400 људи бугарске војске* (и то: 48.000 пешака, 1.600 коњаника, 2.340 топџија, 800 пионира, 1.600 жандара 2.000 возара) а *36.600 људи румелијске војске* (т. ј. 36.000 пешака 400 коњаника и 200 топџија) свега *93.000 људи* и *104 топа*. Осем тога придошло је 32.000 ополченаца и 10.000 добровољапа, што чини да је кнез Александар имао према нама *135.000 војске*. Ми смо ушли у рат са 43.366 људи активне војске, а други је позив почео долазити кад је рат био свршен, после битке на Пироту. Али о томе на своме месту више.

ватна су четири војишта, и то два у Бугарској и два у Србији. У Бугарској је једно војиште Подунавље, између Дунава и главног балканског ланца. Друго је војиште на јужној страни између Пирота и Софије. У Србији је главно војиште Бинча-Морава са нишавским сливом, а друго је Тимок и његов слив. Главни је операциони правац из Србије за Бугарску друм са околним путовима, што воде из Пирота за Софију. Софија је главно стратешко место, јер је престоница, а друго и за то, што се преко ње најбрже долази до Пловдива. Даље је важан споредни операцијски правац Врања-Дешчани Кладенац — Трн — Брезник — Перник — Софија, а тако исто и комуникациони путови: Суков Мост — Врапча; — Пирот — Тепош — Берковица — Гинци; и Пирот — Берковица. Операциони правци са Тимока у бугарско Подунавље везују Видин са Неготином и Зајечаром и овај са Белградчиком, а потом преко Берковице и Гинаца опет са Софијом. Главна су стратешка места у Бугарској: Софија, као престоница, и Сливница као јак стратешки положај. Даље су на овом војишту важна места: Трн, где је граница планина Руј, и Врапча, који затварају теснац пута за Перник, и Брезник, који затвара излаз из теснаца. На послетку као одбранбени правци постоје: царибродски висови, Драгомански Кланац, и витошки теснац. На подунавском војишту важни су стратешки: Видин и Белоградчик. као градови, но који не могу да задрже војску од даљег оперирања; Берковица и Враца као слагалишно место и Гинци као теснац на операционском правцу Берковица — Софија. — У Србији: на нишавско-моравском војишту главно је стратегијско место Ниш, као велико слагалиште и што је већа варош. Даље су важни: Пирот, јер лежи на главноме путу; Врања за споредне операције и Лесковац за држање теснаца моравског. У долини тимочкој најважнији је Зајечар, јер држи пут за Видин и Белградчик. За тим долази Неготин и Књажевац као слагалишта, а Бабина Глава и Честобродица као стратегијски одбранбени положаји. Земљиште је у подунавском војишту таласасто и угодно за све родове војске, сем код Белградчика, који је у камењару. На главном војишту може се маршовати само главним путовима у долини, јер њих прате ланци висова, који имају на површини шиљасто стење са стрмим падовима!

Док је он говорио, мени се и нехотице наметала ова примедба: Поред свију наших махна у војсци она је ипак знатно коракнула унапред од наших ратова са Турском. Каква разлика између овог ђенералштабног официра и онога пуковника из Врховне Команде, који није знао колико има од Вукање до Прокупља, кад је градио диспозицију за мраморску битку.

Кад је свршио, ја га упитах:

— Према оваквим бојиштима у Бугарској. према нашој убојној снази, шта ви мислите да би био најрационалнији план за наш напад на Бугарску, јер о томе мислим да не може бити спора, да ће се она само бранити, и да јој, док има турску војску пред собом, неће пасти на памет да нас изазива пуштањем наших емигрантских чета, а камо ли да нас директно напада? —

— Пре него што би се наша влада решила — рече он — да угази у рат са Бугарском, требало би да се пре свега запита: 1) да ли је такав рат правно основан; 2) да ли ће оно, што се може тим ратом постићи, одговарати уложеном људском и новчаном капиталу, и 3) да ли има изгледа на успех. Што се првог питања тиче, ја не знам како би судио какав правник од заната, али мени као лајику у тим питањима изгледа, да би наш напад на Бугарску био основан, ево за што. Она самовласно и само у своју корист руши један међународни уговор, који истина нису уговарале Србија и Бугарска, али који је Србији натоварио тако тешке жртве, који јој је отео Босну и Херцеговину, који јој је натоварио преко 200 милиона динара дуга — тако, да Србија мора захтевати да и њени суседи изврше обвезе, које им је тај уговор наметнуо, или ако они хоће да га оборе, онда Србија мора тражити накнаду за толике своје жртве. Бугарска не само што неће да прави железницу, на коју је истим уговором обвезана, и без које железница, на коју смо ми утрошили сто милиона, остаје један железнички ћорсокак, него узима себи још Румелију, те тиме из темеља руши односаје на Балканском Трополу, који нас толико грдно коштају. Дакле или ћемо сви да извршимо поштено одредбе тога, од Европе нама свима на Балкану наметнутога уговора, или ако је дошло време да се тај уговор мења, нда Србија за живу главу не сме допустити да се он мења

без обзира на *њене* интересе. Али при свем том, што ја држим, да би напад Србије на Бугарску, ако Велике Силе не могу парализати пловдивску револуцију, био правно основан, опет е бојим да би сва европска штампа била против нас што смо се усудили да реметимо европски мир, а словенска штампа скочиће на нас као на белу врану, што хоћемо да осујетимо ослобођење и уједињење једног „словенског“ племена. То се зове логика у политици и ја бих се смео опкладити да ће н. пр. Чеси, који су најпокорније слуге аустријске, гракнути на нас што се држимо аустрофилске а не пансловенске т. ј. руске политике, за коју они не би ризиковали ни аков пилзенског пива, а камо ли што друго. Међутим ја, што се тиче другог питања, сумњам да можемо и најуспешнијим ратом постићи нешто, што би одговарало средствима која бисмо морали заложити. Јасно је да Русија, која се онолико у Берлину борила само да ми не добијемо Пирот, не би ни у ком случају дозволила да ми откинемо и најмањи делић бугарског земљишта. За морални успех утрошили бисмо сувише много и људи и новаца, а најзад питање је да ли би наш успех био сигуран? То је оно треће питање, које би наша влада требало себи да зада пре него што би се решила да загази у рат с Бугарском. Ви сте малочас чули у граду, како стојимо у војном смислу према Бугарима. Ми имамо само *један* изглед на успех: ако што скорије концентришемо целу нашу војску, *сва ӣри ӣозива*, ако трећи оставимо да чува границу, у *уӣврђеним* положајима, и ако са *ӣрва два* позива похитамо да заузмемо Софију, док је још главна бугарска војска у Румелији тако, да ову дочекујемо и тучемо пук по пук при дебушовању из ихтиманског теснаца. Иначе, ако се ми, по нашем старом обичају, раширимо као лепеза, ако хтеднемо да узмемо наједанпут и Видин и Софију и Ђустендил, дакле све оне округе у којима живе силом пошопљени Срби, ако хтеднемо једном војском да држимо сву ту земљу и градове а само са другом да се бијемо, ми ћемо пропасти! —

— Не дао Бог — рекох ја — та то се замислити не сме, да нас Бугари победе. Према томе би Ђунис био дика. Али до тога не може доћи ако тако озбиљни људи, као што сте ви, дођу у Врховну Команду, а ја нимало не сумњам да ће се вама поверити оперативно одељење те Команде, ако дође до рата! —

Он се на то грохотом насмеја.

— Види се да сте одавно из војске, рече, кад не знате да сам ја код Г. Министра Војног у највећој немилости... —

— Ви?! Зашто? То први пут чујем! —

— Зато што је он „напредњак“, па мисли да сам ја „либерал“, и ако ја нисам ништа друго до солдат. Осем тога имам још једну крупну махну: да свуда и на сваком месту не само кажем, него и да пишем голу истину, а то је, веле, врло рђава особина за ђенералштабног официра. Но ево нас пред вашим хотелом. Збогом! У здрављу да се видимо! —

— Збогом. Хвала вам на драгоценим подацима које нам јутрос дадосте! —

Тако се растадосмо пред „Европом“. Он оде ка Ћеле-Кули а ја у собу, где сам ваљда сахат непомично за столом седео и некуда бескрајно далеко гледао...

Да није отишао јутрос једини путнички влак за Београд, с места бих отишао кући. Нишка ми калдрма гори под ногама. Тамо се сад решава ужасна ствар. Нека Бог умудри Јоцу Петровића...

Како морам чекати до сутра на влак, то сам барем сео те записао чудновати и за ме веома поучни разговор, који сам данас чуо у штабу моравске дивизије.

II

Узроци рата. Прилози за дипломатску историју рата.

Шестог септембра 1885 букнула је у Пловдиву војничка побуна. Прво су ухапсили а доцније протерали представника султановог пашу Крестовића, дотле ђенералног гувернера турске „привилегисане“ провинције Источне Румелије. Проглашено је уједињење те провинције са кнежевином Бугарском под кнезом Александром Батембергом. Основана је привремена влада под председништвом доктора Странског. Прокламацијом те владе позвата је источно-румелијска милиција да се за 48 часова искупи под заставе. Стални кадар румелијске војске одмах се заклео на верност Кнезу Бугарском. Истога дана разрушен је мост на Марици код Харманлије, а прекинута је и телеграфска веза са Турском. За Команданта целе румелијске војске постављен је мајор Николајев, а за његовог шефа штаба капетан Ратко Димитријев. У исти мах привремена влада јавила је Кнезу Александру, који се десио у свом летњем двору у Варни, шта се догодило и замолила га је, да са кнежевском војском уђе у Румелију. Кнез јој одговорио телеграмима, у којима је моли у име светог предузећа да одржи поредак и мир док он не дође у Пловдив, и да пошље депутацију у Трново, одакле ће послати службени акт, којим ће се објавити уједињење. Истога 6-ог септембра 1885 Кнежевим указима наређена је мобилизација бугарске војске и сазвано је Народно Собрање.

Осмог септембра издао је Кнез Александар свој манифест, којим се прогласио за „Кнеза Северне и Јужне Бугарске“ а 9-ог септембра био је већ у Пловдиву са другим коњичким

пуком из Шумле, са својим гардијским ескадроном и са једном батеријом првог артиљериског пука из Софије.

Деветога септембра послао је Кнез Александар овакву депешу Султану:

„Шестог септембра збачена је румелијска влада, и народ је једнодушно прогласио мене за Кнеза. Цео бугарски народ захтева од мене да се примим тога достојанства. Ја сам дошао у Пловдив и узео сам у своје руке управу те провинције. Најсвечаније изјављујем Вашем Величанству да се уједињење обојих бугарских земаља врши без икаквих војничких намера против Владе Вашега Величанства.“

У место одговора на ту депешу Султан је наредио да се неколико батаљона из Једрена пошље у Мустафа-Пашу, на румелијској граници, и тако је Турска на тој тачци имала десетог септембра 4000 војника. У Једрену је остало 6—7000. У Македонији било је 15.000 турске војске. Ову војску Султан није смео да крене, јер се бојао да румелијски покрет не обухвати и Македонију. А зашто није кренуо читаве две дивизије своје најбоље војске, које стајаху у Цариграду без икаквог другог посла осем параде на селамлику? Ово питање задао је себи и тадашњи организатор турске војске, немачки ђенерал *фон дер Голц*, који ми је сам причао, да је тада отишао у Јилдиз и молио, да му се даде само једна од цариградских дивизија, па да у Источној Румелији поврати status quo ante, и то за мање времена него што је требало за извршење преврата у Пловдиву. „Падишахимиз[1] — завршио је Голц-паша — одобрио је овај мој предлог, издао је потребне наредбе и ја сам одјурио кући у Кади-кеј да се спремим за пут. Али после подне стиже из Јилдиза contre-ordre по целој линији.“

Шта се догодило? За личну безбедност Султанову била би довољна и она једна дивизија, која својим касарнама опкољава Јилдиз. Да се није Султан плашио интервенције Великих Сила европских? Он је већ знао, да су прве депеше лорда Солзберија, услед догађаја у Пловдиву, биле упућене у Берлин, Беч и Рим са предлогом, да се одмах предузму кораци за одржање Берлинског Уговора, т. ј. за васпостављање оног истог status quo-a, који је и Голц-паша хтео да

[1] Наш Господар.

поврати са једном цариградском дивизијом. Али баш та околност, што лорд Солзбери упућује тај предлог Тројном Савезу, а не шаље га и у Петрбург, доказиваше оно што је цео свет онда веровао, па и Инглеска и Турска: да је Пловдивска Буна дело *руске* политике. У томе гледишту могле су Султана утврдити и ове околности: Пре него што ће руска војска напустити Румелију (после руско-турског рата 1877-78) ђенерал Скобељев организовао је такозвана „гимнастичка друштва", чији су чланови наоружани руским пушкама. Он им је дао оружје; његов друг ђенерал Обручев објаснио им је, на што ће га употребити „Вас је — говорио је Румелиотима — Берлински Конгрес одвојио од Бугара. У накнаду за то Русија вам шаље 10.000 пушака. Вежбајте се да се можете борити за *сједињење* и слободу, кад куцне час! А *од Цара* вам је поздрав, да ћете и тај час кроз три четири године дочекати." [1]

И ако не за 3—4 године, тај час је брзо куцнуо.

Султан је даље знао, да је бугарска војска од Министра Војног до последњег четног, ескадроног и батеријског командира у рукама *руских* официра, и да су *ови* извршили мобилизацију бугарске војске.

Султан је знао, да су службени представници, ђенерални консули Русије у Пловдиву спремали преврат и да су сви вођи његови били отворени привърженици Русије.

Султан је најзад знао, да Русија жели уједињење Бугарске не само зато, да збрише понижење, које јој је нанесено Берлинским Уговором него и зато, да се том приликом *курталише* Кнеза Батемберга. О томе се још боље уверио, кад је после неколико дана Руски Цар дао избрисати из списка руских официра Кнеза Александра и кад је одазвао све руске официре из Бугарске, јер то Русија не би никад учинила да Кнез Батемберг није преухитрио Русију, и да није, борећи се против Русије за свој опстанак у Бугарској, похитао са сједињењем, да се популарише у народу и да се у пркос Русији утврди на своме престолу.

Султан Абдул Хамид, кога не само Чеда Мијатовић него и многи европски државници сматрају за једног од

---

[1] *Слободан Јовановић,* Српско-Бугарски Рат, расправа из дипломатске историје. Београд, 1901, стр. 5.

најспособнијих дипломата нашега времена, могао је лако претпоставити, да ће Русија срушити Кнеза Батемберга и казнити га за његову дрскост, што је он узео да решава питање о сједињењу Северне и Јужне Бугарске, кад је њему воља — али то ништа не би помогло Турској. Јер ако би она сад ушла у Источну Румелију са својом војском, ова би имала да се бори не само против целога бугарског народа, за што би требало више него једна дивизија (а Порта не беше при новцу да мобилише велику војску), него баш ако би и победила, тек онда би имала да се бори против целе руске војске, јер се није могло претпоставити да ће Русија икада допустити, да се уништи и оно, што је она у Берлину једва спасла од Велике Бугарске Санстефанског Уговора.

Представници Тројног Савеза у Цариграду ћуте као заливени. Султан зове сера Вајта, енглеског амбасадора и пита га, како би се понашала његова влада, ако би Турска послала своју војску у Источну Румелију да поврати уговорно стање. Сер Вајт одговара да још није добио упуства од своје владе. Султан га онда пита за његово *лично* мишљење, али сер Виљем није нашао да може „његову радозналост задовољити.“ Ово резервисано држање Енглеске сасвим је разумљиво. Пошто је њој требала турска помоћ у Мисиру, она није хтела да изгледа већи пријатељ Бугарима него Турцима, зато није могла саветовати да ништа не предузима против преврата. Улазак турске војске у Румелију још мање је могла саветовати енглеска *конзервативна* влада, која је стајала пред изборима, на којима би Гледстон њу окривио за проливену хришћанску крв.

И Аустрија се бојала новог проливања крви у Бугарској, које би могло дати повода Русији да опет заузме Бугарску. Зато је и Аустрија била противна уласку турске војске у Румелију.

И Русија је нашла да је главно спречити проливање крви, а пошто се ово могло спречити само тако, ако Турска остане скрштених руку, Русија је, у свом циркулару Великим Силама од деветог септембра 1885 предложила, да се бугарско питање расправи радњом европске *дипломатије.*[1]

[1] Слободан Јовановић, l. c. стр. 32. и 33.

С друге стране, кад је букнула пловдивска буна, балкански владаоци беху се десили у иностранству. На прву вест о извршеном преврату Краљеви Србије, Румуније и Грчке похиташе у своје престонице. Српска и Грчка Влада одмах решише да мобилишу своје војске. Румунска је нашла да не треба још да мобилише, али и она је почела да говори о балканској равнотежи, и преко бугарског заступника у Букурешту Начевића сондирала је терен, да ли би Румунија за своју неутралност могла добити и колико проширење своје Добруџе, тако н. пр. до линије Рушчук-Варна.[2]

Кад је Султан ово видео — он је одмах пристао на руски предлог да се решење Бугарског Питања повери европској дипломатији. Док се Балканци бакћу између себе, и докле буде трајала дипломатска радња Великих Сила, Турска ће имати времена да се спреми за велики рат. Да би показао своју мирољубивост Султан је отпустио ратоборног Великог Везира Саид-пашу а поставио енглеског човека, дакле мирољубивог Кјамил-пашу.

Да загледамо мало ближе у понашање Русије и Аустрије у првој фази питања створеног Пловдивским Превратом.

Русија је хтела бугарско уједињење, али није хтела Кнеза Батемберга. Кад је овај из Пловдива телеграфисао Цару: „Ви волите бугарски народ, с тога се надам, да ћете одобрити што сам учинио“, Александар III одговорио му је: „Зато што волим бугарски народ не одобравам што сте учинили.“ Депутацији бугарске Народне Скупштине рекао је Цар: „Гледаћемо да се све мирним путем расправи. ***Наравно да вас више не можемо растављати***“. Гирс, извештава софијску владу: „Осећаји Русије према ***бугарском народу*** нису се променили узпркос правцу, којим је у последње време пошла ***бугарска влада***. Идеја да се два дела Бугарске сједине, разумљива је. ***То је била и жеља Русије***. Али Њ. В. Цар не може одобрити средства, којима су се Бугари послужили на супрот жељи Њ. Величанства.“ Са знањем руске агенције у Софији имао се 10 септембра 1885 држати у Софији један збор, на коме би се предложило ***да се Кнез збаци и Бугарска стави под руски протекторат***. Бугарска

---

[1] *Бендеревъ*, Сербско-Болгарская Война 1885 года, С. Петербургъ 1892, стр. 5.

Влада је тај збор спречила прогласивши ванредно стање. Одазивање свију руских официра из бугарске војске у тренутку, када се сваког часа очекивао улазак турске војске у Источну Румелију, створило је огорчење у Бугарској против Русије. Оног истог дана, када је бугарска депутација била код Гирса, енглески консул у Пловдиву послао је својој влади овакав извештај:

„Чланови привремене владе молили су ме, *с одобрењем Кнеза Александра*, да доставим њихову молбу: да се Енглеска заузме за румелијску револуцију. Желели су даље да изјавим да су они радили без савета, па чак и без знања Русије, и да је покрет био ускорен због тога што је непријатељство Русије бивало све јаче према владаоцу Кнежевине Бугарске. Они су убеђени да би западне Силе, признав сједињење, дале могућности да се образује једна моћна држава, која би служила као устава руском продирању к Цариграду.“[1]

Што се *Аустрије* тиче, за Бендерева[2] једно је јасно: *„да је Аустроугарска* за време целога овог сукоба *гурала* (толкала) *Краља Милана у рат са Бугарском.*“ Чиме он то доказује? Вели „довољно је отворити ма какве аустроугарске *новине*, па да се човек о томе увери.“ На основу тога истог сигурног доказа веровале су и све тадашње српске новине, а са њима и цело српско јавно мњење, које оне праве, да је *Аустрија и рукама и ногама гурала Србију у тај братоубилачки рат*, па и данас, после 23 године, још врло многи људи и у Србији и у Бугарској верују, да је тако било. Од куда та вера? Ево како резонира Бендерев: „Таква је политика аустроугарска врло појамна од како је Хабсбуршка Монархија почела наваљивати на Балканско Полуострво. Да би одржала свој утицај на њему, и да би спремила земљиште за своја потоња завојевања, Аустрији је био добро дошао сваки сукоб и свако међусобно ослабљавање осталих претендената на балканске земље. Данас ће она потпомагати Србе и пујдати их на Бугаре, а сутра ће радити обрнуто. То је за Аустрију прекрасно средство да оствари своје велике планове. Цинизам аустроугарски ишао је тако далеко да је н. пр. 3-ег октобра, када је манифест

---

1 Слободан Јовановић l. c. стр. 37 и 38.

2 l. c. стр. 5.

Краља Милана за објаву рата већ био готов али још не објављен, и када су представници Великих Сила у Београду заједно с аустроугарским (?. Овај знак питања ставио је г. Бендерев) дошли у Ниш да посаветују Краља Милана на „осторожност“ официозни лист „Pester Lloyd“ отворено је осуђивао Србе, што су пропустили згодан тренутак да се користе на рачун Бугара. Колосално напрезање, потрошени милиони, одушевљење све је забадава пропало, вели аустроугарски официозус.[1] Није мање чудновато ни понашање аустроугарског посланика у Србији грофа Кевенхилера у Пироту, пошто су Бугари заузели ову варош. Он им је изјавио у име целе Европе да је опуномоћен ***предложити*** Бугарима да прекину непријатељства, иначе ће се срести с аустроугарским пуковима на српској територији. По тој изјави изгледало је, да је Европа опуномоћила Аустроугарску да заустави наступање Бугара, а у ствари гроф Кевенхилер је имао задатак да у име Европе тражи само прекид ратних операција.[2] За време рата, ***Аустроугарска Влада*** спабдевала је Србију новцем, материјалном и убојном опремом, а задржала је бугарске топове и муницију, која је из Германије упућена кроз Аустроугарску све док се рат није свршио. Аустроугарски представници у Бугарској играли су отворено улогу српских шпијуна.“

Овакво мишљење није усамљено. И у Србији и у Бугарској има и данас врло много људи, који овако исто мисле о узроку Српско-Бугарског Рата. То су они који држе да је Русија била, да се послужим речима самога г. Бендерева „ви-

---

[1] Овде као да г. Бендерев осећа да један уводни чланак „Пестер Лојда“ није особито јак доказ, па у примедби упућује своје читаоце на моју „Отаџбину“ св. 61 и 62, стр. 66 и 201 да виде како је и аустроугарски војни аташе пуковник Пинтер „у истом духу говорио Србима.“

Наши читаоци могу се лако уверити, на дотичном месту овог нашег дела, или у поменутим свескама „Отаџбине“ да ли оно што је Пинтер говорио, пошто смо *још један месец* дана изгубили чекајући са мобилисаном војском на решење Цариградске Конференције, иде у прилог онога што г. Бендерев доказује.

[2] На дотичном месту ове књиге читаоци ће се уверити *из службених докумената* да је Европа тражила прекид ратних операција пре него што су Бугари прешли *српску границу*, и тек кад су Срби *послушали* Европу, а Бугари се учинили да не чују — дошла је порука да ће, ако не послушају Европу, наићи на аустријске пукове.

новницею существованія всѣхъ христіянскихъ Балканскихъ государствъ“. [1]

Колико је то мишљење основано видеће се на крају овог одељка наше књиге.

Овде треба најпре да видимо како изгледа аустроугарска политика у нашем сукобу са Бугарском према службеним подацима у расправи из дипломатске историје професора г. Слободана Јовановића.

„Аустрија је сматрала да је важније шта ће се десити у Маћедонији, него што се десило у Румелији, па је поручила Султану, да је његова ствар хоће ли покушати шта у Румелији, да се ње (Аустрије) тиче само то, да революција не пређе у Маћедонију, и да би с тога желела да види у овој области довољно ***турске*** војске за одбрану маћедонске границе. Препоручивати пак Султану да групише своје трупе у Маћедонији, било је исто толико колико и препоручивати му да не шаље никакве трупе у Румелију.“ [2]

Овај први корак Аустрије после преврата у Пловдиву доказује:

1. Да Аустроугарска није била непријатељски расположена према Бугарској, као што тврди г. Бендерев.

2. Да продирање до Солуна није тако жарка жеља Аустроугарске као што верују русофили у Бугарској и радикали у Србији, јер кад би тако у ствари било, њен би интерес био напротив да револуција из Пловдива захвати што скорије целу Маћедонију, јер би јој то пред Европом дало повода да изврши мандат, који је од ње добила на Берлинском Конгресу, да оде и au delà de Mitrovitza.

„У времену — вели г. Слободан Јовановић — од пловдивског преврата до Цариградске Конференције, аустријска је политика прошла кроз две фазе: у првој српски захтеви улазе у аустријски програм као његова главна тачка; у другој они се жртвују оним обзирима које Аустрија дугује Русији — ***и Србија, охуражена испрва од Аустрије на акцију, налази се одједанпут остављена сама себи.***

„Аустријска ***војничка странка*** бојала се да Аустрија, због претеране миролубивости грофа Калнокија не изађе из

[1] l. c. стр. 6.

[2] Плава књига, I, бр. 12. Цитат, Слоб. Јов. l. c. стр. 32.

бугарске кризе празних руку, па је с тога хтела да створи на Балкану такво стање ствари да Аустрија, хтела не хтела, морадне нешто предузети. Такво пак стање ствари она је могла створити само тако, ако би помоћу Србије узбунила оне крајеве Отоманске Империје, који граниче Босном и Херцеговином. У току месеца септембра ***нама*** (Србима) ***је*** преко њених (војничке странке) агената било ***достављено***, да тобоже гроф Калноки налази да би требало да ми, пре састанка конференције, створимо у Старој Србији један онакав свршени чин, какав су Бугари створили у Румелији. Повода би нам зато могли дати нереди, које бисмо се претходно постарали да сами у тој области изазовемо. Војничка странка (аустријска) није нас према томе гурала противу Бугарске, већ противу Турске, и то, ***по свој прилици*** у циљу да припремимо земљиште за аустријско заузеће Новог Пазара. Иначе, утицање агената те странке на нашу владу још је недовољно осветљено; ***извесно*** је толико ***да је таквог утицања било***, и то тако ***енергичног***, да су Италија и Енглеска сматрале за потребно сузбијати га. Италијански амбасадор у Бечу гроф Робилант саветовао ***нам*** је, да се чувамо сваког несмотреног корака, да се не ослањамо много на ***дошаптавања***, како ће нам се у сваком случају помоћи, и да пре свега ваља да имамо на уму да од побеђеног сваки окреће главу. Лорд Солзбери говорио нам је много одређеније. Он је изреком поменуо, како аустријска војничка странка наваљује да се Аустрија користи новим околностима на Истоку, да Мађарска за сада парализе радњу те странке, али ако бисмо ми отворили јагму на турске земље, ми бисмо вероватно ојачали војничку странку, која гори од нестрпљења да пође напред.“ [1]

Апстрахујући од тога да би аустријска војничка странка могла много лакше изазвати немире у Старој Србији него ми, и да може и без њих заузети Нови Пазар на основу свог берлинског мандата, нама цело ово тврђење г. Слободана Јовановића не изгледа нимало документовано. Он који у својој расправи за много ситнија тврђења цитира увек и број документа и страну књиге, у којој је тај службени податак наштампан, овде кад говори о утецају аустријске војничке

[1] Слободан Јовановић, l. с. стр. 65—68.

странке на српску владу и о контркарисању тог утецаја од стране Италије и Енглеске не цитира ни један једини документ нити из „Плаве“ нити из „Жуте Књиге“ па чак ни тако сигурне и непристрасне ауторе као што су Головин и Дрндар којима се местимице служио. Од куда наш аутор зна за ту закулисну радњу то он не казује него се задовољава једним „по свој прилици“. Са толико исто права могли бисмо и ми претпоставити, да је цела ова тирада написана на основу новинарских чланака, а ови су врло ретко поуздан извор за дипломатску историју.

Али хајдемо даље.

„Према аустријској војничкој странци стајали су Мађари — — Они нису били за то да Аустрија присваја себи поједине делове Отоманске Царевине — — него су хтели да она води политику као и Енглеска т.ј. да не тражи за себе ништа на Балканском Полуострву, да, не тражећи ништа за себе не да ни Русији ништа захватити, и да у том циљу штити самосталност балканских држава, како би се ове могле одупрети продирању Русије ка Цариграду — — Између те две струје како се држао гроф Калноки? Он се није надао да се у Румелији може повратити status quo. За тим је он зебао од руске војне интервенције. За то је био противан уласку турске војске у Румелију. На случај да би Русија ушла у Бугарску, онда би и Аустрија морала ступити у акцију. Предвиђајући такву могућност, Калноки је желео да и Србија, с којом је Аустрија тада имала војну конвенцију, буде за рат спремна. Кад смо ми мобилисали, он се задовољио тиме да нас не одвраћа од тога.“ [1]

Ово закључује наш аутор на основу једног разговора између нашег тадашњег посланика у Бечу г. Милана Богићевића с једним дописником Narodny Listy, у коме је г. Богићевић „с оном безазленошћу која га одликује“ казао томе чешком новинару:

„Аустрија не наговара нас на акцију, али нас и не одвраћа. Кад нам је требао ратни зајам ми смо га највећим делом узели од Лендербанке, јер немачки финансијери нису хтели ни да чују за њ. Лендербанка пак пристала је да нам

[1] l. c. стр. 69, 71.

да зајам тек пошто јој је из Министарства спољашних послова речено да то учини“

Колико је ово тачно показаћемо мало доцније на основу службених извештаја тадашњег Српског Министра Финансија г. Вукашина Петровића, и на основу његових тадашњих бележака, када је баш приликом тог зајма послат у Беч и са ***политичком*** мисијом.

„Француска је — наставља г. Сл. Јовановић — била предложила да Велике Силе препоруче Србији, Грчкој и Румунији да се уздрже од сваке агресивне акције. Калноки је одговорио да је он такве савете давао и раније балканским државама, па ће их давати и у будуће. Енглеска је предложила да из Беча живље дејствују на Србију. По потреби да се на српску границу пошље један аустријски корпус. Аустр. отправник послова у Лондону одговорио је на то да је Аустрији немогућно предузимати икакве војне мере против Србије, јер је то једина држава на Балкану, с којом је она у пријатељству. — — —

„Граф Калноки признавао је, да се Србија не сме оставити баз накнаде за оне добитке, које би Бугарска евентуално добила услед пловдинског преврата. У осталом он није могао, у исто време, окуражавати нас на акцију[1] и опет тврдити да се овога пута немамо чему надати. Он је морао својим држањем пробудити у нама наде, макар најнеодређеније, за чије се остварење, после, осећао дужан заузети се. — — —

„На интерпелацију Силаћија у мађарском парламенту одговорио је Тиса (21-ог септембра) да између Аустрије и Русије ***не постоји никакав споразум***, по коме би Аустрија пристала на сједињење Бугарске и Румелије, а Русија на анексију Босне и Херцеговине. Аустрија је од првога часа признала Султаново право да у Румелији васпостави status quo свима средствима што му стоје на расположењу. Ако се Султан не би тим својим правом користио, онда ће Аустрија сматрати за своју дужност да заједно с осталим Потписницима Берлинског Уговора настане, да се Румелијско Питање реши по

---

[1] Изгледа да г. Сл. Јовановић не сумња да нам је Калноки саветовао акцију. Мало ниже видећемо да нас је он одвраћао од акције, и обећавао нам Трн и Брезник, ако не уђемо у акцију, не обећавајући нам *ништа* ако победимо Бугарску.

могућству сагласно с међународним уговорима, а према *оном начелу равнотеже*, које је Берлинским Уговором проглашено за Балканско Полуострво".[1]

На ово исто начело балканске равнотеже позвао се и Краљ Србије у својој престоној беседи, којом је дан раније отворио Народну Скупштину у Нишу, као што ћемо то видети из њенога текста на своме месту.

Па како да се васпостави та равнотежа, која је поремећена Пловдивским Превратом?

„Граф Калноки у својим поверљивим дипломатским разговорима наговестио је да сјedињење Бугарске и Румелије повлачи собом *сразмерно повећање Србије*[2] — — Услед тога Енглеска је предложила Аустрији споразум на овој основи: нека Аустрија помогне њој одбранити Кнеза Александра од Русије, а она ће од своје стране потпомоћи све аустријске предлоге, који се буду тицали Србије. Овај енглеско-аустријски споразум имао је да буде допуњен једним бугарско-српским споразумом, по коме би Бугарска уступила Србији Видин, може бити и Трн, а ова по ту цену престала противити се уједињењу Бугарске и Румелије. Лорд Солзбери није имао ништа против тога да се Србија увећа; он је само чекао да Аустрија изнесе предлог о накнади, која се имала дати Србији, па да он тај предлог прихвати. Најважнији члан владе после Солзберија, Министар Хикс Бич, у једној беседи баш у то време казао је да ће се Енглеска старати да задовољи *праведне захтеве балканских народа*. „Тајмс" од 19. Септембра предлаже да се Србији дâ софијски санџак, пошто његово становништво није чисто бугарско, и пошто је још на Берлинском Конгресу било говора о уступању тога санџака Србији, па је та идеја пропала *само услед отпора Русије*, која је хтела да та стратегијска база за упад у Маћедонију остане у њеној сфери. — — — — *Калноки* је покушао да се (о томе) преко Немачке погоди с Русијом. Он *је саопштио Кнезу Бизмарку*, како је у аустријском интересу *да се Србији да каква било накнада за бугарско увећање Румелијом*. Како су баш у очи Пловдивског Преврата Цареви Руски, Немачки и Аустријски на своме састанку у

---

[1] Слободан Јовановић, l. c. стр. 74.

[2] Плава књига I, Бр. 115. Цитат г. Слоб. Јов. l. c. стр. 75.

Кремзиру одлучили, да се на Балкану одржи status quo, Бизмарк је сада пребацивао Калнокију да је ударио путем, који не одговара том тројецарском споразуму. На Балкану је status quo промењен, али то се десило мимо воље сва три Цара. Александар III одбио је сваку солидарност одазвавши из бугарске војске све руске официре. Шта је међутим радила Аустрија? Она није хтела задржати Србију од мобилизације. Шта више она је код те земље пробудила наде које се с одржањем status quo никако не могу помирити „Ах — говорило се тада у Берлину — граф Калноки се затрчао за Србијом као младић од осамнаест година.“ [1] *Покушај графа Калнокија у корист Србије изиграла је дефинитивно Русија.* Он је био спреман предлог о накнади Србије за случај да се Русија заузме за сједињење Бугарске и Румелије. Онда би тај предлог био услов под којим би и Аустрија пристала на сједињење. Али на велико изненађење графа Калнокија, Русија се није заузела за сједињење. Она је захтевала напротив да се у Румелији васпостави status quo [2] и да се према томе позове Кнез Александар да се са својом војском повуче из те области. *Овај је захтев Русија учинила у намери да одузме Кнезу Александру славу* стечену пловдинским превратом *и да га тако лакше обори.* Али поред овога она је, без сумње, ишла и на то *да учини немогућним аустријске предлоге у корист Србије.* Накнада за ову земљу могла се тражити само под претпоставком да ће се Бугарској дати Румелија; према томе. ако би бугарска војска била отерана из Румелије, не би се ни Србији више дуговала накнада. — — — Бизмарк се одмах ставио на гледиште Русије. Аустрија је попустила под притиском из Берлина. Цар Фрања Јосиф, у својој беседи делегацијама (10-ог октобра) говори само о одржању Берлинског Уговора. Он помиње озбиљне напоре, које Силе Тројецарског Савеза чине да се одржи стање ствари утврђено и ујамчено уговорима, па је додао да и његова влада настојава да се на Балкану поврати законити поредак, чија неочекивана повреда може бити од велике

---

[1] Слободан Јовановић l. c. стр. 75—78. И овде се аутор не позива ни на какав дипломатски документ.

[2] И ако је цар Александар III рекао депутацији бугарској „не можемо вас више растављати“?

опасности за спокојство и напредовање народа у тим крајевима.“ [1]

Поредећи оно што је Инглеска овом приликом учинила за Бугарску с оним што је Аустрија учинила за Србију, г. Слободан Јовановић вели:

„Аустрија нас није уздржала од мобилизације; она нам је помогла да дођемо до финансијских средстава која су нам за рат требала, она је прихватила наш захтев о накнади. И онда је уједанпут стала. Она није учинила никакав званичан корак у корист Србије. Она се у нашем специјалном питању није смела одвајати од Немачке и Русије. Она се дала склонити од Немачке да пристане на руски предлог, којим се у начелу искључивала свака накнада за Србију, а Бугарској се давало de facto, ако не друкчије, све што је желела.“ [2]

Е, сад, да видимо, шта се и како се ***фактички*** преговарало између Српске и Аустроугарске Владе у овој фази, док се није дошло до нашега рата противу Бугарске. Те је преговоре у име Српске Владе водио у Бечу њен Министар Финансија г. ***Вукашин Ј. Петровић***, који је имао обичај да свагда, кад је члан Владе, записује тачно не само сваки важнији догађај него и сваки важнији разговор, па је тако урадио и за време нашега сукоба са Бугарском. Сазнавши да ја хоћу да допуним моје ратне белешке из Српско-Бугарског Рата, које су штампане одмах после тога рата у мојој „Отаџбини“ (св. 58 до св. 88) и да на основу доцније објављене грађе покушам израдити историју тога рата, мој пријатељ Вукашин Петровић ставио ми је свој дневник из тога доба на потпуно расположење, да га употребим како ја за добро нађем. Ја ћу га овде саопштити од речи до речи, само ћу га по хронолошком реду догађаја поделити на три дела.

Први део гласи од речи до речи овако:

„Краљ Милан борављаше, ради одмора и лечења, у Глајхенбергу.

---

[1] Плава књига I, бр. 356. Цитат. Сл. Јов. l. c. стр. 80.

[2] l. c. стр. 85.

Министарски Савет вршио је краљевску власт, у границама датог му овлашћења. Чланови владе беху:

Милутин Гарашанин
председник, министар спољних послова
Дим. Маринковић
унутр. послова,
Ђока Павловић,
правде
Јоца Петровић
војени,
Вук. Ј. Петровић
финансија,
Драг. Рајовић
привреде,
Стева Д. Поповић
просвете,
Коста Протић
грађевина.

Овај и овакав кабинет састављен је 2 Маја 1885. год.

Као гром из ведрога неба дође вест, 6-ог септембра 1885., да је у Софији и Филипопољу прокламовано уједињење Источне Румелије с Бугарском.

Шта је радио председник владе М. Гарашанин у томе тренутку, није ми било познато. Нису о томе знали ни моји другови. Само смо били извештени да ће се Краљ вратити у Београд 8. Септембра.

Тако је и било.

Одмах сутра дан, 9. Септембра сазвао је Гарашанин министарску седницу, која је држана под председништвом Краљевим.

Краљ беше добре воље. Одмах, чим је дошао у седницу, почео је да казује своје гледиште на бугарски пуч. Он је тај догађај схватио као штетан по интересе Србије а опасан по интересе Српства. Бугарска се снажи на рачун Српства и постаје опасна по будућност његову. Она то чини, цепајући Берлински Уговор, дакле противно једном међународном акту, који важи као подлога за целокупно стање на Балканима.

Имајући овакве појмове о догађају румелијскоме, Краљ се, рече, задржао у Бечу, у намери да се види и разговори не само са министром спољних послова монархије, грофом

Калнокијем, него да измења своје мисли и са заступницима: Енглеске, Русије и Немачке. „Ја сам“, рече Краљ Милан „свима дао на знање, да ће Србија устати на оружје, ако Европа не хтедне да прибави поштовање Берлинског Уговора од стране Бугарске. Сви су ми саветовали уздржљивост. Са руским отправником послова био сам мало нагао, а најзадовољнији сам са немачким амбасадором. Целокупан утисак, што сам га добио, јесте, да Велике Силе не знају још ни саме, шта им ваља чинити. Оне само не желе заплета. Но нас се слабо тичу жеље дипломата. Ми *морамо* да, под фирмом Берлинског Уговора, бранимо наше државне и националне интересе, па пукло куд пукло.“

Краљ је говорио са толико убедљивости, решености и патриотизма, да смо ми сви изјавили, да се слажемо са Његовим гледиштем; јер у истини не беше другог излаза ни по мишљењу чланова Владе.

Одмах за тим истакнута су питања: о нашој војеној и финансијској спреми.

Министар Војени је тврдио, да смо војнички кадри да уложимо оружани протест, што је и Краљ потврдио. На покушај Ст. Д. Поповића и Драг. Рајовића да говоре о војеној спреми, Краљ им је пресекао реч, примајући за то на се одговорност. Ја сам изнео финансијско стање у том тренутку са речима: „Ми немамо данас у главној благајни више него 60.000 динара.“

„Ништа за то,“ добаци одмах Краљ. „Новац се мора набавити.“

Министра унутрашњих послова Маринковића запитао је Краљ да ли може да гарантује за унутрашњи ред и сигурност; на што је овај одговорио, да за обоје сме да прими одговорност на себе.

После тога је одлучено да се одмах нареди мобилизација војске. Указе о мобилизацији стилизирали смо: ја, Ст. Д. Поповић и Јоца Петровић. Укази су одмах потписани.

Чим је учињен овај корак, пала ми је у део тешка дужност: набавити новац.

Како су, пре мене, заложени били сви бољи извори прихода за раније закључене зајмове, смислио сам да довршим закон о монополу дувана, на коме сам почео радити још 1882. године. Мислио сам и смислио, да на основу ду-

ванског монопола потражим зајам за рат; а за мобилизацију реших се да понова пустим у течај бакарни новац, који беше на основу ранијих закона, повучен из саобраћаја. Тога новца беше у главној благајни, око $1^1/_2$ мил. динара. Министарски Савет је усвојио моје гледиште и ја спремих за Скупштину оба законска предлога.

Докле сам ја 9. и 10. Септембра радио, без одмора, на поменутим законским предлозима, дотле је Краљ, без мога знања, покушавао преко маркиза де Пијена, заступника поверилачке групе, да у Паризу и Лондону (мислим преко Шубијера и Ч. Мијатовића) нађе зајам. Ово ми је признао и саопштио сам Краљ 10. Септембра у 3 сата по подне, у присуству маркизовом. Краљ ми тада признаде, да није успео ни у Паризу ни у Лондону да нађе зајам. Ода свуда је добио неповољне одговоре.

Докле ми је Краљ причао у присуству маркиза, како је ствар текла са тражењем зајма, уђе у собу гроф Кевенхилер, аустроугарски посланик. Маркиз се удали из собе, а Краљ ми управи питање: шта мислим да ваља чинити, да дођемо до зајма.

„Први корак, после свега што сам чуо,“ рекох, „то је моја понизна молба да ме разрешите од дужности министра финансија. Када је Ваше Величанство, мимо мене, тражило зајам, онда немам ја никаква посла у Влади.“

Краљ се извињаваше речима, које не могу да забележим; извињаваше се на француском језику, како би и присутни дипломата разумео. Тиме је хтео да ми да пуну сатисфакцију. Ја га умолих да ме пусти да одем до Гарашанина, па ћемо доцније заједно доћи, а он нека сада ради са господином, који је ту.

Тако и би.

Ја одох Гарашанину, који је био у другој соби, те му испричах шта се десило.

Гарашанин ме увераваше да он није ништа знао за кораке, које је Краљ чинио са маркизом и са Мијатовићем и даваше ми за право, што сам нудио Краљу оставку, али ме стаде убеђивати, да напустим ту идеју из љубави према земљи, која се налази на прагу рата.

„Ваша оставка,“ заврши Гарашанин, „укочила би са свим спрему за рат, јер би цео свет тумачио ваш излазак

из владе као ваше неслагање с друговима у питању рата; а ваш наследник у звању, па био ко му драго, не ће успети да нађе новаца већ за то, што би дошао после вас. Краљ је погрешио и он признаје своју погрешку. Са те стране добили сте сатисфакцију!"

Ја почех да одговарам Гарашанину, а Краљ на врата; чувши о чему говоримо љутито рече: „Најпосле, ја нећу да вам уважавам оставку. Сви ви, садашњи Министри, ***морате*** остати на положајима до свршетка рата. Ако сам био на спрам вас неисправан, молио сам вас да ми опростите и ви сте дужни да ми то учините. Сада да пређемо на паметнији разговор."

Краљ ми управи питање: могу ли наћи у Бечу зајам за рат?

Ја покушах попова да говорим о мојој оставци, али ме Краљ и Гарашанин прекидоше изјављујући, да је то питање свршено „него казујте ви можемо ли у Бечу наћи пара"?

„Да нисте ви кварили ситуацију радећи иза мојих леђа на тражењу зајма у Лондону и у Паризу, ја бих смео да вам гарантујем, да бих нашао у Бечу повољан зајам. Сада ми је тешко говорити, јер сам уверен да они у Бечу знају све што је било у Лондону и у Паризу, па ће, ако у опште уђу у преговоре за зајам, стављати теже услове."

„Ко мари за услове", упаде ми Краљ у реч. „Нађите ви само зајам, па било под ма каквим условима."

И Гарашанин говораше у истом смислу.

Ја сам на дугачко и на широко објашњавао моје гледиште на зајам и на услове зајма, али то објашњење може у овој прилици да изостане, јер би заузело много места, а не доприноси ништа главном циљу овога рада. Доста ће бити што ћу, рећи, да смо се сагласили, да зајам буде 25 милиона, да курс и интерес не буду гори од курса и интереса „златне ренте, "коју је, пре седам месеца закључио Ђока Павловић. Курс томе зајму био је 60½% а интерес 5%.

Сагласивши се у погледу на зајам, Краљ и Гарашанин ме умолише да лично одем у Беч, и то још сутра. Пошто и то утврдисмо, Краљ узе реч и, од прилике, изговори:

„Дакле, Вукашин ће сутра у Беч да тражи и нађе зајам. Но како је он у Бечу добро виђен, можда не би било с горега, да га овластимо да отиде и до грофа Калнокија (који

је био министар спољних послова) и до Калаја (министра финансија), те да им објасни, да ми морамо у рат противу Бугара. Када Европа мирно гледа, како једна вазална кнежевина цепа и под ноге баца уговор (берлински), који су потписале све Велике Силе, онда ***мора*** мала Србија да крвљу својих синова покуша прибавити респект и одржати тај уговор. Србија ***мора***, себе и своје будућности ради, ради будућности српскога племена, да уђе у рат. Не учини ли то, она ће, а са њом и ја, на првом месту, остати одговорна пред историјом, што је мирно гледала како Бугари, на рачун Српства, кршећи међународни уговор, заузимљу једну по једну провинцију Турске Царевине, у којима живи најлепши српски живаљ. И кад Бугарска заузме, без опозиције, сада Источну Румелију, отвориће јој се, природно, апетит и на Македонију. Оснажена Источном Румелијом, Бугарска ће бити јача од нас и онда ће тек између нас и ње настати трење и ровење, које ће бити фатално по обе државе, али по Србију још и опасно. Зато реците ви господи у Бечу, да ми ***морамо*** да газимо у рат противу Бугара. Наш рат неће бити рат освајачки. Ми ћемо га водити у име одржања status quo-а на Балкану а у циљу да одржимо у снази Берлински Уговор."

Гарашанин понова изјави свој пристанак да сутра пођем у Беч и да том приликом посетим грофа Калнокија и Калаја. Делио је у свему погледе Краљеве на акцију Србије и додао је још ово:

„Реците господи у Бечу, да Влада Краљева не очекује отуда (из рата) никакве користи за себе. Она је уверена, да ће се тешко разумети и у нашој публици а још теже у европској потреба рата због Источне Румелије. Но нека се узме карта Балканског Полуострва па нека се, без предрасуда, проучи ситуација, у коју ће доћи Србија с једне а Бугарска с друге стране, ако се Бугарима допусти да, без борбе, заузму Источну Румелију. Ко год то учини увериће се, да ће, после тога, српски елеменат да ослаби а бугарски да ојача толико, да ће бити само питање времена, када ће и Македонија доћи у састав бугарске државе. После тога неће бити могуће одбранити Балканско Полуострво од бугарске најезде. Уђемо ли ми у рат противу Бугара због Источне Румелије, ***сам таі факт*** учиниће да ће се Бугари за дуго размишљати, да ли да кидишу и на Македонију.

Нека би наш ратни покушај испао по нас неповољно, он ће ипак Бугарима улити респект бар у толико, што у будућности неће смети, без споразума са нама, да атакирају на остале провинције Турске Царевине. То је, по моm мишљењу, *онај позитивни политички добитак од рата, па испао овај у корист нашу или у корист Бугара.*"

Краљ одобраваше у свему разлоге Гарашанинове па додаде: „Ето вам упустава на основу којих ћете објашњавати бечкој господи нашу решеност да неминовно уђемо у рат са Бугарима."

„Све је то лепо и красно што рече Гарашанин и што је објаснило Ваше Величанство," додадох ја, „али верујете ли, да ће бити сто људи у нас, који ће разумети и одобравати рат с Бугарима? Не мислите ли ви, да ће се и наш војник наћи у чуду, када види, да мора да пуца у месо „братскога нам народа", од кога се до јуче нисмо одвајали. О противницима Владе и да не говорим. Они ће покренути дрвље и камење да Владу оцрне и пред јавним мишљењем у земљи и оним на страни. Шта ће рећи Руси, када виде, да се Србија дрзнула, да квари њено дело: велику Бугарску? Јесте ли се осигурали да неће Турска наш нападај на Бугарску, *њену* вазалну кнежевину, да сматра као насртај на своју територију. па да нам загрози својом оружаном силом? Сва ова и још многа друга питања ваља извести на чисто пре него што ја извршим поверену ми мисију у Бечу; јер ће господа бечка, у то не сумњам, тражити од мене обавештења до крајних ситница. Признајем, да сам разлозима, које сам чуо, убеђен да је рат потребан. Мене, који и сâм тако мислим и осећам као и ви, лако је убедити. Али да ли се таквим разлозима могу убедити и страни државници, који не раде по нашим осећањима, него по рачуну, који им диктирају интереси њихових држава. Ја ћу покушати да учиним што сам кадар да склоним бечке државнике, да заузму повољно гледиште на нашу одлуку; али сумњам да ћу успети. Бојим се и сâм, да нисмо пренаглили решењем да уђемо у рат. Не би, можда с горега било, да се, пре мога поласка у Беч, још једном сазове Министарски Савет, па да се још једном претресу сва питања, која стоје у вези са објавом рата. Стева Поповић и Драг. Рајовић имаће тада прилику,

да се изјасне о војеној спреми нашој, о којој хтедоше јуче да говоре. па им Краљ не даде."

Краљ, који је довде мирно слушао, устаде са свога места, и мирним, тихим гласом одговори ми, да је он све проценио што је ваљало процењивати, и да Он, примајући у напред на се сваку одговорност за све последице и резултате рата, нема потребе да се саветује са свима члановима Владе. „Оставите ви мени", рече Краљ „сва друга питања која су у вези с ратом. Ви гледајте да нађете новаца, а остало је моја брига."

Гарашанин ћуташе, па заћутах и ја.

Прешавши попова на зајам, решисмо, да пођем 11. септембра у Беч и да понесем собом шифре за Краља и за Гарашанина, те да их обавештавам како о зајму тако и о мојој политичкој мисији.

Дошав 11. септембра у вече у Беч, одмах сам писмом позвао к себи у хотел директора Лендербанке Хана. У 11½ сати ноћу дође Хан са адвокатом Лендербанчиним Рапапором к мени. Ја им на дугачко и на широко објасних, да нам треба зајам, који би нам послужио за рат противу Бугара. Објасних им да ће нам требати 25 милиона и запитах их, шта мисле, да ли се могу надати, да ћу, њиховим посредовањем добити зајам.

После 2½ сата разговора, добих од споменуте господе обећање да ће се они заложити код управног одбора Лендербанчиног, да се Србији изађе на сусрет. Шта буде решио управни одбор, јавиће ми; а после тога ће морати одмах да путују у Берлин, да виде хоће ли немачке банке учествовати у зајму.

Оба господина знали су за кораке, које је Краљ чинио, ради зајма у Лондону и у Паризу; али не придаваху томе Бог зна колику вредност. Чувши од мене све како је ствар текла, изјаснише се повољно о мојој финансијској мисији и ја сам могао већ 12. септембра послати Гарашанину овакав шифровани телеграм:

„Нашао сам добро расположење у Лендербанке. Она ће ступити у споразум са својим конзортима. Основни услови: Приход од дувана као гаранција; курс и интерес од прилике али нешто бољи као у последње наше ренте. Прелиминарни уговор имао би се закључити одмах, а новац бисмо

одмах добили. Банке задржавају право ратификације, докле ствар проуче. Ако буде потребно, путоваћу у Дрезду, да се састанем с немачким банкарима."

Још у 8 сати из јутра, 12. септембра написах Министру Калају писмо, којим сам му јавио да сам синоћ дошао у Беч и да желим да га видим, молећи га, да ми јави, када ме може примити.

Са Калајем сам се познавао од 1872 године, када је био консул у Београду, а хтео сам најпре да говорим са њим и зато, што он добро познаје прилике на Балкану а био је и редактор Статута Румелијског.

У $1^1/_2$ сат по подне примио је Калај у својој канцеларији у Јоханесгасе.

Нисам имао потребе да му на дугачко објашњавам моју мисију. Чим сам му рекао, да сам дошао да тражим зајам у бечких банака, одмах додаде: „А, за рат с Бугарима!" — „Погодили сте" — одговорих. Тада ми он објашњаваше, да ћемо страшно погрешити, ако загазимо у рат.

„Пре свега", рече Калај, „ради чега хоћете да ратујете? Хоћете, као што велите, да браните Берлински Уговор. А по ком праву и по каквој дужности узима Србија на се улогу браниоца једног европског инструмента, на коме нити је суделовала, а још мање радила на његовом стварању? Страх вас је да се Бугарска не оснажи? Лепо! Али рат је рат. Ако ви будете побеђени, онда ће тек Бугарска постати по вас опасна. Не само да ће се ујединити коначно с Источном Румелијом, него ће ојачана њоме преко рамена погледати на потучену Србију, од које се сада још прибојава, јер рачуна са њеном војеном снагом. Даље, рачунајте да ће се Бугарска борити за једну идеју, коју види и разуме и сваки Бугарин и сваки Румелијот. Они ће бити лавови у тој борби. А ваш војник, за што се он бори? То му нико не може објаснити, па ће, услед тога, и воља за борбу у вас бити слабија, него у Бугара. Што ви не гледате, да дипломатским путем нештоућарите. Уверавам вас да ратом ништа постићи нећете, па ма из њега изашли и као победиоци. То је моје немеродавно мишљење о вашој мисији. Ја нисам министар спољних послова, те с тога моје речи и немају за вас други значај него пријатељско мишљење једнога приватнога човека. Идите свакако грофу Калнокију. Он ће вам, без сумње, у име

Аустроугарске Владе рећи шта он мисли и шта намерава да чини наша дипломатија.“

Морам признати да су ми разлози Калајеви у први мах импоновали. Но брзо се прибрах и одговорих му:

„Вама, као староме пријатељу, хоћу отворено да признам, да се ми позивамо на Берлински Уговор и на status quo само због Европе. Ова би тешко схватила и разумела наше специфично српске интересе, који нас гурају у рат. Нама до сада није нико чинио замерке у смислу вашега схватања; а да се неко нашао, који би нам те замерке учинио, ми бисмо му могли одговорити, да је за нас непојамно, како може Европа, како могу Велике Силе мирно да гледају, где једна васална кнежевина цепа и под ноге баца онај уговор, који су створили и потписали најугледнији државници Европе. Могли бисмо ставити питање: па шта вреди у опште стање, које су створиле Велике Силе на Балканима, када оне ни прстом не мрдају да прибаве ауторитет себи и својој творевини? Где је, у таквим приликама, морал; где практична вредност европских творевина? Србија је веровала да Европа нешто полаже на своју реч, на своја дела, а још више на своје потписе. Бугарска је пљунула на све то. И сада ћемо можда још дочекати, да Европа осуђује нас, Србију, а даде за право бугарској револуцији! Зар такво понашање Великих Сила да не вређа наша осећања; а да не истичем и повреду наших земаљских и националних интереса. Не устане ли Европа, да брани своју творевину: Берлински Уговор, не устане ли Турска, да брани своју територију, Источну Румелију, — Србија мора устати у одбрану својих земаљских и националних интереса, па пукло куд пукло.“

„Када би мој Краљ престао да говори, да хоће да брани status quo створен Берлинским Уговором на Балканима, отпали би и били би у најмању руку обеснажени сви разлози, које сте, признајем, врло логично, па за то и убедљиво изнели противу моје мисије.“

„Веома сам вам благодаран, што сте ми вашим разлозима скренули пажњу, да се од сада, у другим приликама, где бих могао да објашњавам потребу рата с Бугарима, не позивам на Берлински Уговор. Остављајући да га бране они, који су га створили; ја ћу се стављати увек на чисто

српско гледиште и на дужност Србије, да буде заштитник интереса Српскога Племена."

„Што се тиче бугарског одушевљења и наше равнодушности у борби, држим да нећете погодити. Војник се бори више по дужности, него по осећају. Не би никада дошло до рата, у свету, ако би се оставило војницима да решавају о њему. Наша војна интелигенција, наши официри разумеће исто тако значај рата с Бугарима, као што га схвата Краљ и остала српска интелигенција; а они, официри, показаће да су решени, да живот свој ставе на расположење интересима отаџбине и интересима Српскога Племена.

„Ваша Екселенција нас упућује на дипломатско поље Ни ја нисам Министар Спољних Послова, па не знам, да ли је што радио, у том правцу, мој колега у Спољним Пословима. Али овако, као приватан човек, слободан сам изјавити, да од дипломатије не очекујем ништа. Да је она вољна или кадра да учини ма шта, учинила би она и без наше иницијативе. Она има да брани своје дело, а не наше. И када она мирно гледа све што бива, неће се она покренути у другом правцу ни нашом иницијативом. Као што видите, нама не остаје ништа друго, него да наше земаљске и националне интересе бранимо нашом крвљу."

Калај покушаваше да ме убеди, да грешим што бацам кривицу на Европу, па у току говора рече: „Европа је на глобусу опипљиви факт. У дипломатији је она само појам. Њу схватити и правилно проценити са те тачке гледишта, ретко коме испадне то за руком. Ја нећу ни да се упуштам у то процењивање, јер нисам зато позван. Али што морам рећи моме старом пријатељу, то је да сте у вашој патриотској осетљивости пренаглили са вашом критиком о европској дипломатији. Зна она шта ради; јер немојте мислити да је њој равнодушно шта бива и шта ће бити на Балканима. Идите само што пре Калнокију, па дођите опет мени. Ако будете што јављали вашем Краљу о разговору са мном, реците му, молим вас, да сам ја саветовао мир, а не рат."

Чим сам се вратио у хотел, послао сам Краљу шифровани телеграм овакве садржине:

„Био сам код Калаја. Он категорички саветује да не газимо у рат. Сутра идем грофу оКалникију."

Четрнаестог септембра у 11 сати пре подне примио ме је гроф Калноки у својој канцеларији на Балплацу.

Познавао сам се из раније са грофом, али не стајах са њим тако близу као са Калајем.

Ја му захвалих што ме је тако брзо примио, те ми дао прилику да га што пре упознам са мојом мисијом, која стоји у вези са догађајима на Балканима. Затим сам му испричао, шта мисли Краљ и на што се споразумно са својом Владом решио. Дошао сам, заврших, по жељи Његовог Величанства мога Краља, да га о свему обавестим и да молим за његово мишљење о свему.

Гроф Калноки, омали стасом, с лепим допадљивим цртама у лицу, тих и сталожен човек, од својих 55 година, саслушавши ме узе реч и објашњаваше ми овако:

„Жалим што морам одмах да вам изјавим, да се не слажем с одлуком вашега Краља: да поведе Србију у рат противу Бугара. Чак осећам као дужност мојих осећаја пријатељства наспрам Њ. В. Краља и Србије да вас молим, да му живо предочите да сам противног мишљења. Ја разумем и схватам осетљивост Краљеву, али не могу да нађем паметнога разлога, који би ме убедио да ће та осетљивост наћи задовољења у рату с Бугарима. Србија ће, ратујући, изгубити неколико хиљада својих најбољих синова: утрошиће неколико милијуна динара, а шта може, баш и да буде победилац, добити? Колико је мени позната политичка ситуација у Европи, *смем смело да вам изјавим:* **ништа.** Је ли мудро водити рат, проливати крв и трошити паре, за — ***ништа?*** Очигледно да није. Зато сам одсудно противан да газите у рат. Молим вас да то саопштите вашему Краљу и вашим друговима. Но да би се и Краљ и Србија уверили, да мени није равнодушна њихова судбина, реците Њ. В. Краљу, да бих му саветовао, да мобилише једну дивизију и да је сконцентрише у Нишу. Када то без ларме изврши, нека се његова Влада обрати Великим Силама, па наравно и нама, тражећи да ове или поврате status quo ante или да даду и Србији одговарајућу компензацију, те да се не поремети равнотежа у снази између Србије и Бугарске. Ако ме ваш Краљ буде послушао, реците му да се надам ***да ће Србија, ако Бугарска задржи Источну Румелију, добити у накнаду за то*** **најмање** ***трнски и брезнички крај са Тр-***

ном и Брезником. Не послуша ли ме, него, противно мојим пријатељским саветима, уђе у рат, неће добити *ништа, па баш ако би српска војска и победила бугарску.*"

Ја саслушах грофа врло пажљиво, па му изјавих, да бих ја, када бих био меродаван, *а он дао јемства* да ће онако бити, како ми је разлагао, пристао на његов предлог. Краљ мој, то смем више него с позитивношћу да тврдим, неће пристати. Разлози, који њега крећу да уђе у рат, не стоје у вези са „компенсацијом", те се Он овом неће ни задовољити. Њему лебде пред очима виши интереси Србије и Српскога Племена, те Га је тешко, да не речем немогуће, убедити да се ти интереси могу друкчије него ратом задовољити.

„Било би", рече гроф, „желети, да се спречи ратна акција. Будите уверени, да ваш Краљ много меће на коцку, ако ме не послуша; а Србија ће се изложити свима непријатностима, које су скопчане с ратовањем. *Нама треба Србија, али Србија физичка јака, материјално и морално консолидована.* И ако вам још једанпут саветујем, да не газите у рат, чиним то и са себичних разлога, разлога које сам вам ево рекао."

Ја обећах Министру, да ћу одмах, телеграмом саопштити Краљу садржину савета његова. Калноки ме мољаше, да што живљим бојама нацртам Краљу наш разговор а нарочито његов савет. „Да би ми олакшао задатак, гроф ми рече, да би добро било ако бих, у депеши, коју ћу послати Краљу, рекао, да он (Калноки) сматра промену Министарства у Цариграду као знак Портине решености да уђе у акцију, да се Немачка понаша апатично наспрам догађаја на Истоку, а све остале западне Силе су на страни Бугара.

Пре но што се опростих с грофом, саопштих му финансијски део моје мисије и замолих га да ме у њој, по могућству, помогне. То ми је обећао; али ме мољаше да још саветујем Краљу, да пошље кога у Берлин, да и тамо чују шта Краљ мисли а и Он да саслуша мишљење немачких државника. Ово ће бити у толико нужније, у колико се, без немачких банака, не може остварити зајам, који тражимо.

Опростивши се с Министром, одмах испратих Краљу шифрован телеграм овакве садржине:

„Калноки најенергичније саветује не улазити у рат. Препоручује да се Србија обрати Великим Силама тражећи

или повратак status quo-a или, ако не буде могуће, компензацију за себе, те да се одржи равнотежа у спази између нас и Бугара. Калноки мисли да ћемо, ако тако урадимо а не уђемо у рат, добити Трн и Брезник. Ако уђемо, нећемо добити ништа, па ма и победили Бугаре. Он сматра промену турског Министарства као знак Портине акције. Немачка је апатична спрам догађаја у Бугарској; остале западне Силе су на страни Бугара. Полаже вредност, да наше гледиште саопштимо Берлину. Зајам хоће да помаже. Ако би нам Калноки загарантовао што обећава, мислим да бисмо могли примити његов савет." —

На мој телеграм од 13. септембра добио сам данас одговор, да закључим зајам по што по то и да одмах пошљем 2 милиона у Београд.

Међутим ми је директор Лендербанке Хан јавио, да се не може одобрити курс од 65 али ће се моћи дати 62%. После продужених преговора, добио сам курс од $62^{1}/_{2}$%, дакле за $2^{1}/_{2}$% бољи, него што је био курс златне ренте Ђоке Павловића. На моју молбу послато је одмах истога дана у Београд главној благајни 2 милиона динара.

Тек што сврших горњи посао, добих позив да идем Калају.

У 1 сат примио ме је Калај. Пошто му саопштих, да сам зајам закључио, пређе он на политички део мојега задатка. Саветоваше ми да препоручим, и са његове стране Краљу да усвоји предлог грофа Калнокија, који и сâм Калај сматра као најбољи излазак из ситуације, у којој се сада налази Србија. Ја саопштих Калају садржину шифроване депеше, коју сам послао Краљу после мога разговора с грофом Калнокијем.

„Хоће ли Краљ усвојити тај савет?" запита мe Калај.

Ја изјавих сумњу.

Калај опет изјави жаљење, ако се Србија упусти у рат „Ви не познајете Бугаре", додаде он. „Ви их сматрате као „бостанџије"; али то су јунаци и добро спремни за рат. Бојим се да ћете у борби са њима извући краћи крај: што би било горе по Србију него и да не улази у акцију."

Ноћу између 14. и 15. септембра добио сам од Краља шифрован телеграм, којим ми јавља, да ће аустроугарски посланик, гроф Кевенхилер сутра доћи у Беч и да ће ме

одмах потражити. „Старајте се споразумно са њиме да убедите грофа Калнокија, да натраг не можемо“ — тим речима завршаваше се депеша.

Сад видех да Краљ не прима савете грофа Калнокија и да није задовољан садржином мога телеграма, послатога му после разговора са Аустроугарским Министром Спољних Послова.

15. Септембар.

Кевенхилер је заиста дошао и одмах ме потражио у моме стану. Донео ми је поздрав од краља а у исто време и поруку, да останем у Бечу све донде, докле Кевенхилер не буде говорио и са Њ. В. Царем и са грофом Калнокијем.

Ја испричах грофу Кевенхилеру све, што сам до сада радио и како сам прошао. Изјавих сумњу да ће Аустроугарски Министар Спољних Послова, његов шеф, моћи скренути са гледишта, које је већ заузео и са којим, под условима да нам загарантује Трн и Брезник, можемо бити задовољни.

— Краљ је, рече ми гроф Кевенхилер, опазио, да сте се повели за разлозима мога шефа, па му то не беше по вољи. —

Ја изјавих жаљење што се Краљ на ме љути. Али рекох, да сам убеђен да је за нас боље послушати савете одговорног Министра Аустроугарског, па не улазећи у ризик рата добити Трн и Брезник, него радећи противно изложити се опасностима које су у вези са борбом на бојном пољу.

После подужега објашњавања договорисмо се шта да урадимо, па да се састанемо сутра, 16. Септембра у 4 сата, у моме стану.

Ја сам у 11 сати пре подне отишао грофу Калнокију, да се са њим опростим, а гроф Кевенхилер је имао да оде у двор до Цара, у подне; а по подне своме шефу, па између 4 и 5 да се састанепо опет у мом стану.

У одређено време дошао је гроф Кевенхилер мени и саопштио ми, да су му и Цар и његов шеф препоручили, да свом снагом свога ауторитета утиче на Краља, да не гази у рат, а ја њему рекох, да ми је министар поновио своје савете, које ми је дао у првој аудијенцији. Ја саопштих грофу Кевенхилеру да ћу сутра поћи у Београд и запитах га да ли да саопштим ја Краљу резултат његове мисије или да оставим да то учини он сам, када се врати у Београд.

Кевенхилер ме замоли да ја примим на се ту дужност, али не, као што ја хтедох, усмено, него одмах шифрованом депешом, јер Краљ је врло нестрпљив и радознао. И ја написах и испратих Краљу овакву депешу у шифрама:

„Гроф Кевенхилер био код Цара и код свога Министра. Обојица Вам саветују одсудно, да не улазите у рат. Полазим сутра у Београд.“

У вече 17. септембра стигао сам у Београд. На железничкој станици саопштио ми је полицијски комесар, да има наредбу из Двора, да ми каже, да чим дођем, идем право Краљу, који ме ишчекује.

Тако сам и урадио.

Краља сам затекао брижна, нерасположена. Није му било право, што су у Бечу „тако јогунасто“ противу ратних планова, које је он скројио. Приписивао је то расположење грофу Калнокију, кога је обележавао као човека млака и опортунисту у политици. „Чиме ми гарантује Трн и Брезник, ако не уђемо у рат?“ запита ме, спуштеном главом и суморним погледом. „Нека нама испадне за руком,“ настави Краљ, „да победимо Бугаре, видећемо ко ће нам узети оно што будемо од њих отели. Главно је што сте ви повољно свршили преговоре о зајму. Ту сте мисију свршили на моје потпуно задовољство.“

Још је говорио похвално о овоме предмету, али то изостављам из овога описа, јер би се сувише отегао, те постао досадан.

После тога ми причаше Краљ како лепо напредује мобилизација војске: „али ћемо,“ рече, „имати посла с Турском.“

Турци, рече ми Краљ, упућују војску своју у правцу Врање. Гарашанин се труди да убеди Порту да греши што страхује од нас. Надамо се, настави Краљ, да ћемо успети да умиримо Султана и његове државнике: али ће нам зато требати бар месец дана рада. Мука је што не можемо јасно, јавно да кажемо, да ћемо ударити на Бугаре: мобилишући војску без икаквог објашњавања, дајемо Турцима повода да се боје да на њих не ударимо те да по примеру Бугара с Румелијом, не заузмемо Стару Србију и Маћедонију.

Око пола ноћи одох кући; а сутра дан отишао сам Гарашанину, те и њему потанко реферисао све што је било у Бечу. Гарашанин ми изјави благодарност своју на томе раду, а нарочито на успеху који сам постигао са зајмом.

Овом приликом први пут чух, да су односи између Краља и Краљице почели да се затежу, што спомену Гарашанин као могући споредни разлог за одлуку Краљеву да улази у рат, а за себе додаде Гарашанин: „Ја идем тако далеко, да бих с места поднео оставку, ако би се Краљ, утицајем из Беча, сломио, да одустане од рата с Бугарима."

Гарашанин је био збиља скроз прожет убеђењем, да Србија нема другог изласка, него рат. „Ја сам скроз убеђен," говораше овом приликом, „да Србија не сме без оружаног протеста да прими бугарски дрски пуч. Учини ли то, она је сама себи потписала смртну пресуду."

Затим пређосмо на разговор о зајму. Молио ме је да што скорије позовем Лендербанку, да пошље делегата ради закључења дефинитивног уговора и да спремим закон о томе као и о монополу дувана, јер ће се Скупштина састати до који дан у Нишу.

Већ 25. септембра потписао сам уговор о зајму; а 3-ег октобра донела је Народна Скупштина закон о зајму, у који (закон) су ушле све главне одредбе из уговора." — — —

Ето колико и како нас је Аустрија гурала у рат.

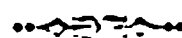

III

Мобилизација српске активне војске 1885.

Београд 11. Септембра 1885.

Јутрос у 5 сахата, још по мраку био сам на нишкој железничкој станици, чекајући с нестрпљењем полазак влака за Београд.

Ресторације још нема, али човек може седећи на канабету од зелене кадифе, у чекаоници I-ве класе, да викне из ходника једно Швапче са кифлама или оног одрпаног Гогу са салепом, па да доручкује.

Ја сам, као представник смесе од западњачке културе и правог оријенталства, појео две „путер-кифле“ и залио са два филџана салепа, који је био „врукјо“ и богато зачињен испотом, тако, да ме је живо подсетио на оно срећно време, кад ми је салеп и бурек био велика посластица.

Најзад се крепусмо. Све до Сталаћа био сам у вагону сам. Ту добих друга. Мајор Кремананц, командант жандармерије, уђе у мој купе. Он се беше десно на инспекцији жандармеријских одреда по „внутрености“ па је наједанпут по телеграфу добио заповест, да се врати одмах у Београд.

Наш разговор пун најживљих конјектура трајао је од Сталаћа до Београда, и велико питање: на коју ли ћемо страну, на југ или на исток, тако нас је занимало, да нисмо ни осетили кад прелетесмо преко целе моравске долине, кад пројурисмо кроз она три тунела, и кад се обретосмо на привременој станици у Београду (велика још није готова).

Како уз пут бејах у Лапову нешто мало ручао (то је за сада једина станица на нашој железничкој линији, где има нешто налик на ресторацију), то сам код куће остао

само толико, колико да се пресвучем, па одмах одох на Врачар, на „интервју“ са мојим пријатељем и бившим шефом г- Ст. Новаковићем, Министром Унутрашњих Дела „на расположењу.“

Затекао сам га у његовој библиотеци где се задубио у карту Балканског Полуострва од аустријског ђенералштаба. Што г. Новаковић још немађаше далеко већу и бољу карту Бугарске, коју беху већ израдили руски топографи, и која се већ могла купити, то није чудо, јер за ту карту изгледа да још не зна ни српски ђенералштаб.[1])

Кад сам видео који је лист дотичне карте пред г. Новаковићем, не могох се уздржати а да не запитам:

— Зар је то већ решено да мобилишемо против Бугарске? Зар је већ искључена акција на југ? —

— Не верујем — рече г. Новаковић — да је ишта *решено*, али је највероватније да ћемо се тући са Бугарском. Она квари оно што се, по најновијој крилатој речи, зове „балканска равнотежа.“ Како смо ми за љубав те „равнотеже“ морали отрпети аустријску окупацију Босне и Херцеговине, како смо ми морали да се задужимо до преко ушију само да на врат на нос начинимо железнице, које више требају Европи него нама, онда ми не можемо допустити да јучерашња Бугарска самовласно ради шта јој је ћеф, да не само не извршава своје свечане међународне обвезе, него да још преко ноћ постане за читав милион становника већа и јача држава од Србије, да самовласно поврати бугарске границе сан-стефанског мира, које су тако неправедне спрам Србије, да су нас бациле на милост и немилост у „сферу“ аустријских интереса. Ако Европа призна fait accompli бугарског уједињења, она нам мора то накнадити бар оним појасом Бугарске, *у коме живе Срби*, а то је појас између Искра и Тимока, софијски и ћустендилски округ. Тиме, истина, не би се повратила потпуна *материјална* равнотежа, коју је створио Берлински Уговор, али ми бисмо тиме, нарочито Ћустендилом, старим Велбуждом, осигурали за доцнија времена Стару Србију и српски део Маћедоније. Не хтедне ли Европа да нам досуди ту накнаду, ми треба да је узмемо онако како је чича Виљем узео немачку круну — „са стола

[1] Ту смо карту добили тек *после* рата.

Господња". Ако Европа на против поврати status quo ante, онда ћемо и ми демобилисати и гледати своја посла! —

— Баш тај Гарашанин има среће — рекох ја — он је толике политичке погрешке починио, да га је чак сопствена странка напустила, јер о томе нема сумње да данас ни један од главних људи напредне странке није више уза њ, за свакога је јасно, да он само влада са ***другим позивом*** напредњака. И на један пут Бугари стварају такву политичку ситуацију, да ћемо га морати потпомагати не само ми — него чак и либерали и оно радикала што још није у казаматима!

— То се разуме. Сви опозициони листови већ доносе патриотске чланке без обзира на партијско гледиште, и то је сасвим у реду. Што се нас тиче, ти знаш да смо се ми само зато поцепали, што он пристаје да се питање о промени устава и даље одлаже ad calendas graecas, а нама образ не допушта да као начелна странка напустимо главну тачку нашега политичког програма. Али кад је оваква ситуација, онда престаје разговор и о најважнијем унутрашњем питању, и ја ћу без једне речи отићи куда ме пошљу, за управника магацина или за надзорника друмова.

— И у Скупштину за Краљевог посланика? —

— Сасвим! —

— А г. Пироћанац? —

— Ја мислим такође. И ти треба да пристанеш ако те понуде.

— Il n'y a pas de danger. Ја ћу пре наћи посла као резервни официр.

— Врло добро. Можеш бар том приликом регулисати твој чиновнички положај и прећи у активну војну службу, кад је Гарашанин дао доказа да се и поред онако јасног општинског закона сме сумњати, да ли си ти, после оставке на звање кмета београдског, остао државни чиновник или не! —

— То би за ме било корисно у земљи, у којој се кадшто тако примењују најјаснији закони, али ако ми понуде положај у војсци, ја не мислим градити никаквих услова, него просто по војнички отићи на своје место.

— То је још боље — рече г. Новаковић — иначе би они, какви су, доцније причали да смо их уцењивали кад је наша служба отаџбини затребала... —

Врата се отворише и слуга јави, да је дошао неко из

Министарства Војног, који жели са мном говорити. Г. Новаковић рече му да га пусти унутра. То беше момак министров.

— Господин Полковник — рече он окренувши се мени — зове вас г. Министар Војни! —

Ја се морадох осмехнути кад чух, како у време мобилизације васкрсавају заборављени чинови.

— Добро — рекох — идите па јавите, да ћу одмах доћи.

Момак оде.

— Ça y est — рекох Стојану тражећи шешир.

— Bonne chance mon vieux! — рече он испраћајући ме.

Кад сам после неколико минута ушао у предсобље Министра Војног, затекох пред вратима министровог кабинета двојицу гардиста, а у предсобљу хода потпуковник Бајаловић у шарфама, као дежурни ађутант Краљев.

— О — рече Бајаловић зачуђено — од куда ти? —

— Правце из Ниша. Дошао сам пре једнога сахата и јавише ми да ме зове г. Министар Војни. Али како видим Његово је Величанство код Министра. Идем ја у опште-војно одељење да причекам.

— Јок — рече дежурни ађутант — идем ја да те јавим!—

После једног минута био сам у кабинету г. Министра. За писаћем столом сеђаше сам Министар, пуковник Јоца Петровић, десно поред њега Његово Величанство Краљ. У противуположеном ћошку собе, за једним округлим столом сеђаху три пуковника: Јован Драгашевић, Анта Богићевић и Мита Ђурић.

Ја се поклоних Господару.

— Шта? — рече Краљ као зачуђено — зар ти још ниси у униформи? —

— Ваше Величанство — заустих ја да одговорим, али Министар ми упаде у реч:

— Он још ништа не зна. Тек сам га звао да му саопштим...

— А, тако — настави Краљ окренувши се мени — Дакле униформу, па своје место, начелник санитетског одељења Врховне Команде, а? —

— Разумем, Ваше Величанство — рекох ја и поклоних се на ново.

— То ми се допада. Седи сад! — рече Краљ и показа ми руком пуковнички сто-

Ја послушах.

У тај мах уђе опет дежурни ађутант и предаде Господару једно писмо. Он здера коверту, прелети очима преко писма и устаде. И ми сви устадосмо.

— Ја сад морам у Министарство Спољних Послова. А ви овде радите. Збогом! —

Чим је Краљ изашао из кабинета, пуковници Драгашевић и Богићевић стадоше наваљивати на пуковника Ђурића „да се прими.“ Изгледа да је мој долазак прекинуо разговор у коме је Мита нуђен да прими место главног интенданта, а у коме канда се он бранио. Бар он сад помену некакву увреду — неправду ли рече — која му је учињена другог рата.

— То је ствар ондашњег Министра Војног — рекоше му опоненти — а за тебе куд ћеш лепшу сатисфакцију него кад ти сам Краљ....

— Знам, али....

Најзад у оваквим одломцима реченица свршио се тај разговор и пуковник Ђурић, и ако није изрично пристао, ипак уђе у детаљна питања, шта и како треба радити. Министар беше такође сео за наш сто, око кога сада беше ембрио за будућу Врховну Команду Српске Војске. Он нам рече да се за сада указ о формацији Врховне Команде неће публиковати, да ћемо за сада сваки у дотичном одељењу Министарства Војног и под његовом фирмом радити, а тако исто и доцније, кад одемо у Ниш, све док се не реши питање о акцији. То је у толико лакше што ће он, као Министар Војни, бити уједно и начелник штаба Врховне Команде.

— Ја господо — заврши министар — немам никаквих нарочитих инструкција да *вама* издајем, јер ви сте сви и првог и другог рата с Турцима вршили те исте функције, па сваки знате шта и како треба уредити! —

— Смем ли упитати г. Министре — рекох ја — за колику војску имам да спремим пољски санитет? —

— Шта кажеш? — рече министар па увећа ушну шкољку десног увета шаком. — Ти знаш ја не чујем баш најбоље...

То нисам знао. Сад тек разумедох обичан израз његовог намрштеног лица, кад је у већем друштву.

Ја понових моје питање.

— Па — говораше Министар играјући се писаљком и уздигнувши боре на десној половини чела — оно баш сасвим

тачно не могу ти казати цифру војске. То ће зависити од околности. За сад ћемо мобилисати..... да, то ваљда знаш да су резервисти у логорима? Добро. Дакле њих ћемо задржати, па онда позваће се сви који су служили у стајаћој војсци, јер знаш, они су по новој формацији сви уписани у први позив, е, — овде министар протрља чело као да хоће нечега да се сети, па онда настави — да, и петомесечари који су пуштени кући кад смо позвали резервисте у логоре, и они ће се вратити, ето то је од прилике што ће се мобилисати! —

— Опростите г. Министре — рекох ја — али ја сам одмах после другог рата изашао из војске, међутим је заведена нова организација и нова формација војске, тако да ја не знам добро ни значење појединих назива свију тих категорија које поменусте, а камо ли да бих према њима могао израчунати бар приближну цифру војске, за коју ћу имати да спремим пољски санитет. Ако би бар апроксимативно....

— То ти могу казати — рече министар — имаћемо од прилико..., тако.... између 40 и 50.000 људи на окупу. Чекај да видим — и он поче сумирати неке цифре — да, тако, неће дотурити до 50.000! А после то све неће се концентрисати. Гарнизони, да богме, у Београду, у Крагујевцу, е — јест, и у Горњем Милановцу морам оставити један батаљон... Него, знаш шта, ја ћу наредити опште-војном одељењу да ти даду тачне податке о концентрацији трупа, наравно, у колико теби треба, и то разуме се у поверењу, јер немој ти знаш онако по твојски... — и Министар ми прећаше прстом смејући се.

Не знам зашто ми се тај његов смеј учинио — болестан. Мени чисто беше хладно од тога смеја.

— Молим г. Министре — рекох му ја на то — ја знам шта је војна тајна, и шта је мундир, који сам осам година носио! —

Беше ми на врх језика да му кажем: па зар ћеш ти са 40—50 хиљада људи да одеш против сједињене бугарско-румелијске војске? Али, ако ми он одговори: А ко теби каже да ја хоћу на Бугарску а не на Турску? Или ако ми каже: да ће то бити само опсервациони кор на граници, да дипломатија при решавању не заборави да је и Србија ту?

Ја дакле прогутах сва та питања, која су ми се врзмала по глави, док је Министар говорио, па онда рекох ово:

— Према томе, ако се мобилише само 40—50.000 ја не морам мобилисати свих двадесет, формацијом прописаних, пољских болница, него само десет? —

— Хм, — замисли се министар — оно знаш, па јесте што ће нам више? Имаш право. Ми нећемо кренути ни пола војске, доста је пола пољског санитета!

— Да ли је главни санитетски део снабдевен свима приборима, који су прописани за санитетске чете и за пољске болнице? —

— Бога ми ти то ја ништа не знам. Тасић ће ти већ све казати шта је и како је . . . — рече министар.

— Особито како га је Бог дао онако разговорна — помислих у себи, а гласно упитах — за случај да сва потребна опрема пољских санитетских завода и санитетских трупа не буде потпуна, на колику суму могу рачунати да ће се моћи одвојити на санитет? —

— Ту је чвор — рече министар смешећи се, и почеша се иза увета — новаца немамо, али то није моја ствар, већ Министра Финансија. . . . . Ви ћете сваки по својој струци казати колико чега треба, и од прилике колико ће требати новаца, а ја ћу већ знати у министарској седници . . . шта ту . . . Вукашин нека гледа одакле ће да добије пара, то је његова ствар! —

Ја ућутах. Беше ми доста, и — сувише. Пазио сам да ли ће одговори главном интенданту и начелнику артиљерије бити одређенији, сигурнији, него ови који се тицаху санитета па — иста збуњеност, иста неодређеност, исто умно и чак физичко напрезање на лицу, да се искаже макар каква мисао у целини.

Ја бејах разочаран. И ако сам знао да је мишљење о Јоци Петровићу као Министру Војном, и у самој војсци, врло подељено тако, да га један део официрскога кора, махом млађи, школски официри, држе да је најспособнији Министар Војни после ђенерала Протића, да је „мушко“ — а други део, махом старији виши официри, да је само за то дошао за министра војног, што се благовремено умео удворити г. М. С. Пироћанцу и напредњачком клубу код „Српскога Краља“ на Калимегдану, и ако сам та разна мишљења знао,

опет сам очекивао много више, него што видех у овој конференцији с њиме. И нехотице ми се наметала мисао — за време док је с осталим шефовима будуће Врховне Команде разговарао, — да ће тај човек бити и начелник врховнога штаба, па сам се питао: кад он овде, у своме кабинету, међу нама, који смо сви, више или мање, његови другови, по школи и по годинама и по војничком чину, овако муца у чисто административним питањима, кад он, у овом рахатлуку свога министровања, мора толико да се напреже док формира и док искаже једну мисао, ја шта ли ће бити на бојишту, ако дође до рата? Као начелник штаба Врховне Команде он ће, у име Краља Врховног Команданта, имати често да издаје најсудбоносније заповести, и то често на самом бојишту, усред гроктања пешадијске ватре, грмљаве топова и фијукања граната, и то често неће имати каде да се дуго размишља, јер ће можда дотични командант с највећим нестрпљењем чекати да му ађутант у каријеру донесе ту судбоносну заповест од начелника врховног штаба. . . .

Сада ми беше жао што пристадох малопре. Али као војник ја нисам имао куда, ја сам морао одговорити „разумем“ и ништа више.

Кад се свршила ова конференција, нас четворица подједнако замишљени, ћутећки пружисмо један другом руку — и одосмо сваки на своју страну.

На Теразијама сретох „београдског Шкоду“ alias Др. Лазу К. Лазаревића.

— Куме — рекох му — ти лечиш Министра Војног? —

— Јоцу? Да, ја сам његов домаћи лекар. А што? —

— Он пати од ушију?

— Има једну врло досадну Otitis media. Морам често да употребљавам ваздушни душ. —

— Познајеш ли ти Јоцу изближе? Ви сте чини ми се још у Берлину били заједно? —

— Да, кад сам ја учио медицину, он је као наш официр био у пруској ђенералштабној школи. Ја га сасвим добро познајем. Он је врло добар човек, ко год га изближе позна је, мора га волети.

— Знам, али шта држиш ти о њему quo ad intellectum? —

— Он је тада био у Берлину са покојним Пајом Ђор-

ђевићем. Ах, куме, да знаш какав је **то** био ђенијалан војник.....

— Ah, c'est trop fort, par exemple! Збогом! — и ја хтедох да пођем.

Др. Лаза ме ухвати за руку.

— Молим те, куме, немој рђаво да ме разумеш. Ја сам хтео да кажем да је Јоца врло способан човек, али што јест-јест, са покојиним Пајом не може се ни упоредити. Да је остао жив, тај би чуда починио. У осталом и при свем том, Јоца је ипак најспособнији човек у садашњем кабинету г. Гарашанина! —

Како се и врло паметни људи лако варају у оцени других људи.

Како је све релативно на овоме свету!...

Београд, 12. Сейшембра 1885.

Данас сам отпочео радити у Министарству Војном — — — — — — — — — — — — — — — — — —[1])

У Врању биће I. пешачки пук . . .	2.500	= 2.500	људи.
У Лесковцу II. пешачки пук	2.500	2.730	„
Један ескадрон морав.	150		
Једна брдска батерија	80		
У Нишу биће VI. VII. IX. и XII пеш. пук	12.500	17.070	„
Моравски, дрински дунавск и шумадијски артиљеријски пук . .	2.240		
Две брдске батерије	160		
Дунавски и шумадијски коњички пук и три ескадр. моравска . .	1.650		
Четири чете пионира	250		
У Пироту биће XIX. гардијски батаљон и XV. пешадијски пук . .	3.000	3.730	„
Гардијски ескадрон, два ескадрона тимочког пука	280		
Две батарије тимочког пука . . .	280		

---

[1] Како сам ја, после рата одмах, наштампао четврту књигу моје „Историје српског војног санитета" у којој је испричано све што је рађено у пољској санитетској служби од ове мобилизације до демобилизације, то изостављам из овог дневника све, што се тиче санитета.

У Белој Паланци биће XIV. пешад. пук	2.500	= 2.500	људи.
У Зајечару биће III. пешадијски пук	2.500	2.700	„
Једна батерија тимочка	140		
Један ескадрон тимочки	150		
У Књажевцу биће XIII. пешадијски пук	2.500	2.920	„
Једна батерија тим. пука	140		
Један ескадрон тим. пука	150		
Једна чета пионира	130		
У Београду биће XVIII. гардијски батаљон	446	2.946	„
VII. пешад. пук	2.500		
У Крагујевцу биће три батаљона X. пешадијског пука	1.650	6.100	„
Три батаљ. IV. пеш. пука	1.650		
V. пешачки пук	2.200		
Дрински коњички пук	600		
У Пожези биће један батаљон IV. пешадијског пука	500	= 500	„
У Горњем Милановцу биће један батаљон X. пука	550	= 500	„
Мобилише се свега		43.366	људи[1]

И ако сам ја данас већ био у пуковничкој униформи, и ако је осем мене и Јеше био у соби где смо радили само још један артиљеријски капетан, ађутант Министров, опет је Јеша само *шапћући* диктирао, јер ово беше „свјатаја свјатих“, ово беше план за *концентрацију војске.* Сви официри из опште-војног одељења беху већ постали тако тајанствени, као и шеф тога одељења, као пуковник Младен Јанковић, кога нека Бог поживи докле год Србији устреба војска, јер ако он умре, ја мислим да ће се морати укинути опште-војно одељење. Сви беху тајанствени до апсурдума. Па ипак сам сазнао и главну садржину министровог претписа за мобилизацију и ево ћу је прибележити за историју, разуме се, у колико сам је сазнао.

Наредбе које се тичу мобилизације, беху овако од прилике, распоређене:

[1] **Кад се одбије само београдски гарнизон, јер крагујевачки, пожешки и горњо-милановачки су доцније доведени у активну војску, онда излази да смо ушли у рат са циглих 40.000 бораца!**

I. Активна војска.

1. *Пешадија.* Од ње ће се позвати сви резервисти, који су служили у сталном кадру, и који су уписани у први позив, као и петомесечари, који су о доласку резервиста отпуштени, а и сви војници сталнога кадра који су на привременом отпусту.

2. *Коњица.* Позваће се такође који су уписани у први позив, а служили су у сталном кадру. Од резервиста коњаника, који су сада на скуповима *без коња*, пустиће се кући *они*, који изјаве да *могу* набавити коње.[1]

У пешадији и коњици формираће се јединице по формацији, а у јачини у којој се позивају.

3. *Артиљерија.* а) пољска. И од ове артиљерије позваће се само њени резервисти, који су служили у сталном кадру, а у првом су позиву, но толико, да се у сваком артиљеријском пуку мобилишу само по четири батерије, у прописној јачини за активни састав, и са по 6 топова. ***У колико не буде државних коња за запрегу, узеће се нуждан број коња пописаних за возове првог позива.***[2]

б) *Брдска.* Од ње ће се мобилисати само *3. батерије*[3] у сталноме кадру, а у јачини прописној за активни састав. —

в) *Градска артиљерија и пиротехничка чета.* Код њих ће се позвати сви њини резервисти првог позива, који су служили у сталном кадру.

4. *Инжињерија.* а) *Пионири.* Пошто се из дотичних пионирских чета сталнога кадра издвоји спреман кадар за образовање команде дивизијских инжињерских депова и телеграфског одељења, чете ће се попунити позивом резервиста најмлађих категорија, који су служили у сталном кадру до прописаног комплекта за кадровски састав.

---

[1] Па ваљда није требало ни писати у коњанике оне, који *не могу* набавити коње, кад им већ држава не даје коње.... Шта ли су радили ти *коњаници без коња* у логорима, у које су позвани ради *вежбања?*...

[2] Дакле ни за тако смањену артиљерију активне војске (само по четири батерије на пук, и свака батерија само по шест топова) нема довољно великих прописних државних коња, него да се ови спрежу са малим сељачким бицама?... Ја како ће се кренути *возови* првог позива, који се мобилише, кад се њихови коњчићи узму за топовску запрегу?...

[3] Међутим куд год се макнеш на балканском тропољу, таква су брда и кршеви, да ти баш највише треба брдске артиљерије....

Сви остали резервисти пионирски, који су служили у сталном кадру, поделиће се равномерно по активним батаљонима *пешадијским* у дивизији.[1]

б) *Понтонири*. Образовање мостовних тренова наредиће се засебно када ће следовати и позив за резервисте понтонирске.[2]

5. *Санитет*. Позваће се сви резервисти болничари првог позива, који су служили у сталном кадру и образоваће прописна одељења по уредби о формацији.[3]

Остали делови, који спадају у састав дивизије, као и они који нису напред поменути, а спадају у састав активне војске, сазваће се ***од прилике у половини прописног комплекта*** сразмерно трупама које се мобилишу, и то у првом реду они који су служили у сталноме кадру ***где их има, но минерска и жељезничка чета неће се за сад образовати.***[4]

7. ***Комора. Оно кола што има државних***, запрегнуће се са коњима пописаним за ту цељ из народа, и употребиће се у првом реду за муниционе колоне, а остала кола узеће се у најнужнијој количини из другог позива.[5]

Трупе ће се мобилисати на овим збориштима за мобилизацију:

а) Моравска дивизија

Пешадија

I пук у Врањи
II „ „ Прокупљу
III „ „ Зајечару са резервистима I и III пуков. округа.

---

[1] Да се боре као пешаци! Јазук за оне две године *стручног* пионирског образовања!

[2] Целог рата нисам видео ни један мостови трен. Један једини понтонски мост, видео сам на Нишави између Јагодан-махале и Ниша.

[3] Од пољских болница „образована“ је само половина.

[4] Зато је после господину *Зубовићу*, аустријском *коњичком* официру, плаћена замашна сума за његов патент на некакве динамитске мине, зато је утрошено много хиљада на његове фишеке и справе, зато је на врат на нос формирана *динамитска школа и команда*... Кажу да је *левак* једне такве опаљене Зубовићеве мине, мањи од оног у обичне барутске мине.

[5] Дражестан је почетак ове тачке. Дали „Оно кола“... значи да их има много. Па и то да се запрегне коњима „из народа.“ Остала кола и коњи да се узму из II-ог позива. Ја, ако се буде морао мобилисати и II и III-ћи позив?...

Артиљерија у Нишу.
Коњица и све остало такође у Нишу.

б) **Дринска дивизија.**

Пешадија

IV пук у Пожези
V „ „ Ваљеву
VI „ „ Београду.
Артиљерија у Чачку,
Коњица и све остало у Ваљеву.

в) **Дунавска дивизија.**

Пешадија

VII и VIII пук у Београду
IX пук у Градишту.
Артиљерија и *коњица* и све остало у Београду.

г) **Шумадијска дивизија.**

Пешадија

X пук у Горњем Милановцу
XI и XII пук у Крагујевцу.
Артиљерија у Ћуприји.
Коњица и све остало у Крагујевцу.

д) **Тимочка дивизија.**

Пешадија

XIII пук у Књажевцу са резервистима трећег пуковског округа.

XIV и XV пук, *коњица* и *две батерије* у Нишу и по једна батерија у Књажевцу и Зајечару.

Трупе ван дивизијског састава, *брдски артиљериски пук* у Ћуприји и *градски артиљериски* батаљон; и то I-ви полубатаљон у Београду а II-ги полубатаљон у Нишу.

Одело и остала спрема. Употребиће се и парадно, и обично чојано, и бело одело, по тако, да у појединим јединицама не буде мешавине одела.

Резервисте ће понети од својих кућа при поласку: 2 пара кошуља[2], 2 пара опанака, једну поњавицу за покривање, једну торбу, 2 пара чарапа, једну тиквицу за воду и све ситнице по пропису.

Храна. Њу ће понети до места мобилисања, а у име *резервне хране* понеће сваки: суве сланине или кобасица или сира или кајмака за 3 дана по 75 грама дневно, или папуле од пасуља по 125 грама дневно, опет за три дана, даље по 10 грама соли и 10 грама црног лука. [3]

Мобилисање да се изврши најпре са борачким јединицама, па одмах за тим и са небoрачким.

У колико нису постављене старешине, нека се одмах одреде као привремене, а за оне који ће вршити официрску дужност да се јави.

Са овим послом похитати, те да се у најкраћем року изврши у свему потпуно, а командант дивизије известиће г. Министра одмах кад ће се то и у којим деловима моћи извршити.

Тако исто, кад буде готова мобилизација, да се г. Министру одмах депешом јави.

Резервисти који су сад на скуповима, задржаће се наравно и даље.

II-ги позив.

Трупе овога позива мобилисаће се у местима пуковских односно дивизијских команданата, по подробније о томе као и *наређење за само мобилисање другог позива следоваће доцније* нарочито, а сада ће се са I-им позивом мобилисати као што је напред речено, само за овај (први) позив и нуждан број коморе II-ог позива.

Све официре и војнике, који су на одсуству, позвати у команде одмах.

---

[2] Да л ово треба прочитати *две кошуље* или два пара т. ј. по четири кошуље?

[3] Е није вајде, ово је са свим у „народном духу." Само ако сваки сељо, полазећи од куће буде имао *теразије на грамове* да људски измери резервну храну. Али не мари, ако баш и не буде имао, у окружној команди имају за цело нове мере, па како окружни команданти и онако у време мобилизације немају баш много посла, они ће све тачно измерити да се увере да не фали који „грам."

(Доцније уметнуто на овоме месту дневника)

Мобилизација још није била извршена, а већ је издата ***наредба*** Министра Војног од 17-ог Септембра 1885, ***за концентрацију***. Према томе поједине дивизије морале су своју мобилизацију довршавати у Нишу. Тако је дунавска дивизија ***тек 10-ог Октобра 1885 довршила своју мобилизацију*** кога је дана бројала:

официра	115
бораца	8905
небораца	1135
Свега .	10155 људи[1] и
коња	2123
волова	10
кола	295

Мобилизација је дакле трајала пун месец дана (од 10-ог Септембра до 10-ог Октобра) и ако су се резервисти десили на окупу...

Оволико сам ја, као санитетски официр био у стању прибележити у мој дневник 1885 о мобилизацији наше војске.

Сада додајемо на овоме месту шта о мобилизацији у опште и о нашој мобилизацији вели један стручњак. Ђенералштабни пуковник у пензији, Г. Светозар Нешић био је тако љубазан да нам о томе стави на расположење читав чланак који гласи овако:

Мобилизација је прелаз из мирнодопског у ратно стање.

Економске прилике не допуштају, да државе и у мирно доба држе толико војске, колико им је за рат потребно, те с тога данашње, модерне војске имају два стања: ***мирнодопско***, — умањено и стално на лицу и трошку државе као ***сталну војску*** или ***стални кадар***, — и ***ратно***, — увећано са резервом потпуно на ратну јачину, као ***активну*** и ***операцијску војску***.

---

[1] Ова се цифра не слаже са стројевом записком коју је 12-ог октобра поднео командант дунавске дивизије министру војном, и по којој записци та дивизија имађаше тога дана: 7274 војника, 1903 коња, 24 топа 25 муницијских кара, 441 коњска и 66 воловских кола.

Међутим оба су податка из *једног* извора...

У колико је одређенији и потпунији закон о устројству војске (организација), у колико је формација војске прилагоднија војно-територијалној подели земље, и у колико је мање пространство земље а већа њена насељеност и развијенија саобраћајна мрежа, у толико је и ***бржа*** њена мобилизација. ***Брзина мобилизације*** је од особитог значаја за ***успешан исход рата.***

У главним цртама да изнесемо и расмотримо формацију наше војске, пошто је ова од особитог значаја за извођење мобилизације.

Наша војска развијала се посве лагано и поступно, што је од особитог значаја по њену вредност, дух и спремност бојну. Бугарска војска напротив одмах од свога постанка у јесен 1878, организована је и формирана од Руса на јакој основи; формацијом од 1883 уређена је по типу модерних војсака. Она је дакле одмах од почетка запајана осећањем старе и искусне војске, високе моралне јачине, од победоносне руске војске, после успешног рата против Турске. Наша пак војска у своме крајње лаганом развијању, непрестано је била успоравана утицајима економским, политичким и демократским.

Законом о устројству војске од 1864, наша је војска отпочела своје јачање, али и тада добила је само облик ***народне војске (милиције).*** Таква пак војска представник је најслабијег типа војске, т. ј. војске мале војничке спремности и чврстине. Код других држава таква војска (и то још од іслуженика) служи само као ***спомоћна војска активној.***

Видело се после издржаног рата са Турском, да таква народна војска, не може да издржи борбу са војском сталног кадра, која се ојачава уметањем іслуженика (резервиста) до ратног састава. Услед тога законом о устројству војске од 1883, установи се ***општа војна обвеза,*** и постави се ***организација и формација војске у неколико на савременој основи.*** Стајаћа војска постављена је као кадар, и уоквирена резервистима и обвезницима, постајала је I позив, као ***активна војска;*** а ова са II позивом сачињавала је ***операцијску војску;*** III позив био је за одбрану земље.

Наша војска добила је тада само у неколико тип модерних војсака. Код нас нису постојале кадровске јединице и установе, које би требало просто, за случај рата, у време

мобилизације, попунити резервистима до ратног састава, те да тако рећи мирнодопска формација постаје тако ојачана и ратна, но од једне кадровске јединице формиране су више ратних, а тим се је осетно слабио квалитет у борбеној спремности.

По тој формацији од 1883 године:

А, **Сталан кадар**, наше војске, износио је: 6 пешадијских пукова (од тих један гардијски, (5 бат.), пред рат формирана само два батаљона: XVIII и XIX) од по 3 батаљона = 17 батаљона; 1 коњички пук = 6 ескадрона (од тих 1 краљ. гарде); 5 пољска артиљериска пука од по 4 батерије са 4 топа = 20 батерија; 1 брдски пук од 3 батерије са 4 топа; 1 градски артиљериски полубатаљон од 2 чете; 1 пионирски батаљон од 5 чета (за сваку дивизију по једна), са одељењима: минерско, жељезничко и телеграфско; 1 понтонирски полубатаљон од 2 чете; 5 болнички чета и 1 пиротехничка чета. Укупно тај сталан кадар износио је: око 12.000 људи и 2500 коња стално (и преко зиме када се је умањивало бројно стање и отпуштани војници са скраћеним роком), а са обвезницима скраћеног рока привремено било је око 20.000 људи и 2800 коња преко лета.

Б, **I позив** или **активна војска** постајала је од сталног кадра када се овај попуни резервистима. Тада свака кадровска јединица постаје за један ступањ виша јединица у активној војсци. Од пешадиских кадровских чета постају активни батаљони, од коњичких кадровских ескадрона активни пукови, од кадровских батерија две активне.[1] И када се сталан кадар развије и попуни, то формира активну војску овог састава:

1) 1 Главни, врховни штаб.

2) 5 дивизија. Свака имала је:

а, 3 пешадијска пука од по 4 батаљона и 1 допун., свега 15 батаљона, у 5 дивизија = 75 батаљона + 5 гардијска = *80 батаљона.*

б, 1 коњички пук од 4 ескадрона и 1 допунски,

---

[1] Чета мирнодопска по формацији је 180 пушака, а када се мобилише и постане пук, ојача се резервистама на 1040 пушака. Ескадрон мирнодопски је од 170 сабаља, а када се мобилише постаје пук од 700 сабаља. Батерија од 80 људи постаје пук од 550.

свега 5 ескадрона, у 5 дивизија = 25 ескадрона и 1 гарде краљеве = *26 ескадрона.*

в, 1 пољ. артиљериски пук од 8 батерија и 1 допунски, свега 9 батерија од по 6 топова, у 5 дивизија = *45 батерија са 270 топова.*

г, 1 инжињерску команду са 1 пионерском четом, 1 мостов. полутреном и 1 допун. пионирским и понтонирским водом.

д, Санитет: 1 болничарска чета и 4 пољ. болнице од по 200 кревета.

е, Возарски пук: административни делови (занатлијска, месарска са марвеним делом и пекарска чета са пекарницама), дивизијска профијантска колона, муницијска колона (пешачка и артиљеријска са покретном артиљеријском радионицом) и марвена болница.

ж, војну пошту.

3) Јединице армијског састава: градски артиљеријски батаљон од 4 чете, минерска и жељезничка чета, 2 телеграфска одељења, резервна муниц. колона, резервна санитетска чета, пиротехничка чета, резервна пошта и коњски депо.

4) 1 брдски артиљериски пук од 6 батерија и 1 допун. свега 7 батерија од по 6 топова = 42 топа.

Бројно I позив, активна војска, износила је:

3028 официра, и чиновника, 108.465 војника, 52 батерије са 312 топова, 24.296 коња и 4839 кола. Од те снаге било је *81.600 пушака, 4.752 сабље и 312 топова.*

В, **II позив** имао је:

5 дивизија, свака имала је:

а, 3 пешадијска пука од по 4 батаљона свега 12 батаљона, а у 5 дивизија = *60 батаљона.*

б, 1 коњички дивизион од 2 ескадрона, и у 5 дивизија = *10 ескадрона.*

в, 1 пољски артиљериски пук од 4 батерије са по 6 топова, свега 24 топа, а у 5 дивизија = *20 батерија са 110 топова.*

г, 1 инжињерску чету.

д, 1 болничарску „

е, возарски пук са административним деловима (занатлијска чета, месарска и пекарска) и муницијском колоном са покретном артиљеријском радионицом.

Бројно II позив износио је:

1907 официра, старешина и чиновника, 54.137 војника, 20 батерија са 120 топова, 9564 коња и 2324 кола. Од те снаге било је: *40.800 пушака, 1500 сабаља и 120 топова.*

Према горњем I и II позив, као *операцијска војска*, износила је:

4935 официра, старешина и чиновника, 172.602 војника, 23.860 коња, 7163 кола. Од тих било је: 122.400 пушака, 6252 сабље и 432 топа.

Г. **III позив.** Свака од пет дивизијских области формирала је само по 12 пешадијских батаљона, свега *60 батаљона.*

Бројно III позив износио је:

1440 официра, старешина и чиновника, 52.200 војника, 2160 коња и 480 кола. Од те снаге било је: 50.400 пушака. Ова је војска служила за одбрану земље.

Као што се види снага наше целокупне војске, која је већ била крштена ватром у ратовима за нашу независност, била је велика и моћна. Европски војни писци, који су писали о нашем рату са Бугарском, никако не верују у могућност подизања толике масе војника. Они држе да је та формација постојала само на хартији а никако и у ствари. Но, када би знали наше надчовечанско усиљавање нарочито 1876 противу Турске, они би у то веровали. Да се је само настало и извести ову формацију према стварним нашим приликама (узимајући и воловску комору а не само коњску, како је то формацијом било прописано), и жртвовало потребног новца за обуку, наоружање и опрему пописаних војника и возова, ми бисмо дочекали и извели овај за Србију судбоносан рат сасвим са другим резултатом. Наш углед на Балкану одржао би се за увек. Морал и поуздање у своју моћ, у нашој војсци, били су на висини. Али у Србији нису разумели значај војске у стварној оцени политичких прилика, па да је према томе свом снагом државне

моћи помажу. И услед тога, ова наша формација од 1883, и ако је била установом инжињерских, санитетских и административних јединица, као и разним возовима (профијантским, муницијским и мостовним) у знатној надмоћности над бугарском односно брзине дејства, дакле операцијске способности и моћи, — услед неспреме материјалне и спорости у извођењу саме формације, услед неразумевања политичког, државничког и земаљског, услед олаког узимања и оцене овог судбоносног рата, — ипак је морала подлећи. Никада за Србију није била тако и толико подесна прилика, да изнесе своју моралну и војничку снагу, да покаже своју моћ и одржи већ стечени углед на Балкану, — као тада. Све нам је ишло на руку, али није било разумевања значаја тог рата и код самих официра, које је нека уображена веза Југо-Словена застранила и одвела на странпутицу удаливши их од стварног разумевања нашег народносног питања. Мало је њих који су могли веровати у могућност рата са братском Бугарском. Такво у опште процењивање, не цењење по више омаловажавање бугарске војске, као и разне неприлике у земљи услед буњења и буђења демократског духа, услед тражења великих личних и грађанских слобода, услед несигурности у земљи, и поглавити је узрок што се није подигла сва наша операцијска моћ, онаква каква је подигнута против Турске, — јер значај овог рата са Бугарском био је од далеко јачег значаја по рат за ослобођење и независност. Губитак војне у турском рату није нас понижавао но подизао у очима света, а губитак војне против Бугарске, понижавао нас је, и још довео нам је у питање и будућност...

Наша војска имала је формацију која јој је осигуравала подесном војно-територијалном поделом и брзину извођења мобилизације, а притом и операцијску надмоћност за време дејства, — дакле у изгледу је био успешан рат.

Ну, она је добила ту формацију тек 1883. На извршавању њеном радило се посве споро услед материјалне оскудице и неразумевања, и ми смо били још у преустројству када смо ушли у рат. Како је новом формацијом била прописана само коњска комора, а држава требала је за ту комору спремити кола прописна, то је ово било успоравано услед разних узрока, а нарочито због недовољног

броја коња, прописаних за комору а особито артиљерију и коњицу.

Како је рат изненада искрсао а није било раније припремљено никакве материјалне спреме, услед новчане оскудице, наша је војска била без одела и опреме. Знатни део I позива био је у летњем, белом оделу. II позив дошао је у своме народном шаренилу, и више го но обучен. Није било припремљено ни хране у потребној количини. Покретне пекарнице, пресе за сено, главни интендантски воз и друге интендантске чињенице за брзу и нападну војну, нису биле на лицу, но тек у почетку испоруке и прикупљања.

Пешадија, тај одсудни фактор за ратовање, није имала довољни број ислуженика у сталноме кадру, те услед тога а и других разноструčних обзира (упадање емиграната ит.д.) није позват на ратну ногу, да се мобилише, сав I и II позив, но само неки и то посве недовољни део за нападни рат, у коме је расход и растурање војске посве велико и јако осетно за главну операцију. Од позватих ислуженика велики је део био слабог квалитета и слабе борбене спремности, — једномесечари и петомесечари, — са скраћеним роком службе. Велики опет део војника није био упознат са новом пушком м. 80., знатни део није никако гађао из те пушке а није се ни могао и смео у томе вежбати, јер је недостајало муниције и за сам рат. Топови нови Дебанжови нису стизали из Француске, и ушло се у рат са спредњим Лахитовим топовима који су били скоро неупотребљиви услед нетачности гађања. У опште борбена спрема војника била је слаба и неизрађена у вођењу и чврстини држања у борби. На тактичкој спреми официрског кора није се озбиљно радило.

*

Указ о наређењу мобилизације изашао је 9. Септембра.

Наредбе које се тичу мобилизације изнесене су напред на стр. 65 и 67 овога дела.

У опште мобилишу се само ***ислужени војници*** у сталноме кадру.

Сам ***план мобилизације*** у главним цртама израђиван је тек пошто је указ о мобилизацији изашао. Услед тога доставка за извођење мобилизације учињена је тек 12. Септембра.

Никакве потребне мере нису биле припремљене раније

за припрему и само извођење мобилизације. И сви посве важни припремни и извршни послови, који састављају онај тежак и осетљив мобилизацијски механизам, извршивали су се непосредно онда, када је и мобилизација заказана. Сви потребни упути за мобилизацију и израда спискова резервиста и обвезника у опште, израда позивница за ове, израда објава, израда маршрута за официре, старешине, чиновнике и т. д. све је то тек тада израђивано и експедирано од дотичних, када је и наредба о мобилизацији издавата. Све је то требало да се спреми благовремено и разда за раније, у место што је рађено непосредно за време извођења мобилизације.

При свим тим тегобама а никаквој ранијој припреми мобилизације, ова је извођена правилно и довољно брзо.

Сви борачки делови војске били су мобилисани до 16. септембра. а неборачки до 18. Пешадијски активни, коњички и пољски артиљ. пукови, били су мобилисани до 16. септембра, градска и брдска артиљерија, санитет и административне јединице до 18. септембра.

15. септембра већ је издато нарећење за ***концентрацију војске***, а ова је у главном била готова до 30. септембра.

Тегобе је понајвише било око мобилизације возова и артиљерије. Комора за I. позив није ни била организована по узимала се од II. позива, а с тим се овај јако реметио и у борачким и неборачким јединицама. Знатан број коњаника ислуженика имао је непрописне коње, па и они су узимати само ако су им коњи били издржљиви; ислуженици коњаници без коња упућивани су у пешадију, у своје дотичне пукове; обвезници пак без коња, олако су се извлачили из војске, у оној брзини и општој вреви. Спискови пописаних коња за артиљерију и возове нису били тачни и уређени, а то је успоравало позивање и уређивање тих јединица.

Како се је са мобилизацијом возова успоравало, препоручено је да се извршује кретање јединица за зону концентрације, не чекајући да се ове потпуно возовима попуне а да се за њима ови упућују.

Услед оскудице коњских кола у возовима узимала се и воловска. Препоручено је да у муницијској колони буде бар 1/4 коњских кола, а у пољским болницама најмање. За-

мењивала се коњска кола са товарним коњма, узимајући 4 коња за 1 кола.

Штабови активних дивизија почели су дејствовати од 16. септембра.

Краљ је дошао у Ниш 17. септембра.

18. септембра изашао је ванредни а поверљиви службени војни лист са распоредом официра за разна командантска, референтска и административна места. 26. Септембра изашао је распоред санитетских официра.

28. септембра препоручено је командантима активних дивизија, да своје трупе и возове држе у спремности за кретање.

Као завршетак мобилизације, било је формирање од коњичких активних дивизијских пукова, 1 коњичке бригаде (од 2 пука са 4 ескадрона) и по 1 ескадрона дивизијске коњице за сваку дивизију. Ескадрони јаки 170 сабаља, али пред почетак рата спадоше на 120—140 сабаља.

Наша је активна војска била мобилисана мање од половине бројне снаге своје формацијске јачине.

Око 16. септембра наређена је мобилизација и извесног дела II. позива, — и то: I (Врањског), XIII (Крајинског), XIV (Краљевачког) и XV (Пиротског) пешадијског пука II. позива. Ова је изведена за 8—10 дана. Пред сâм почетак рата мобилисани су још VIII (Пожаревачки) и IX (Браничевски) пешадијски пук II. позива тако да су стизали на војиште нешто раније и у току операција.

У опште мобилизација наше војске извршена је брзо и повољно код толике неспреме и неуређених спискова, код никакве претходне припреме и зараније систематско уређене целокупне машинерије овог сложеног и тешког механизма мобилизације. Као што је напоменуто, било је и доцније упућивање извесног и незнатног дела резервиста а нарочито стоке и кола за формирање у опште возова, но то није сметало ни најмање кретању јединица ка зони концентрације. Дакле, види се, да наш народ има осећај војничке и патриотске дужности, и да само ову треба корисно и умешно употребити.

Колико је бројно мобилисано војске I и II. позива, види се из овог прегледа:

А. I позив.

1, Активне дивизије (са својим формац. саставом):

	офиц.	борац.	небор.	коња	волова	кола
Моравска	102	7408	1565	1909	578	436
Дринска	108	8233	1803	2138	535	614
Дунавска	112	8442	1387	1938	274	572
Шумадиска	109	6972	1236	1425	426	449
Тимочка	98	7360	1457	1400	440	413
Укупно	529	38415	7448	8810	2053	2474

Од тог броја било је:

Пешадије	284 официра	34.054 бораца		
Коњице	36 „	2.500 „	1390	јахаћих коња
Артиљерије	95 „	2.535 „	389	товарних „
пољске			1826	теглећих „

2. Брдска артиљерија (приближно стање) (3 батерије)

19 офиц. 180 бораца 30 небораца 10 коња јахаћих
100 „ товарних
110 коња.

Свега 5 активних дивизија са брдском артиљеријом:
548 оф. 38.595 бор. 7478 неб. 8920 коња 2053 вол. 2474 кола

Б. II позив (приближно стање) [1]

I и XV пешадиски пук
4790 бораца, 300 небораца, 340 коња и 34 кола

XIII, XIV, VIII и IX пешадиски пук
6990 бораца, 78 небораца, 150 коња и 43 кола

Укупно I и II позива 50.375 бораца, 7856 небораца.[2]

Овај преглед износи колика је бројна моћ наше ратне снаге мобилисана за рат. Ми смо имали војне моћи према нашој формацији довољне и јаке. Да смо мобилисали целокупни I. и II. позив, имали бисмо довољно моћи да пркосимо свакој ратној случајности, и на извесно осигурали бисмо наш победни излаз из тога за Србију тако важног рата. Тако су

[1] Од II позива, I и XV пеш. пук били су само формирани од пописаног људства без икакве борбене спремности.

[2] Овим је изнето бројно стање мобилисане војске. Доцније, кад се изврши концентрација војске, изнећу детаљније бројно стање: какво је било пред почетак акције.

вероватно рачунали и Бугари, њихови су официри добро познавали нашу организацију и формацију војске, а познавали су и видели наше упорно и јуначко нападање и држање противу Турске. Отуда толики страх код Бугара од нашега напада на њих, и готовост за мирење. Све се то променило на нашу штету, када се отпоче рат са малом снагом, и када Бугари у почетним озбиљнијим сукобима са нама, 5. и 6. Новембра, оријентираше се о нашој слабој убојној моћи.

Први и основни принцип у вођењу рата је: ***када се хоће ма какво ратовање, да се сва своја максимална снага подигне на ратну ногу одмах пред почетак рата.***

Принцип крајњег напрезања своје ратне силе пред почетак рата, основни је у ратоводству. ***Не треба се никада бојати да ће бити определено за какву војну сувише снаге, напротив пре се треба бојати да ова не буде сувише мала и недовољна. Треба дакле увек отпочињати војну са крајњим напрезањем, тј. подизањем целокупне своје снаге за рат.***

Један батаљон више решава битку, говорио је Наполеон са гледишта тога основног принципа.

И када се довољна снага није подигла за рат, но знатно мања, већ смо се тим излагали разним ратним случајностима. Ратна је срећа промењива. При том, таква је охолост и омаловажавање бугарске војске било код наших официра, да се је после услед промене ратне среће и озбиљно показане офанзивне подобности и чврстине бугарских војника, све то у толико јаче прометнуло у сувишно прецењивање бугарске моћи и подобности. То није само случај код нас, но догађао се код многих. Услед тога и строго се препоручује свога противника за време мира добро упознати и никада га не подцењивати.

Нико не почиње рат, ако нема колико толико вероватних шанса, да у њему и успе; дакле, сваки ступа у напад и објављује војну, ако је у изгледу успешан рат. Према мобилисаној моћи бугарске војске, (када се знало да је она већ напрегла сву своју моћ за случајну војну са Турском ради присаједињења Источне Румелије), — само је тако могло надати се успеху, ако би извели овај нападни рат ***брзо и са крајњом енергијом.*** У противном, ако би се одуговлачило, стављао нас је у тугаљиви утицај ратних случајности, које мењају ратну ситуацију и ратну срећу. Тада се рат не може

водити ладно и размишљено, јер ратне случајности утичу посве осетно на нерве како команданата тако и војника.

Принцип крајње смишљености и методичне радљивости у рату (activité et vitesse), према стварноме стању на ратишту, а не према политичним залудницама и обманама, принцип други по важности за успешно ратовање, ми смо такође прекршили.

Ниш, 19. Септембра 1885.

Шест дана сам имао толико посла и дан и ноћ око уређивања мојих трупа и завода, њихове мобилизације, њихове опреме и т. д., да просто нисам могао ни једне речи записати у овај дневник. А и боље је. Све што бих записао то би била кукњава и псовка због стања у коме сам застао моју струку. Оно је горе него што беше пре седам година. Али о томе ћу ја морати писати нарочиту књигу. Ове белешке имају сасвим други циљ: да бар скицирају, ако не могу фотографисати, људе и догађаје важнога времена у коме живимо и које лако може постати судбоносно за будућност Србије.

Еле, јуче у јутру добих из канцеларије дворског маршала један литографисан позив, у коме први ађутант позива ме да у подне будем на железничкој станици, по заповести Његовог Величанства Краља. Позив беше врло налик на оне, којима се позива на дворске ручкове и балове, али како сам видео да је такав исти позив добио и бивши уредник социјалистичког „Враголана“, а садашњи писар Министарства Војног, за кога сам знао да ће такође ићи с нама у Ниш, то сам се одмах сетио да то неће бити никакав дворски ручак на станици, већ да ће цео персонал будуће Врховне Команде имати част да се вози на засебном краљевском возу у Ниш, за који се већ и по вароши шушкало да ће поћи јуче у подне.

На врат на нос испратих последње заповести које су морале још из Београда поћи, спаковасмо сва акта и сав

канцеларијски прибор будућег санитетског одељења Врховне Команде, предадосмо те сандуке на кола, која већ чекаху у авлији Министарства да их носе на жељезницу, и разјурисмо се по вароши, сваки својој кући, да се опростимо од својих, и да ручамо, ако буде времена и за то. Али богме времена беше тако мало остало, да сам ја с пола ручка устао и сео на кола, која су ме чекала, а деца трче за мном да ми потрпају у кола „лаке брашненице“ и две боце старог неготинског вина, што се доцније показало као сасвим умесна ревност.

Јурећи преко Теразија, видео сам гомиле света, где хита такође жељезници али пречим путем, право низ брдо Балканском улицом.

Кад стигох пред станицу, целу грдну просторију око ње нађох већ притиснуту народом. Жандармски шпалир једва беше у стању да средином одржава толико слободна простора колико беше потребно за екипаже и фијакере, који у недогледном низу долетаху пред станицу, довозећи сву господштину београдску.

Кад сиђох с кола и пођох на главна врата од привремене станице, морао сам одмах да примим 32 пружене руке, и да се са сваком рукујем. То беху руке београдског општинског представништва, које већ беше на окупу да дочека и испрати Краља. Како се не бесмо видели од моје оставке на кметство, беше ми врло пријатно да се опет поздравим са мојим неуморним сатрудницима последње године дана. Усред руковања и читавог хора од усклика „Срећан пут!“, „Хвала“, „У здрављу да се видимо“, вредни Михаило Крстић Петровић, који сада као најстарији чиновник општине стајаше са белом краватом на челу општинског одбора, заступајући кмета, пришапу ми „Баш бих ја волео да сте ви још с нама. Зашто, болан, да нас оставите? Шта умем ја данас Краљу казати?“ На то му ја одшапух, „Тако је, мој Михаило, било суђено. А ти ич не брини се. Краљу ће бити милије ако му у место каквог великог слова кажеш само три речи, које су данас на уснама свију Београђана: Срећан пут Господару!“

Ја се са мојим наследником у општини руковах још један пут и похитах на своје место. Пролазио сам кроз шпалир свију „великодостојника“ земаљских, који већ беху ис-

купљени и груписани за дочек Краља. Што ближе перону све већа господа, све сјајније униформе, све већи ордени тако, да ја већ морадох непрестано салутирати. На перону, пред краљевим вагоном, све сам Grand Cordon, министри бивши и садашњи, и два седа патријара, један политички, Господар Стевча, а други црквени, наш жовијални митрополит Мраовић, на челу високог свештенства са неизбежним архимандритом Дучићем итд.

Ја приђох руци седога црквенога кнеза са речима „Благословите Ваше Високопреосвештенство“ али он не даде да му пољубим руку, већ се рукова, па рече.

— Сервус. Чекај да те видим како изгледаш у униформи. Добро ти стоји. Прави си Mordskerl! —

Дучић који по рангу стојаше до самога Митрополита, само се намршти, кад из освећених уста зачу у место тихога „Бог и сви свети нека вас благослове“ оне профане, крепко изговорене речи.

Перон станице беше истина резервисан само за највећу господу, за официрски кор и за почасну чету с војном музиком, али беше очевидно да „народ“ бар данас неће да зна за ту класификацију публике, и беше на јуриш узео свако празно местанце на перону, око перона, и дуж самих жељезничких шина. Све то беше притисла једна недогледна маса свечано окићенога, веселога, раздраганога света, људи, жена, деце. Све то говори на глас, ћаска, смеје се. Кроз ту шарену гомилу мува се и тамо и онамо неколико црних мува, свака са бележником и писаљком у рукама. То су неизбежни новинари, који пабирче податке за свој сутрашњи извештај, „извештај о поласку Краљевом војсци.“ Једнога сам познао с леђа, јер је непрестано узвикивао „славно, славно“; то је Redacteur en chef напредњачкога „Тајмса“ који има само два израза за најсилнија своја осећања, један је „славно“ а други је „Брука“; овај се употребљава само кад напредњацима не иде добро. Појамно је да је данас викао само „славно“, јер ако напредњацима пође за руком и ово што данас почињу — а о томе нема сумње да ће успети — онда либерали и радикали могу слободно ићи да спаваіу једно дваестак година.

Гурајући се уза саме вагоне и пазећи да се не оклизнем низ ивицу перона, којом сам морао ићи, нисам имао каде

ни да приметим колико лепих и елегантно обучених дама има у тој маси народа, док ме једна од њих врло непријатно изненади — пољубивши ме у руку... О тај српски обичај да кумице морају да љубе кума у руку, па макар он био „још млад човек, тако својих четрдесет година.“ Пошто ми се тај малер десио пред оноликим народом, ја брже боље хтедох да га забашурим француском галантеријом, и хтедох да кумичину руку подигнем до мојих усапа, али она је права Српкиња, која не трпи те „нове моде“; она трже руку па рече:

— Молим вас, куме, припазите на мога... — мужа хтеде рећи, али сузе јој заблисташе у очима, а глас јој задрхта тако, да је једва додала — ви знате како је он нежног здравља...

Ја похитах да ударим у шалу. — Ко? Ама зар мој кум? Та није да ће му што валити, него ћу вам га вратити као правог „шишка.“ Видећете како ће се опоравити и угојити. И ја сам се у ратовима овако — хм — испунио... А после што се тиче владања његовог, ослоните се само на мене... Вама за љубав, чуваћу га као најстрожија гувернанта! —

Очевидно ни мени није било до шале, кад нисам умео ништа паметније да кажем. Али казна је одмах следовала. Једна дама са најмодернијом шкољком од шешира на глави, и са врло танким пакосним уснама, окрете се мојој кумици па рече:

— Но, лепо ће вам нћи, госпођо, кад вам др. В. гарантује за добро владање вашега мужа! —

Чудно ли се граде репутације на овоме свету. Најсолиднији мужеви имају репутацију донжуанску. Ја заустих нешто, да платим пакост оне париске шкољке, док тек са града београдског грунуше топови, са свију цркава престонице захорише се сва звона, отуд од „Лондона“ и касарне стаде се разлегати урнебес одушевљених „Ура“! и „Живео“! и и тај ураган људских гласова све се више примицаше станици, народ на перону и око станице заталаса се, насипом од Војне Академије диже се облак прашине, који се као олуја примицаше, кроз тај облак обасјан пуном сунчаном светлошћу, блистало се оружје и сјајне униформе гардиј-

ског ескадрона; у његовој средини указаше се краљевска кола, окружена ађутантима и ордонансима на коњима, све то у пуној гали; за краљевским колима дугачак низ дворских екипажа са целом свитом Њихових Величанстава; народ око станице гракну у један глас „ура! живели“ тако, да се у тој експлозији народног одушевљења једва чула војна музика, која свираше народну химну и — Краљ беше на жељезничком перону.

Сви шапоклаци бише у тренутку згњечени, све ћеле државних великодостојника забелише се, све што беше у мундиру, салутираше, све даме чучнуше као на команду у најдражеснији „кникс“ и исправише се еластично као да су на „федеру“, деца стадоше махати својим шеширићима по врх глава својих родитеља, који их беху подигли у вис да боље виде.

Краљ је био најскромније обучен; на њему беше униформа инжињерског пуковника са малим декорацијама. Док је он најљубазније разговарао са великодостојницима, наш Тотлебен из Кусатка, будући начелник енжењерије у Врховној Команди, потпуковник Магдаленић пришапу ми:

— Ја се поносим што је Краљ данас у енжењерској униформи! —

— То је сигурно у част жељезничкој чети, коју си ти формирао, и која ће сада да вози Краља — рекох му ја.

У тај мах звизну локомотива, Краљ се опрости са великодостојницима, пође степеницама свога вагона, водећи испод руке Краљицу.

Пред својим вагоном Краљ се опрости с Краљицом, и таман да крочи на први басамак од степеница, док тек некаква гласина из гомиле викну:

— Господару! —

Краљ стаде и окрете се онамо одакле се глас чуо. Цео свет окрете се да види, ко се то усудио да квари „програм“. Угледасмо једног омаленог, дежмекастог човека, са округлим и црвеним као јабука лицем., кратком пуном проседом брадом, врло живим очима, пристојно европски обучена и фризирана, где се прогура кроз гомилу, и стаде на три корака од Краља, па грмну колико га гласина доноси, тако да га је зацељда цео свет чуо:

— Господару! Видиш ли како је огромно одушевљење

којим те твоји верни Београђани испраћају на овај твој да Бог да срећни и славни пут? —

„Ура! Живео!“ грмну „народ“.

Краљ се насмеши и салутова по војнички.

— Иста она осећања Господару — настави импровизовани народни беседник вичући, тако, да је брзо прешао у дискант — исто ово одушевљење загрева данас сва српска срца, и то не само у Твојој Краљевини, него и онамо преко Саве и Дунава, и онамо преко Дрине валовите, свуда где год има Срба, јер сви Срби осећају данас, када ти полазиш својој дичној војсци, да ћеш је ти повести онамо где имамо да осветимо Косово, онамо где се наш Душан венчао за Цара, и цео народ данас кличе: да Бог да нам се вратио као ***Цар Срӣски***! —

У томе тону је ишло много дуже, али ја нисам више запамтио. У осталом то ће слово сигурно бити у данашњим београдским новинама, јер ја сам видео како новинари поломише плајвазе само да ухвате сваку реч. Кад је беседник свршио, новинари упиљише очима у Краља и oћулише уши — али није им се нада испунила.

Краљ се само још једном осмехну, отпоздрави војнички — нов урнебес народних усклика „Да Бог да !Ура! Живео!“ — уђе у свој вагон, а новинари нос у футролу.

Влак се полако крену. Цела светина сада јурну поред шина да још једном види Краља, који је с прозора поздрављао.

И сви остали вагонски прозори на целом влаку беху начичкани главама, које су хтеле да се још нагледају тога одушевљења и те раздраганости. И ја сам био скинуо прозор да гледам. Кад готово поред самих шина угледах — целу моју породицу. И ако сам био строго забранио да нико не иде на станицу, јер ће бити велике гунгуле, они опет сви дошли. Ја им, корсем срдито, припретих прстом. Они се смеју, а мушкарци машу капама... Баш то не ваља... Кауција за женидбу официра требало би да је много већа, и да се наплаћује и од војних лекара...

Кад већ замакосмо у топчидерску долину, ја убрисах очи — сигурно дим из локомотиве — па затворим прозор. У мом купе-у беше жив разговор.

— Ама који је оно беседник што неће јевтиније од царства? —

— Како, зар има Београђанина који не познаје Михаила Стокућу! —

— Ама зар то гостионичар од „Златнога Крста“? —

— Он главом. —

— Онај што гради лимунаціје, кад год дођу либерали на владу? —

— Онај, чија је кавана либерални клуб! —

— Хм, то је интересантно... —

И за ме беше та импровизација на станици интересантна прво, што показиваше да ратоборни чланци у либералном листу не беху само израз политичке пристојности, по којој у свима уставним државама, чим настану *спољни* заплети или опасности, опозиција морално потпомаже владу — него да је то истинско пристајање уз енергичну ратоборну политику владину, а друго с тога, што из ње видех, да се у грађанству у коме се креће газда Михаило Стокућа, — а он, као кавеџија, сваки дан разговара са стотинама људи — и не мисли на Бугарску, већ на Стару Србију, на Призрен и Скопље...

У нашем купеу бесмо испрва само: пуковник Ђурић, мој деловођа, Др. Лаза К. Лазаревић, у својој новој униформи резервног санитетског мајора, која му врло кицошки стајаше, деловођа главног интенданта, мајор Павле Бошковић и ја. Али мало по мало наш се купе напуни гостима из разних вагона тако, да су двојица морали стајати. Од гостију да забележим најљубазнијега и најучтивијега човека кога сам у опште видео на свету од Цариграда до Лондона и од Петербурга до Напуља — а то је пуковник Анта Богићевић, начелник артиљерије, даље великог обожаваоца свега што је руско, дуплог академика и потпуковника енжењерског Михаила Магдаленића, родом из Кусатка, кога сам ја зато прозвао Тотлебеном из Кусатка, даље мајора Марка Цинцар-Марковића који беше одређен за команданта штаба Врховне Команде, даље гардијског капетана Александра Константиновића Краљевог ордонанс-официра и т. д.

Не знам од куда, али између нашега (Др. Лазе) Шкоде и Тотлебена беше се заподела љута препирка о томе шта је важније у једној војсци, да ли *гвоздена дисциплина* или *свест и одушевљење за некакву идеју, за коју та војска*

треба да гине? Ако икада, јуче за време тога разговора, зажалио сам што не умем стенографисати, тако је тај разговор био занимљив. Ја сам једва неколико мрвица његових запамтио.

— Каква идеја, какво одушевљење? — долажаше Магдаленић све више у ватру — ја хоћу да војник само слуша и да безусловно врши оно што му се заповеди. Има у војсци ко ће боље да мисли за њега, и који ће боље да схвати потребну идеју, него кад би се све солдачке памети стопиле у једно и све њихове идеје сковале у једну. У битци решава не „вруће“ или „горуће“ — како ли га ви зовете — одушевљење, него хладан, математички рачун, који рачуна са неумитним цифрама, који не заборавља ни једну теренску ситницу на ономе месту, где треба војска да се бије, који зна сваку добру и сваку рђаву страну непријатељеву, који најпре сазнаје до у најситније детаље како где непријатељ стоји, који поједине тактичке јединице размешта по бојишту као добар шахиста своје фигуре на шаху, где такође ни мало не помаже одушевљење, него само хладан рачун. Ђенералштаб има да мисли за све у војсци, остали имају само тачно да изврше што им се заповеди, па је успех осигуран. Треба ли вам примера? Има ли народа богатијег идејама и који лакше падне у одушевљење него француски, па шта би? — — овде Магдаленић мету своју десну шаку са раширеним прстима на груди, погну мало главу, па нас стаде ћутећки гледати редом, али са тако разгораченим очима, да ме је било страх за њега.

Др. Лазаревић користи се овом укоченом паузом, која се периодично повраћа у сваком дужем говору Магдаленићевом, да узме себи реч.

— Шта је било? То већ пише у свима календарима. Победила је опет *идеја* немачког уједињења, коју је немачки Schulmeister толике године ширио међу потоње регруте немачке војске, а то ваљда,..

— Pardon — упаде Магдаленић у реч, јер ја му бејах скинуо руку с груди, и тиме га бејах пробудио из његовог „Verzückung“а — pardon. Победио је хладан рачун Молткеов, победио је немачки подофицир, који истина није имао одушевљења у грудима, али је добро испекао дисциплину, али је у ранцу имао дотично парче карте од непријатељске земље.

— И то сам читао у једној песмарици — настави Др. Лазаревић — али зар ви одиста мислите да је дисциплина јача од најсилнијег нагона у човеку, нагона за самоодржање? И ви доиста мислите, да се ваше мудре ђенералштабне диспозиције *могу* ма у каквој битци извршити, онако како су написане? Зар ја, доктор медицине, треба да вас подсећам на оно што у ратној вештини зову „фрикције“, које не дају ни да се стратегијски *маршеви* тачно по програму изврше, а камо ли да се сви детаљи једне битке управљају по програму. Ви сви знате какву је дивну диспозицију био израдио аустријски „Дворски Ратни Савет“ за битку на Аустерлицу. Да је та диспозиција само *могла* да се изврши, Наполеон I морао би положити оружје, али пошто се никаква диспозиција ни за коју битку до данас није извршила онако, како ју је ђенералштаб смислио, то је корзикански „мали каплар“ тако потукао до ноге и аустријску и руску војску код Аустерлица, да су се оба Цара само бегством спасти могли. И одушевљење које је Наполеон умео да улије у своју војску, начинило је од њега господара целој Европи, у пркос многих ученијих ђенералштаба него што беше његов. Али кад је полудео, кад је француску војску повео чак до Москве, и то због таквих тричавих питања своје династије, као што је питање да ли ће један његов брат бити Краљ у Шпанији а други у Италији — онда La Grande Armée није више имала идеје, није имала одушевљења да гине, и онда је народно одушевљење руско спалило своју рођену матушку Москву, онда је онај исти ћорави Кутузов, који је у очи битке на Аустерлицу усред ратног савета спавао и хркао, док се решавала премудра „диспозиција“ за сутрашњу битку, онај исти Кутузов, који усред грдног покоља код Бородина као главнокомандујући нигде ништа не зна, шта се на коме крилу бојне линије дешава, јер и он, као и сваки други човек, може да види само оно што је пред њим, тај исти Кутузов гони Наполеона до његове срамне Березине. Ето шта чини идеја, за коју једна војска има да гине, ето шта чини одушевљење. У осталом ја сам Кутузова изабрао за пример што ће вама руска ратна историја бити најмилија. Али то је у свима војскама тако. У битци, бар колико сам ја видео, читао и чуо, кад гранате почну певати њихову страшну песму, кад куршуми стану фијукати око ушију, онда богме и „главнокомандујући војскама“

једва види ону трупу пред собом; шта је на крилима десно или лево по 10, 20 и више километара далеко, то Бог свети зна, извешћа слабо долазе, или што је далеко, или што ађутанти и ордонанси залутају, или што дотични команданти имају често и својих засебних рачунића; бригадни и пуковски команданти срећни су, ако могу да очувају себи преглед само своје трупе, за десно и лево немају када да се брину: ако хоћете на просто да вам кажем, у битци, у опасности за своје слатко „ја“, сваки гледа *себе*, и то је са свим природно, и онда слабо Бога ми да ће икоји командант и ма какав ђенералштаб са хладним рачуном и по математичким формулама што учинити, ако у сваком војнику дотичне војске нема нешто што му је *драже* од живота, или ако га не гони очајање, у коме му је милије умрети него живети као дотле. Па молимо, је ли Карађорђа и његове војводе држао девет година хладни математички рачун, је ли у првом устанку побеђивао турску војску српски ђенералштаб, или је та чуда градило убеђење: да је боље погинути него као раја даље живети, дакле очајање и одушевљење за слободу својега огњишта? —

— Браво! — повикасмо сви запешени младалачком ватром којом је Др. Лазаревић „избацио“ свој први војнички „спич“.

И ако Шкоди није више требао индат у његовом дуелу са Тотлебеном, ипак нисам могао издржати да не будем мирођија и у тој чорби, те се уплетох и ја.

— Ви сви знате — рекох — да је Михаил Глигорич Черњајев 1876 године, кад нас Турци добро излемаше и дотераше до линије Доњи Љубеш — Кревет — Гредетин — Велики Шиљеговац, наједанпут прокламовао Српско Краљевство с ону стране Мораве. Кад сам га ја запрепашћено запитао, шта то значи? Знате шта ми је одговорио? „Ви данашњи Срби — рече између осталог — само се браните, у вас нема иницијативе, полета, идеје, одушевљења. У вас нема данас ни онога што Французи зову Patriotisme de clocher. Религија вас такође више не одушевљава. Међутим без једне велике идеје, која би кадра била да одушеви нашу војску, ми не можемо истерати Турке из земље, а камо ли отети Ниш. Ето зашто сам прокламовао Краљевство. — Кад

већ овакве мисли завлађују у руској војсци, у којој је „нагајком“ створена „најгвозденија“ дисциплина, онда...

— Ви обојица говорите којешта — рече Магдаленић срдито — да одговорим најпре Лази. Наполеона није сломило никакво одушевљење рускога народа, већ ужасна зима, глад и . . . —

Ни овом разговору није било суђено да се сврши друкчије него што се свршују све дискусије учених међународних конгреса — ручком. Ево како.

Чим Магдаленић помену реч *глад*, капетан Константиновић, који је дотле необично мирно слушао дискусију, на један пут извади сахат па зачуђено упита.

— Ама зар ви нисте гладни? Ја бога ми јесам. J'ai cru qu'on va nous servir à déjeuner dans le train, као што је то обичај кад Краљ путује . . . —

Ми прснусмо у смеј.

— Па који вам је ђаво, шта се смејете? Шта је то смешно кад је човек гладан? —

— Па смејемо се зато, што смо ми били паметнији од тебе, јер смо сви ручали пре него смо пошли на станицу! —

— C'est bête. Зар ни у кога од вас нема хлеба? — упита он у смешном очајању.

— Не само хлеба, него и швајцарског сира — рече мајор Бошковић, и стаде скидати са рафа некакву торбицу.

— И неготинског вина и штрудле с орасима — рекох ја дрешећи завежљај, који ми деца беху стрпала у каруца.

— Ја имам једно печено пиле — рече неко трећи.

— Mais alors c'est un déjeuner digne pour être présenté au Cousin du Roi!

У такој шали не само да је Александар почео да једе, него и ми сви, који бесмо бајаги ручали, стадосмо јести, чак и Шкода са Тотлебеном оставише свршетак дискусије за други пут.

Кад пописмо обе флаше неготинца, и кад се из оближњих купеа стадоше појављивати и друге некакве флаше, онда већ не беше изгледа ни за какву систему у разговору.

Краљевски влак јурио је са таком брзином, а нама је у друштву и веселом разговору тако брзо време пролазило, да нисмо ни осетили када прејурисмо преко две стотине километара пута. Али, што се више примицасмо Нишу, све

нас је више занимало једно врло прозаично питање, на које дотле нико није помислио, а то је: где ћемо преноћити; питасмо команданта стана да ли је послао напред коначара, да ли је јавио окружном начелнику, колики је персонал Врховне Команде што долази с Краљем, итд. Ништа, вели, од свега тога, јер није добио никакву заповест.

— Којешта — рече један — што се бринете за квартире? У Нишу има три велика хотела, и пуно малих гостионица. —

— Јест — одговори му други — само су се у те хотеле и гостионице сместили пре нас скупштинари, чиновници свију министарстава и т. д.! —

— А гле, ја сам и заборавио да је Народна Скупштина сазвана. —

Чим се Скупштина помену, то је за Србе било довољно да одмах забораве на бригу о преноћишту и да се баце на неисцрпни извор забаве и уживања свога, на политику. Тај политички Kannegiesserei трајао је до самога Ниша.

На перону нишке станице дочекала је Краља Скупштина, официрски и чиновнички кор и мноштво народа, који је одушевљено клицао, и ако не онако френетички као у Београду. Чини ми се да је било такође некакве мале беседе, Краљ је проговорио неколико љубазних речи са скупштинарима и са нишким „главешинама", сео у кола, и одвезао се у Двор са својом „maison militaire."

Сад тек могли смо ми да се бринемо сваки за своје уморно „ја." Пођемо да тражимо каква кола. У помрчини пред станицом беше пуно фијакера, али коме смо год пришли нас двојица, Dr. Лаза и ја, са очевидном тенденцијом да наш ручни пртљаг убацимо у кола, сваки нам је викнуо да је „заузет." Бесмо већ у очајању, јер ко ће по оном мраку ићи чак у варош пешке, по оној несретној калдрми од насипа до лесковачке улице, и то још са пуним рукама пртљага...

Али „где је нужда највећа, ту је помоћ најближа" и пред нама се створи избавитељ у лицу љубазног физика нишког Dr. Зајичка, који нас не само узе у своја кола него нам пребациваше, што му нисмо телеграфисали да ћемо и ми доћи, па би нам он резервисао две собе у својој кући, а овако их је уступио г. Министру Војном. Затим нас је колега возио од једног хотела до другог док најзад у „Бер-

лину“ не нађосмо последњу собу, која је у опште још била празна у Нишу. Хотелијер нам је уступи под условом, ако хоћемо да платимо за сва четири кревета, који су у соби, на што смо ми похитали одмах да пристанемо, и тако смо већ ноћас могли указати гостопримство једном другу, који је због службе још доцније дошао у варош, и кога примисмо на конак. То је пуковник Прапорчетовић, који је одређен да управља војничким жељезничким треновима и смештањем трупа, које ће долазити. Од њега чусмо да ће се од сутра на жељезници прекинути сваки приватан саобраћај, да ће се до 1-ог октобра између Београда и Ниша возити само војни возови, и показа нам један табак артије, на коме беше једна за ме врло јероглифска шара. То је био графички нацрт свију војних возова, њихови поласци, доласци, укрштања итд. Врло сам радознао да видим како ће наш млади, још неизвежбани, жељезнички персонал, на новој жељезничкој линији, која се, тако рећи, још није ни слегла како треба, и са релативно врло мало машина и вагона, извршити овако колосалну задаћу, какву јој наша садашња мобилизација и концентрација задају.

Појамно је да сам данас, чим сам добио са жељезнице наше „куфере“ и наше канцеларијске сандуке и чим сам у празној згради учитељске школе, која је одређена за канцеларије Врховне Команде, заузео највећу собу за санитетско одељење, тј. за нашу општу канцеларију, у којој сам одмах наместио пет постеља за наш персонал, који је имао тек доћи — да сам, велим, одмах после тога најпречега посла, похитао на жељезничку станицу да дочекам бар последњи данашњи војни воз, јер четири беху већ „исправно“ стигла, пети је имао да дође вечерас око девет сати.

Кад сам стигао на станицу мрак беше већ „густ као тесто.“ На перону чкиљи неколико лампи. Између грдних камара џакова пуних брашна, које још нису успели одвући у џамију, што је одређена за магацин хране, и које чува нарочита војна стража, промичу прљаве блузе лампаџија, скретничара и осталог нижег персонала жељезничког. Покадшто промакне један господин у црном капуту а са белом капом, која над ободом има кокарду од месинга, на којој је урезан монограм Српске Државне Жељезнице. Тај господин иде лагано, достојанствено, сваки час вади из џепа

од прслука свој прописни сат од никла и сравњује га са осветљеним сатом на перону.

Тај је господин шеф станице. Он врло често улази у једна широм отворена врата, кроз која се виде две лепо осветљене собе, у којима живо раде телеграфски апарати.

Пођох да шетам по дугачком перону. У свима чекаоницама апсолутна помрчина. Поред ње још и гробна тишина, јер у ово доба ни у самом Нишу нема много ларме, а камо ли на станици која је тако далеко од вароши, и која је сад чисто војна.

У тој тишини кад звецне какав тесак, то је прави догађај који обраћа пажњу на се. Услед тога звецкања тек видео сам да на једном крају перона стоји једна гомила жандара. Паде ми у очи да жандари необично тихо међу собом разговарају и да они међу њима, који беху запалили цигаре, кад год повуку један дим сакрију шаком цигару да се не види ватра. Одмах сам помислио да има официра у близини, и пођох да их потражим пред пероном. На скоро чух разговор, једна сабља звекну о некакву шину, у мраку предамном засветлуцаше цигаре и ја наиђох на гомилицу официра међу којима познадох одмах пророчку браду пуковника Прапорчетовића.

— Добар вече Јоцо, како ти иде посао? — упитах га.

— А, ти си? Врло добро. Прва четири влака стигла су тачно по програму, ама на минут, без икаквог и најмањег задоцњења. На свима станицама где се укрцавају трупе иде као сат. Ако овако устраје до краја без икаквог несретног случаја, моћи ћемо себи честитати.[1]

— Добар вечер господин пуковњик — зачух Кафкин глас из мрака и његове мамузе где цакћу.

— А шта ћеш ти ту, Кафкичку?

— Служба, служба Herr Oberst. Његово Величанство Господар а Крал haben gnädigst geruht данас све војнички влакове, који су дошле, in Allerhöchsteigener Person дочекати.

— Па ваљда ће и због овог воза доћи? —

— Ано, то се розуми.

---

[1] И тако је било. Железница је и у мобилизацији и за време рата и после у демобилизацији *брилијантно* учинила своју дужност.

У тај мах приђе нам шеф станице и рече Прапорчетовићу.

— Сад је баш Грејач јавио да је воз пошао!

— Јелте? Благодарим! — рече пуковник, па се онда окрете Кафки — г. поручник, ви ћете наредити да ваши људи, чим претпоследња жељезничка стража огласи трубом приближавање влака, одмах упале буктиње, па ћете их распоредити дуж оног колосека, на коме се влак има зауставити. Тако исто уверите се, да ли су ту оне степенице које се имају прислонити уз вагоне да људи не морају с онолике висине скакати! —

— Разумем г. пуковњик! — рече Кафка, који је дотле стајао укочен као пронштац салутирајући, па кад оде, кад се растрча, кад се размаха по ономе перону, брс ужурбаше се они жандари, вратове да поломе; вуку од некуд машале, фењере, басамаке, начини се читав лом. Јоца да прсне од смеја гледајући Кафку како се кида „на резанце.“ Ја сам одавно знао, какав је Кавка жесток „G'schaftelhuber“, па сам га само гледао шта ради. Бог зна шта би од њега било, како се беше забатргао, да не дође један жандарски наредник те му нешто пришапу. Кафка се одмах умири, испружи се у вис не би ли мало порастао, повуче пешеве од мундира право на ниже, опипа се око врата да види је ли „гаслук“ исправан, намести своје „аксељбанде“, закопча своје фине беле рукавице, приђе нам до на три корака и салутирајући рече:

— Његово Величанство благоволеду долазити баш сат! —

Ми се поравнасмо на перону.

У тај мах зачу се из далека кроз ноћну тишину најпре рог жељезничког стражара па онда потмула тутњава жељезничког воза, који већ беше у нишком пољу.

Споља пред станицом зазврјаше неколика каруца, и после неколико тренутака уђе на перон Краљ са својим првим ађутантом ђенералом Катарџијем и осталом свитом.

Краљ беше у ђенералској униформи огрнут шињелом.

— Воз је близу, а? — рече Краљ одговарајући војнички на салутовање официра.

— За неколико минута ући ће у станицу, Ваше Величанство! — одговори Прапорчетовић.

У тај мах, на један миг Кафкин упалише све буктиње

тако да цео простор пред пероном на један пут беше лепо осветљен.

Краљ се осмехну и окренувши се нама рече:

— То је добро, а? По овим лампама на перону не би се тамо видело ништа, а? Georges!

— Sire? одазва се ђенерал салутирајући.

— Pas mal l'idee avec les torches, eh? — и Краљ му пружи своју сребрну кутију с цигаретама.

— En effet, Sire — рече Катарџија узевши једну цигару — l'illumination de la gare n'etant pas electrique...

Капетан Константиновић принесе Краљу лунту и салутирајући другом руком рече:

— Je crois, Sire, que c'est toujours ce diable de Kafka qui a de ces idèes-là! —

Краљ погледа у страну и видевши Кафку, где стоји као свећа, осмехну се на њ и рече:

— Г. поручник, мило ми је што вам и овом приликом могу рећи да сам са вашом службом задовољан! —

Ја се уплаших да Кафка што не проговори, јер би то сигурно упропастило ефект, али он је фино зверче, па се само дубоко поклони и оћута.

У томе тренутку зачу се писак локомотиве и тутањ воза преко гвозденога моста на Нишави.

Краљ остави перон и пође ка колосецима, а цела свита и сви официри који се десисмо ту пођосмо за њим. Кафка у мало не загрли капетана Константиновића.

Из оне помрчине, куда не допираше ни светлост упаљених буктиња, појавише се две крваво црвене тачке, које нам се у полукругу, који гради жељезница, савијајући у нишку станицу, врло брзо приближаваху. Сад већ изгледаше локомотива са тим црвеним лампама на свом челу као некаква грдна црна аждаја са ужасно разрогаченим крвавим очима. Воз иђаше све лакше и лакше и сада могасмо комотно видети како је веома дугачак. Осим неколико вагона са првом и другом класом за официре, остало беху све они вагони са натписом „32 војника или 6 коња.“ На свакоме од њих беху врата скинута, сигурно да улази ваздух, да се не би људи угушили, јер они беху пресовани као сардине. Али да не би опет ко случајно испао из вагона беше на сваком од тих вагонских отвора испречена по једна даска.

Над том балустрадом вирило је сад из појединих вагона по 20—30 глава са најразличнијим изразима на лицу, од апатије и умора до најживље радозналости и чилости. Чудно се разликоваху поједини вагони по својим путницима. Једни вире, други седе на клупама са пушком међу коленима па дремају, једни зацакали као да су у кафани, а други певају колико их грло доноси.

Како је трен био врло дугачак то се локомотива не заустави пред станицом него оде полако даље док не довуче средину пред перон.

Краљ пође дуж колосека разговарајући с војницима.

— Здраво, децо! — викну Краљ једном вагону који баш поред њега пролажаше.

— Краљ... Краљ... — зачу се из вагона, па онда једно громко „Живео!“

— Јели боље, 'вако или пешке, а? — питаше Краљ војнике у вагону који наиђе. Протурене главе војничке стадоше се згледати, али у часу промакоше и само се зачу један глас.

— Шта рече онај вицир? —

Краљ понови исто питање следећем вагону и доби одмах одговор.

— Боље богме, Господару! Ура! Живео! —

Следећи је вагон тако певао да није ништа ни чуо ни видео, али из осталих сада се осу као на команду клицање.

Најзад машина стаде, сва кола стукнуше и стадоше.

Из једних кола искочи командант пука са опасаним шарфама и одмах изађе Краљу на рапорт. За њим изађоше и сви остали официри тога пука из кола.

Краљ се рукова са командантом пука и са батаљонским командантима и стаде их питати, како су путовали и т. д.

Међутим четни командири већ беху отишли да формирају своје чете чим се извагонирају, зачуше се трубни знаци, разне команде.

За по сахата трупа беше формирана, сваки на своме месту.

Пуковник Прапорчетовић узјаха на коња да води и ту трупу у њено логориште.

Краљ се одвезе у Двор.

Добоши ударише. Трупа се крену са станице.

И ја пођох полако сам у хотел.

На насипу, спрам парнога млина, стигох двојицу правих Нишлија, и док сам пролазно поред њих чуо сам овај одломак од разговора:

— Мори, много аскер српски долази.

— Видеа сам. Има коца.

— Што ће ово да се прави?

— Така си је земља. Свако пет шест године мора да падне војска под Нишко Кале!

Ниш, 21. Сеӣшембра 1885.

Данас до подне морао сам се три пут друкчије облачити, најпре обично за посао, па онда пуно парадно због свечаног отварања Народне Скупштине, па онда „походно“ јер тако је писало у позиву на „доручак“ у Двору у један **сахат** по подне.

Ја сам био сасвим заборавио на оно што је најважније, на Народну Скупштину, и ако њено отварање беше једина прилика да са најнадлежнијега места чујемо: зашто се војска мобилише, на коју ћемо страну, хоће ли народно представништво бити сложно са намерама владиним, хоће ли јој вотирати потребне кредите и т. д.

Тек кад сам ушао у кафану „Берлин“ да попијем каву, и кад сам видео масу скупштинара у свечаном руху, а све моје другове у Врховној Команди у пуној гали, сетио сам се, да ће се данас отворити Народна Скупштина и да цео официрски кор има да се построји у паради и т. д.

Ја се дакле одмах пресвукох и са осталим официрима одох на одређено место пред црквом.

Ту нађосмо већ постројен пионирски батаљон са његових пет чета најузраслијих и најлепших људи нашега сталнога кадра, који просто славно изгледаше. Батаљон беше заузео цео простор од црквене порте до чесме Кнегиње Наталије. Како је с нама ишао и чика Лаза Јовановић (командант моравске дивизије, који се такође на врат на нос беше вратио са своје инспекције), то мали, али срчани командант нашег

највећег у сваком смислу батаљона, громко издаде потребну команду за поздрав дивизијара, па ободе коња, заиста големога, и у галопу изађе на рапорт, који је чика Лаза тако колегијално примио као Митрополит моје тражење благослова ономад.

Пошто се изврши оно што је по пропису, нас неколицина приђосмо да се рукујемо са капетаном Станковићем и опколисмо и њега „и његовог коња големога.“ Пођоше лоши вицеви, како то није право да онако малени војници имају таквога горостаснога џина за команданта, да такав Краљевић Марко јаше тако малог коњића и т. д. на што је Светозар отшалио уверавањем да се са много меса и великим брковима може много учинити у свима другим „родовима оружја“, али да у *женијским* трупама морају бирати команданте по другом једном органу, од кога трупа и носи име.

Чак ни календарски виц о Голијату и Давиду није нас могао мимоићи.

Али шалу на страну, капетан Светозар Станковић спада за мој рачун, међу најсимпатичније и најсолидније образоване српске официре, и наша задевања доказиваху колико га сви волимо.

— Господо — рече наједанпут чика Лаза — на своја места. Сад ће Његово Величанство. Скупштинска депутација, која је позвала Краља да отвори Скупштину, већ се враћа! —

Ми се поравнасмо на левом крилу батаљона.

— Шта?! — рече неко иза мене кад скупштинска депутација наиђе — Зар није Пироћанац председник Скупштине? —

— Та умукни један пут пакосна језичино — окретох се ја.

— Ко пакостан, зар ја? „Ругала се сова буљуни, угурсузе главати.“ А, ево и војводе соларског Милоша Глишића, потпредседника Скупштине. Он је са свим обучен народски: чохане чакшире, свилен тараболос, џамадан и ћурче, на глави европски шешир а у руци бројанице од ћилибара. Просто прототип доброга газде из народа. Штета што је врућина па није могао да огрне самур-ћурак са којим је под Ристићем водио опозицију.

— Ама ћути убио те Господ! —

— Што да ћутим? Има ли шта интересније него што изгледа оваква скупштинска депутација? Поред црног фрака иде бела ћока од пиротског сукна, поред чиновничке реденготе са розетом некаквог ордена у рупици од првог дугмета иде гуњац са опанцима, поред професора философије или права иде механџија, уз најконсервативнијег министра на расположењу налазиш попа у отрцаној мантији и масној чити, али најчистијих радикалских — читај социјалистичких начела; неписмен механџија законодавац, полуписмен поп социјалиста, има ли то и у којој другој земљи, тако ти Бога?

— Кажу да има у Грчкој, где кадшто поднаредника поставе за министра војног, и ако имају ђенерала и адмирала толико, да би их могли извозити као суво грожђе што извозе! —

Бог зна куда би се овај разговор откотрљао низбрдицом којом беше ударио, да га срећом војна музика не прекиде свирајући „предпрси.“

Одмах иза скупштинске депутације прокаса поред нас један вод гардијског ескадрона који је отварао Краљевски кортеж.

У Краљевим колима, с леве стране Господара, сеђаше Председник Министарског Савета г. Гарашанин држећи у руци некакву смотану белу повељу везану црвеном свиленом врпцом. То беше престона беседа, коју Први Министар ношаше, као што су некад турске паше носиле царске фермане.

За краљевским парадним колима следоваше други вод гардијског ескадрона па онда дугачак низ дворских кола и фијакера са Краљевом свитом, Министрима и осталим великодостојницима.

Краљева се кола зауставише само толико пред фронтом, док је командант батаљона поднео свој рапорт, па онда уђоше у црквену порту, и зауставише се пред школском зградом у порти, где је импровизована скупштинска дворана. На степеницама дочекала је Краља иста депутација Скупштине.

По наредби сви виши официри имали су се постројити на скупштинској естради, с леве стране Престола.

Чудно ме осећање обузе када сам данас стао као виши официр на оно исто место. са кога сам, пре годину дана, као известилац скупштинског одбора за адресу, грмио против Зајечарске Буне.

Његово Величанство, у ђенералској униформи, са леном Белога Орла и звездама свију великих држава европских окићен, заузе своје место у сред естраде, под балдахином од црвене кадифе, и чекајући да сваки заузме своје место, гледаше Скупштину која беше сва устала.

Десно од Престола беху г. г. Министри en grande tenue, за њима до краја естраде цивилни великодостојници и виши чиновници.

У „ложама“ десно нишки конзули страних држава који се тако радо користе сваком приликом да се поиграју „дипломатског тела“, и неколико елегантних дама; у ложама с леве стране шеф преског бироа, главни уредник „Видела“ (славно) и остали кнезови српске штампе (коју нека Бог умудри). Доле између естраде и скупштинских клупа стенографи. Свуд око скупштинских клупа — остала публика.

Кад се све утишало, г. Гарашанин се поклони Господару и предаде му развијену престону беседу.

Краљ је положи на једно кадифом застрто налоње, које беше пред њим, и громким звучним гласом прочита беседу, која гласи од речи до речи овако:

„Поштовани посланици,

Берлински Уговор, који су Европске Силе створиле као залогу мира и реда на Балканском Полуострву, претрпео је јак удар — пун недогледних последица.

Потресена је равнотежа, у коју је тај Уговор поставио интересе појединих народа на Балканском Полуострву. Покушај, који је изненадно учињен да се Берлински Уговор поништи, и који покушај, у часу кад вам говорим, чека за решењем, грози да одузме сва задобивена јемства за политички положај Србије, стечен многобројним и скупим народним жртвама а санкционисан симпатијама Европе према народу Краљевине.

Поштовани посланици!

Обавезе које су по Берлинском Уговору пале на Србију биле су и многе и тешке. Ми смо их озбиљно примили, и,

у колико су се Србије искључиво тицале, савесно и испунили. Веровали смо да је стварност воље сила потписница Берлинског Уговора, подједнако обавезна за све народе на Балканском Полуострву, и да је обезбеђена од сваког једностраног и изненадног мењања.

У овако необичним и мучним приликама Ја нисам ни хтео ни могао да не учиним одмах све оно што захтева безбедност интереса Краљевине, којих сам Ја чувар, и што захтевају узвишени интереси Српске Државне Мисли, које сам Ја носилац, и којој са поносном преданошћу служим. То да учиним била је моја дужност и као Србина и као Краља Србије. Тој дужности, будите уверени, господо посланици, а преко вас нека се увери и цео народ Краљевине, да је Краљ Србије вазда веран био, и да ће јој остати веран са свом смотреношћу, коју налажу правилно схваћени интереси њени.

И усред ових озбиљних тренутака, Ја сам зажелео и осетио живу потребу да се састанем и видим са представницима драгога ми и вернога народа, са представницима онога народа, који је увек разумевао важност прилика које су га сналазиле, који је увек био решен и готов да брани интересе и значај своје отаџбине међу државама. Сматрао сам да је за Мене ствар дужности да вас око себе сакупим и да вама, а преко вас целоме народу Моме јасно пред очи изнесем: да треба на опрези бити.

Поштовани посланици,

Србија је до сада довољно засведочила колико је жељна мирнога и правилнога рада. Она и данас гласно признаје, да јој је трајни мир неопходно потребан за унапређење њених сваковрсних интереса, и за непрекидно развијање њенога културног живота. Али баш зато што је Србија с једне стране руковођена том потребом мира, и што с друге стране опажа да је угрожена у најживотнијим интересима своје будућности, Ја и Моја влада што год смо до сад предузели управљено је на то да се одржи стање, које је пре ових догађаја постојало, или да се васпостави нужна равнотежа која би стварно ујемчила да интереси разних балканских народа упоредо теку, а да се не сукобе.

Влада Моја, руковођена хитним захтевима Отаџбине, поднеће вам законске предлоге нужне да се тима захтевима

брзо и стварно одговори. И Ја, Краљ Србије, пун поверења у чисто родољубље представника Народа Српског, с правом и поуздањем очекујем од вас, да јој са готовошћу пружите средства, те да буде постављена у могућност да с успехом одговори тешким дужностима, које данас на њој леже. И кад у данашњим мутним приликама сваки од нас буде своју дужност савесно и решено испунио, можемо с вером на успех изићи пред догађаје, и с удруженим силама и једнодушном вољом, а с помоћу Божијом, сачувати неповређене интересе земље у садашњости и осигурати им полет у даљој будућности њеној.

Нека вам је срећан и светао рад, поштовани посланици, рад који Отаџбина од вас у данашњим тренуцима с правом ишчекује.

Седнице су ове ванредне Народне Скупштине отворене.“ —

На свима местима престоне беседе, у којима се осуђиваху догађаји у Бугарској, и ако нигде нису изрично поменути, даље на онима, где се говорило о равнотежи на Балканском Полуострву, као и при помену Краљевог уздања да ће Скупштина са своје стране учинити све што треба да се заштите садашњи и будући интереси Србије — сви скупштинари одазваше се громким, војнички сложним трократним „Живео“!

Краљ се покри, марцијалним корацима сиђе низа степене од естраде, и праћен скупштинским председништвом, Својом свитом, Министрима, вишим официрима и чиновницима прође кроз средину скупштинара, који направише шпалир непрекидно кличући „Живео“!

Народ пред скупштинском двораном, у црквеној порти и на улици прихватио је одушевљено исти усклик докле год Краљ није прошао...

Враћајући се у хотел кроз главну чаршију, која беше закрчена народом, чуо сам на све стране живу дебату о престоној беседи.

Ево појединих одломака.

— Ама ја опет не знам хоћемо ли ми на Бугарску или на Турску? —

— Па можда нећемо морати ни на једну ни на другу!

— Како то? —

— Па чуо си хвала Богу: ако се поврати status quo ante, или ако то не може бити, и Европа морадне оставити Бугарима колико су заграбили пловдивском буном, онда нека нама одсече одакле хоће толико исто парче, те да се поврати равнотежа, па ћемо ми бити мирни.

— О мај' да сам јуче умро не бих знао да се и то може десити, да Србија с оружјем у руци брани Берлински Уговор!.... —

Ниш, 22. Септембра 1885.

Народна Скупштина овога пута одступила је од својег обичног пословног рада, те је најпре вотирала све предложене законе, па онда је поднела своју адресу Краљу.

Чим је Краљ отишао из Скупштине, ова је наставила свој рад. На предлог председника да се саставу адресе приступи тек по свршеним пословима, рад којих је Скупштина сазвана, Скупштина одмах изабра један одбор од 21 члана са задатком: да прегледа све законске предлоге, које је влада још исте седнице поднела, и да о њима поднесе свој извештај. На челу тога великог одбора беху Милан С. Пироћанац и Ст. Новаковић.

Овај је одбор радио и дан и ноћ, и у седници Народне Скупштине од 22. септембра поднео је свој извештај, на основу кога Скупштина је ***акламацијом*** вотирала следеће законе: о пуштању бакарног новца (који беше замењен никлом, и који се већ имао као бакар продати на лицитацији) понова у течај, о новом државном зајму од 25 милиона динара, о монополу на дуван, о набавци војних потреба новцем за време рата и ратног спремања, о настањивању војске, о сребрној десетици Народне Банке.

Пошто су примљени сви ови закони, известилац за адресу, Стојан Новаковић прочитао је нацрт адресе, којом Скупштина одговара на престону беседу Његовог Величанства.

Адреса је такође примљена акламацијом, и истога дана после подне цела Скупштина отишла је у Двор и предала Краљу ту своју адресу. Ево како она гласи од речи до речи:

„Господару!

Српски народ није никад жалио ни крви ни имања за своју слободу и за своју државну мисао. Народ разуме да је Отаџбина само празна реч, ако је без мисли државне, ако је без изгледа на пун, снажан, развијањем обилат живот државни. И као у часовима најтежега искушења, народ је, Господару, при последњим догађајима у суседству, осетио се један човек. Народ је појмио да је судбина његове будућности у питању, да је наступио час у коме се одлучује: хоће ли моћи опстати или ће се у мучној борби без изласка морати временом губити. И с одушевљеном готовошћу стоји данас твоја, теби и нама мила војска, с оружјем у руци, Узвишени Представниче Светога и Народног Позива. А Народна Скупштина похитала је, проникнута једном мишљу и једнаком озбиљношћу, да чврсто стане уз Твој Престо Краљевски. И ево ти данас у име народа свечано благодари на великој бризи којом си у првом часу опасности за Отаџбину позвао нас, и преко нас цео народ да будемо на опрези.

Господару!

Не можемо, а да отворено не кажемо, да је најновијим током догађаја на Балканском Полуострву, осећање правде у нашем народу до дна душе усколебано, осећање које је у њему толико јаче што је скупље жртве приносио на олтар своје слободе и независности. Србија је, примајући Берлински Уговор, гласно изрекла, да хоће савесним вршењем Уговора да даде доказа образованоме свету, колико је велика наша жеља за мирним послом општег светског образовања. Но сва готовост којом је Србија на жртве пристајала, да у вршењу међународних обавеза оправда симпатије Европе; готовост да верује у снагу међународних уговора, сва је та готовост дошла у искушење, кад је по народу пукао глас, да има балканских држава, које су покушале да једнострано ремете општи основ бића и нашега и њиховог. Ако се данас призна, да се један овакав међународни уговор насилно и једнострано може да поруши, онда се широм отвара могућност недогледним последицама, онда ишчезава сваки услов мирнога развитка, а за Србију ишчезавају сва мирна јемства противу пропаганде немира и грабежи. Народ Срп-

ски не може равнодушно гледати, да се мимо њега руши основ данашњега положаја међу балканским народима, да се руши баш од оних, који су нам и у ровењу на југу нашем, и на маленоме Брегову, јасно показали, колико мало цене користи добрих односа и дужности суседства.

У таквим тренуцима Народно Представништво нема много речи.

Оно је одлучило да пред тебе, Господару, изиђе са свршеним делима. Потпуно свесно свеколиких тешкоћа, Народно Представништво је акламацијом усвојило законске предлоге, које си нам, Господару, у твоме родољубивом поздраву препоручио, те да Влада Твоја доиста буде постављена у могућност, да с успехом одговори тешким дужностима, које данас на њој леже.

Народ Краљевине није велики бројем, али је био и остао велик пожртвовањем својим. ***Ми не смећемо с ума да је могућно да и не успемо данас*** — успех је у Божијој руци. ***Али о томе смо уверени, да не само нећемо клонути, него да ће и неуспех оставити у нама још дубљи траг и трајније сећање, докле год се*** по речима твојим, Господару, ***не поврати стање које је пре ових догађаја постојало, или се не васпостави нужна равнотежа,*** која би стварно ујемчила, да интереси разних народа балканских упоредо теку, а да се не сукобе.

Народ, Господару, тврдо верује у своју живу снагу, која га је кроз толике патње одржала и славно ускрсла. Народ, Господару, тврдо верује у срећну звезду Обреновића. Народ верује у тебе, првога Краља обновљене Србије, да ћеш га и даље руководити са свом смотреношћу, коју захтевају дојакошње тековине Србије, али и са оном решеношћу, коју налажу правилно схваћени интереси будућности њене.

И дубоко проникнут овим веровањем одушевљено кличе:

Да живи Краљ Српски Милан I

Да живи Краљица Српска Наталија.

Да живи Наследник Краљевскога Ти престола Александар!“ —

Вечерас сам се за вечером састао са Пироћанцем и Новаковићем у трпезарији „Берлина.“

— Ама зар ви за три дана све свршисте? упитах ја.

— Све, докторе — рече г. Пироћанац — дадосмо им, право да ти кажем, тапију од главе. Међу усвојеним законима има и таквих, које ја не бих примио док је на мени главе, да спољна није ова несрећа. Овако нисмо имали куде. —

— Чујем од неких чланова великог одбора да су услови за зајам веома тешки, и да ће се монопол дувана дати релативно џабе?... —

— То је истина, и у одбору је било врло жестоке опозиције, али, ко ће да узајми пара ***за ратовање***, за најнепродуктивнију, јер најнесигурнију ствар на свету, под бољим условима? Монопол дувана за Србију вреди брат брату 5-6 милиона годишње, ми ћемо га уступити за $2^{1}/_{4}$ милиона — да шта ћемо, кад нам треба пара по што по то. Ми врло добро знамо да ће монополиста онај исти дуван који од народа купи за 7-800.000 динара продавати после томе истом народу по 7-8 милиона, дакле десет пута скупље, али que faire? Најзад дуван није хлебац, без дувана може се живети кад прође ова олуја, гледаћемо шта ћемо. Сада се морало дати све што Влада тражи, јер иначе би за сваки свој неуспех могла да криви Народно Представништво, које у најкритичнијем моменту није било на висини ситуације! —

— У кратко да ти кажем — рече г. Новаковић — ми смо Гарашанину дали у руке један бео лист за историју српскога народа, и ако оно, што он напише на том листу, не буде светло и достојно оволиког народног пожртвовања, веруј, да неће моћи с правом кривити никога. —

IV

Мобилизација и концентрација бугарске и источнорумелијске војске на турским границама.

(По Бендереву)

Мобилизација источно-румелијске војске наређена је 6-ога септембра, а кнежевско-бугарске војске 7-ог септембра, и трајала је, ако се узме у обзир формирање нових пешачких јединица и скоро свију специјалних родова оружја, све до краја Српско-Бугарског Рата. Готово сви резервисти били су под заставама до 15. септембра и попунили су мирнодопску формацију до ратне. Што је преко тога претекло резервиста то је формирано у нове јединице. Како у Источној Румелији беху позвати сви уписници од 20-те до 40-те године живота, то их се беше јавило тако много да су их почевши од 12-ог септембра почели враћати кућама, али после 15-ог су на ново позвани за резервне формације. У опште не беше никаквог недостатка ни у људима ни свима осталим потребама за мобилизацију и за нове формације, осим у коњима за артиљерију и материјалне спреме. Одлучено је одмах да се купи 500 коња у Мађарској, а остало да се узме реквизицијом у земљи, која је вршена једновремено са мобилизацијом. У већини бугарских градова постављене су комисије за организацију добровољачких одреда. У округима Кнежевине сазвано је и „Ополченије“ (што би одговарало нашем трећем позиву). У Источној Румелији мобилизовано је до 12. Септембра:

21 батаљон пешадије,
2 ескадрона коњице,
1 полубатерија.

Управо румелијска војска могла је већ трећи дан мобилизације изаћи на границу да није било *„етнографског састава“* у три погранична округа, па су батаљони тих округа морали узимати људе из других округа са чисто бугарским становништвом.

У Кнежевини мобилизација није ишла тако брзо. Седми дан беше само неколико пукова готово. Последњи су били готови 20. септембра (осми — Приморски — и четврти Плевњански пук, први опет из „етнографских“ разлога морао је да се допуњава чак из трновског округа, а други што му је први батаљон био у Ловчи, и због неправилних распореда). Артиљерија због недовољног броја коња могла је да мобилише само по 4 топа на батерију и у том саставу први артиљеријски пук био је готов 12-ог а други 15-ог септембра. Каваљерија се морала кренути и не извршивши своју мобилизацију, која је у опште задоцњена недостатком довољног броја коња.

26-ог октобра стигоше последњи бугарски пешачки пукови на турску границу спрам Једрена и уђоше у састав такозваног *Источног Корпуса*, којим је командовао потпуковник Николајев. У том корпусу била је сад цела румелијска војска (в. горе) а од кнежевске бугарске војске пет пешачких пукова (I, V, VI, VII и VIII) први софијски добровољачки батаљон од хиљаду људи, две полубатерије првог, четири полубатерије другог артиљеријског пука, две полубатерије капетана Тантилова, први и други коњички пук и Кнежев ескадрон (конвој), једна пионерска и једна телеграфска чета. И тако је Источни Корпус имао 40 батаљона, 11 ескадрона, 7 полубатерија, 2 чете пионера и један добровољачки батаљон. Остале кнежевске бугарске трупе ушле су у састав *Западног Одреда*, под командом мајора Гуџева. Тај одред био је распоређен на турској граници према *Маћедонији*. У састав овог одреда уђоше: три пешадијска пука (II, III и IV) четири полубатерије I артиљеријског пука, од којих је само четврта имала 8 топова, остале по четири, једна чета пионера, 2 ескадрона ново формираног (11-ог септембра) трећег коњичког пука, један резервни батаљон I пешадијског пука, и други софијски добровољачки батаљон. Према томе Западни Одред имао је 13 батаљона, једну бате-

рију, три полубатерије, два ескадрона, пионерску чету и добровољачки батаљон.

Чим су Источни и Западни Одред избачени на турске границе, приступило се формирању нових делова и мобилизацији артиљерије. Од шеснаест хиљада прекобројних резервиста у Источној Румелији формирано је 6 сливненских и 5 пловдивских батаљона, а тако исто још 5 батаљона за засебне „партизанске“ одреде: Ајтоски, Хасковски, Бачковски. Још су формирана два нова ескадрона. Од ових 16 резервних батаљона направљена су четири пука. Два су се звала Пловдивски а два Сливненски резервни пукови. У исто време довршена је у Кнежевини мобилизација: петих резервних батаљона за сваки пук, формиран је трећи коњички пук, мобилисане су друге полубатерије свију артиљеријских пукова и једна трофунтова брдска батерија (у Софији), а из Рушчука, из арсенала послато је све што треба за наоружање тврдиње Видина.

С обзиром на непријатељско држање Српске Владе формиран је *Северни Одред* под командом капетана Узунова. У састав тога одреда ушли су: видински резервни батаљон, у коме је било 1809 људи, 5 чета плевнанског резервног батаљона (1000 људи), четири чете дунавског, две чете преславског и две чете трновског резервног батаљона, свега 4—4500 људи. Бугарска дунавска флотица донела је, 18. и 19. септембра из Рушчука у Видин: три дугачка и један кратак 24-фунтови топ, један мерзер, 15 челичних, 9-сантиметарских топова, 10 бронзаних четирифунтових и 5 брзометних топова и довољну муницију рачунајући по 250 метака на топ и по 10.000 метака за брзометну ватру. У исто време послата је получета сапера („кресача“), која је помогла да се тврдиња оправи и наоружа. До краја септембра послата је у Видин и једна пољска батерија (капетана Крцијева) и жандарски добровољачки ескадрон капетана Стоева. До 1-ог октобра дунавска флотица пренела је све резервне делове који уђоше у састав Северног Одреда, сву материјалну и убојну спрему његову у Видин и Лом-Паланку. Ополченици Видинског, Лом-Паланачког, Кулског, Белоградчијског, Кутловског и Берковачкога Округа беху сазвани, али 1-ог октобра Северни Одред имао је само 4000 полуобмундираних људи, 41 топ разних калибара и получету сапера.

Може се рећи да је у *главноме мобилизација бугарске војске извршена* за три недеље, до првог октобра. Кад су доведени коњи из Мађарске формиран је четврти коњички пук, једна Витфордовска батерија у Софији, једна брдска батерија трофунташа у Рушчуку, трећи добровољачки батаљон у Софији, неколико добровољачких батаљона за Видински Одред, и девет стотина добровољаца коњаника и коњичких жандара. Осем тога, при крају рата (12 новембра) стигао је у Лом-Паланку за Северни Одред: један резервни батаљон VIII пука, а 13. новембра румелијски бургаски батаљон са једном брдском и једном пољском батеријом, са једним добровољачким ескадроном (поручика Лилова). У Филипопољу формиран је ђачки легион. Овамо треба додати и покретне и „летеће“ паркове формиране у Рушчуку, и флотицу на којој је било 250 нижих чинова, пет четирифунтових морских топова.

По подацима Кнеза Кантакузена, који је до одазивања руских официра из Бугарске био њен Министар Војни, г. Бендерев износи [1] овакав *бројни састав мобилизоване кнежевско-бугарске војске:*

А. **Пешадија.**

а) *Активни пешачки пукови:*

I	Софијски пук	3.838	нижих	чинова
II	Струмски „	3.826	„	„
III	Бдински „	3.832	„	„
IV	Плевњан. „	3.793	„	„
V	Дунавски „	3.610	„	„
VI	Трновски „	3.700	„	„
VII	Преслав. „	3.763	„	„
VIII	Приморски „	3.706	„	„
	Свега	30.068	нижих	чинова

б) *Резервни батаљони:*

I	пешачког Софијског пука	1.291
II	„ Струмског „	923
III	„ Бдинског „	1.809
IV	„ Плевњанског „	2.655

[2] l. c. стр. 50.

V пешачког	Дунавског пука	. . . . .	2.337
VI „	Трновског „	. . . . .	1.816
VII „	Преславског „	. . . . .	1.385
VIII „	Приморског „	. . . . .	1.281
		Свега . .	13.097

в) *Добровољачки баталони:*

Први Софијски	добровољачки	батаљон	. .	1.000
Други	„	„	. .	1.150
Трећи	„	„	. .	431 [1]
Шумненски	„	„	. .	675
Рушчучки	„	„	. .	270
Видинских добровољаца			. . . .	500
		Свега	. .	4.026

И тако свега пешадије 47.191

Б. **Артиљерија.**

а) *артиљеријски пукови:*

I артиљеријски пук	48 топова . .	1.539	људи
II „ „	48 „ . .	1.441	„
Свега .	96 топова . .	2.980	топџија

б) *засебне батерије:*

две четирифунтове	16 топова . .	400	људи
две трофунтне брдске	10 „ . .	270	„
једна Витфордова брд.	4 „ . .	93	„
Свега .	30 топова . .	763	топџије

в) *Команда Градске Артиљерије:*

и кадар другог (?) артиљериског пука 32 топа, 400 топџија.

И тако свега артиљерије 158 топова и 4143 нижих чинова.

В. **Кавалерија.**

а) *Коњички пукови:*

I коњички пук од 4 ескадрона .	404	нижих чинова
II „ „ „ 5 „ (пети је Кнежева гарда) .	507	„ „
III коњички пук од 4 ескадрона .	416	„ „
IV „ „ „ 4 „ .	400	„ „
Свега . .	1.727	„ „

[1] Доцније је тај батаљон бројао 700 људи.

б) *Засебни ескадрони:*

3 ескадрона Северног Одреда . . . . (последњи, поручика Лилова доцкан је стигао и није учествовао у борби).	397 коњаника
в) ***Резервни кадрови:***	
I и II коњичког пука око . . . . , (њих је било 594 али их је око 400 узето за формирање четвртог коњичког пука) . . . , ...	200 коњаника
Свега . .	2.324 коњаника

г) ***Пионери:***

Пет чета са 977 нижих чинова. (Осим ових формирала је Команда Северног Одреда из резервиста пионерски одред од 47 пионера).

д) ***Флотица***	250 н. ч.
е) ***Паркови*** око	200 „ „

И тако цела Кнежевска Војска Бугарска бројала је 55.085 људи.

Осим ове праве војске, Бугарска Влада користила се у знатној мери и ополченцима, који су се, са малим изузетком, као што се и могло очекивати показали као непоуздани. Колико их је употребљено, то се не зна тачно ни у Министарству Војном.

Ево колико их је забележено на српско-бугар. војишту:

У Комштици, Изатовцима и Славињу, у рејону „партизанског“ одреда капетана Панице било је 6 чета ополченаца у свакој по 100, свега 600 људи.

Између Одороваца и Петерлажа две чете, у Цариброду две, свега 400 ополченаца под командом поручика Матејева.

У Невљу су биле четири ополченске чета Соколова са 500 људи.

На Банском Долу била је једна чета од 130 људи под командом капетана Букурешлијева.

На граници Трнскога Округа било је Трнско Ополчење око 900 људи.

Више у лево стајало је Изворско, Божицко и Ћустендилско ополчење, око 900 људи у одреду капетана Филипова.

Дубничко ополчење, које је учествовало у борби на Сливници 7. новембра под командом капетана Галунског, имало је око 500 људи.

Софијска „милиција“ (1000 људи) и Врачанска (500) борила се на Рују.

Свега на главном бојишту употребљено је 5500 ополченаца, милиционера. У Северном Одреду било их је скупљено на 10.000 али их је наоружано 7000, од којих је у борби учествовало 4000. Свега дакле на оба војишта ушло је у састав активне војске око 12.500 ополченаца.

Сада да видимо састав *Источно-Румелијске Војске.*

Пешадија:

1, 2, 3 и 4-ти Пловдивски батаљон по хиљаду људи	4.000
Татар-Пазарџијски батаљон	1.000
Пештерски батаљон . . . , ...	1.000
Казанлички „ . , ...	1.000
Старо-Загорски батаљон	1.000
Сливненски „	1.000
Јамболски „	1.000
Харманлијски „ . . . . . . , ...	1.000
1, 2 и 3-ћи Хасковски батаљон	3.000
Ајтоски батаљон	1.000
1, 2, 3-ћи Бургаски батаљон . . . . ,	3.000
Пловдивски резервни „	1.000
Сливненски „ „	1.000
Пловдивски добровољачки батаљон (капетана Ненова)	1.000
16 резервних батаљона	16.000
Свега . .	37.000

Затим:

Полубатерија (4 топа); саперна чета, 4 ескадрона, један учебни ескадрон капетана Никушева, један жандарски ескадрон капетана Радева, два добровољачка ескадрона (Недева и Небољсина) занатлијска артиљеријска чета. . .	1.300	људи.
Хасковски одред	1.000	„
Добровољачке чете војводе Хитова, Деда Жеља, Ђачка легија и 2000 регрута у Пловдиву .	3.000	„
Свега Источно-Румелијске Војске око	*42.300*	н. ч.

И тако сједињена Кнежевско-бугарска и Источнорумелијска Војска бројаху највише 100.000 људи, а са ополченицима Кнежевине око 110.000, три пута толико колико је Србија увела у рат.

Кад се одбију оне трупе, које су остале у гарнизонима и с једне и с друге стране, онда је у борбама учествовало:

Са бугарске стране 75.000 људи 88 пољских и 35 градских топова.

Са српске стране 37.500 људи 100 пољских и 35 брдских топова.

Од 10-ог до 15-ог октобра бугарско-румелијска војска била је распоређена овако:

I. *Источни Корпус.*

1. Јамболски одред, у долини Тунџе имао је 21 батаљон, 5 батерија, $1^1/_2$ чету сапера, свега 22.000 људи.

2. Трново-Сејменски одред. у долини реке Марице имао је 10 батаљона, 8 ескадрона, $2^1/_2$ батерије $2^1/_2$ чете пионера свега 13.000 људи.

3. Бургаски одред имао је три батаљона и један ескадрон свега 3.100 људи.

4. Пештерски одред, за чување деснога крила корпусовог, за држање у шкрипцу мусломанског становништва у Родопима и за везу са Западним Одредом Гуџева — имао је свега два батаљона 2.000 људи.

5. Хасковски одред, одређен да пази на долину реке Арде и на мусломанске Крџалије, имао је 4 батаљона, око 4.000 људи.

6. Стратешка резерва у Сливњу састојала се из два ново формирана резервна румелијска пука са 8.000 људи.

7. Стратешка резерва у Филипопољу бројала је до 8.000 људи. Најзад формиран је Чирпански добровољачки ескадрон (Небољсинов) и ђачка легија — хиљаду људи.

И тако за борбу *с Турском* главна бугарско-румелијска војска имала је 57 батаљона пешадије, 13 ескадрона коњице, $7^1/_2$ батерија (60 топова) 4 чете пионера (три саперске, једна телеграфска) око 60.000 људи[1] од којих 16.000 није још било ни обучено ни вежбано.

II. *Западни Одред* имао је задатак да брани кнежевску границу од Турске Македоније и заузимао је Ћустендилску и Дубничку позицију са резервама у Софији и Радомиру.

1. На Ћустендилској позицији било је 5 батаљона, 2 ескадрона жандара, једна батерија с 8 топова и пола чете сапера, свега 5.500 људи.

[1] Овде нису урачунати ђачка легија и 2.000 регрута.

2. На Дубничкој позицији (Бобошево, Слатина и Кочеринова) било је 4 батаљона, 2 батерије (14 топова) 2 ескадрона и пола чете сапера свега 4.500 људи.

3. Резерва у Радомиру имала је 4 батаљона са 3.800 људи.

4. Резерва у Софији имала је 4 батаљона, 3 батерије, 4 ескадрона, око 5.000 људи.

Свега у саставу Западног Корпуса било је 17 батаљона пешадије, 8 ескадрона коњице, 7 батерија са 42 топа, 1 чета сапера, око 19.000 људи (не рачунајући 4—5000 опълченаца).

III. ***Северни Одред.*** Између 10 и 15-ог октобра имао је: 10 резервних пешадијских чета, једну чету сапера једну пољску батерију са 6 топова, два ескадрона, 200 људи градских артиљериста, свега 4.500 резервиста и 1.500 добровољаца, осем тога имао је 7.000 опълченаца Видинске области и делове Рушчушке Свиштовске и Раховске Милиције.

У Рушчуку се продужавало формирање за овај одред четирифунтовне пољске батерије капетана Ванкова, брдске трофунтовне батерије капетана Кожухарева и жандарско-добровољачког ескадрона поручника Лилова.

Видинска тврдиња била је наоружана са 5 градских, 5 брзометних и 25 пољских топова разних калибара.

IV. ***Позади војске*** беше остало:

у Рушчуку	1.500 људи
„ Трнову	1.300 људи
„ Варни	1.300 људи
„ Шумли	1.400 људи
„ Ловчи и Плевни	1.000 људи

Кад се томе броју дода хиљаду људи резервиста разних коњичких и артиљеријских јединица, послуга флотице, онда се може рећи да је у позадини војске, истакнуте на границу, остало у округлој цифри 8.000 људи.

Да саберемо;

I. Источни Корпус (са регрутима и ђачком легијом)	63.000
II. Западни Корпус са резервом у Софији	19.000
III. Северни Одред	6.500
IV. Позади војске	8.000
Свега . .	96.500

(уз то 12.000 опълченаца).

До тога времена (до половине октобра) Бугари нису ни помишљали на одбрану своје границе са стране Србије. Једино због српских претензија на Видин, које су се појавиле у новинама још у почетку догађаја, почело се 18-ог септембра спремати све што треба за одбрану тврђаве па и то је урађено не по заповести Кнежевој, него по личној иницијативи дотичних командира. Бугарска флотица беше почела да носи у Видин топове и муницију. Цела остала српско-бугарска граница, нарочито у правцу на Софију била је отворена. У ово доба, бугарско Министарство Војно, није располагало за одбрану каквог напада са српске стране ни сам чим више осем резервних делова I. III и IV пешад. пука, резервних каваљеријских и топџијских јединица, које тек беху у формирању, и са оно добровољаца и ополченаца из пограничних округа.

Што је Видин био наоружан још 28 септембра, то је дело личне иницијативе капетана Никифорова и капетана Банкова, који су имали да се старају за позадину мобилисане војске. То је толико истина, да је Војни Министар добио од Врховног Команданта из Пловдива по телеграфу укор, што је по својој иницијативи послао три резервне чете I-ог пеш. пука на српску границу у Трн, Невље и Комштицу.

Но од са 10-ог октобра почеше све више избијати на јавност докази о непријатељском расположењу Србије против бугарског уједињења. Из иностранства почеше стизати извешћа да се Срби спремају за рат против Бугарске. Слободних трупа на расположењу Бугарске Владе не беше никаквих. Ваљало је премештати оне, које беху на турским границама, на српску. С обзиром на то да питање о сједињењу Источне Румелије са Кнежевином још не беше решено, и на то „што су Енглеска и још неке државе саветовале Бугарској да се покори одлукама Цариградске конвенције, која се имала састати“ [1] — Бугарска Влада одлучила је да изврши само неке полумере, јер се надала да ће моћи дипломатским путем да се споразуме са Србијом.

Док су ти преговори припремани одлучено је да се неки делови Западног и Источног Корпуса крену на српску

---

[1] **Бендеревъ, l. c. стр. 60.**

границу. И тако су мало по мало формирани ови одреди против напада из Србије:

1. *Одред Изворски.* Први батаљон другог пеш. пука (900 људи) трећи ескадрон III коњ. пука (100 људи) четвртина чете пионерског батаљона (50 људи) местни ополченци (1000) свега 2050 људи под командом капетана Филипова. Батаљон је из Ћустендила стигао 14-ог, ескадрон и пионери 18-ог октобра.

2. *Одред Трнски* имао је:

3-ћи б. II. пеш. пука	900
2-ги „ III. „ „	900
1-ви „ IV. „ „	900
једну чету резерв. бат. I п.	200
Половину 4-те батер. I арт. п. (4 топа) . . .	120
Брдску батерију кап. Сељановског (6 топова)	130
Добровољ. батаљон капет. Кавалова	600
Трнске ополченце	250

Свега 10 топова и 4000. људи

Овај одред формирао се у Трну. трећи батаљон II пука премештен је из Ћустендила а 1-ви батаљон IV пука из Софије, куда је после отказа Краља Србије да прими Кнежевог изасланика Грекова, био послат цео IV пук. Оба ова батаљона стигла су у Трн 13-ог октобра. 14-ог стигоше и брдска батерија из Дубнице и добровољци капетана Кавалова из Брезника. 16-ог стиже полубатерија из Ћустендила и 2-ги батаљон III пука из Дубнице.

Овај одред имао је да брани Трн на позицијама преко којих иду путеви из Лесковца и Пирота. Једна је од тих позиција Врапча. Овим одредом командовао је капетан Генев.

3. *Царибродски одред.*

4-ти батаљон IV пука	900	људи
једна чета резервног батаљона I пука	200	„
4-ти ескадрон III коњичког пука	100	„
5 чета местних ополченаца	500	„
Свега	1.700	људи,

под командом капетана Попова.

Од поменутих 5 чета ополченаца, три су заједно са резервном четом капетана Букурешлијева заузимале предстражну линију од села Одороваца до села Власи. Остале 2

чете и ескадрон стигоше из Ћустендила 18. октобра у Цариброд. Батаљон је дошао из Сливнице где се његов пук бавио копањем шанчева (које је отпочело 11. октобра), и почео је одмах да утврђује позицију пред Царибродом.

Доцније је резервна чета са деловима Царибродског и Брезничког ополчења саставила Невљански одред капетана Букурешлијева.

4. *Одред за Комштицу* имао је:

1. чету резервног батаљона I пука	200 људи
3-ћи батаљон добровољаца	400 „
6 чета ополченаца	500 „
Свега .	1.100 људи

под командом поручика Зафирова, и стајао је на северном путу пиротско-берковском. Доцније је команду над овим одредом примио *капетан Паница* и он га је појачао са још једном четом резервиста и добровољцима. Ополченци овога краја саставише Годечку, Куровску, Голешку, Изатовску Смиловску и Комштичку чету.

5. *Смиловски одред* састављен је тек 20-ог октобра из делова војске која је међутим стигла на Сливницу. У њему је под командом капетана *Бахчеванова* био:

3-ћи батаљон I пука	900 људи
3-ћи ескадрон II коњичког пука	100 „
Витфордова брдска батерија (4 топа) . .	100 „
Свега 4 топа и	1.110 људи.

6. *Радомирски одред*, под командом капетана *Николова* имао је трећи и четврти батаљон V пешадијског пука (дунавског) и стигао је из Источне Румелије преко Самокова 14-ог октобра, у саставу од 1800 људи.

7. *Брезнички одред* састављао је најближу резерву Трнског одреда, стајао је под командом капетана *Марчина* и имао је први батаљон III пешадијског пука и местне ополченце, свега 1500 људи. Четири чете брезничких ополченаца потпоручика Соколова формиране су у месту. Три од тих чета ушле су 1-ог новембра у састав Невљанског одреда капетана Букурешлијева, а четврта је, по одступању са границе 2-ог новембра придружила се оној чети резервиста капетана Георгијева која је била на Врапчанској позицији.

8. *Сливнички одред* стајао је најпре под командом ка-

петана *Петрова*, доцније капетана *Бласкова* и мајора *Гуцева* команданта Западног Корпуса.

У овом одреду било је:

2-ги и трећи батаљон IV пешадијског пука .	1.800	људи
Четири батаљона VII „ „ .	3.800	„
4-ти ескадрон II коњичког пука	100	„
3-ћа и 6-та пољска батерија I коњичког пука	500	„
4-та чета пионерског батаљона	150	„
Свега 6 батаљона, 1 чета пионера, 1 ескадрон и 2 пољске батерије	5.350	људи.

Кад се решавало где да буде централна позиција за одбрану од српског напада, начелник главнога штаба предлагао је Драгоманску позицију, а Министар Војни Сливничку. Његово је мишљење победило: и он је издао прве наредбе и распореде за утврђивање Сливничке позиције. Испрва (12-ог октобра) је радио са другим и трећим батаљоном IV пука, који дан раније беху стигли у Софију. Доцније стигоше на Сливницу 3-ћа и 6-та батерија, а на сам дан оглашеног рата и 2-га батерија. Испрва беху ту и 3-ћи батаљон I пука и Витфордова брдска батерија и 3-ћи ескадрон II коњичког пука који су доцније саставили Смиловски одред. 25-ог октобра стигла је на Сливничку позицију и 4-та чета пионерског батаљона.

10. *Гарнизон Софија* стајао је под командом капетана Бонева. У њему беху:

1-ви и 2-ги батаљон V пешадијског пука . .	1.800	људи
Три чете резервиста I „ „ . .	600	„
2-га батерија I артиљеријског пука	250	„
4 ескадрона IV коњичког пука	400	„
Свега 2 батаљона, 3 рез. чете, 1 батерија 4 ескадрона	3.050	људи
Ополченаца	1.000	„
Свега . .	4.050	људи

Овај ешелон петога пука стигао је из Источне Румелије у Софију 12-ог октобра када је отишао у Сливницу. Резервисте још се скупљаху, још не беху обучени ни наоружани. Четврти коњички пук тек што беше формиран. Батерија се тек формирала.

Софијски гарнизон беше стратешка резерва за војску на турској (Македонској) и српској граници. На четврти ко-

ничкн пук није се могло још рачунати, јер његови коњи тек што беху стигли из Мађарске, а беху млади и неизвежбани.

И тако за дочек Срба на главном бојишту, Бугари су имали 17 пешачких батаљона, 6 чета резервиста, 1300 добровољаца, 3750 ополченаца, 10 ескадрона (од којих четири жандарска на домаћим коњићима, а четири са мађарским ремонтима) $3^1/_2$ пољске батерије са 28 топова и 2 брдске батерије са 10 топова, свега 38 топова.

У свима тим јединицама било је 22.000 људи, од којих правих војника (активних и резервиста) 17.000, ополченаца 3.750 остатак добровољаца.

Осем ових трупа налазило се, на 2—3 марша од Софије, на македонској граници још 5.000 регуларне војске, 200 добровољаца и 500 ополченаца са 12 пољских топова у оваквом распореду.

1. ***Ћустендилски одред*** под капетаном ***Кисовом:***

2-ги, 4-ти и 5-ти батаљон II пешадијског пука	2.700 људи
1-ви ескадрон III коњичког пука	100 „
Полубатерија I артиљеријског пука (4 топа) .	130 „
Добровољаца	200 „
Свега 4 топа и	3.130 људи

2. ***Дубнички одред*** под капетаном ***Мариновим***:

3-ћи и 4-ти батаљон III пешадијског пука . .	1.800 људи
Пола чете пионера	100 „
1-ва батерија I артиљеријског пука (8 топова)	250 „
Ополченаца	500 „
Свега 8 топова и	2.650 људи

Кад се ова два одреда додаду оној суми од 22.000 људи, онда је, на дан оглашенога рата, Бугарска дочекала српске четири дивизије (дунавску, шумадијску, дринску и моравску) у којима је било 28.000 људи и 100 топова, са такође 28.000 људи али само са 50 топова. Ова бројна надмоћност српске артиљерије ***у почетку*** рата парализирана је одмах ***тереном*** целога главног војишта а нарочито извесних бојишта, где је, као што ћемо видети, ваљало на рукама износити ***пољску*** артиљерију на ***брдске*** позиције, а што се тиче пешадије, која беше бројно једнака довољно је за сада поменути, да је у српској војсци било таман толико пето-

месечара и једномесечара колико је у бугарској било правих војника сталнога кадра и потпуно изслужених резервиста, дакле да је квалитет бугарских трупа у чисто војничком смислу био куд и камо бољи од српских. Што се тиче њихових ополченаца и добровољаца, они у војничком смислу стајаху на истом нивоу као наш први и други позив.[1]

Пре него што завршимо концентрацију бугарске војске, да видимо још како је стајао њен *Северни* Одред, кад је на њега напала наша тимочка војска.

На томе војишту биле су бугарске трупе овако распоређене:

Бреговско одељење које је држало границу од ушћа Тимока до села Шиникова имало је 2 чете резервиста III пешадијског пука (500 људи), 400 видинских ополченаца и 212 добровољаца поручика Петрова, ***свега 1.300 људи.***

Кулско одељење држало је простор од села Шиникова до села Раковице, имало је једну чету резервиста III пешадијског пука (328 људи) 800 кулских ополченаца и 400 добровољаца ***свега 1.500 људи.***

Одељење Белградчика. Од Раковице до Ћипроваца. У њему беше једна чета резервиста III пешадијског пука (250 људи) 800 ополченаца белградчичких, 400 добровољаца поручика Дворјанова, ***свега 1.400*** под командом поручика ***Чолокова.***

Берковско одељење хватало је од Ћипроваца до Петровог Хана (Берковског). На самом Петровом Хану стајала је једна чета резервиста IV пешадиског пука под командом поручика Маринова (220 људи). Северно од ње на вису „Сребрна" где се укршта неколико путева са српске границе стајало је 500 људи Берковских ополченаца. На самом Ћипровском теснацу стајало је 500 ополченаца ћипровачких. У долини у сливу оба Огоста стајало је Кутловско ополчење (500).

Градско одељење Видинско. Десно крило заузимале су четири чете резервиста IV пешадијског пука, једна добровољачка чета, и део Белградичког ополчења (5—600 људи). Лево крило заузимале су четири чете резервиста V пешадијског пука, једна добровољачка чета, и 5—600 људи кул

---

[1] С овом оценом слаже се и *Бендерев* на више места у својој књизи, нарочито на стр. 96.

ских ополченаца. На ова два крила беху намештени и сви топови (5 градских, 5 брзометних и 24 пољских). Осем тога у граду је била и „Страшимирова стотина“ (100 коњаника) и пола чете пионера — свега у Видинској тврдињи 4.800 људи.

Летећи одред за акцију изван тврдиње био је овако састављен; један, Александровски батаљон од три чете резервиста (из III и IV пешадијског пука), једна 4 — фунтова батерија капетана Крцјева и један ескадрон капетана Стојева, свега 900 људи.

Главна резерва састојала се из три батаљона по пет чета, у којима је по 4 чете било ополченаца а по једна чета резервиста из III пешадијског пука (њих 700), свега 2.700 људи.

Летећи одред и главна резерва беху распоређени у квадрату између Беле, Благошеваца, Владиченаца и Шипота.

Доцније уђоше у састав летећег одреда: резервни батаљон VIII пука (капетан Чилингиров), један бургаски батаљон, једна четирифунтовна батерија (капетана Ванкова), један ескадрон (Ялова) једна трофунтовна брдска батерија (поручика Кожухарева), Ораховско и Ломско ополчење (500) капетана Атанасова.

Свега у Северном (Видинском) Одреду било је 13.500 људи, скоро два пут толико колико је на њих пошло наше војске, али у тих 13.500 људи било је мало правих **војника**[1]

За снабдевање бугарске војске док је она била у Источној Румелији, беше учињено врло много. У Сливну, Јамболију, и Пловдиву концентрисана је храна и фураж реквизицијом. На тим местима, као и у Габрову и Котлу формирани су магацини муниције. Али кад се појавила могућност за ратовање са Србијом, одмах се осетило да за такво војиште нема спремљене основице, а Врховна Команда изрично забрањиваше Министарству Војном да предузима икакву спрему за какво српско-бугарско војиште. Министар Војни морао је ***кријумчарски*** да колико толико осигура државу са српске стране. На *тај* начин је снабдевена тврдиња Видин, и формирани су одреди: Северни, Комитички, Цариbродски и Трнски, на тај начин отпочета су утврђења и поправка друмова на српској граници. У Орханији и Ихтиману хтела се основати нова база. Организован је транспорт на комордиј-

[1] вели Бендеревъ, l. c. стр. 66.

ским коњима између Рушчука и Орханије, између Татар-Пазарџика и Ихтимана. На тим линијама, подељеним у секције од једнога марша, циркулирале су редовно по три смене од по 40—50 товарних коња из најближих села. Такви транспорти имали су се организовати и између нове основице и Софије. При свем том због брзине са којом је ваљало радити, и због преоптерећености становништва у сваком погледу, није се могло рачунати да ће нова база бити довољно организована. Осем тога три милиона фишека Берданске муниције што је имало да састави резерву на бази у Орханији, стигоше из Русије тек при крају рата.

У време када је бугарска војска прешла српску границу осетила се силна оскудица и у транспортним среставима и у резервној храни и чак у бојној муницији, нарочито артиљеријској. Фураж беше сва истрошена, подвоз врло мучан.

Храна и фураж набављана је реквизицијом преко нарочитих сталних комисија при окружним начелствима, којима су кметови били потчињени.

У војсци је нарочита пажња поклоњена попуњавању муниције. На сваку пушку ношено је по 100 фишека, по толико се носило и на коњима. У почетку рата довршавано је формирање муниционих колона (по 8 кола упрегнутих са два коња на сваки пук и по 2 товарна коња на сваку чету.

Што се тиче артиљеријске муниције то су батерије на софијском војишту имале при крају октобра топовских метака

1-ва и 3-ћа батерија I. пешадијског пука по	902
4-та батерија „ „ „ „	920
Брдска „	588
Витфордовска батерија	408

Али су наскоро добиле толико нове муниције да је сваки топ имао по 200—250 метака.

Због одсуства икакве организације за возове, настао је прави хаос у исхрани војске. При њеној концентрацији на Сливници, код Цариброда и код Пирота, поједини делови просто су се отимали око транспорта са храном.

Да видимо, мало и у детаљима, како је извршена мобилизација бугарске војске, какво је било душевно располо-

жење међу самим војницима и њиховим старешинама, шта је осећала и говорила маса народа, како је мислио сељак.

Ово можемо у толико верније испричати што је све то бележио тадашњи капетан С. И. *Кисов*, који је често помenут у овом рату, а који је после 15 година као резервни потпуковник наштампао своје белешке и успомене.

Кад је извршен Пловдивски Преврат капетан Кисов налазио се на лечењу у селу Сухин-Долу, у Севлијевском округу. Сељаци, кад су чули шта је било у Пловдиву, потрчаше капетановом стану да виде је ли истина? Кисов беше добио депешу Министра Војног да је проглашено уједињење Бугарске и Источне Румелије и да је наређена мобилизација бугарске војске. Он је дакле могао искупљеним сељацима да потврди радосни глас. Један старац стаде гласно да благодари Богу што му је толико продужио живот да доживи уједињење Бугарске.

— Ама, дедо — рече један од сељака из гомиле — па то још није уједињење целе Бугарске. Треба још и Македонија да се уједини с Бугарском. —

— Не само Македонија, — рече *учител Дончо* — него треба да се сједине с Бугарском и Одринско (Једренски вилајет) и Добруџа, ***и Ниш и Врања!*** —

— Добар је Господ синко — рече старац Алтиков — он ће вам дати живот и здравље па ће и то бити. Деда Иван који је ослободио један део Бугарске, помоћи ће нам да извршимо ослобођење целога народа![1] —

Капетан Кисов није имао каде да продужи тај разговор са сељацима. Он је одма одјурио у окружну варош Севлијево, и још исто вече предао је полицијској власти позиве за све резервисте да се јаве у команду.

9-ог септембра већ почеше долазити резервисти. Многи нису ни чекали да приме „призователнитѣ си билети,“ него чим су чули да се наређује мобилизација јавише се у команду. Па не само да се јавише сви војници (сем оних који се беху десили у иностранству), него се јављаху и младићи од 18—20 година „јер хоће и они да се бију с Турцима.“

---

[1] **Въспоминания и Бѣлѣжки отъ Сръбско-Българската война 1885 год. Отъ Запасния подполковникъ** ***С. И Кисовъ.*** **София, Печатница на Ив. К. Цуцевъ 1900. — стр. 4.**

Кад су одбијени, они се понова јављаху да су „резервисти.“ Ова навала младића који не беху обвезници знатно је отежавала примање резервиста.

Капетан Кисов описује опширно одушевљење којим су резервисти испраћани у своје команде, прича шта су родитељи и рођаци говорили својима при том испраћању, из чега се види да је готово цео народ веровао да ће Бугари победити — турску војску. И они појединци који су сумњали у то, овако исказиваху своју сумњу.

— Мучно ћемо победити. Много је више турске војске. Али Бог и правда биће на нашој страни! —

Ово самопоуздање народно тумачи капетан Кисов присуством руских официра на челу сваке јединице бугарске и овим уверењем, које је на све стране слушао:

„Наша ослободитељка Русија не може нас оставити без своје помоћи. Зар она која је жртвовала стотине хиљада својих војника и толике милионе рубаља да нас ослободи, сада да допусти да опет паднемо у ропство? *То је немогућно.*“

Али док је капетан Кисов дошао до Ловеча сви руски официри беху добили заповест да оставе бугарску војску и да се врате у Русију. То је јако депримисало и војску и народ, У Ловечу је нашао све људе јако забринуте. Па ипак нико није веровао да то одазивање официра значи да ће Русија сасвим напустити Бугарску.

Али да пустимо нека говори сам Кисов: [1]

„Колико сам могао опазити и официри и војници беху забринути. Али у пркос тој бризи, код свију млађих бугарских официра, који на један пут добише да командују четама, батаљонима па чак и пуковима, могло се опазити и неочекивано задовољство, које тешко беше сакрити. А зар је и могло бити другаче? Млади капетани посташе на један пут команданти батаљона и пуковари, а поручници и потпоручници посташе четни командири! Који је од њих само пре десет дана могао и у сну помислити да добије такве команде?

„Зло је — рече ми мајор Стевановић (родом Србин) командант бившег 14-ог Севлијевског батаљона а сада коман-

---

[1] l. c. стр. 8.

дант једног батаљона у IV-ом Плевњанском пуку — Зло је! Турци могу данас-сутра почети своју акцију, а руски официри напуштају бугарску војску у најкритичнијем тренутку.“

Мајор Стевановић[1] беше један од оних Срба који су у Бугарима гледали рођену браћу. Он је волео Русију као ослободитељку и заштитницу свију Словена, а мрзио је Швабе што узеше српске земље Босну и Херцеговину.

И ако сви други официри руски беху већ напустили своја звања, и само чекаху путни трошак да оду из Бугарске, мајор Стевановић остајаше на своме месту и помагаше младим и неискусним официрима да изврше мобилизацију IV пука.

Кад сам се први пут разговарао с њим, он ми рече:

— А, бре, какви су људи ти ваши новинари? Безумно и без стида нападају и грде Русију која је својом крвљу натопила све ваше планине и сва ваша поља тако, да се та крв још није осушила. Кад Бугари тако безумно нападају на Русију на кога се уздају да им помаже? На Аустрију или Енглеску?... Нико вам неће помоћи него опет Русија. За то кажи тамо вашим Министрима да не распаљују ту ватру него да је гасе, да забране сваки лист у коме се грди Русија! —

После тога мајор Стевановић узе перо и хартију и написа ми неколико тачака: о томе како да се доврши мобилизација, како да се војска концентрише на граници, како да се организује ополчење, како да се поједине трупе снабдевају муницијом и т. д. Предавајући ми то што је написао, он рече:

— Девет година сам се трудио за бугарску војску, и сада би драге душе делио судбину мога пука. Али као што видите, то је сада немогућно, Заповеђено ми је да напустим Бугарску. Узмите ове белешке. Бићу срећан ако се њима користите! —

Још ми је мајор Стевановић исказао своју искрену жељу да се између Србије и Бугарске постигне споразум за заједничку акцију противу Турске.

У свима селима и градовима у којима сам се заустављао на моме путовању за Софију опазих тешку забринутост

[1] Умро је као српски пуковник у пензији новембра 1907. у Београду.

целога становништва. Прво одушевљење беше знатно попустило.“

19-ог септембра јавио се Кисов Министру Војном Никифорову у Софији, који му је понудио команду над струмским пуком на место мајора Гуцева одређенога за команданта Западног Одреда.

— Кад сам му одговорио — наставља Кисов[1] — да примам свако место, које ми се одреди, Министар ми рече, да ћу истога дана добити претпис и да што скорије одем на своје ново опредељење. Нисам пропустио да обратим пажњу Министрову на непристојно писање бугарских новина о Русији, али сам се из првих речи његовог одговора уверио да је и Никифоров заражен „русофобијом.“ Млади Министар није могао да сакрије задовољство што кнез Кантакузен мора да иде, и што је он дошао на његово место. Говоре да је и Кнез Александар врло задовољан што се курталисао руског туторства.

Када сам изашао из Министарства одох у Александровску башту где сам застао читаву гомилу младих бугарских официра у живом разговору. Био сам усхићен њиховим па̂тосом којим величаху извршену мобилизацију и ако сви руски официри беху напустили службу, и самопоуздањем њиховим да се бију с Турском, ако би покушала да отме Јужну Бугарску: „Сви до једнога ћемо да изгинемо пре него што допустимо да нам Турска узме једну стопу земље. Нисмо ми више немоћна раја и т. д.“ Једно ми се само није допало. Јавно су грдили своје дојучерашње старешине, руске официре. Баш у тај мах пролажаше један од ових, већ у цивилу. Млади официри се учинише да га не виде, само да га не поздраве. — — —

То ме је наљутило и ја одох да посетим кнеза Кантакузена који је стекао великих заслуга за организацију бугарске војске.

— Страх ме је за Бугарску — рече ми кнез пошто се са мном за здравље упитао — Земља је још млада, неорганизована. Војска јој је без икаквог искуства. Осим тога недостају јој још врло многа средства не само за напад, него и за саму одбрану. Нова организација војске још није до-

[1] l. c. стр. 11.

вршена. Осим тога војска остаје на рукама врло младих официра без икаквог искуства. —

Упитах га да ли одазивање руских официра из бугарске војске значи да Русија напушта Бугарску њеној судбини? Кнез Кантакузен ми је одговорио овако:

„Русија се увек бринула и данас се брине за судбину Бугарске, и да су Бугари имали мало стрпљења, уједињење би се извршило много раније него што су они мислили. Али сада је Русија постављена у врло мучан положај. Она не може да одрече своју заштиту својој творевини, створеној тако великим жртвама, али не може да тргне мач за њу, јер још није дошла себи од турско-руског рата. У сваком случају Русија ће и од сада да се брине за све Словене уопште, као што се и до сада бринула. Она неће никада напустити своју традиционалну ослобођачку политику. Али сада нека да Бог победу бугарском оружју, ако Бугарска буде нападнута. Што се тиче одазивања руских официра, ово се морало наредити, иначе би противници Русије на њу свалили кривицу за уједињење.“

Када сам се опростио од кнеза и изашао на улицу сретоше ме два млада бугарска официра.

„Аха . . . правите посете Московима, који нас напуштају сада када се налазимо у најкритичнијем стању! — рекоше ми они. Ја им одговорих „патрьртено (набусито)“: Посетио сам кнеза Кантакузена који је с руским официрима урадио врло много за бугарску војску. А што се тиче Москова, треба да знате, ако нама дође до невоље, опет ће нам Москови помоћи а не Немци.“

20-ог септембра стигао је капетан Кисов у Ђустендил и сутра дан примио је команду, ево у каквом стању:[1]

„Од три батаљона беху са резервистима постала четири батаљона у пуку и још један пети батаљон самих резервиста. У активним батаљонима беше по 972 војника, а резервни батаљон имао је 1100 људи. У тих 5 батаљона беше 42 официра, 7 портепе-јункера (заставника) и 3 доктора.

Али већина резервиста не беше још у војничким хаљинама, а и оно што је било за обмундировку ваљало је кршити. У пуковском магацину била је велика количина

[1] l. c. стр. 18.

сукна, зато је сада 40—50 војника употребљено у војној шивари да шију мундире, панталоне и шињеле. У магацину је било још пуно старе одеће, која је већ била расходована. То се сад оправљало и крпило не само у шивари него и по четама. Како пуковски кројач Абаџијев не стизаше ни за кројење, то му дадосмо у помоћ приватне кројаче. Па ипак није се стигло да се обуче цео пук од 5 батаљона. Нарочито резервни батаљон беше у прњама. Мундири не само стари него трули, један део шињела без рукава, други без скутова. За њега беху скоро готове панталоне у шивари, али не стигосмо да их раздамо, јер је тај батаљон добио заповест да одмах крене за Радомир. Већина у пуку имала је кожне калпаке, осталима дадосмо тањираче (фурашке) а већ петом батаљону нешто налик на тањираче, што је било бачено у мрачне углове „цајгхауза.“ Због тих капа са којима је 5-ти батаљон провео цео рат мислили су Срби и на Сливници и доцније на Пироту да су то „стари Москови који као слепи иду на бајонет.“

Рубина (кошуља и гаћа) није готово ни раздавано војницима јер их не беше. Чизме или беху сувише велике или сувише мале а уопште врло слабе каквоће, за то су многи војници за време рата или обосили или израњавили ноге.

Пук беше наоружан Берданкама и сваки је војник носио по 90 фишека, 48 у кожним ћесама о појасу а остало у рапцу или торби.

Пуковски трен беше у бедном стању. Имао је 5 коњских, 5 воловских кола, 17 коња и 10 волова за презање. За то сам телеграмом тражио од Министра Војног потребна кола и коње. Одговорише ми да ми шаљу потребну суму па да сам купим. Али где да купим. Оно кола што беше у округу развлачило се на све стране. Ипак се обратих окружном начелству, и ово ми дотера 29 кола, од којих се могаху употребити само 12. Када је пук кренут имао је 28 кола (од којих 5 воловских) и болничка кола са 4 коња.

Хамови беху стари и искидани. Нешто је закрпљено у пуку, остало куписмо од сарача по 90 лева за пар.

Из Министарства најпре ми се наређивало да сâм купим кола, за тим да не купујем јер ће ми они послати 8 кола са по 3 коња и 32 товарна коња под самарима за муницију Али ми не послаше ни та кола ни товарне коње за време

целога рата. Добио сам 20 товарних коња и 7 мађарских (који су се једва држали на ногама) али чак у децембру, када ми нису више требали и када их нисам имао чиме хранити.

Од половине октобра пук се хранио реквизицијом. Хлеб се узимао од лиферанта. Осем тога у Ћустендилу, Радомиру и Самокову спремана је велика количина пексимита. У самом Ћустендилу направљено га је за 40.000 ока. Пексимит је слат Изворском одреду и у Трн, а доцније у Пирот.

И на марину пук се снабдевао реквизицијом и то добро. До рата војници су били сити и здрави. За време рата, због недостатка превозних срестава, војници су врло често гладовали — нарочито у Пироту.

Санитетска служба у пуку била је добра.

Морално стање струмскога пука беше одлично. Сви су официри неуморно радили од ране зоре до мрклога мрака. Нису изостајали ни подофицири. Побуда за ову неуморну ревност целога пука беше патриотско осећање, кога је било не само у свима чиновима него и у сваком војнику — — —

Крајем септембра почесмо добијати извештаја, да се од Солуна и Скопља креће многа турска војска бугарској граници. Одмах су послати на турску границу капетан Филипов, поручник Атанасов, ппоручник Николов II и пporучник Златарев да сниме приступачна места на граници, да разгледају путеве и да убрзају утврђивања на граници.

10-ог октобра послат је 2-ги батаљон струмског пука под капетаном Филиповом на позицију код села Враце да помогне пионерској получети на грађењу утврђења и колеба за војску. Истога дана наређено је да 3-ћи батаљон оде из Дубнице у Трн, јер се јавило нагомилавање српске војске на западној граници. Командант Западног Одреда нашао је да треба да се премести са својим штабом из Ћустендила у Софију, али пре него што је пошао позвао је капетана Кисова и капетана Маринова, команданта дубничког рејона и наредио им је усмено:

„С обзиром на скупљање српске војске на нашој граници пошљите одмах 2 чете струмског пука под командом старијег четног командира у Изворски Округ и дајте му инструкције за одбрану, ако би нас Срби напали. У састав Изворског одреда има да уђе и Изворски батаљон ополче-

наца. који има одмах да се позове за утврђивање границе и за одбрану. Позиција која треба добро да се утврди нека се изабере код села Божице.“

„С обзиром на турску војску, која се прикупља у Џумаји — додаде шеф штаба — нека се пошље један батаљон струмског пука на средокраћу између Ћустендила и Дубнице, н. пр. у село Невестино код Кадијиног Моста.“

Најпосле шеф штаба капетан Паприков додаде:

„Ако се почне рат између Турске и Бугарске, и ако морадиете одступати, отступница вам је Радомир—Софија. Ако нас нападне Србија, отступница вам је *Самоков*, а одатле према околностима. Вероватно је да ће главна битка бити између Вакарела и Новог Хана.“

Према овој усменој заповести одмах сам послао поручника Нишкова са 1-ом и 4-ом четом (429 људи) и потпоручника Цанкова као и поручника Попова са 950 људи изворских ополченаца да се утврде на позицији код Божице, за што сам им дао 400 ашова, будака и мотика, које сам узео од становништва.

Депешом од 12. октобра наређено ми је те послах два ескадрона III жандарског коњичког пука и 4 топа од батерије капетана Златарског у Трн.

13. октобра наредио ми је шеф штаба Западног Одреда те послах и остале две чете (2-гу и 3-ћу) мог првог батаљона под капетаном Филиповом у Извор, где је Филипов примио команду Изворског одреда од Нишкова.

16. октобра јавља капетан Филипов да одобрава избор позиције Нишкова, јер 1) она доминира, 2) она држи раскршће од неколико путева из наше територије из Извора, Трна и Трклена на село Власину, те се може за случај нужде ексцентрично одступати. На позицији Цветков Гроб нашао је Нишкова само с једном четом. Он му је дао још једну.

17-ог октобра телеграфише Кисов Паприкову:

„Онај наш милиционер, кога су ухватили Срби у понедеоник, успео је да побегне и јавио ми се овде. Прича да га је ухватила погранична стража, која му је одузела што је имао пара. Два српска војника повела су га неком свом официру, али кад су негде сели да се одморе, он је успео да побегне. Вели да Срби на Власини имају један батаљон. Моје предстраже ухватиле су везе са трупама капетана Ге-

нева. Молим за инструкције на случај операција. Српско погранично становништво није наоружано као наше. Немају вере у њега због силних дажбина. Редовни војници српски гунђају против своје владе. Говорили су да ће пуцати у ваздух ако им нареде да се бију с нама. Други су ишли још даље и причали су да ће се при првом пушчаноме метку разбећи.“

На то му је Паприков одговорио:

„Ни чим да се Срби не изазивају.“

1-ог октобра јавља Филипов Кисову „да Срби скупљају војску спрам његове позиције и да се утврђују. Јуче им је стигао и један ескадрон коњице. У мом одреду имам само 10 коњаника ополченаца. Концентрисао сам цео мој батаљон у Колоници, позади позиције. Од изворског ополченског батаљона имам једну чету на турској граници у Горњој Ржани, Топлом Долу и у махали Божичкој. Остале чете чувају лево крило и пут од Божице до Колонице.“

Истога дана пише Филипов капетану Геневу, команданту Трнскога одреда:

„Ваша крајња стража налази се на 500 корачаји од мог одреда. Позиција коју сам изабрао налази се спрам села Власине, на 400 корачаји од границе. Она заштићава и Трнску клисуру и пут из Власине за Трн. У таквим околностима мој одред биће први изложен удару. И Срби се утврђују спрам наше позиције. Ако у клисури има ваших трупа, молим да ми похитају у помоћ чим чују прве метке. Ако вам је могућно, дођите да се договоримо за заједнички рад.“

На то писмо Филипов није добио никаква одговора.

19-ог октобра шеф штаба Западног Одреда наређује Кисову да узме 3-ћи ескадрон са турске границе и да га пошље команданту Изворског одреда.

20-ог октобра телеграфише Филипов Кисову:

„Начелник штаба јавља ми да се очекивало наступање непријатеља. Надам се да ће моји момци (момчета) бранити нашу част до крајности. Зло је што сам у критичном положају због хлеба, са којим се задоцњава јер комори треба четири дана да оде до Ћустендила и да се врати. Предузео сам мере да добијем хлеба и хране за 4 дана. Због напрезања мало је 350 драма хлеба на војника. Повисите хлеб на оку и 100 драма меса. Неће бити скупље од 55 пара.“

24. октобра отишао је капетан Кисов у Колоницу да прегледа заузету позицију. Ту је видео да су војници добро смештени у колебама, да је храна из казана добра. Филипов му рече да је синоћ добио од капетана Генева извештај да су његови људи ухватили једног ***српског курира***, који је носио многа писма и међу њима овакву стројну записку:

„Налазе се у строју

Официра	18
бајонета	1.727
небораца	100
јахаћих коња	16
товарних коња	67
запрегнутих	60
коњских кола	30
волова	4
воловских кола	2 [1]

Затим је Филипов казао да је допустио поручнику Нишкову да се састане са српским официрима од којих је тражио састанак, али кад је пошао на тај састанак српски војници су одмах узели пушке на руку и ниједан њихов официр није дошао.

Филипов је рапортирао да је Паприкову послао овакав телеграм:

„Данас сам лично гледао велики покрет међу Србима. Целога дана преносили су на 50 таљига нешто из једне махале села Власине у другу. Српски официри врше некаква премеравања.“

26-ог октобра држао је Кисов смотру над трећим батаљоном свога пука и нашао је да су војници као и они 1. батаљона здрави и весели. У опште морал у трупа беше одличан. Често су војници копајући шанчеве говорили својим четним командирима:

„Ама, г. потпоручик! Зашто ми губимо време те копамо толике шанчеве? Ако буде рата, ништа нама не требају ови шанчеви, јер ми ћемо да нападамо на Србе и да отмемо њихове шанчеве. Зар су оно војници? Издрпани, погрбљени,

[1] Резервни мајор *Нишков* у своме спису „Струмски пук у рату и у преврату“ вели, да је њему било послато то саопштење.

нева. Молим за инструкције на случај операција. Српско погранично становништво није наоружано као наше. Немај\ вере у њега због силних дажбина. Редовни војници српск гунђају против своје владе. Говорили су да ће пуцати ваздух ако им нареде да се бију с нама. Други су ин још даље и причали су да ће се при првом пушчан метку разбећи."

На то му је Паприков одговорио:

„Ни чим да се Срби не изазивају."

1-ог октобра јавља Филипов Кисову „да Срби скуı војску спрам његове позиције и да се утврђују. Јуче стигао и један ескадрон коњице. У мом одреду има\ 10 коњаника ополченаца. Концентрисао сам цео мој б. у Колоници, позади позиције. Од изворског ополчен таљона имам једну чету на турској граници у Горњо Топлом Долу и у махали Божичкој. Остале чете чуı крило и пут од Божице до Колонице."

Истога дана пише Филипов капетану Генев данту Трнскога одреда:

„Ваша крајња стража налази се на 500 кора одреда. Позиција коју сам изабрао налази се Власине, на 400 корачаји од границе. Она з Трнску клисуру и пут из Власине за Трн. У та стима мој одред биће први изложен удару. И Срб спрам наше позиције. Ако у клисури има ваших да ми похитају у помоћ чим чују прве метк могућно, дођите да се договоримо за зајед

На то писмо Филипов није добио ника

19-ог октобра шеф штаба Западног Одр сову да узме 3-ћи ескадрон са турске грани команданту Изворског одреда.

20-ог октобра телеграфише Филипов

„Начелник штаба јавља ми да се оч непријатеља. Надам се да ће моји момци нашу част до крајности. Зло је што сам жају због хлеба, са којим се задоцња четири дана да оде до Ћустендила и д сам мере да добијем хлеба и хране за зања мало је 350 драма хлеба на војн оку и 100 драма меса. Неће бити ску

а још више админи-
чке који су пре-
властима.
да

су

а се
ве на
хоће

итани су

браћом. и
ци оставити

а војска у ми-
иције, храна је
лине и војничког
оже никоме улити
чинише ови дезер-

свињаре! — говораху

други — али их стићи не-
гови и ноге као у хртова? —
капетана Кисова нарочито зато
ме месту могли да их упоредимо
војника струмскога пука у битци
м бегству, које је Кисов тако исто

34.

прави свињари. Не знају ни како се носи пушка а камо ли како се њоме ради.“

Четни командири су одговарали војницима: „Ако нам се заповеди да отимамо српске шанчеве, ми ћемо их отети. Али може бити да ће нам се заповедити да се држимо на позицији, да задржавамо непријатеља, докле на другој страни наши нанесу пресудни удар његовој главној сили.“

„У опште — вели Кисов [1] — наши су војници сматрали Србе за плашљивце, који нису ни за одбрану и зато су горели од нестрпљења да се са њима дочепају.“

Па ипак је капетан Кисов сматрао за потребно да пред фронтом свог 3-ег батаљона држи једну врло дугачку беседу, формално предавање, пуно шовинистичких фраза, од којих да овде цитирамо само ово:

„Да! Србија се јавља као наша непријатељица, она Србија од које смо имали права да очекујемо помоћи ***као што смо и ми њој помагали.*** За добро она нам плаћа злом. Користећи се случајем, што смо ми заузети Турцима, што нам је скоро цела војска у Јужној Бугарској чак на турској граници, Србија кришом као грабљиви звер, као разбојник хоће да нас нападне, да нас опљачка и да код нас ради као код своје куће. Ако није то, онда зашто се скупљају њени дроњави војници, шта ће њене ***натрагуције*** на нашој граници? Зашто нагомилавају своју мршаву, полуголу и гладну војску? — — —

„Али се вара Србија! Нека пузи колико хоће као отровна змија. Бугарин не дрема, он пази на сваки њен грабљиви покрет, он ће је срести и угостити како заслужује. Зна она Бугаре, добро их познаје, јер су они не једанпут развијали своје заставе са бугарским поноситим лавом по њеним пољима и планинама, када су се борили за њену слободу“ и т. д.

Кад се капетан Кисов вратио у Ћустендил добио је службено извешће од окружног начелника: да многи српски ***агитатори*** снују по бугарским пограничним селима, па чак и по варошима бунећи становништво против бугарских власти и наговарајући их да се сједине са својом Отаџбином Србијом, и да је он — окружни начелник организирао из интелигентнијих сељака и варошана контраагитаторе. С друге

[1] l. c. стр. 37.

стране командант Изворског одреда, а још више административне власти упућиваху му српске војнике који су пребегавали преко границе и предавали се бугарским властима.

„Ти српски дезертери — прича Кисов[1] — увераваху да се Србија спрема да нападне Бугарску, али да српски војници неће да се бију са својом браћом Бугарима. Ови дезертери по своме спољном изгледу више су личили на просјаке него на војнике. Само по њиховој капи могло се знати да су војници, остало одело беше им у дроњцима. Они изгледаху као да су тек пуштени из дугог тамновања, беху жутог лица, подбулих очију, погрбљени прави костури.

„Од куда ви знате да Србија хоће да нас нападне. Јесу ли вам то рекли? — питасмо их.

— Не Господине! Испрва нам говораху да ћемо да се биjемо с Турцима. Али кад почесмо да копамо шанчеве на бугарској граници онда разумедосмо да Краљ Милан хоће да се бије с Бугарском. —

— Зашто сте побегли из своје команде? — питани су даље ови дезертери.

— Зато што нећемо да се биjемо са нашом браћом, и ако дође до тога рата, многи ће српски војници оставити своје команде! —

Од тих дезертера сазнадосмо да је српска војска у мизерном стању: нема одела, има мало муниције, храна је рђава. Кад се томе дода одсуство дисциплине и војничког духа, онда беше јасно, да таква војска не може никоме улити страха и респекта. Такав утисак барем учинише ови дезертери на наше војнике.

— Ала ћемо да јуримо те српске свињаре! — говораху неки наши војници.

— Јурићемо их — одговараху други — али их стићи нећемо. Зар не видите да су им вратови и ноге као у хртова? —

Ми смо ове фанфаронаде капетана Кисова нарочито зато забележили, да бисмо на своме месту могли да их упоредимо са страдањем тих истих војника струмскога пука у битци на Колоници и њиховом бегству, које је Кисов тако исто опширно описао.

[1] l. c. стр. 34.

V

Концентрација српске активне војске.

Ниш, 12. Септембра 1885.

Врло је карактеристично какви се разговори данас воде по Нишу.

Да забележим једну причицу, коју сам читајући новине сасвим случајно чуо са суседног стола.

— Кад су Бугари чули да наше трупе стижу у Ниш, и да ће скоро на бугарску границу, сви бугарски ђумручки чиновници побегли су са границе. Бугарски Министри уплаше се, па јала (трчи) у телеграфску станцију у Софији „Да нам, веле, зовеш Српског Министра Спољних Послова у нишку станцију на један разговор“. Куца онај сиромах, куца, руке да му отпадну. Аја, ништа. Тек у неко доба одговара нишки телеграфиста „Г. Министар вели, нема ништа да се разговара са господом Бугарским Министрима“. Неће, ђидо, ја како! Ти мислиш то је Брегово, ама нема више! Кад видеше бугарски Министри да овај наш ама ни хабера, они оп-цуп па код грчкога консула, знаш он тамо и нас заступа, од када се г. Симић на четири коња вратио из Софије. „Аман, моле они Грка, да нам зовнеш г. Гарашанина у нишку станцију да га питамо нешто“. „Хоћу, каже Грк, хајдемо заједно“. Тако и ураде, и на Грков позив наш Министар дође у станцију. Питају га Бугарски Министри: „Ама, је ли истина да је Српска Влада издала заповест да српска војска пређе границу?“ Г. Гарашанин се само намршти па каже телеграфисту „Откуцајте само ове две речи: ***Није још***“. Овај откуца па гледа шта ће бити још. Министар се смеје

„Ништа више, вели, Schluss, точка“ окрене се и оде из станције. Ја како! Није још, ал' што није то може бити! —

Жао ме што нисам могао више да слушам, али кола Д-р Зајичека дођоше по мене. Седох у кола и рекох кочијашу да тера у Медошевац.

Хтео сам да видим маневру наше целокупне пољске артиљерије.

Код Медошевца наиђох прво на логор једног коњичког ескадрона. Подалеко од тога логора угледах већ постројена четири артиљеријска пука. Сиђем с кола да се склоним под једно дрво, одакле сам мислио да гледам маневру.

Дежурни логора код кога сам стао — изађе ми на рапорт. Ја му благодарих и стадох распитивати за командира.

— Ево га с мислима и персоном! рече ми један официр смешећи се и салутирајући. У левој руци попаше сабљу и корбач.

— А, ти си Саво, — рекох ја рукујући се са капетаном Пауновићем.

Тек се ми поздрависмо, а од Нишаве стаде нам се приближавати сјајна једна кавалкада, која у касу прође поред нас тако, да смо нас двојица тамам имали времена да се поравнамо и салутирамо.

То беше Краљ са својом свитом.

Најстарији пуковски командант у најбешњем галопу изађе на рапорт, спроведе Краља поред целога фронта, па се онда врати пред фронт и стаде издавати заповести, а Краљ са свитом заузе место одакле ће да гледа. Разјурише се пуковски и краљевски ађутанти и ордонанси по ономе пољу нишком као тице.

Али ми бесмо тако далеко да ни једну команду нисмо могли чути. Капетан Пауновић рече, да овде ми нећемо Бог зна шта видети, него да појашемо коње па да идемо иза Краља у свиту. Ја му рекох да то неће ићи прво, што ја нисам дошао на коњу већ на каруцама, а друго, што су данас у свити само позвати официри.

— За прво ћемо ласно — рече капетан Пауновић па се окрете дежурном подофициру — спремдерте Звездара за г. пуковника. А што се другога тиче, ово није дворски бал, но војничка маневра, и сви официри који нису у строју могу ући у свиту.

V

Концентрација српске активне војске.

Ниш, 12. Септембра 1885.

Врло је карактеристично какви се разговори данас воде по Нишу.

Да забележим једну причицу, коју сам читајући повине сасвим случајно чуо са суседног стола.

— Кад су Бугари чули да наше трупе стижу у Ниш, и да ће скоро на бугарску границу, сви бугарски ђумручки чиновници побегли су са границе. Бугарски Министри уплаше се, па јала (трчи) у телеграфску станцију у Софији „Да нам, веле, зовеш Српског Министра Спољних Послова у нишку станцију на један разговор". Куца онај сиромах, куца, руке да му отпадну. Аја, ништа. Тек у неко доба одговара нишки телеграфиста „Г. Министар вели, нема ништа да се разговара са господом Бугарским Министрима". Неће, ђидо, ја како! Ти мислиш то је Брегово, ама нема више! Кад видеше бугарски Министри да овај наш ама ни хабера, они оп-цуп па код грчкога консула, знаш он тамо и нас заступа, од када се г. Симић на четири коња вратио из Софије. „Аман, моле они Грка, да нам зовнеш г. Гарашанина у нишку станцију да га питамо нешто". „Хоћу, каже Грк, хајдемо заједно". Тако и ураде, и на Грков позив наш Министар дође у станцију. Питају га Бугарски Министри: „Ама, је ли истина да је Српска Влада издала заповест да српска војска пређе границу?" Г. Гарашанин се само намршти па каже телеграфисту „Откуцајте само ове две речи: ***Није још***". Овај откуца па гледа шта ће бити још. Министар се смеје

„Ништа више, вели, Schluss, точка“ окрене се и оде из станице. Ја како! Није још, ал' што није то може бити! —

Жао ме што нисам могао више да слушам, али кола Д-р Зајичека дођоше по мене. Седох у кола и рекох кочијашу да тера у Медошевац.

Хтео сам да видим маневру наше целокупне пољске артиљерије.

Код Медошевца наиђох прво на логор једног коњичког ескадрона. Подалеко од тога логора угледах већ постројена четири артиљеријска пука. Сиђем с кола да се склоним под једно дрво, одакле сам мислио да гледам маневру.

Дежурни логора код кога сам стао — изађе ми на рапорт. Ја му благодарих и стадох распитивати за командира.

— Ево га с мислима и персоном! рече ми један официр смешећи се и салутирајући. У левој руци ношаше сабљу и корбач.

— А, ти си Саво, — рекох ја рукујући се са капетаном Пауновићем.

Тек се ми поздрависмо, а од Нишаве стаде нам се приближавати сјајна једна кавалкада, која у касу прође поред нас тако, да смо нас двојица таман имали времена да се поравнамо и салутирамо.

То беше Краљ са својом свитом.

Најстарији пуковски командант у најбешњем галопу изађе на рапорт, спроведе Краља поред целога фронта, па се онда врати пред фронт и стаде издавати заповести, а Краљ са свитом заузе место одакле ће да гледа. Разјурише се пуковски и краљевски ађутанти и ордонанси по ономе пољу нишком као тице.

Али ми бесмо тако далеко да ни једну команду нисмо могли чути. Капетан Пауновић рече, да овде ми нећемо Бог зна шта видети, него да појашемо коње па да идемо иза Краља у свиту. Ја му рекох да то неће ићи прво, што ја нисам дошао на коњу већ на колима, а друго, што су данас у свити само позвати официри.

— За прво ћемо лако — рече капетан Пауновић па се окрете дежурном подофициру — спремите Звездара за г. пуковника. А што се другога тиче, ово није дворски бал, но војничка маневра, и сви официри који нису у строју могу ући у свиту.

— Чујеш Саво, немој да учинимо какав „гиксер"?... —

— Молим вас, г. пуковниче, ви сте били мој професор, али ово случајно знам ја боље од вас.

За тили час доведоше нам коње, појахасмо, одкасасмо до близу места, где је стајао Краљ, прођосмо ходом и салутирајући поред Господара, па онда у галопу направисмо један полукруг и стадосмо у свити, на велико увесељење мојих другова, који ме стадоше задевати за моје коњаничке еволуције.

Маневра поче.

— Какав је величанствен призор видети сто и осам топова да маневришу на једноме месту! — рече неко из свите.

— Само их је Наполеон I-ви имао по толико на једном месту! — одговори други.

— Али чак и у његово време била је запрега топовска сигурно боље сортирана! — уздахну неко.

— Ти то због оно неколико народних коњића, што су употребљени на попуњење запреге? —

— Та да их је само неколико. Бојим се да их има и сувише за лаку и брзу покретност наше пољске артиљерије! —

— Што? Они су мали, али гледај како су срчани. Пази како јуре, и ако точкови пропадају у земљу за читаву судланицу због јучерашње кише. —

— Знам, знам, али је ово равница као длан.....

— Море то је ситница — уплете се други један официр у разговор. — По тим сељачким гецама ја бих певао, само да су нам цеви друге!

— Право имаш. Их, да су нам Де-Банжови топови већ ту! —

— Е, али нашој православној комисији не допадају се Де-Банжови лафети; хоће да конструише са свим нове, што рек'о професор Арен „из мој глава". —

— То је „сокак-лаф!" По самом уговору ми не можемо имати све наше топове пре марта идуће године. Није ту комисија за примање топова ништа крива. —

У тај мах projури поред нас шумадијски артиљеријски пук да заузме некакву позицију.

Ја му не нађох никакве махне, али један ђенерал-штабни официр окрете се зачуђено начелнику артиљерије пуковнику Богићевићу.

— Шта је ово Анто? Где су Васићу његове каре?

Анта се осмехну па показа руком нешто што се црњаше с оне стране жељезничког насипа.

— Што!? — питаше ђенералштабни.

— Зато — рече му пуковник Анта шапћући — да не виде гости да су те каре ***воловима*** запрегнуте.

Кад рече гости, ја се осврнух десно и лево, видех у свити једног официра у униформи аустријског ђенерал-штабног потпуковника са српским белим орлом на рупици од другог дугмета; то беше аустријски војни аташе г. *К. Пинтер*, а десно поред насипа видех г. *Гарашанина* са г. грофом *Кевенхилером*. И ако су обојица резервни официри, они беху дошли у црном капуту и стајаху врло скромно у крају. Поред њих беху још неколико Министара и Dr. Никола J. Петровић.

— Е мој Анто, помислих ја у себи на латинском језику, одових не сакри ти ни једну ***мисао***, а камо ли ***волове*** у карама потпуковника Васића!...

У тај мах пројури поред нас дунавски артиљеријски пук.

Цела свита стаде се нешто смејати, силом заустављајући смех, да не чује Краљ.

Погледам и ужаснух се.

Мој добри доктор Розенберг не беше нимало постао марцијалнији тиме што су га произвели за резервног санитетског официра, не беше научио ни јахати, него онако у својој новој униформи сео на некакве препотопске коморџијске тарнице, па јури за пуком, при коме је лекар.

— Чујеш ти што преко ноћ истресеш као из рукава четрдесет нових официра? Кажи им да науче бар јахати! рече један официр из свите. —

Ово беше на моју адресу. Разуме се да нисам остао дужан.

— Што се произвођења официра тиче — „по могућству честита конзисторијо,“ и од свију санитетских официра ово је ваљда једини, који још не зна спасоносну моћ упкаша. Што он то не зна, то је крив његов командант, што га није оставио у логору, кад већ није успео да га за недељу дана направи бињецијом. У осталом у колико ми је познато, до сад су само команданти каваљерије ишли са маневре у апс за рђаво јахање! —

— А јао — рече онај па се почеша иза увета.

— Па дабоме шта је он крив, што један доктор не сме на коња.

И ако смејачи беху сад на мојој страни опет ја, чим се Краљ окрену на другу страну да гледа некакву нову еволуцију, ободем коња, стигнем несрећне таринце, у којима ме је др. Розенберг стојећки дочекао и смешећи се салутирао, па му само рекох да научи јахати, ако хоће да не буде вашара, и одмах се вратих на своје место.

Пошто је маневра извршена прође цела артиљерија парадним маршем поред Краља.

Држање официра и војника, равнање топова „као под конац", све ми се допало. А и стручњаци не замерише ништа.

Краљ окрете свога вранца и пође ходом оној групици где беше Министар Председник и Аустријски Посланик. Ми сви пођосмо за Господарем, али се на пристојном одстојању заустависмо, тако, да нисмо могли чути мишљење њихових превасходстава о данашњој маневри.

Одатле пође Краљ правце нишко-алексиначком друму

Тек што прођосмо испод једног вијадукта на железничком насипу, нанђосмо на сакривене каре шумадијског артиљерског пука и њихове беле волове. Један топџијски каплар са свим одрешито изађе пред Краља и одрапортира колико има кара и волова.....

Сиромах каплар, од куд је могао знати да су њега тамо сакрили? Па и да је знао, он мора да врши своју службу.

Кад изађосмо на друм и пођосмо натраг у варош, потпуковник Шитер притера свога коња уз мога. Ја га питах како он, као стручњак, мисли о ономе што је данас видео? Као учтив човек он је све хвалио.

Ниш, 29. Септембра 1885.

Од како нисам ништа забележио у овај дневник, пљušти киша и дан и ноћ. Дан артиљеријске смотре беше последњи леп дан.

Кад помислим на трупе које ноћивају у блату, неке без шатора, све без довољне сламе за простирку, многе без шињела, у „сегелтуху"... Вазда и сву ноћ мокре ноге...

Ја сам после прве такве ноћи званичним актом тражио да се трупе кантонују ... Било је муке да се савладају разлози, по којима се „у кантонманима разлабави дисциплина“ или „трупа се нема више у руци“ итд.

Ипак је кантоновање наређено.

(Доцније уметнуто у дневник.)

Шта је било у Бугарској за време док смо се ми концентровали?

Одмах по извршеном преврату, Кнез Александар објављује Порти, да он и не мисли дирати у свој вазални положај, и да се нада да ће га Султан потврдити за владаоца румелијскога.

Турска није одговорила ништа на ту ноту, већ је наредила мобилизацију своје војске, и хтела је с њоме да уђе у Румелију.

Што *није* ушла, имају два разлога. Први, што је Енглески Посланик одвраћао од тога корака доказујући, да ће то Русија узети као повод да са својом војском уђе у Бугарску, а други важнији разлог, који је Порту задржао да не шаље своје војске у Румелију беше то, што је баш *Руски* Посланик у Цариграду највише наваљивао на Порту да она оружаном силом поврати status quo ante. Од *таквог* савета, баш с руске стране, Порта је дотле зазирала (мислећи да је клопка) док се Бугари не спремише како ваља.

Од Великих Сила Енглеска се највише заузимала за Бугаре, Француска и Италија показиваху се наклоњене. Русија се најјаче изјаснила против, Аустрија јој секундираше, а Немачка беше такође врло хладна.

24. септембра 1885. дат је Великом Везиру миг од стране Бугарске: шта би она желела од Порте. Беше се распрострo глас да Султан не би био противан поставити Кнеза Александра за ђенералнога гувернера Источне Румелије. Али тиме не би се Кнез Александар могао задовољити, и да би задржао Султана од такве мере, дао му је знати, да он тражи све или ништа, и то на овај начин:

У Пловдиву 24. септембра плакардовано је по свима улицама ово:

„Као што бугарски дипломатски агент у Цариграду јавља, пристао је Султан у начелу на уједињење северне и јужне Бугарске под скиптром Кнеза Александра.“

За тим су се Бугари постарали да се преко новинарских коресподенција то раструби по целоме свету са додатком: *да кнез Александар, као суверен, не може никада пристати да буде турски чиновник, да се он ни у ком случају неће задовољити са персоналном унијом.*

29-ог септембра изашао је први (и последњи) број „Самозаштите" у Пловдиву, у коме беху најжешћи напади против Русије. Између осталог изађе у том листу интересантна претња: *да ће Кнез Александар*, ако би Велике Силе или Русија успеле да га збаце, *бити изабран за председника балканске републике.* Цео је лист био написан од Стојанова, Ризова и Калчева. Dr. Странски се чинио да не зна ништа о томе листу, и ако му је Гопчевић још 28-ог септембра показао коректуру, и узаптио је „Самозаштиту" тек пошто је четири хиљаде примерака растурено на све стране. — —

Уписаниција, која је отворена за „Црвени Крст", остала је негативна „weil die Bulgaren ausgemachte Geizhälse sind, welche weder für patriotische noch für mildthätige Zwecke Geld haben".[1]

У ово време пада и мисија Грековљева у Нишу.

Ево како о њој прича *Гопчевић:*

„Конфликт српско-бугарски беше ме довео у врло мучан положај, јер с једне стране и ја сам Србин, а с друге стране бејах уверен, да је бугарска ствар праведна. Да би се томе српско-бугарском расцепу учинио крај, ја сам често преговарао и са Каравеловом и са Странским. Доказивао сам да српско-бугарски рат може донети само штете и једној и другој страни, да може користити једино Турској и Аустрији, и да би за обе земље најбоља политика била српско-бугарски савез.

„Каравелов и Странски признаваху да ја имам право, и они би били готови на пријатељски споразум са Србијом, али ето она неће. На то сам ја обојици изнео овакав предлог за основу савеза између Србије и Бугарске.

1. Бугарска уступа Србији: трнски, ћипровачки и кулски срез, а пристаје на исправку јужне границе на основу плебисцита.

[1] *Гопчевић* 1. с. стр. 331.

2. Србија се обвезује целом својом политичком и војном снагом потпомагати уједињење Бугарске.

3. Ако би доцније настала згодна политичка констелација за освајање Маћедоније, обвезује се и Србија и Бугарска да заједнички освоје Маћедонију, и да је, па основу плебисцита и етнографских граница, међу собом поделе.

4. Обе државе гарантују једна другој самосталност и независност, т. ј. ако би ма каква страна сила загрозила независности ма које стране, имају се обе државе солидарно бранити.

Министрима се допаде мој предлог уговора осем тачке прве. Ја им разложих да је корисно уступити мали део земљишта, кад се за то може добити далеко много више. Од два зла ваља бирати мање. Ако се Србима не да ништа, уједињење се неће моћи остварити, а о Маћедонији за дуго неће моћи бити ни речи. Ако се на против Србији уступе они срезови, Бугарска ће добити целу Румелију и највећи део Маћедоније, јер Србија може претендовати само на Стару Србију.

„Каравелову се сада моја идеја боље допадаше и он сада имађаше само један против-разлог, а то је што влада Краља Милана није довољно јака да би могла давати гаранција за будућност. Услед тога могло би се догодити да Србија у дотичном тренутку или не буде у стању своје обавезе испунити, или да чак направи фронт против уласка Бугарске у Маћедонију.

„За то наравно не могах дати никакве гаранције, и тако се на мој предлог неко време заборавило. Али кад опасност од српско-бугарског рата постаде све већа, ја покренух опет питање о моме предлогу, разложих Каравелову и Странском да је Бугарска сувише слаба да се одупре Србији ***(о томе је у осталом свак живи у Бугарској био уверен)***, па баш ако би Турска остала неутрална, и да према томе нема другог спаса, него погодити се са Србијом, пошто по то. Ја сам преклињао Министре да усвоје мој предлог.

„Каравелов најзад пристаде, и буде закључено да се *Греков* пошље у нарочитој мисији Краљу Милану. Он је имао да однесе сопствено-ручно писмо кнеза Александра Краљу Милану, које (по „Тајмсу“ где је наштампано) гласи овако:

„Бугарски народ узнемирен је гласовима, који долазе из Србије. Ја сам одлучно да Вас известим, да су емигранти послати натраг, и да су њихове поглавице ухапшене. Становништву је тешко да верује гласовима противним везама пријатељства и крви, које обе братске земље везују. Ја се обраћам на Вас, драги пријатељу, и молим Вас да ме овластите да ове узнемиравајуће гласове оповргнем. Румелијски догађаји, који су сјединили обе Бугарске, немају никакву непријатељску тенденцију наспрам Србије, и Ја Вас уверавам о моме потпуном пријатељству и братској љубави. Господин Греков, пређе Министар, коме сам наредио да Вам ово писмо преда, има заповест да Вас ***усмено извести о осећањима која нас за нашу српску браћу одушевљавају.***"

„У тој усменој изјави имао је Греков да изнесе горње стипулације за савез српско-бугарски.

„Краљ Милан није хтео да прими Грекова.[1]

„Глас да је Греков одбијен, просто ме је смрвио. У очајању што не могу да спречим рат међу браћом, од кога сам се само злу надао, дођох на једну идеју, коју су ми српски пријатељи урачунали у издајство, а којом сам ја хтео само да сачувам и Србију и Бугарску од несреће. Ја сам т. ј. саветовао Каравелову да тражи од Султана званичну изјаву, да ће он сваки напад на Бугарску сматрати као напад на царско-турско земљиште, и да ће према томе и поступати.

„Каравелов се испрва смејао мом предлогу, али је брзо схватио да би се Бугарска овде могла турском формалношћу јако користити. Порти је одмах разложено да она треба да изда такву изјаву, ако у опште сматра Бугарску као саставни део Турске Царевине, јер ако је не изда, то се може тумачити да она сама сматра Бугарску као самосталну независну државу.

„Кад сам тако што саветовао Каравелову утврдо сам

[1] Депеша из Ниша у бечким новинама о томе да Греков у Нишу није примљен говораше „зато, што *Србија не може ступити у савез са бунтовником противу Султана* и против Берлинског Уговора." Кажу да је неколико дана доцније наш посланик Ђ. Јеврем Грујић телеграфисао из Цариграда нашој Влади да му је Велики Везир казао како „*Висока Порта сматра Србију као своје најмилије дете.*" — Ако није истина бар је *добро* измишљено.

рачунао да Србија неће смети да зарати и против Турске и против Бугарске наједанпут, и да ће се тако спречити Српско-Бугарски Рат, чиме би се учинила велика услуга Словенству“ — —

Ово је писао Гопчевић у својим чланцима „Са српско-бугарског ратишта“ који су почетком 1886 излазили у немачком часопису „Unsere Zeit“ [1]. Доцније у својој великој књизи „Bulgarien und Ostrumelien“ он је сам добио сасвим други појам о карактерности „великих“ бугарских државника.

Ниш, 3. октобра 1885.

Указом од данашњег образује се *коњичка бригада*. Ова ће се, према претпису Министра Војног од данашњег, имати формирати из доіакошњих коњичких активних пукова, тако да ће у бригаду ући сви коњаници сталнога кадра и сви резервисти коњички. Како међу последњима има сиротана, који немају свога коња и опрему, нити могу набавити, то ће се за њих пробрати најбољи коњи и опрема од коњаника I-ог позива, који нису служили у сталноме кадру, па ће се сви коњи предати резервистима, а ови обвезници I-ог позива, који су махом богаташи, јер иначе не би имали добре коње и опрему, пустиће се кући, на што ће се они, наравно, веома љутити.

Коњичка бригада биће састављена из два пука, сваки од по 4 ескадрона.

Ова је бригада самостално тело, које ће имати да врши улогу коњичке дивизије (армијска коњица?).

Од онога што претекне коњаника (са коњима) формираће се пет ескадрона за сваку дивизију по један, као дивизиска коњица.

Сваки ескадрон, како они у дивизијама, тако и они у бригади, има да броји са нижим чиновима по 176 људи.

За бригаду пробраће се бољи људи, бољи коњи и спрема, а лошији ће се оставити за дивизијску коњицу.

Издвајање је вршио сам Краљ у присуству Министра Војног, Команданта Дунавске Дивизије, његовог шефа штаба, и свију виших коњичких официра.

[1] Стр. 187—189.

То је издвајање почело данас по подне у Нишком Пољу испод града, десно од алексиначког друма.

Нас неколико официра седели смо на једном бастиону нишкога града и гледали смо ту каваљериску смотру дурбинима.

Како нам градски артиљеристи, који се мало даље вежбаху на једном топу, донеше неколико столица, то смо поседали а узгред могли смо се комотно разговарати.

— Хоће ли до мрака бити готов овај препорођај наше коњице, који нам је тако ***благовремено*** пао на памет? — упита један....

— Мучно боме да се сврши и за пет шест дана — рече други.

— Што? —

— За то што нема прописних Боковых седала. Коњи резервиста махом су оседлани турским седлима, а међу нама девојкама буди речено, ни у убојном слагалишту нема прописних седала и осталог каваљеријског прибора.

— Како то? Па ми у мирно доба имамо пет ескадрона коњице, зар да у убојном слагалишту нема ни толико коњичке опреме, колико треба за цигло три ескадрона више?

— Ја велим да нема, а ето видећете.

— Најзад — уплетох се и ја у разговор — у добу телеграфа и жељезница то није никаква сметња, само кад се има пара. Ја не сумњам да ће ових 8 ескадрона за недељу дана бити опремљени као да су сви стајаћа војска. Него реците ви мени који ће официри командовати овом елитом трупом, ***ко ће водити очи наше војске?*** —

— Зар ти то не знаш? Па указ је већ потписан. Командант је бригаде пуковник Јован Прапорчетовић. Команданти су пукова: потпуковник Александар Симоновић и потпуковник Лаза Лазаревић.

— То је прекрасан избор — рекох ја — за бригадира узет је врло образован ђенерал-штабни официр, који је, ако се не варам, служио у свима родовима оружја, а који је командовао целом коњицом и у мирно доба, дакле мора познавати тај род оружја à fond, За пуковаре узети су не само најстарији по рангу коњички официри, који су у опште по својој спреми могли доћи у кандидацију, него баш она

двојица, за које сам увек слушао да су наши најбољи коњички официри! —

— Све је то тако, докторе, па ипак ја не бих на та места поставио ниједнога од њих.

— Што!? упитах зачуђено.

— Брате, сувише су ми паметни сва тројица.

— Raison de plus —

— У коњици не. Сваки добар коњаник треба да је мало луд; а ови су ми сувише паметни... —

— Ја говорим озбиљно, а ти се шалиш — рекох ја па му окренух леђа.

— Не шалим се Бога ми. Што год има славних коњаника у ратној историји, све је то по мало ударено чарапом за врат. Ето ти прајског Цитена и Сајдлица, француског Мирата, српскога Курсуле. А ето ти, узми најђенијалнијег ђенерал-штабног официра н. пр. Молтке-а, па га постави за команданта коњице, ево моје главе ако се не обрука. И са свим природно, јер Молтке би дубоко размишљао онде, где не треба ништа друго, до у даном моменту мамуз коњу, сабљу напоље, па јала у непријатеља, не питајући много колико га је, да ли га има свију родова оружја или не, у каком се физичком и моралном стању налази, каква му је позиција, да ли је тереп за кавальериjску борбу удесан или не и т. д. У осталом право да ти кажем, ја ћу бити најсрећнији, ако се у мојој оцени преварим.

— И зацело ћеш се преварити — рекох ја.

— Живи били па видели — рече он.

Ниш 4. октобра 1885.

Хвала Богу кише престадоше. Данас ће се трупе, које су варварски густо кантоноване биле, извући из кућа и вратити у логоре.

Ниш, 12. октобра 1885.

За ову недељу дана што нисам имао каде ни речи записати у мој дневник, догодило се нешто загонетно што још не могу да разумем. Али да забележим факте редом.

8. ов. м. била је каваљеријска бригада готова.

9. ов. мес. добила је од Министра Војног налог, по коме је 11. октобра у јутру бригада имала да се крене из Ниша за Пирот, 12. да заузме места пред Пиротом и ту да се размести, осматрајући границу источно од Пирота према Трну, Драгоману и Берковцу, и ***да заклања размештај других трупа око Пирота***, у том циљу да заузме путове, који воде Берковцу, Драгоману и Трну, а нарочито ка Драгоману не прелазећи границу. Ако би пак од стране бугарских стража била ма каква повреда наше границе, коњичка бригада имала би да предузме ***офанзиву***, ***да упад сузбије и нападача казни.***

Истога дана издао је Министар Војни свима дивизијама наредбу, по којој је имао сваки командант најозбиљније постарати се, да се ***дивизија*** снабде што пре са свима материјалним потребама, ако до сада није већ потпуно снабдевена (нарочито муницијом и храном по пропису), ***и да је у свако доба спреман кренути се на марш.***

Да видимо шта је, примера ради, у Дунавској Дивизији урађено по овој наредби Министра Војног.

10. октобра издао је командант Дунавске Активне Дивизије свима својим потчињеним командантима и командирима наредбу:

1. Да се стројна комора свију трупа натовари одмах дводневном храном и фуражи, и, у колико се испразни, одмах да се попуни.

2. На случај заповести за марш, да трупе понесу на рукама једнодневну храну за дан марша, поред оне у стројној комори.

3. Да се код свију борачких трупа понесе на рукама по 100 метака, а у муницијској комори по 40 метака на пушку. Односно муниције за коњицу управљати се по постојећем пропису. Код болничара и осталих неборачких трупа понети на рукама по 30 метака на пушку, односно онолико колико се на рукама затекло.

4. Да се свакоме војнику на руке изда тродневна ***резервна*** храна, која ће се смети да троши тек само по нарочитој заповести Команданта Дивизије.

5. Да се сви коњи поткују, а неисправна кола у ред доведу,

6. Да муницијска колона, одмах по пријему овог на-

лога, допуни из нишког убојног слагалишта муницију на место оне, коју је трупа издала и попуни се тако, да носи по 100 метака на пушку модела 1880 године.[1]

7. Да се оружје добро очисти и подмаже, а тако исто и сва кола да се подмажу.

8, Да се сав инжињерски и санитетски материјал натовари.

9. Да команданти издаду детаљне заповести односно спреме за марш.

10. Да се спрема за марш одмах изврши, а пошто команданти своје трупе и њихову готовост за марш *лично* осмотре, да актом известе Команданта Дивизије да су за марш готови и како су спремљени.

11. Овај налог да се изврши сутра до подне, и до 6 сахата по подне извештај поднесе.

12. О пријему налога одговорити.

Из извештаја, које су 11. октобра поднели поједини команданти и командири ове дивизије, да забележим само нека места.

Командант VII. пука између осталог у свом извешћу каже: да је тродневну резервну храну издао и то по три комада пексимита и по 225 грама сланине на свакога, да је коње потковао и кола оправио, али да *„сви коњи и кола, као и остали прибор, слаби су за дужу употребу“*, да му фали 80 фишеклија, да је спрема код војника доста добра, а што фали од ситница „наређено је“ да се сутра набави од издатих по 2 динара.“

Командант IX. пука такође вели да има *слабих коња* и да *требоване уларе, штранге и револвере с муницијом још није добио....*

Командант артиљеријског пука има само то да се жали, што нема ниједног шаторског платна за пуковски *штаб*, иначе је сасвим готов.

Командир дивизијског ескадрона није, вели, могао да нађе сланине те је „у место ње узета сува храна у име варива“ *а има 20 војника у белом оделу....*

Командир муниционе колоне вели, да је спреман за марш, само му *од муниције М. 80. г. фали до прописа још*

[1] То значи за пушку Кока-Маузер.

110.755 метака, јер у „нишком слагалишту нема.“ Тако исто и остраганске муниције за топове нема, а револверских метака примио је само 3000, *више нема*, и то система франкфуртови.

Командир возарскога пука вели: за сада профијантска колона може одговорити своме циљу, јер све неисправности, са датим новчаним средствима, доведене су у исправност. Но кад наступе маршеви и штрапаци, *биће велике оправке на колима и амовима* пописом примљеним од народа. Путовање ове колоне у Белу Паланку и назад *доказало је: да су кола и амови врло рђави.*

На лицу има *15 државних коња*, који због изнурености нису ни за какву употребу и при поласку *морају се у Нишу оставити*. Коњи примљени од народа остали су сасвим без улара, зато су употребљене резервне штранге и конопци у место улара, *пошто при поласку из Београда није у слагалишту имало улара* да се по требовању приме. *Половина резервиста немају ништа од државног одела*, само им је издато по једно старо ћебе. Шатора нема довољан број, али возари noћивају у колима....

Командант дивизијске инжињерије такође вели: *„коњска кола и запрежни материјал у опште су рђави.“*

Командир дивизијске санитетске чете јавља да „санитетски материјал није се натоварио с тога *што су многа кола још на оправци.*“

Командир II пољске болнице јавља „да су сви војници слабо одевени. Имају само блузу и панталоне. Десет коморџија нема ни тога. *Шињели, ћебад чизме и опанци требовани су, али још није ништа добивено. Кола су неисправна.* Колико је се могло, доведена су у ред, но су *већином слаба и несигурна.* Сав је санитетски материјал натоварен на 8 кола коморџијских, која су тиме *претоварена*, а ако се добије још што од требованог материјала, *овај ће број кола бити са свим недовољан.*

И т. д. и т. д. Али све на један глас: муниције нема!

Да сам ја био на месту ђенерала Милутина Јовановића, ја бих све рапорте команданата и командира *у оригиналу* послао Министру Војном да види каква је *ратна спрема дивизије.*

У место тога он је данас, 12. октобра, поднео Министру Војном рапорт, по коме је дивизија овако спремљена:

1. Стројна комора свију трупа снабдевена је тродневном храном и фуражи. Издатак од те хране, у колико се учини, има се одмах попуњавати.

2. На случај заповести за марш дивизије, трупе ће понети на рукама једнодневну храну за тај дан марша поред оне у стројној комори.

3. Код свију борачких трупа понето је на рукама по 100, а у муниционој комори по 40 метака на пушку. Код артиљерије има на сваки топ, и то код I-ве (позадне) батерије по 121 метак, а код осталих по 124. Дивизијски ескадрон снабдевен је са по 40 метака на карабин а и са резервном муницијом. Болничари и остале неборачке трупе носе на рукама онолико, колико им се затекло, али не мање од 30 метака.

4. Свакомвојнику издата је тродневна резервна храна.

5. Сви су коњи потковани а кола оправљена.

6. Муниционa колона натоварена је тако да има:

508.250 метака на пушку М. 80 г.

2.368 граната за 8 см. спредњаке и

3.390 метака, што чини: на пушку по 80, а на топ по 126 метака.

7. Профијантска колона довршује данас своје снабдевање са четвородневном храном.

8. Оружје је очишћено и подмазано.

9, Санитетски и пионирски алат је натоварен, и

10. Команданти су издали својим трупама детаљне заповести односно спреме за марш.

Над оваким стањем команданти су лично извршили преглед код свију трупа. — — —

Ово је да човеку памет стане. У овом рапорту тако нема ***ни трага*** од свега онога, због чега команданти и командири кукају у својим рапортима, које сам горе у изводу забележио, овај је рапорт тако верна копија ђенералове наредбе од прекјуче, да ја управо не разумем, зашто је командант дивизије уопште тражио извешћа од својих потчињених команданата и командира, кад их није хтео вермати, и ја долазим у искушење да верујем, да је овај рапорт, који је данас предат, био написан једновремено са прекјучерашњом заповешћу, из истог концепта, само што је глаголима дат други облик, и да је само форме ради остао два дана не

експедован да не би Министар Војни упитао „кад пре добисте сва потребна извешћа од потчињених командира?"

После оваког рапорта, ја се нећу нимало зачудити ако Министар нареди да се ова дивизија, кад је већ тако дивно спремна, одмах крене на границу....

(Доцније уметнуто) [1]

Да забележим шта је услед наредбе Министрове о спреми за марш урађено у Моравској Активној Дивизији, која је још 1 овог месеца отпутовала у Лесковац, или управо код оног њеног пука, који је већ био у Врањи. То је први активни пешадијски пук Кнеза Милоша, који је своју мобилизацију довршио 18. септембра, кога је дана имао: 1569 бораца са официрима (без административног особља), 1543 пушке са по 120 метака на пушку.

Командант тога пука, добио је 9-ог октобра у поноћи депешу од свога команданта дивизије, у којој му овај наређује, да му све буде тако спремно, да се пук на добивену заповест може одмах кренути.

Стање готовости, које се овом депешом тражило, већ је постојало у томе пуку, али је ипак услед ове депеше нарочитом наредбом поощтрено.

10-ог октобра у вече примио је командант пука од дивизијара депешу, којом му се препоручује да изузме од команданта тамошњег пуковског округа, а за онај батаљон, који ће ићи на Власину, муниције за нове пушке, колико да на сваког војника дође „поред већ имајуће" још и по 50 метака, те тако да сваки има које код себе, које у комори по две стотине фишека. Ова муниција да се понесе са батаљоном или на колима или на товарним коњима, *које ако нема*, нека тражи од начелства да му их стави на расположење.

Командант првог пука, када је ову заповест добио још није ништа ни знао да ће један батаљон његовог пука имати да иде на Власину, јер је наређење о томе после ове депеше стигло. По њему, ради веће сигурности границе према Бугарској, наређује дивизијар:

Да се са једним батаљоном крене сутра 11-ог октобра да поседне границу на Власини тако, да једна чета поседне ђумрук, а остале три да смести у махале у Власини.

Распоред батаљона извршиће сам командант пука има-

јући у обзиру сигурност границе. Патролирање да буде лево од виса Витапа, Црне Траве до у Планину, докле ће се продужити и патролирање једног батаљона четрнаестога пука *који поседа Дешчани Кладенац* и село Преслап, а десно докле он за сходно нађе; војници и погранични стражари употребиће се за патролирање.

За ово да одреди батаљон, који је најбоље снабдевен с оделом, шатре на цео број људи да изда овом батаљону.

Поред муниције припадајуће батаљону, да изуэме из магацина тамошњег и преда батаљону још по 50 метака на војника. За шиљање извештаја да устроји реле-е (relai) од Власине до Врање на одстојању од 3—4 километра. Дивизијар је учинио корак да се за ову службу употреби коњица другог позива. Употреба да је њихова штедљива, да се не шиљу за најмању ситницу.

Командант тога батаљона стараће се да прикупи извештаје о ***намерама* (?) *бугарским***, њиховом расположењу. као и распореду њихове војске, даље о ***путовима и терену у опште у томе крају Бугарске***. О свему има дивизијару слати извешћа.

Приликом свог бављења тамо, пуковар ће изабрати најудесније положаје за одбрану, за случај ***нападаја од стране Бугарске***, као и које би тачке требало ми да поседнемо на бугарском земљишту, ***кад бисмо ми хтели упасти у Бугарску?***

Нека пуковар заповеди да војници границу Бугарске никако не прелазе, ако би пак с бугарске стране ма у колико повредили границу, треба енергично све предузети да се упадање спречи. Нека се стара да батаљон уредно добија храну. По извршеном распореду да се врати у Врању и опширно извешће о свему поднесе и дивизијара да извести, који је батаљон одредио за поседање.

Још се бедни командант првог пука знојио дешифрирајући ову дугачку депешу, а већ му стиже од команданта моравске дивизије још једна депеша, по којој је имао сутра бити са ***целим пуком*** у Сурдулици, где ће пук остати до даљег наређења. Собом да понесе хране што више може. Сурдулички магацин је сада у образовању. Из њега ће по доласку примити храну.

Што се пушчане муниције тиче наређено је да командант колоне упути сутра 11 возова са 143.800 метака, који

ће стићи тамо 12-ог октобра. За пренос материјала нека се послужи законом о послузи војске, и нека захтева преносна средства од начелника окружног, коме је јављено, да му стави на расположење толики број, колики му је потребан. У осталом онај један батаљон нека пошље на Власину.

Сутра дан, 11-ог октобра, кренуо се према овој заповести први активни пук Кнеза Милоша из Врање, а команданту дивизије јављена је маршрута:

11-ог Врбово, 12-ог Сурдулица. За Власину одређен је први батаљон, који ће бити тамо 13-ог октобра.

Услед овог рапорта командант пука добије на путу код Горбујевца око подне заповест да маршира истога дана на конак у Сурдулицу „јер је Врбово одвећ близу.“ После подне око 4 и по сахата стигла га је депеша од команданта Моравске Дивизије, у којој му наређује да се извести добро па да му јави: ***Има ли пут који води од Ћустендила на Врању али само бугарски, и од Ћустендила на Власину, и ако има куда пролази и какав је?*** Какав је ***сада*** пут ***од Сурдулице до Власине на границу*** и одатле до Вардарске Клисуре?

Командант је I-ог пука прочитао па стрпао и ову депешу у џеп и марширао је даље, али ја сам се обема рукама ухватио за главу и упитао сам се:

— Ама постоји ли у Србији какво Војно Надлештво у мирно доба које се зове: Главни Ђенералштаб? И шта ради тај мозак војске у мирно доба? —

Први пук стигао је у Сурдулицу у 10 сахата и 15 минута ноћу. Услед мале просторије за кантоман целог пука у Сурдулици, направљен је овакав размештај: трећи батаљон остао је у селу Алакинцима, други је биваковао на пољани испред Сурдулице, а I-ви батаљон са штабом кантонован је у Сурдулици.

Бројно стање пука било је овога дана, 11-ог октобра овако:

18 официра 1726 бораца, 99 небораца, 16 коња јахаћих, 51 коњ товаран, 60 коња теглећих, 30 кола коњских, 4 вола и двоја воловска кола.

Сутра дан деташиран је у Власину први батаљон овог пука с овим распоредом; IV-та чета код ђумрука а три чете у две махале власинске. Ради веће граничне сигурности поступљено је са свим по препису дивизијаревом са до-

датком да се патролирање у десно врши до „Вилиног Кола“ и да ова стража непрестано стоји у вези са стражом на Гнојишту, која припада срезу пољаничком.

Из извешћа које је поднео командант пука пошто се вратио из Власине, да забележим ово:

Како први тако и остала два батаљона овога пука снабдевена су муницијом тако да сваки војник има по 200 метака.

Веза са Врањом и Цепом одржава се постављеним реленма. За време његовог бављења у Власини дознао је од свештеника Томе Поповића и тамошњаг ђумругџије, да је народ, сем паланчана и чиновника, нашој ствари одан и да жели доћи под нашу управу.

У Трну и Софији има их доста позатвараних само за то што хоће да остану Срби, и што су многи од њих потписали молбу управљену на Велике Силе (?) да их сједине са Србијом.

Односно бугарске војске на граници могао је дознати: да од Трна па до Власине може имати од прилике један батаљон растурен по селима, те да спречавају сваки састанак њихових сељана са нашим. У том погледу, како ми рече свештеник и ђумругџија, у неколико су циљ и постигли, јер како су Бугари њихов ђумрук затворили, просто се с ону страну ништа ни дознати не може.

Војницима издата наредба да ни један границу прелазити не сме. Команданту I. батаљона саопштено је наређење шта има радити на случај повреде границе од стране Бугара.

За одбрану противу напада бугарског у овој околини важна (најважнија) тачка је „Букова Глава“ у свези са Гачиним Брдом. Ову би тачку за сваки случај ваљало утврдити. За напад Бугара у овом погледу најважнија је тачка „Равна Шиба“ у свези са Буковом Главом Власинском, пошто обе тачке заједно владају путовима, који воде из Власине у Трн, Брезник, Радомир, Ћустендил и у Клисуру Вардарску.

Путова из Власине има:

1. За Трн, преко Клисуре реком Јермом, употребљив зими и лети за кола.

2. За Брезник преко Горње Мељне, гребеном и вододелницом између Струме и Јерме, само за пешаке и коње

3. За Радомир преко Дојговца, Одрањице. Није употребљив за кола.

4. За Ћустендил преко Божице, Побијеног Камена, Периваља, није за кола, но лети би се са поправком могао и за кола употребити, зими не. Овако како је, само је за пешака и товарне коње. За нужду могу се кола (топови) са муком и поправком и зими провести.

5. Из Врање води пут у Ћустендил реком Врањске Бање до Црног Врха, па преко Божице, Побијеног Камена, Периваља. За кола није.

6. Пут од Сурдулице до Власине местимице је добар а местимице рђав, нарочито преко Власинског блата; овај простор од прилике до 1500 метара без насипа је, што ће јако отежавати кретање возова, нарочито у ово доба. Сем тога недостатка има још једна тешкоћа на овоме путу а то су серпентине, које воде преко виса Јаворнице, за цео сахат у непрестаном пењању, местимице стрмом до 30 степени, што такође јако отежава кретање коморе.

У Бугарској као да су знали за сваку заповест, која је издавана за кретање наше војске, јер ево шта прича Гопчевић:

„9. октобра изгледала је ситуација тако запета, да се ратна прокламација Србије очекивала свакога часа. Ја одлучих да идем у Софију, те да се нађем код војске.

„Чим стигох у Софију 11. октобра, нађем Каравелова и упитах, докле је дошао у преговорима са Србијом. Он ми рече, да Краљ Милан неће да чује ни о каквом споразуму, да Грекова није хтео да прими. У осталом Каравелов беше радостан што се Србија у последњем тренутку зауставила са изјавом: *да ће чекати решење цариградске конференције.*

— Помислите, драги пријатељу — рече Председник Министарства смејући се и таручи руке — беху издате све заповести, српска се војска беше већ кренула да уђе у Бугарску кад је, на један километар од границе, добила контрордр. *Да се то није десило, данас би Срби били у Софији, јер ми сада немамо ни једног јединог стајаћег војника на граници,* а оно 2000 милиционара не би смели ни помислити на озбиљан отпор. *Сада смо добили времена.*

и сада можемо довести из Херманлија нашу војску форсираним маршевима на српску границу. Докле конференција сврши њен посао, биће цела наша војска на српској граници, и онда смо на коњу.

— Али ако конференција реши да се поврати status quo ante? — —

— Онда Србија eo ipso нема више никаквог разлога да нас нападне. —

— То је истина, али и Бугарска не постизава своју мету, уједињење. —

— Ко зна? Пошто Силе не смеју Порти дозволити да окупира Источну Румелију, јер би се ***румелијске*** трупе оружано одупрле, што би изазвало проливање крви и недогледне последице у Европској Турској, то би се уједињење de facto одржало. —

— А шта ћете ако ***руска*** војска дође да поврати status quo ante? —

— То Велике Силе неће допустити, јер оне знају да у том случају руска војска не би више изашла из Бугарске. А од других сила не би ниједна дала своју војску на тај циљ.

— Но ако конференција одобри унију, а Србија остане при својим захтевима?

— Онда ће они бити одбијени.

— Према томе, Бугарска би се покорила ако конференција закључи да се поврати status quo ante? —

— Може бити, али би, из побројаних разлога, фактично повраћање пређашњег стања наишло на велике тешкоће. Ко би постао ђенерални гувернер? Крстевића или другога, кога би Порта поставила, народ би протерао. Ко би смео узети на се да у Румелији васпостави турско господство?“ — — — —

11-ог октобра доиста су код нас издавате заповести као да је рат већ ту. Радили смо у Врховној Команди као локомотиве. Сву ноћ нисам могао спавати.

У 5 сахати изјутра 12-ог октобра отишао сам у нишку телеграфску станицу.

Попех се уз оне дрвене степенице што су споља уз кућу, у онај голубињак, у коме се кроз један прозор може разговарати са дежурним телеграфистом.

Куцнух у прозор. Дежурни отвори доњу трећину од прозорског крила.

— Шта желите? —

— Молим, има ли каква приватна депеша за ме? —

— Нема господине. —

— Ама није могућно. Јуче су у Београду ***морали*** предати једну приватну депешу за ме? —

— То може бити, господине, али и овде и у Београду леже све приватне депеше и по 2-3 дана, јер од све самих хитних службених депеша не могу да дођу на ред. Ето ноћас смо сву драгу ноћ радили с Бечом, шифра све сама шифра! —

Да ли услед тога многог шифровања између Ниша и Беча, или због неког другог узрока, али наједанпут се све заповести за марш зауставише.

Само се коњичка бригада помакла. Отишла је у Белу Паланку.

Ноћу између 11 и 12-ог октобра морало се ***негде нешто*** догодити, што је нашу акцију одложило, ја се бојим ***на нашу несрећу....***

— — —

Ниш, 13. октобра 1885.

Данас сам видео неке артије које су врло карактеристичне у извесним правцима, те хоћу да их овде забележим

Јуче је ***отвореном*** депешом, и то службено и „по заповести Министра Војног" телеграфисано једном дивизијару да изволи наредити да се при шифровању ***расудније*** поступа. ***Тачку, на крају текста, још нико не шифрује.*** А других знакова није увек прека потреба. ***И код њега време треба да је скупље.***

На то је дотични дивизијар одмах одговорио писмом, у коме уверава г. Министра да није кадар сватити и разумети прави смисао службеног претписа, који садржава поменута депеша. Није кадар за то, што не зна да наредн ***расудније*** поступање самоме себи, нити може расудније радити у приликама и околностима садашњим, него што је до сад већ радио. Ово важи и за начин шифровања и за употребу речника. А које, какве и колике радне снаге њему на расположењу стоје, добро је познато свима. Ако је при шифровању или иначе погрешио, и ако је требало његове грешке исправити, он држи да су сви други путови били

бољи, што их год има, од изабраног, јер упућивати Команданта, коме је дивизија поверена, на расудницу радњу, па ма то било и у шифровању депеша, сасвим јавном, отвореном депешом, коју дају и примају млади званичници телеграфских штација, а лако могу да је читају и разносач и одаџије, сматра за безобзирност и јаку увреду. Као војник и сам признаје да се грешити може, нарочито у приликама у каквим се налази; али за то ипак љуто га боли понижавање овим путем и начином који је изабрат, и нерадо дозвољава и мора најпонизније молити: да му се, као команданту дивизије, ма са које стране, са већом штедњом чине примедбе, а никако да му се не приписује каква намера странпутична или нехат.

Он ради без одмора *и време је код њега*, то сме смело казати, *далеко скупље но на другим местима*, па баш за то му веома тешко пада прекор рад нечега, где кривице нема, а и могућне грешке, ако их има, више су проблематичне.

Покорно моли господина Министра Војног да му не замери што се морао у овој прилици изразити одсудно против прекора у отвореној депеши, а уз то је још скромног и учтивог мишљења да, ако се мисли на овакав начин убијати и рушити ауторитет једнога команданта дивизије, коме је у овако судбоносним приликама више од 1/5 српске снаге и моћи поверено, онда нека му се не замери што је он пре зато, да на његовом месту не буде, већ да га, како из оцене у депеши провирује, другоме, погоднијем и *расуднијем* уступи. — — —

Ја мислим да је господин дивизијар у опште погрешио што је претпостављао да је с оном отвореном депешом, која га је тако наљутила, ико ишта *мислио*, јер иначе се она не би ни отправила.

Важније је ово друго парче артије.

То је писмо од 12-ог октобра управљено Министру Војном, у коме шумадијски дивизијар јавља да је према једној депеши команданта тимочке активне дивизије, *XV активни пешадијски пук са XIX-им гардиским батаљоном био одмаршírao из Пирота*, да је, услед заповести господина Министра Војног од 11-ог октобра он у свему поступио и вратио XV пук и XIX батаљон у Пирот. Трупе су већ биле

дошле до Темске, кад их је његов налог за повраћај у Пирот стигао. У Пирот су се пак вратиле у сами мрак.

Он има част да господину Министру учтиво достави до знања, *да је овај погрешан и неодмерен покрет снажно дејствовао на војнички и старешински понос команданта XV пука и све господе официра, а нарочито на унижење моралне снаге трупа*, ово тим пре, што је XV пук састављен из становника пиротског округа, који су одушевљено били пошли и испраћени, али оваким брзим повратком *на место одушевљења до приличне душевне клонулости доведени.* Овакви осетни и штетни појави, који су се јасно могли приметити на трупама, моћно захтевају *да се погрешним покретима трупа* одсудно у будуће *на пут стане.*

Ко ли је овако паметно наређивао?

Шта ли се у опште хтело са тим покретом трупа?

- - -

Ниш, 14. октобра 1885.

Прекјуче је коњичка бригада била истурена пред Пирот, први пук у селу Крупцу, други у селу Војнеговцу.

Јуче је први пук коњичке бригаде истурио један свој ескадрон на пут Берковачки недалеко од границе и карауле крупачке. Тај је ескадрон осматрао границу од Ржане па преко Вилдиз-Планине до виса „Ковачева Глава“, недалеко од села Милојковца, где је и везу са другим пуком имао. Други пук истурио је два ескадрона који су осматрали границу од хана обреновачког, преко села Срећковца (према Гојин-Долу), села Сукова до Планинице и Јалботине.

Јуче је стигао у Софију први пук бугарске војске (шумљански) са 4.000 људи. Данас им стиже дунавски пук, такође 4.000 људи. То значи за три дана марширали су ти бугарски пукови по 140 километара.[1]

Данас је наш Министар Војни наредио: да Дунавска

[1] Ово изванредно марширање бугарских пукова превазишли су доцније румелијски пукови, који су прелазили по 60—70 километара *дневно*, и то по неколико дана узастопце носећи на себи сву ратну спрему.

„Способност бугарске војске за овакве усиљене маршеве, који су у ратној историји нечувени, спасла је Бугарску у овоме рату“ вели С Гопчевић.

Активна Дивизија одмаршира 16-ог ов. месеца у Црвену Реку и Белу Паланку. У овим местима Дивизија ће се разместити у кантонман и очекиваће даља наређења.

Још једна крупна новост. Данас је Краљ потписао указ којим се формира засебна ***Команда Тимочке Војске***, ту војску састављају трупе Тимочке Активне Дивизије и нешто трупа тимочког ***другог*** позива. Такође указом од данашњег постављени су: за Команданта Тимочке Војске ђенерал ***Милојко Лешјанин***, а за начелника штаба тимочке војске пуковник ***Радован Милетић***.

Оба ова официра седели су читав месец дана после наређене мобилизације и концентрације код својих кућа не знајући шта су скривили да су бачени у официрски шкарт кад их нигде у распореду нема...

(доцније додато)

Гопчевић прича:

„14-ог октобра дође дворски маршал барон Ридезел у мој хотел и радосно ми рече ово:

— Сад баш стиже депеша од нашега агента у Цариграду, која вели да је Турски Министар Спољних Послова званично изјавио: ***да ће Порта српски упад у Бугарску сматрати као повреду турске територије***, и да ће према томе поступити. Ову одлуку Високе Порте, он ће саопштити и српској влади. —

— Ура! Мир је осигуран! — викнух ја, очаран успехом корака, који сам саветовао Каравелову. — Сада ће Србија демобилисати, јер после овакве изјаве, Порта мора бранити Бугарску са свом својом снагом, а Србија није ваљда сумануга да у један мах отпочне рат и са Турском и са Бугарском.

— Тако је — рече дворски маршал — с тога је нестало сваке зебње да ће више Срби нападати. Његово Височанство полази још вечерас натраг у Пловдив. —

— И Каравелов иде с њиме? —

— Не, он остаје за сад овде. И ја ћу тек сутра за Његовим Височанством! —

Ја одох Каравелову кући и нађох га у најбољем расположењу. Причао ми је да су Срби напустили Трнски

ђумрук који су пре неколико дана поседи били (??) да су пустили оног официра и оно неколико жандара, што су били ухватили (!!) И Каравелов беше убеђен да је мир осигуран, и није више хтео да чује о даљем шиљању трупа на српску границу. Шта више, у поверењу ми рече, да је наумио пустити кућама све резервисте и сву милицију, да олакша буџет, јер ето је зима на прагу, и рата бити неће. Ја му рекох да би то било опасно и саветовах му да чека бар до децембра, што је он, после дужег размишљања и обећао.“

Ниш, 15. октобра 1885.

„Пестер Лојд“ који смо данас добили отворено у првом чланку каже: да је Србија пропустила једину и најбољу прилику да уђари штогод за себе, да је сада већ доцкан. Колосално напрезање, утрошени милиони, одушевљење, оправдане аспирације, *све је то било забадава*....

Ниш, 16. октобра 1885.

Поранили смо.

Киша пљушти како Бог хоће.

На пијаци већ постројена пешадија од раскршћа лесковачке улице и чаршије, на хеј чак тамо до Ислахане и поште.

Таман ми у „Европу“, а Краљ на коњу са целом свитом промаче испред прозора каване. Појурисмо сви напоље да видимо како ће се дунавски дивизијар опростити с Господарем, да ли ће бити какво „слово“, кад ал јес, дивизијара и његовог штаба нема ни од корова.

Задоцнио се чича.

Краљ оде полако поред фронта.

Ваљда је био прошао пошту док тек из авлије „Европине“ затутњи некаква кавалкада.

То беше ђенерал Милутин у мекинтошу, са кајасом од сабље преко мекинтоша, просто „походнаја форма.“

За њим цео његов штаб.

Одјурише у галопу за Краљем.

Како киша постајаше све несноснија, то уђосмо у ка-

вану да попијемо облигатну црну каву, а дефиловање трупа можемо гледати и кроз прозор.

Кад уђох у трпезарију на моме обичноме месту седе гроф *Бреј*, немачки посланик, и још некакав плав, врло велики Немац, марцијалног изгледа, до њега.

Ми се поздрависмо са Брејом, и он нас одмах упознаде са оним громадно-грдним Германцем. Не запамтих му име само знам да је и он гроф, и да је из Немачког Министарства Спољних Послова.

Док смо ми пили каву, с поља стадоше одјекивати команде, добоши и трубе, колона се крену. Ми сви на прозоре.

И ако су људи морали бити већ скроз мокри, опет се лепо држе, марширају лепо, да је милина погледати, само онај пусти опанак чини „пљас-пљас“ по оним барицама у калдрми, да је чисто мени мокро у чизмама.

Али пешадија је цвеће. Него од некуда покуљаше возови, па се утркују да projуре поред пешачке колоне с десне и с леве стране, док се не закрчише, па морадоше стати.

Мора да су тако исто и кроз друге улице, нарочито оне поред јеврејскога купатила (Мушки Хамам) покуљали возови и да су се ућушкали у маршеву колону, јер командант онога батаљона, који у том тренутку поред нас пролажаше, на један пут командова:

— Батаљон стој! На лево круг! — Батаљон стаде и окрете се.

— О, Боже помози — рече некакав шаљивчина из фронта — одосмо ми право кући! —

Очевидно то беше покисла шала, но ја ипак не могах се уздржати да не погледам грофу Бреју у лице, јер он прилично говори српски.

Срећом он или не беше чуо, или не беше разумео ту депласирану шалу оног резервиста.

— Шта је, шта?! — орило се са свију прозора.

— Ето шта је — рече нам један официр, који беше на улици, љутито — Хорстигова посла. Задоцнио се с артиљеријским пуком, вели, била комора закрчила мост на Нишави, па због тога није могао да заузме своје место у колони, а сад кад је прешао преко моста, хоће силом да се увуче у маршеву колону макар где, и сад ове трупе морају

да чекају. Добро те их бар окренуше на лево-круг, да их киша не бије у лице! —

— Но, рече један официр изнутра — то ми је лепа диспозиција за марш, и још лепше извршена. Кад им овако иде овде још у вароши, ја како ли ће им бити по овом времену преко Плоче? —

Што је мене у том тренутку највише једило, то беху коморџије, коњоводци и кола од коморе, која се беху зајазила баш спрам прозора, на коме сам ја стајао с немачким грофовима. Е вала да су их са свећом тражили, одрпанијих коморџија, горих кола, лошије запреге и продеранијих арњева него што беху ови пред нама, не бисте могли наћи у свих пет дивизија. Нарочито једнога коморџију, који је стајао поред ћепенка од фурунџинице преко пута, нећу заборавити док сам жив. Беше обучен у прљаве гаће и кошуљу, бос, око појаса одрпане тканице, а на глави масан фес. Огрнуо се некаквом поњавицом па се згрчио као две паре у кеси. Киша са поњавице слива се право на ногавице, које се од колена беху са свим припљапиле уз кожу и кости. Овај ме човек тако интригирао да сам изишао из кафане и отишао право њему.

— Бога ти сељаче — рекох — зар се тако иде на војску?

Он само блеји у мене па тек учини:

— Ај?

— Велим зар ти код куће нéси имао ни чакшире ни гуњче да понесеш? Зар си ти баш тако пуки сиромах? —

— Нисам, господине, — рече он и осмехну се што разумеде питање — имам ја код куће три ката хаљина! —

— Па, болан не био, што по овоме кијамету да идеш и го и бос?

— Вала знаш, господине, викну биров у селу, да идемо у Ниш. Јавих се ја старешинама, велим, да скочим часком у село да понесем... Јок, рече власт, нема вели осуствија, него тамо, вели, добићете све што вам треба. Ете, тако је било, господине, Бога ми, није да рекнеш...

Мени беше и сувише.... Ја се вратих у кафану на мој прозор.

Мало по мало раскрчише возове, пешадија се крену и прође сва.

Наиђе пионирска чета. Нема у њој ни једног војника мањег од шест стопа. Па држање, па одело, па оне чизме, није да марширају, него све се тресе. Чак се онај Германац уз Бреја раскрави па рече:

— Prachtvolles Menschenmaterial!

А ја у себи уздахнух на рускоме језику: и только!

Сад наиђе санитетска чета, мало шарена оделом, али опет ђене-ђене. Упртили оне црвене мотке од носила и савијена платна крваве боје са ногарима, па изгледају из далека ко некаква средњевековна трупа са дугачким копљима. Ја изиђох на улицу да се поздравим са колегама. Стејић, као командир беше на коњу. Хирш маршира поред фронта: цео прибор добро натоварен одмах иза чете, на колима, све у најбољем реду.

Тако исто и обе пољске болнице беху добро формиране у маршевој колони. Командири на коњима, мајор Милутин миран као и обично, Гаврић пргав, јури напред и назад, псује, дречи, наређује, а у ствари нема узрока да се љути. Остали лекари и апотекари вире испод арњева као мишеви.

Чим сам се са свима руковао и опростио, побегох у канцеларију да само не гледам нашу — комору, која сад наиђе у пуном шаренилу и недогледности Валенштајнскога доба....

——•◇⊱◇•——

VI

На Српско-Бугарској Граници.

16-ог октобра 1885. примио је командант првог пука од свог деташираног првог батаљона извешће: да се бугарска одељења из Ћустендила, преко Побијеног Камена, прикупљају у селу Божици и Топлом Долу, која места леже спрам Панчинога Гроба и Вилинога Кола. Пуковар је одмах ово извешће спровео своме дивизијару с молбом за што скорије наређење и са својим мишљењем: да би требало како Панчин Гроб и Вилино Коло, тако и Букову Главу посести и утврдити. Овај његов извештај укрстио се са депешом команданта дивизије од истога дана, у којој му се препоручује да изволи наредити да стражари и друга одељења избегавају сваки разговор и састанак са бугарским војницима и људима отуд.

Сутра дан добио је наредбу услед свог извешћа, депешом, у којој му се наређује да поседне према бугарским трупама које се прикупљају код Божице и Топлог Дола најудеснију тачку или тачке, за што ће довољна бити и једна чета, а главна сила да остане у позадини, у централном положају, јер овако ће за сваку евентуалност бити јачи него кад поцепа снагу. На Власину може се известн и други батаљон, па и цео пук, ***ако би се тада***, с обзиром на путове, ***налазио у централном положају према клисури*** а и према горепоменутим местима, што и ***изгледа*** да би тако било. Ако дакле налази да би, с обзиром на све ово, боље било да са целим пуком буде на Власини, а он да га одмах извести, и пук сутра да крене тамо. Све тачке које сматра за важне,

може посести, баш до саме граничне линије, само ову не прелазити, и у непосредној њиховој позадини држати смакнута одељења. Увек да има на уму да не оде у кордонски систем, па свуда да буде слаб.

Да пошље одмах (ма и сасвим овлаш) нацрт од оног граничног дела који је посео, са распоредом трупа на њему и назначењем важних тачака.

У извештима треба увек описати положај места и тачака, које се помињу, спрам оних, које би у њиховој близини биле, а назначене су на *аустријској* ђенералштабној карти, те да у дивизијском штабу могу бити добро оријентовани о ономе што му се јавља. Нека се непрекидно стара за честа извешћа; желети је да се увек сазнаје, да ли војници и трупе које се виђају, припадају стајаћој војсци и коме пуку, или припадају ополчењу и т. д. па све то јављати.

Ако може, нека покуша да сазна колико и каквих трупа има у Ђустендилу. Нека опише јасније положај и даљину Божице и Топлог Дола према Власини, и да ли нема још какво село Божица јужно у близини села Ржане? *Као, и где лежи Побијени Камен?*

Извешћа да шаље из Цепа телеграфом, а увек да буде означен датум и сат кад је извешће испраћено.

Према овој наредби, командант пука одредио је био други батаљон за ојачање власинског одреда, али још истога дана добио је депешу од команданта моравске активне дивизије, у којој му се јавља да̀ се дивизија креће за Свођ, а вероватно прексутра за Дешчани Кладенац. И он са његова оба батаљона да се крене сутра за Власину. У случају акције, његов пук имао би да кооперира ка Трну, преко Клисуре. Према овоме и распоредити га на Власини.

Нека се стара за уредно набављање хране, по потреби хлеб се може пећи у неколико и код околних сељана.

Да уреди реле-е за врло брзо саобраћање до Цепа. Одмах да га извести о пријему овог налога, а после о извршењу.

Сутра ће дивизијар бити на конаку у Своћу.

Ниш, 17. октобра 1885.

Данас је ђенералу Милутину телеграфисао Министар Војни у Белу Паланку да одмарширa сутра са целом дивизијом у Пирот, и дислоцира се у Пироту и ближњим селима, северно и западно од овога. XV-ти пешадијски пук са XIX-им гардијским батаљоном придаје се дунавској дивизији.

Подробна наређења добиће писмом.

То писмо од 17. октобра веома је важно, јер у њему је ***ратни план.*** Да забележимо из њега, колико смо упамтили:

Изгледи су, да ће ***кроз који дан отпочети акција наше војске противу Бугарске.***

У овоме случају тимочка војска дејствоваће према Видину и Белограчику, а остала активна војска, непосредно под командом Његовога Величанства Краља, врховног команданта целе војске, дејствоваће нападно према Софији.

Моравска дивизија, која је до сада концентрисана са једним пуком према граници, код села Власине, а са осталим трупама у долини рече Власине, оперисаће концентрично према Трну и Брезнику.

Шумадијска и дунавска дивизија са коњичком бригадом у првој линији, а за њима дринска дивизија, оперисаће од Пирота за Драгоман и Трн, како моментана потреба захтевала буде.

Да би у самом почетку непријатељства могле: коњичка бригада, шумадијска, дунавска, дринска и моравска дивизија предузети одмах офанзиву, према постављеном објекту, наређен је за 18-ти ов. мес. овакав разментај:

Моравска дивизија код Своћа и Хоро-хана.

Шумадијска дивизија пред Пиротом, а испред ње коњичка бригада.

Дунавска дивизија у Пироту.

Дринска дивизија у Белој Паланци.

Чим командант дунавске дивизије приспе у Пирот и размести дивизију, како му је нарочито наређено, постараће се одмах да се што тачније и што више упозна са граничним приликама, нарочито око Цариброда и даље путем ка Драгоману.

Дивизија ће бити у опште непрестано готова за марш.

О пријему овог налога одговориће командант одмах депешом. —

Еле, не само да смо се најзад решили на акцију, већ ево нам у овом писму и целог ратног плана. Стратегијско постројавање на граници сасвим одговара оној лепези, по којој смо се раширили и првог и другог рата. Срећа, те нас је Порта огласила за „своје најмилије дете“ и што је Босна у „пријатељским рукама,“ иначе би се ми раширили целом сувом границом од утока Тимока у Дунав, до утока Дрине у Саву. Али и овако не ћемо баш много изневерити наш традиционални ***кордонски систем***, од кога тако мудро одвраћамо поједине пуковске команданте, али га задржавамо за целу војску. Јер кад се израчуна колико има километара од Видина, па дуж наше источне границе до Власине, па се са тим бројем километара подели 43.000 наше „концентрисане“ војске, одмах ће се видети, да наша стратегија никако не може да заборави велике услуге, које је у своје време санитетски кордон чинио противу ширења куге... Али ко зна, да ли заслуга за овако густ и дубок офанзивни фронт припада само нашој стратегији. Ко зна, да ли то није виша политика, која хоће што веће парче земље да притисне, да би, у моменту, када се буде питање политички решавало, „Faustpfand“ у нашим рукама био што већи. Оно истина, само поседнуто, а војнички неосигурано земљиште, није Бог зна каква залога, али опет Бизмарк је казао „Beati possidentes“ што ће српски рећи: благо ономе, ко је шта „здипио“.....

Али најзад, шта се мене тиче стратегија и политика?... Има, хвала Богу, далеко позванијих људи да решавају та питања.

Дакле, да бележим даље.

Услед данашње наредбе Министрове о стратегијском размештају трупа, командант шумадијске дивизије послао је X-ти пешадијски пук у село Суково, а командант дунавске дивизије послао је један батаљон IX-ог пука у село Чипоглавице, те су тако пешаци заузели предстражни положај од Ковачеве Главе до Планинице. Коњица на тој страни повукла се у Суково. На страни пак према Берковцу, на Темошком и Петерлашком путу остала је у предстражи и даље коњица, „која се ту имала да бори са врло великим теренским тешкоћама.“ Само је један вод, који је био у Ржани,

повучен натраг, јер је тамо дошао један батаљон XV-ог пука *другог позива.*

Данас је већ очевидно, да се с акцијом не шалимо. Данас је један од дивизијара добио шифриран налог од Министра Војног, да проучи, па да му јави: да ли би се са успехом могао извршити ноћни препад на бугарски положај, који утврђују више Гојиног Дола, или на другоме месту, ***али да изгледа, као да смо ми изазвани*****.** . . .

Ово ме је живо подсетило на Черњајевску методу ратовања, у којој су „ноћни препади“ такође играли велику улогу. Ново је само, да их сад ваља удешавати, као да смо ми сапћим изазвани. . . .

***Ниш**, 18. **октобра** 1885.*

Тек вечерас стигао је одговор на ону важну депешу јучерашњу Министра Војног о „ноћном препаду.“ — Дотични дивизијар осмотрио је лично границу и уверио се, да од бугарске стране ***не прети опасност.*** Утврђење на Гојином Долу илузорно је. ***У опште досадашња извешћа површна су.*** Предлог команданта коњичке бригаде за повлачење коњице у позадност усвојен је, и граница је сада ***осигурана*** пешадијом.

Према овоме немогуће је наћи повода за препад у близини границе, а ако се исти жели према Цариброду, удесиће се, и он ***јамчи за успешан исход.*** — —

Баш је ђаво тај господин дивизијар! Министар га пита може ли се извршити ноћни препад, те да изгледа да смо ми нападнути, а он па одговара: да нам с бугарске стране не прети опасност, и да је граница сада осигурана пешадијом.

На ово се Министар морао ражљутити, јер му је одмах телеграфисао „службено, лично и хитно“ да јави одмах, да ли може ***удесити*** да ***изгледа*** да смо ми изазвати, т ј. као да су нас Бугари напали.

Али се дивизијар не жести, већ одговара одмах:

Док не добије тражене извештаје, не сме одрешно ништа обећати. Трудиће се, да удеси онако, како је жеља.

А оно отоичашње „јамчење за успешан исход" према Цариброду?...

Ниш, 19. октобра 1885.

И ако смо на крају јесени, и ако је време непрестано кишовито и хладно, опет у нашој политици влада право **айрилско** време. Од прекјуче смо тако ратоборни, да су већ и последње трупе измарширале на границу. Према заповестима, које сам данас ја морао да издајем по мојој струци, морао бих веровати, да ни ја нећу сутра бити у Нишу.

На једанпут „остав"! — Опет манна.

Морао сам се смејати кад сам у подне дошао у квартир.

И моје и Лазине ствари и рубине све то лежи спаковано.

— Шта је-ово, госпођо? — упитах газдарицу смејући се·

— Па цео свет каже да ћете и ви с Краљем још данас на границу: мој муж је још јуче отишао из Лесковца. Па ко рекох да вам уштедим труд, те ја и девојка спремисмо вам ствари! —

— Хвала вам лепо, госпођо докторка, али ја се бојим да ћемо ми још морати дрешити ове дењкове. —

Но, било како му драго, ово стање не може дуго трајати ако ни за што друго, а оно због тога што је Министар услед оне депеше из Пирота, да се у вароши појавио бајаги пегави тифус, одмах наредио да се трупе не заустављају у вароши, и тако нам је цела војска фактички на пољу, и то на врло мокром.

Баш сад уђе Лаза и рече да Краљева гарда оде у Пирот.

То значи да ћемо и ми ипак сутра у јутру, најдаље сутра у подне кренути из Ниша...

Право је имала госпођа докторка.

Дислокација трупа Дунавске Дивизије данас је фактички овака:

VII-ми пук у Расници, Бари Чифлику и Држини.

IX-ти пук у Градешници, Бериловици и Извору.

XV-ти пук у Пироту.

XIX-ти гардијски батаљон у Пироту.
Коњички ескадрон дивизије у Градешници.
Артиљеријски пук у Блату.
Дивизијска муницијска колона у *Горњем* Суводолу.
Возарски пук у *Доњем* Суводолу.
Пионирска и санитетска чета у Костуру.
Обе пољске болнице у Горњем Суводолу.

Данас је командант I активног пешадијског пука поднео своме дивизијару извештај по коме је:

I-ви батаљон са једном четом поседо Панчин Гроб, а са три чете кантонује у позадини: чете у позадини смештене су по механама власинским, које су удаљене пола до једнога сахата, III-ћи батаљон кантонује у махали власинској, код цркве, позади ђумрука. Удаљење један сахат.

Муницијону колону паркирао је код Давидовићеве махале на два сахата у позадини, на самоме путу за Власину.

Линија Ђумрук-Панчин Гроб износи два сахата, и кад би поседо и Вилино Коло, онда би линија за осигурање четири сахата дугачка била. Сматра за дужност јавити, да су Црни Врх и Вилино Коло такође врло важне тачке, које не би требало да остану непоседнуте, јер са Црног Врха води пут за Врањску Бању, а са Вилиног Кола преко Трешњира за Сурдулицу.

Према том учтивог је мњења да се ове две тачке поседну трупама другог позива I-ог врањског пуковског округа.

Односно кооперације овога пука преко Клисуре ка Трну, држи, да се неће дати извести због тога, што би десни бок ове колоне био изложен нападу, са Божице и Равне Шибе, ово тим пре, ако се положај Божице и Равне Шибе буде још више поткрепио трупама из Ћустендила.

На случај акције учтивог је мњења, да би требало свакојако Божицу и Равну Шибу, као по нас врло важне тачке заузети, јер од Божице води пут за Врању и Власину, а од Равне Шибе за Радомир, Брезник и Ћустендил.

Овога часа примио је извешће од командира IV-те чете I-ог батаљона да је једна чета бугарске милиције дошла из Клисуре и са пола чете поткрепила посаду бугарског ђум-

рука а са другом половином заузела Цветков Гроб до Равне Шибе, а спрам Букове главе.

Упућена му коњица употребљена је за реле-е и остале службе. Реле постоји у Власини, Врлој Реци, Сурдулици и Јелашници. За добро снабдевање војника храном употребио је сва средства. Међутим част му је јавити да је принуђен био профијантску комору вратити у Сурдулицу, па одатле да довлачи храну до Врле Реке; до Власине мора се храна носити на товарним коњима.

Профијантској комори а нарочито ***оваквој каква је, апсолутно је немогуће да трупу уредно храном снабдева***, јер ***пут*** од Врле Реке преко Јаворнице и Блата сад је постао ***за кола неприступан*** због ***снега*** и поледице.

Упућена му ***коњица дошла је у сасвим поцепаном оделу без шињела***: част му је молити Команданта Дивизије за наређење, да се његова коњица што пре снабде оделом. У исто време част му је јавити да су ***војници*** III-ег батаљона ***снабдевени белим панталонама, па и ове су службом готово неупотребљиве***. Сем тога ***недостаје I-ом батаљону још 145 шињела***. Част му је учтиво молити Команданта Дивизије за наређење, да му се ове ствари што пре пошаљу, а нарочито због ***јаке хладноће, која је тамо наступила***.

Вечерас стижу остале трупе моравске дивизије на границу код Калне и Дешчаног Кладенца.

Пуковник Топаловић са својим штабом биће у Калнском хану. Он је већ наредио да се потпуковнику Гајиновићу пошље једна чета врањског другог позива за поседање Вилиног Кола.

Ниш, 20. октобра 1885.

Ми ћемо тек сутра поћи, ако се данас не промени заповест, јер још ништа није сигурно. Изгледа да ћемо отићи само ми, т. ј. начелници одељења са деловођима, а наше канцеларије и цео нижи персонал остају овде, док се комора Врховне Команде не врати из Пирота, јер она није толико велика да наједанпут крене цео персонал Врховне Команде. . .

Данас је стигао одговор дотичног дивизијара односно „ноћног препада“, који је обећао за јуче.

По њему сви извештаји од повереника и од предстража гласе: Цела линија према нама, а подаље од границе, ***једва да има до 300 Бугара, већином сељака.*** О копању утврђења и већим покретима близу границе нема ништа поуздано. Стање код Бугара неповољно; ***јака плашња овладала, и за то су се подаље повукли, оставивши поједине шиљбоке по висовима удаљенијим од границе.*** Према овоме кад нема објекта, врло је тешко удесити по депеши г. Министра Војног од 18-ог т. м. ***без нарочитог одобрења, да се дубље преко границе ући сме.***

Не знам да ли ће Министар дати ово нарочито одобрење, али ја бих баш волео кад не би почињали овакву акцију Черњајевским ноћним препадима...

Данас је командант I-ог пука поднео моравском дивизијару извешће по коме се:

Рекогносцирањем дуж границе до Вилиног Кола могло видети на бугарској страни да имају својих трупа у селу Горњој Ржани, Топлом Долу, Божици, Колоници, Тисовој долини, ђумруку и клисури. По оцени појединих одељења, која се виђају, могу имати свега три до четири батаљона; да ли имају артиљерије не зна, јер се не може видети, а још мање сазнати. Војници, који се виђају, припадају махом милицији, наоружани су Крнкиним пушкама, а да ли међу овим трупама има и редовне војске, просто је немогућно сазнати, јер је са бугарске стране јака предострожност.

Од попа Т... и неких сељана могао је дознати да у Ћустендилу има неколико редовних батаљона а тако исто и милиције, но то је све неизвесно.

Утврђења (стрељачких ровова) подигнута су само на Цветковом Гробу, испод Равне Шибе, што се врло добро види са Букове главе; да ли имају још на ком другом месту, не може се дознати. Чета другог позива отишла је данас право од Врле Реке на Вилино Коло, а њен четовођа није му се јавио. Наредио је да се са Панчиног Гроба са том четом веза одржава, а и о овоме да га четовођа извештава.

Тек што је командант I пука испратио овај свој рапорт добио је од свога дивизијара претпис из кога да забележимо да је:

Командант моравске обласне дивизије доставља да му је начелник среза пчинског јавио, да у Божици има три бугарска батаљона. Нека се постара да сазна у колико ова достава стоји, и да ли доиста има толики број бугарске војске у Божици?

У исто време да му достави, да ли би у случају напредовања према Трну могао и он са целим пуком кооперирати преко клисуре, или ће бити потребно да један део пука или цео пук остане према бугарској војсци у Божици, и претходно с њима да сврши па тек по том да се крене к Трну?

Истог дана пред вече послао је пуковар свој одговор у коме се позива на свој рапорт, којим је јавио да бугарске војске има за сада 3—4 батаљона на простору од клисуре до Божице (ово село је од прилике два сахата дугачко). Да ли од овога броја има још више војске, као и да ли им још придолази војска из Ћустендила, не зна, пошто се апсолутно с ону страну ништа дознати не може. Односно кооперације ка Трну понавља, да се овај маневар не би дао извести једно због тога, што би овај пук био изложен бочном нападу па и самом нападу позади, ако би имао к Трну оперисати, а друго што би граница била изложена нападу из Ћустендила. Према томе држи, да би задатак пука био првенствено да узме Божицу, Цветков Гроб (Равну Шибу) и Побијен Камен, преко кога води пут за Ћустендил. Но да би се овај задатак по могућству дао извести, требало би овом пуку придати и једну брдску батерију. Слободан је напоменути да поред оне чете, која је данас отишла да поседне Вилино Коло, требало би одредити нешто војске и за Црни Врх. У исто време част му је јавити да је данас зором повукао III-ћи батаљон од цркве ка пуковском штабу.

Од овог је истог дана и следеће извешће команданта I-ог пука:

Дознао је а и видео је да се у Топлом Долу, Марчином Вису, наспрам Панчиног Гроба, утврђују, и да тамо има две чете редовних војника. Цветков Гроб, Тисова Долина и Скела ова последња места леже према нашем ђумруку, утврђују се једнако; јуче је са ђумрука посматрао и видео да има до сада осам подигнутих ровова, и то у степенима. Војници, који се виђају, припадају стајаћој војсци, а може

бити јуче су дошли. Држи да их има за сада *два батаљона* без милиције. Изгледа да Бугари на ове тачке, које према њему леже, полажу велику важност, и долази до уверења, да овај пук према конфигурацији земљишта и прикупљању војске, неће офанзивно ништа учинити. (Зар већ?) Према оваким околностима изгледа, да ова колона добија много већу важност, но што се испочетка могло мислити, па за то би требало на ово крајње десно крило обратити већу пажњу. На основу тога, ако се мисли одавде прећи у напад, нужно је да се ова колона поткрепи тим пре, што одбранбена бугарска линија заузима од Тромеђе па до клисуре до пет сахата, и што су сада у одбрани бројно јачи но ми. Јуче је приметио да имају редовне коњице, но у ком броју не зна,. по свој прилици не много.

Пирот, 22. октобра 1885.

Јуче смо се рано кренули из Ниша.

Пред кованом „Европом“ смо се искупили за полазак. Ту су дошли и они, који су хтели да нас испрате, међу њима разуме се пане Кафкичку.

Како беше лепо јесење јутро, ми скидосмо арњеве са наших кола, да се успут нагледамо дивних пејзажа, кроз које ћемо проћи.

Око 6 сахата изјутра откачисмо се сретно од Ниша и полетесмо с одморним коњима преко равнога поља нишког путем пиротским „к'и једна звезда преко неба.“

Пролећу поред нас и Апеловац са његовим грдним подрумима, и добро урађене њиве десно и лево од пута, и бела војна болница код Ћеле-Куле, и тај споменик неумрле славе Синђелићеве.

Лево, у брду беле се богата села, и десно свако брдо, свака долина подсећа ме на моменте из другога рата.

Бању брзо прођосмо. Пред нама се лево указаше горостасне стене сићевачке клисуре, кроз коју се сада гради железница. Сетих се малог и великог дефилеа, сетих се стена које се „у небо“ дижу, а међу њима доле местимице нема више но неколико метара ширине, то је свега, у то колико метара је и Нишава и досадашња путања по којој

су инжењери везани ужетима трасирали, и у та четири метра поред Нишаве ваља сада сместити жељезницу првог ранга, која ће везивати Исток и Запад, Цариград и Париз. Жељезнички пут кроз овакву клисуру, као што је она од Св. Петке до Црвене Реке биће, по казивању зналаца, јединствен у свету и многи ће европски туристи долазити у Србију само да овај теснац виде.

С десне стране могосмо за часак загледати и у онај разрушени свет, што се зове јелашничка клисура. Сетих се дивних и веселих излета што смо их лане за време Скупштине градили у ту романтичну долину, сетих се једног пикника пред кућом газда-Ђорђа, тога поштованог члана парламента за Јелашницу, али само још један поглед на горостасну Суву Планину, ту половину некаквог страшног угашеног кратера, коју векови још не могаху обалити, па пројурисмо поред свега тога и почесмо се пењати уз брдо, стратегијским друмом несуђеног реформатора Турске, Митад-паше.

После по сахата бесмо на првој станици, на којој ваља коње одморити. То је *Моралија*, сада чесма и механа, а некада и велика турска кула (блокхауз). И ту беше пуно успомена за ме. Ту сам нашао у другом рату једну шумадијску пољску болницу. Кућа, двокатна караула у којој беше болница, сада је у развалинама. У оној кућици спрам чесме, где сам тада ноћио код покојног др. Ђермана, и у којој смо усред ратне муке и невоље, сећали се Бетховенове музике, сад један грдан механџија „из Старе праве Србије“ дочекује путнике са кавом и ракијом, а можда кадшто може да послужи и са порцијом „јахније.“

И нас је врло услужно дочекао. Поручисмо по једну врућу шећерли ракију. Пуковник Драгашевић заведе са механџијом, који имађаше истина прљаву кецељу, али врло лепо мушко интелигентно лице, некакав етнографско-филолошко-политички разговор, из кога изађе, да је механџија родом из Маћедоније, да ужасно мрзи на Бугаре, што силом намећу бугарске школе и у његовом вилајету, где је све сам Србин, и да се радује што је српска војска пошла да их научи памети, да не бугаре више оно што, славу слави.

— А како ти се допада војска, што прође овуда уза Плочу? — упита га неко од нас.

— Много ми се допада. Царска посла. Није више, к'о што

беше пре, сад је сам низам, прави аскер. Ама то опет није ништа, топције и пешаци, него кад пројоше хатлије, е, срце ми однеше. Бре коњи, бре рахтови, све по инђилијски, бре неке пушке што пуцају по десет пута сас једно пуњење, ама очи не можеш да одвојиш.

— Аха, то је каваљеријска бригада. А, Бога ти, беше ли их колико? —

— Па, Бога ми, ће да има неко три — четири хиљаде! —

— So wächst die Fama — рече неко из штаба — док дође глас до Софије, наша ће каваљеријска бригада порасти до праве каваљеријске дивизије! —

— И биће штета, што није истина. Али хајдемо-те, људи, треба увек пре подне свршити већи део дневне маршруте! —

Поседасмо опет сви у своја кола, па хајд полако уз Плочу. О лепоти тога предела лети и о страшном путовању истим путем зими, кад је блато, снег и лед, могла би се читава књига написати.

Око 10 сахата стигосмо у Црвену Реку. Многи хтедоше да се ту руча, јер се слава једног промућурног Чивутина, неког Шлезингера, који држи једну механу у Црвеној Реци на далеко чула, али ја који сам један пут код њега добио такав déjeuner као на булевару des Italiens у Паризу — ипак навалих да идемо даље, да ручамо у Белој Паланци, само да нам за после подне остане мање пута.

Око 11 сахати пре подне стигосмо у Белу Паланку.

Варошица се није много променила од како је у нашим рукама. Неколико нових кућа у главној и мал' те не јединој улици, то је све. Приметих да се градић, који је био најживописнији украс варошице, почео рушити.... Цео кренелирани зид са стране друма беше срушен и место њега — филарете бојадисане црвено-плаво-белом шаром.

Др. Лаза као да се зграну.

— Ово је страшно — рече он — где год смо у каквој старинској цркви нашли на живопис од 3—400 година, ту смо га замазали кречом, где год смо затекли какву грађевину још из римског доба, ту смо је срушили да наместимо наше црвено-плаво-беле филарете.

— Очевидно твој указ о укидању „косовске неслоге, ровитих јаја и гимнастике" није потпун? — насмејах се ја.

— Да богме, да није. Указом би ваљало забранити и филарете!

— Рушење овога градића — рече потпуковник Магдаленић — то још није ништа, али да ви знате, какву сам ја муку видео, док сам одбранио ***нишки град*** од наше ненасите страсти за рушењем.... —

— Шта кажеш?! —

— Пред Министром је била молба са небројеним потписима из Ниша, да се цео нишки град ***као са свим непотребан*** сруши, земљиште, камен и цигља да се подели међу потписнике, који се обвезиваху за то подићи лепе куће, — Први чиновници и многи официри беху потписани на тој молби. И да се ја нисам десио начелник инжењерско-техничког одељења у Министарству Војном, оде нишки град као да га никад није ни било!... —

Nomina sunt odiosa. Свршетак тог разговора нећу да записујем. Поменућу само да се при крају изврнуо у дебату, да ли је бело-паланачки град доиста из римског доба, или је и њега зидала „проклета Јерина,“ јер је у истом „стилу“ као и смедеревски град. Против тога стила наводиле су се танке римске цигље, које се још виде у зидовима, и на којима мал да нема и белеге дотичног легијона.

Пред каваном, где смо стали, беше пуно официра и то готово све санитетских. Командири обеју пољских болница дринске дивизије јавише ми се, и рекоше: да је дивизија отишла у Пирот, а да ће они до даље наредбе остати овде. У то ми се јави и начелник срески са молбом за упуства, одакле ће што да набави за етапну болницу, коју има да устроји у овој варошици. Док сам с њиме и са железничким лекаром г. Пероковићем, који има бити и лекар етапе — свршио посао, зовнуше нас на ручак.

Тако бесмо добро расположени после ручка пошавши за Пирот, да ја и Лаза почесмо уз пут спремати ражањ за зеца, који још беше у шуми, т. ј. стадосмо разговарати о администрацији, коју треба дати окрузима, које ћемо окупирати, па, иншалах, и задржати у Бугарској.....

— Само да не паднемо у погрешку, коју смо учинили после другог рата, пославши у ослобођене крајеве све сам шкарт чиновнички.

— Да, онда смо кренули све што је у пензији, на ра-

сположењу, у недејству, па једва скрписмо какву такву администрацију за ова четири округа. Ја помисли болан, шта бисмо ми радили, да нам испаде за руком првога рата отети Босну? Какве ли бисмо ми арслане послали, да решавају једно такво питање као што је аграрно у Босни? —

— Знам, али баш у томе и јесте наша погрешка, што се ми најпре бијемо да отмемо парче српске земље од Турака, па кад смо натопили српском крвљу ту земљу, ми је онда сматрамо као српски Сибир. у који се чиновници премештају за казну, у место да у ту земљу пошљемо најбоље што имамо, па макар се у старим границама за неколико година помучили и са лошијим администраторима, јер је ту цела државна машина већ уређена, па ће, тако рећи, и сама да ради, а у новим крајевима ваља тек стварати. Ето, на пр. сутра, ако отмемо видински округ, ја бих тебе правце у Видин за окружног начелника, разумеш?

— Разумем, г. мајоре, и примам се за окружног начелника у Видину.

— Е, а ето видиш ја, ти знаш каква је моја приватна пракса у Београду? Све бих ја то бацио, да будем физикус или срески лекар у каквом Велбужду, или као што га данас зову Ћустендил, ако тамо одсечемо главу Кнезу Бугарском.

— То је похвално, што ти пристајеш, као наш Шкода, да идеш за среског лекара, али, куме, куме! Зар то није „неморално“, како ми делимо туђу земљу?...

— Шта, туђу земљу? У целоме томе крају, на који ми претендујемо, говори се српски као усред Јагодине. И сами прави Бугари зову то становништво „шоповима“ и они морају признати, да се у Софији не говори бугарски, већ српски. Али и да нема етнографије на свету, шта туваздан, они хоће све до Морава-та, е, и ми хоћемо све до Искра и до пристаништа Кавале, па чија буде јача. „Сабље ће нам у крв огрезнути“ и т. д.

Морали смо се сами себи смејати. У шали и разговору и не осетисмо кад пре наста вече, кад пре сјурисмо преко Белаве у пиротско поље, и ако смо путем морали сваки час да обилазимо грдне тренове, профијантске колоне, натоварене хлебом из Беле Паланке, возарске пукове и муниционе колоне. То беше реп дринске дивизије.

Код Суводола опазисмо с леве стране друма један мали логор, и у њему санитетска каруца и многа коморџијска кола са црвеним крстом на арњевима.

То беше санитет дунавске дивизије. Ми се мало заустависмо те се поздрависмо са колегама.

Мало даље наиђосмо на један велики логор пешадијски, с обе стране друма. Импозантно беше погледати дугачке врсте сложених пушака и небројене ватре, које су у тај мах ложене, и са којих се плав дим подизаше правце у вис, што је срећа, јер то предсказује лепо време. По официрима, које познадосмо у логору, видесмо да су то пукови дринске дивизије, којима још не беху одређена села за кантонман.

Најзад уђосмо у алеју великих врба, што је пред самим Пиротом и у њој сретасмо гомиле официра пешке, на коњима и на колима. Неки се шећу а неки јуре у логор. Салутирању и узвицима „Општелдум!“ „Ошбулдук“ „Здраво“ „Хвала Богу, како ви“ „А, стигосте ли, камо их они други“ „Ето их сад ће“ не беше краја докле не пројурисмо и поред пиротског кастела и док не уђосмо у главну улицу. Ту наједанпут: стој! Точкови западоше до главчина у некакву бару, у којој као да беше тек данас сасуто неколико кола земље, песка и шљунка. Пред нама, десно и лево докле се год може догледати све сама сељачка кола пуна земље, на њима стоје сељаци и мотикама гурају земљу и песак с кола у бару. Било их је ваљда стотина. Граја,ларма, урнебес. Некакав полицијски чиновник са црвеном чохом око качкете размувао се по оној гомили па само виче „Живо, живо!“

— Ама шта је ово? —

Ово је доказ да ће Краљ сутра стићи у Пирот. Тоша Поповић, као и сваки добар окружни начелник, насипа јаруге и оправља друмове само онда, кад чује да ће Краљ да дође или да прође његовим округом. Ја знам само једног окружног начелника који је увек имао не само исправне друмове него и гомилице шљунка поред пута. То беше Бабић у Алексинцу.

— Онај што је писао Руском Цару?

— Он главом.

— Herr Oberstwachtmeister — рече кочијаш Лази — wir können nicht weiter! —

То увидесмо и сами и бесмо срећни што нам се кола

беху заглавила баш поред обале те каљуге, која се насипала, те могосмо скочити с кола на суву земљу. Пођосмо поред плотова и кућа док не наиђосмо на једно шире раније насуто место, које беше пред највећом пиротском гостионицом „код Српског Краља.“ Ту беше пуно официра. Док смо се ми здравили, изађе пред нас лепи и услужни Ађутант команданта стана, поручик *Мандукић*, који је јуче дошао у Пирот да нам спреми станове, и одведе нас на горњи спрат те велике Рабенове гостионице. На соби Бр. 7 беху већ наша имена кредом написана.

Док смо се сместили, умили и обукли, док смо се постарали за кола и коње, док смо обишли болеснике, за које је јављено да болују санћим од пегавог тифуса, и док смо телеграфисали у Ниш да је то обичан, трбушни тифус, беше већ мрак, и кад уђосмо у кавану Рабенову, која беше пуна света, највише официра — требало је постарати се за вечеру. Рекоше да је најмање прљаво у „костурници“. То чудно име дошло јо само од пакосног читања, јер над вратима онога квартирића од две собе с кујном, где се сада ранио ђенералитет Српске Војске, стајаше лепо написано „костирница.“

Кад смо и ми ушли беше тако пуно високих и највиших чинова, да се просто није имало где сести. Газда нас дочека са утешном новошћу да „јела има доста, само нема столица.“ То му могасмо веровати на реч, јер пуковници сеђаху на масним клупама. За једним столићем згураше се официри још више, те и нама направише места. Две велике качице са леандерима послужише нам у место столице.

23-ег октобра 1885.

Командант Моравске Дивизије телеграфисао је данас команданту I-ог пука да у магацину I-ве врањске окружне команде има ***двеста деветнаест хиљада фишека*** за нове пушке; ако би му требала муниција за попуну у случају акције, онда нека попуњава отуд до доласка у Трн, или док се са дивизијом не сједини.

Истога дана послат му је и други претпис дивизијарев о брдској батерији, коју је тражио.

— Ма да је и сам дивизијар на то мислио, ипак за сада не може да се реши да то учини, пошто није сигуран да ће моћи, на случај наступања к Трну, употребити пољске батерије на време, због рђаве комуникације, али на сваки начин гледаће, чим му буде могуће, да му упути једну брдску батерију, ако би трупе бугарске, које се тамо прикупљају, и даље остале у томе крају.

Он је учинио предлог, да за случај акције и трупе I-ог пука *другог* позива, с њиме кооперишу, противу тих бугарских трупа, а држи да би с њима брзо били готови ***пошто су то трупе тако рећи импровизоване.***

Ако би отпочела акција, он ће добити шта ће имати да ради, а како ће, нада се дивизијар, још данас моћи да се на Дешчаном Кладенцу отвори телеграфска станица, то ће му то упуство послати и телеграфским путем преко Цепа (ако би било такве природе, да се може телеграфским путем послати). а и непосредно на Власину, те на тај начин да имадне сигурности, да ће га на време добити.

За сада се још ништа не зна, кад ће отпочети акција, али треба непрекидно да смо спремни за исту.

За све што му је потребно, а може сам се помоћи, користећи се законом о послузи војној, и ***другим правом*** (?) сам нека се стара, јер они из дивизијског штаба често не могу на време помоћи дати. —

Срећа те је дивизијар дао овако овлашћење, јер ће после овога командант I пука сигурно узети од околних села, на основу закона о послузи војске, и одело за голу коњицу што му фали, и чохане панталоне за свој III-ћи батаљон, и оних 148 шињела што му фали за I-ви батаљон....

Баш „славно" што измислише тај закон о послузи војске!

Пирот, 23-ег октобра 1885. год.

Овде сам нашао г. X.... вића, оног ђенералштабног официра што нам је 10-ог септембра у Нишу, у штабу моравске дивизије, онако „померио даску".

Упитах га за мишљење његово о томе, како је извршена наша мобилизација и концентрација?

Ево шта ми је одговорио:

Како попис резервиста у окружним командама не беше добро урађен, а није ни могао бити, јер се у окружне команде шаљу официри за казну или због пизме, или они који се ни на што не могу употребити, и како држава не беше спремила прописне возове за први позив, ***то је наша мобилизација била једна колосална кубура.*** Резервисте су, тако рећи, морали понова пописивати, кола су узимата којекаква. ***Најгори коњи*** што их има наш народ, дотерани су у војску, и ако ***нису могли да носе ни по два барутна сандучића на самару.*** Све што је било и старог и новог, и плавог и белог одела, све је то раздато војсци, и ето они војници, који су добили плаво одело, ући ће у зимњи рат без шињела, а они у белом оделу са шињелима. — Ни ово мало војске што смо мобилисали, нисмо извели на границу јер: један батаљон четвртог пука остао је у Пожези, један батаљон X-ог пука остао је у Крагујевцу, XVIII-ти гардиски батаљон и цео VIII-ми пук остао је у Београду, то значи откинуто је шест батаљона од активне војске за „гарнизону службу,“ и тако данас имамо концентрисано свега:

а). На нишавско-моравском војишту:

31 батаљон пешадије
8 ескадрона у коњичкој бригади
5 „ „ дивизијске коњице
14 пољских батерија
3 брдске батерије
4 чете пионира

б). на тимочком војишту имамо:

6 батаљона пешадије.
2 пољске батерије
2 ескадрона и
1 чету пионира.

Свега дакле имамо 37 батаљона пешадије, и то не од хиљаду људи сваки, као што су бугарски, већ од 7-800 људи, 15 ескадрона коњице, од којих само оних 8 у бригади ваљају, 16 пољских и 3 брдске батерије и 5 чета пионира. То је све.

„Концентрација је довршена има већ месец дана. Шта смо радили ми за овај месец дана с војском? Чамили смо, и пустили смо да противник добије времена за тачно сазна-

вање колико нас где има. У рату веома много значи кад противник не зна где је војска концентрисана, и где ће бити напад. Овако Бугари су комотно могли сазнати и нашу намеру, и јачину наше војске на оба војишта, и својом вештом политиком за цело су употребили овај месец дана на спрему а ми смо тај месец изгубили, јер шта смо ми радили за то време? Да ли смо бар главнија места утврдили? Овде у Пироту лежало је од почетка око 3000 људи, у Нишу је до пре 2—3 дана било 20.000 људи, у Књажевцу и Зајечару лежи ево већ шест недеља око 6.000 људи. Све је то седело или се „зекцирало" али нигде није будаком ударило. На послетку, ако се и хтело да се војска боље извежба у „зекциру" зар се није могао позвати на копање други или трећи позив? Зар би нам шкодило нешто да смо за ово шест недеља утврдили Пирот, Плочу, Ниш, Зајечар, Бољевац, и Књажевац? Међутим чујем да су Бугари утврдили и она места, где нам се према нашој концентрацији не могу ни надати, а на Сливници су, како читам по бечким новинама подигли читаву Плевну.

„После, ***уредбом*** је утврђено да Главни Ђенералштаб образује са неким особљем Министарства Војног Врховну Команду. Међутим није тако учињено. Ако главни ђенералштаб није имао способних официра, онда их није требало тамо ни држати. Свакојако официри повучени са друге службе у Врховну Команду, не могу одговорити своме позиву, јер нису темељно проучавали околне земље, нити су имали потребе да размишљају о ратним и операционим плановима, који могу затребати у разним евентуалностима, а Главном је Ђенералштабу ***баш то*** служба у мирно доба. Даље је учињена погрешка што је војска ***сада*** реформирана, када се већ налазимо у очи рата. Оно истина ово реформирање одговара боље фактичном стању ствари, ***пошто резервисти првог позива, који нису служили у сталном кадру, нису никако ни позвати***, али ипак нове форме правиће, бојим се, у рату забуну.

„Напослетку ја мислим да нам је главна погрешка што смо сувише мало снаге мобилисали. У место прописних 60 батаљона активне војске, имамо на лицу, заједно с онима у гарнизонима свега 43. Што је то за један офанзивни рат па макар то било и противу Бугарске?

— Ама шта вам се то тако не допада у саставу Врховне Команде? — упитак ја и нехотице мало пикирано, јер на крај краја, и ја сам један начелник у њој.

Он се само насмеја па рече:

— Pardon, ја нисам мислио на састав стручних одељења у Врховној Команди, ако би се и ту могла учинити која скромна примедбица. Ја сам поглавито циљао на састав оперативног одељења.

— Па шта ви имате да замерите пуковнику Драгашевићу или потпуковнику Јоци Атанацковићу? Цео официрски кор рачуна их међу најспособније ђенералштабне официре Српске Војске.

— Немам ја ништа лично да замерим ни тој двојици ни трећем Јоци. који је шеф штаба Врховне Команде, али се инстинктивно бојим, да ће „те три Јоце“ постати фаталне нашој војсци.

На томе се растадосмо. Ја прогунђах са њим стари стих:

— О зависти, паклена кћери злобе! —

Пирот, 24. октобра 1885.

Сад је већ не само војска у очајању од ове неизвесности. него и ми у Врховном Штабу.

Шта се ово ради?!

Пре три дана заповест свима трупама да се построје на самој граници. Оне, које су зато имале на расположењу добре друмове, страдале су само од ружног времена, т. ј. страдали су им опанци, јер и то нисам знао, да сасвим нови опанци пропадају за један дан марша по блату!

Али моравска дивизија са њеним алпијским маршем? Она је имала да се пентра уза таке врлети, на којима пешаку треба два сахата да се попне само сто метара у висину. Ја како ли су тамо топове извлачили?

Па ипак су за 48 сахата савладали све тешкоће и Моравци су сад горе над Трном. Али кажу официри, који познају дотично парче наше границе, тамо горе је тако мало простора. да се ни она два пука што их Топаловић има са собом не могу тамо сместити, бар не на дуже време, него

мора прелазити границу. С тога је ваљда и наређено да Врховна Команда иде у Пирот. Министар нам при растанку рече да ће он с Краљем сутрадан такође овамо.

Они ка осташе још један дан у Нишу само за то што је Краљ имао да прими новог турског посланика *Зија-беја.*

Све једно, ми дођосмо одушевљено у Пирот, али ту нађосмо много узрока, који нам разладише одушевљење.

Пре свега Пирот изгледа горе, но што је био пре шест година, када га од Турака отесмо. Она велика трговачка варош, у којој су панађури по шест недеља трајали, у којој је била онако жива и разграната трговина, сада је, благодарећи бугарској „братској“ економној политици, једна мртва, прљава сиротињска варош, без калдрме, без осветљења, са развалинама старих кућа и са неколико недовршених или тек довршених модерних кућа, које подижу чиновници и други досељеници. Улице тесне, искривудане, пуне џомаба, блата и баруштине тако, да се ноћу апсолутно ни корака из куће крочити не може без фењера. Само име најлепшега краја у Пироту, који се зове „Тија Бара“, показује колико је у њему суво и здраво. У чаршији има много ћепенака онаквих какви су наши били у негдашњем Дорћолу и бит-пазару, али се бојим да ће и они остати пусти као оних „700 дућана“ јагодинских, јер једина радња, која је се одржала у Пироту то је израда ћилимова, која ће такође са свим пропасти, ако држава не учини ништа од своје стране да сачува ту дивну домаћу индустрију. Држава? Хм. Она је за цело ово време од како је Пирот наш, у њему свега направила један гвоздени мост преко Нишаве, и то је све. А шта је све пропало и срушено? Хајде да не говоримо о чесмама, које пресушују где год ми дођемо, хајде да не говоримо о џамијама и њиховим мунаретима, оне су подсећале на ропство Турцима итд. премда би се и оне данас могле лепо употребити, као што доказује једина џамија што се очувала, у којој је сад наш магацин брашна; али коме је сметала она живописна „сахат кула“, те је и она данас у развалинама? Онај који је обуставио рушење питао је Пироћане, за што хоће да сруше сахат-кулу? Рекоше му да би се за сам камен могло узети сто дуката. Шта они знају да се такав украс једне вароши не би могао назидати ни за 4—500 дуката? Страст за рушењем и развлачењем и ништа више...

зато нека најозбиљније врше службу своју и сваком приликом поучавају своје војнике дужностима, а нарочито кад их изводе на стражу, треба увек и свестрано да објасне службу стражарску, и увек им представе несрећне последице, које доноси неисправно вршење те службе. —

Ја управо не знам шта је већа срамота, да ли тај факт да „тако рећи *импровизоване* бугарске *трупе*“ (види претпис моравског дивизијара од 23-ег т. м. истом команданту I пука) *хватају наоружане патроле једне праве војске*, или ова наредба што је потекла услед тога догађаја? Мени се чини, да би *војничкије* било наредити, да се нико на граници, спрам непријатеља, не сме никада затећи без оружја у место саветовања да се „виче и бега,“ и да би доста било казати: кога год Бугари жива ухвате биће стрељан чим га врате, и ништа више.

Испрва нисам хтео никако да верујем у оваке отмице, али данас по подне добише овде два дивизијара шифрирану депешу од Министра Војног, да издаду заповест: да у будуће нико не иде без оружја, и ако би Бугари наше војнике хтели да ухвате, тада треба да се бране, *јер им је оружје зато и дато*. Наредити, да нико са Бугарима не разговара, а још мање да ко иде па састанак. — — —

Дакле нема сумње да је истина. . . . .

---

27. октобра 1885.

Командант моравске дивизије издао је под данашњим распис свима својим поткомандантима, у коме: У свези свог наређења од 15-ог ов. м. понавља раније издата наређења, да војници не воде никакав разговор са војницима и људима из Бугарске.[1]

Ово вреди и за официре и наше власти, па ма их отуда г.г.[2] официри на разговор звали или на састанак, пошто су наши односи са Бугарском прекинути.

Сем тога наредити, да нико без оружја не иде (Enfin!)

[1] О мај, као да су оне патроле и оне топџије ишле на разговор!

[2] Пред нашим официрима нема овога дуплог „г.г.“ Баш смо ти ми учтиви људи.

Позива г.г. команданте да овај распис саопште како г. г. официрима тако и војницима подручних им трупа. —

Изгледа, да се дивизијар зорли наљутио због оне отмице, јер је одмах за горњим расписом послао још један претпис:

Да се одмах изда налог свима стражарима, по караулама у домашају дотичне команде, да су они дужни сваког ***који би их напао***, оружјем одбити, као и да увек, кад патролирају дуж границе то чине са великом опрезом, како их бугарски стражари и војници не би могли изненађивати, а и да на сваког пуцају, који би из Бугарске прешао на наше земљиште, а не би хтео на позив стати и предати се, нарочито ако би то бугарски војници били.

Кад носе каква писма, нек иду даље од границе унутра, те да не би били нападнути, и ако би дошли у опасност да их Бугари могу ухватити, они увек да писма поцепају пре, него што би могли Бугарима шака допасти. — —

Истога дана поднео је командант I-ог пука рапорт своме команданту дивизије у коме вели, да је командантима батаљоним саопштио предње наређење. Наредио је да се војници учврсте што боље у стражарској као и патролској дужности.

Јуче, обилазећи линију Букова Глава — ђумрук, видео је како се осам коњаника бугарских спустише са виса Цветковог Гроба ка нашој граници, па затим окренуше ка ђумруку, куда је и он пошао био; дошав на ђумрук пође да види подигнуте стрељачке ровове, ***куда у тај мах projурише поред саме границе*** оних осам коњаника, између којих беше ***пет официра***, и одоше у правцу ка Гачину; не потраја неколико минута, кад у том правцу припуцаше до шест пушака; видео је затим исту ***гомилу*** како растурено јури у највећем трку ка клисури. — —

Пирот, 29. октобра 1885.

Данас је један дивизијар добио једно наопако „лично, поверљиво. службено“ у коме му Министар Војни ни мање ни више него каже да му је начелник округа крагујевачког саопштио овако ружну стварчицу:

Познати Ђурђе Ђуровић из Груже казао је начелнику *да у војсци*, која је на граници иза Пирота, ***постоји завера, да не ратује против Бугара, ако се нареди;*** ово му је, вели, причао поверљиво један коморџија који је носио трошак и ствари војницима. Коморџија вели да му је то казао неки војник из Јасенице или Лепенице, родом од прилике из Сипића или Трнаве, али му не зна имена.

Овај је војник поручио по коморџији, да се каже и војницима *другог* позива, ако буду позвати, да и они не ратују против Бугара. — Услед оваквог извешћа Министар Војни препоручује дивизијару да се увери о таквом стању, не предузимајући какво иследђење или испите над војницима. Овоме се може ући у траг и другим начином, а најбоље се даје закључити по духу, који влада међу њима, у погледу ратовања.

Што буде по овоме сазнао да одмах јави Министру. —

Само нам то фали!...

Ђавољи посао. Ако је то онај Ђурђе Ђуровић, који је био неколико пута скупштинар и жестоки опозиционар, тешко је замислити, а камо ли веровати, да је отишао у полицијске достављаче па да сад на суво измишља овакав гад, само да заради своју „плаћу“...

И са Власине лепа новост. Данас је командант I-ог пука поднео своме дивизијару извештај, по коме су Бугари синоћ између 9 и 10 сати, користећи се маглом ***изненадно напали на удвојене шиљбоке***, који су стајали испред ђумрука, ***исте ухватили и собом одвели.***

Шиљбоци су пуцали и патрола им је у помоћ притекла, но док је ова стигла, они су већ са она два војника умакли.

По трагу се види се да је било коњице и пешака и ови су прешли границу до 200 корака даље, па шиљбоцима из позадности дошли.

Опширнија извешћа поднеће сутра.

Наредио је да се место удвојених шиљбока постављају од сада одељења од 5—6 људи на згодним местима, јер осигурати се *правилном* предстражом, просто је *немогућно* на оволиком простору и овако испресецаном терену, који овај пук заузима, од Пачиног Гроба до ђумрука, од прилике три

сахата простора. Примећава се *да су Бугари од неколико дана постали просто безобразни* у непоштовању границе, а то је од времена од како су се ојачали, јер је дознао да имају поред трупа, за које је јавио, још доста велики број добровољаца, пешака и коњаника, а да је тако тврди то, што се патрола састоји из самих коњаника...

Чуда ради, да запишем како проводимо време из дана у дан у Пироту.

У 7 сахата изјутра смо будни, али како немамо никаква посла, јер су нам канцеларије, персонал и прибор још у Нишу, ми лежимо у кревету и читамо до 9 сахата.

Лежећи попијемо црну каву, коју ваља одмах платити, иначе неће Рабен да нам је пошље горе. Какви ли су то „пашажери“ одседали пре нас у овом „хотелу“?

Затим се обучемо, сиђемо доле у кавану, која је од зоре до мркле ноћи пуна пунцата официра, јер и они немају никаква посла, него или „политизарију“ или играју „фарбла“ у тешке паре. Један је од њих за ову недељу дана зарадио равно сто дуката на фарблу.

Доле попијемо још по једну црну каву или чашу вруће воде са румом и шећером, па се онда отвори разговор, који се последњих 8 дана, ама сваки дан, од речи до речи понавља, као арије каквога „веркла“.

— Има ли за данас какве заповести?

— Нема.

— Кад ли ће доћи Краљ?

— Нико не зна.

— Кад ли ће нам Министар послати наше канцеларије из Ниша да се бар штогод може радити?

— А ко ће то знати!

— Па знам, ал овако се ништа не ради? —

Свако само слеже раменима.

— Чује ли се што из Бугарске, шта ли они раде? —

— Утврђују се. Где су пре имали добровољце, сад имају стајаћу војску. У Драгоманском теснацу чекају нас са 20.000 стајаће војске, под командом самога кнеза.

— Не мари то ништа. Ми имамо два пут толико не-

шадије колико имају Бугари, а коњице и артиљерије ваљда и четири пута толико колико они.

— Јес, ама чим се пређе граница, настају такве стрмене голе стене, и тако несрећан терен, да се с артиљеријом и коњицом ни маћи не може. Ту једва пешак пролази.

— Није само то, него толико хиљада коња наших нема већ сада сена, а са самом зоби не могу коњи издржати више од неколико дана.

— Па као да свега тога није доста, не можемо да склонимо све трупе под кров. Сва су села већ препуна. Читава једна дивизија лежи нам под небом, јер не могу да кажем да је под ведрим небом.

— Господе Боже докле ли ће ова несносна неизвесност трајати?

— Највише два-три дана још. Конференција Великих Сила у Цариграду ради на врат на нос.

— То није истина, конференција се није још ни састала.

— Кажем ја вама да ћемо ми целу зиму овако провести?

— Вала, ако то буде, ја ћу се први убити! —

— Е, то ти је.

Сваког у Бога дана могао се тај исти разговор чути ма за којим столом у Рабеновој кавани.

Између 9 и 10 сахата оду људи сањћим у „своје канцеларије“ и нас двојица одемо у нашу. То је један мали собичак у тек озиданој, још не осушеној кућици, без фуруна. У соби је један црвен округао сто, и такве исте две столице то је намештај што нам га је кмет набавио реквизицијом из некакве механе. На столу грдна хрпа аката, које нам непрестано шаљу, како из Ниша тако и из свију команада, и по којима не можемо да радимо скоро ништа, јер не само што немамо нашега персонала, него немамо ни хартије ни воска, ни експедиционе књиге ни — страшно је рећи — деловодног протокола, а где може Србин да ради без деловодне нумере!... И те ће нумере ући у онај Лазин указ о укидању косовске неслоге итд. Али баш да смо све то собом донели, која вајда кад нема Министра односно шефа штаба Врховне Команде, да потпише? Цео нам се „рад“ састоји у томе да прочитамо целу пошту, да напишемо потребна решења, и да све гурнемо у један велики појас од хартије на коме пише ***„чека потпис г. Министра“***. А њега нема те,

нема... Нити нама поручује да се и ми вратимо, ако не мисли скоро долазити. Послаћу му данас Лазу у Ниш са свима актима, па нека тамо потпише. Лаза ће нам бар причати шта се то ради у Нишу.

Док се „канцеларијски посао" сврши већ је скоро подне.

Хајде у некакву шупу, собу, амурлук што ли је, где један маркетендер продаје пиво у флашама. Тај локал изгледа овако: У једној половини сандуци с пивом, некакво мало огњиште, неки судови, поњаве итд. У другој половини две прљаве даске на преврнутим празним сандуцима од пива. На тим клупама седе: ђенерал, други дивизијар, пуковници и пуно официра свију чинова, родова оружја и струка.

— Добројтро. Како је данас пиво?

— Кисело к'и јуче.

— Па што га пијете?

— До ђавола, да шта ћемо да радимо, ваљда нећемо љуштити ракију.

— Тако је. Чујете, дајте и мени једну флашу. —

— Одмах г. пуковник!

Отвара нову флашу и доноси. Кипи из боце као шампањ, најбољи знак да не ваља.

— Пхи, какво је ово гадно пиво! —

— Ама што не држите Вајфертово пиво? Зар не видите колико има муштерија? —

— Знам, г. ђенерал, али транспорт Вајфертовог пива кошта толико, да би ја морао флашу по динар продавати

— Пазите г. пуковниче, измастићете цео шињел. —

Окренемо се сви. Цео зид тапетован ужасно великим сланинама, које су поређане једна до друге.

Најзад ућуте сви. Сваки држи своју флашу у једној, а чашу у другој руци — јер нема стола, на који би се могло спустити. — Изгледамо као да бденишемо последњу ноћ код некаквог мртваца.

Пошто је попијено кисело пиво, онда се иде на главни посао дана, на ручак.

Ми идемо у „костирницу."

Ту морамо једно женско створење, које не смемо у лице погледати, јер изазива антиперисталтичка кретања, да титулишемо са „госпођо", само да добијемо ручка — толика је навала.

Јело по себи није рђаво.

Кад се и та народска ствар сврши, онда у квартир па спавај до 4 сахата.

У 5 сахата већ је мрак. Срећа те немамо куда да идемо јер се без фењера не би могло маћи.

До вечере читамо, чак и Жоржа Оне, што дочепамо.

У 7 сахати мора се на вечеру, макар да човек није гладан. То је дужност.

У 8 сахати претурила се та брига.

Ја и Лаза већ се спремамо за спавање.

На сокаку чује се труба. То штапс-трубач зове остале трубаче. Мало доцније оглашују сви трубачи да ваља лећи спавати.

Као добри војници ми смо већ у креветима, али иди ти заспи опет, кад си отоич устао. Удри читај, дебатуј, морално лумповање.

Кадшто се овај дневни ред измени у толико што добијемо „физиту“; какав рођак војник, или какав млад трговац из Београда у униформи редова, који тражи мало трошка у зајам, и ако је он у Београду богатији од нас двојице, али му ето ћаћа не шаље довољно трошка, или он сувише троши за једног редова....

Један пут нам је долазио и царско-краљевски потпуковник *Пинтер*. Чак и он је веровао да је акција „ante portas“ па је дојурио у Пирот, и ако није најбоље са здрављем. Он нам је математички доказао да смо толике згодне моменте за нашу акцију промашили, као да ми то и сами не знамо.

Пирот, 31. октобра 1885.

Гласови са Власине.

Ноћас сусрела се на Панчином Гробу наша патрола са бугарском, која опали из пушака на нашу, ова одговори тако исто и убије једног бугарског војника (милиционера).

Услед овога пуковар на Власини издао је диспозицију за случај узбуне; да забележимо из ње неколико врста:

На знак „узбуна“ који ће давати страже и пиљбоци, у случају непријатељског напада наређује следеће:

1, четврта чета I батаљона, која се налази на ђумруку,

заузеће одмах утврђени вис више ђумрука. Овој чети има одмах у помоћ притећи 4-та чета II-ог батаљона другог позиве, која је код цркве дислоцирана.

2, прва чета истог батаљона на раскршћу, има одмах посести утврђења подигнута на том месту.

3, трећа чета поменутог батаљона, која кантонује у махали Поповој и Стојковићевој има одмах заузети утврђења, која су подигнута на дугој њиви.

4, друга чета истог батаљона заузима Букову Главу.

5, трећи батаљон, као резерва долази позади Букове Главе. —

6, други батаљон групираће се са три чете на Панчином Гробу, а једна чета по ровинама.

7, остале три чете II-ог батаљона другог позива остају на својим местима под оружјем.

Овако распоређене трупе имају до крајности бранити своје положаје.

Свака чета треба да има увек уза се своју ручну муницију.

Командант биће са својим штабом на Буковој Глави и тамо треба слати извешћа.

Док се год не ступи у акцију, трупе се имају држати у одбранбеном положају.

Све коморе са прописном стражом, која има за сваки случај бити у приправности, одступају до места где је мунициона колона, Дамњанићевој махали.

Команданту I батаљона ставља се у дужност да посведневно одређује једну стражу од једног каплара и 1 редова војника за чување касе. Начелник ове страже има се на случај узбуне одмах благајнику пријавити.

Превијалиште за прву помоћ биће:

1, У Стојковићевој махали где је сада штаб III-ег батаљона под надзором санитетског мајора г. Јована Данића.

2. У Поповој махали више ћумрука. под надзором санитетског капетана г. Јована Китовића.

3. У Симоновој махали под надзором санитетског поручника г. Јована Маржика. — —

Данас по подне прешло је неколико бугарских коњаника близу ђумрука на наше земљиште и наиђоше на једну нашу јачу патролу, која опали из пушака. Том приликом

рањен је заједно с коњем, као што се дознаје пачелник среза трнског, који је био међу тим коњаницима, — —

Вечерас је командант моравске дивизије телеграфисао команданту I-ог пука на Власину: да није невероватно *да ће нас Бугари изненада напасти.* Према томе да предузима све нужне мере те да такав покушај достојно казни. Своје трупе поглавито тако да распореди како ће моћи сваки њин напад одбити, имајући концентрисану јачу снагу него они. У случају изненадног напада нека му је у првом реду главно да одбрани по нас најважнији положај на томе крају, а у случају да им напад одбије, слободно нека их гони и на њину земљу и нека поседне тамо важне тачке, са којих би им после сметао да га не могу понова нападати. Наређено је да му се из Врање упути још један батаљон другог позива: нека га употреби како за сходно нађе. Сутра ће му упутити једну брдску батерију, која ће препоћити у Црној Трави. Да спреми за њу храну и фураж.

Пошто Бугари сваким даном повређују нашу границу, и нападају војнике на нашем земљишту, то ни он не треба да је ни у колико уздржљив ни пажљив према њима, већ на сваки безобразлук и на сваку повреду треба одговорити онако како част и дужност војничка налаже.

На предстражној линији место удвојених шиљбока мртвих стража да употреби групе од десетине где за сходно нађе.

Ниш, 1. новембра 1885.

Драги куме,

„— — — — — — — — — — — само ако ја не умрем овде. У таком пак случају — у четвртак Спасовдан!

С каквим нестрпљењем ти чекаш кад ћу већ прећи на ствар, али ах, нећеш га шале ништа дознати. Да ми није рђаво могао бих се много шалити — али ми није до шале већ и с тога што је шаљиви материјал врло озбиљан. Чуј дакле у кратко: ***Нема још ништа, и не зна се још ништа.*** Синоћ је требала да дође судбоносна депеша, али је ето нема ни сад до подне. Овде су сви Министри дошли ***ноћас,*** али како веле због „неке ситне ствари.“ ***Јутрос*** их пак видим да се шетају сваки за се у својој кући — канцеларији, и тако као да се та „ситна ствар“ још није испилила.

Збиља нешто „врло важно.“ Јоца ми синоћ рече да је његов таст Др. Клинковски постао — начелник санитета у Министарству Унутрашњих Дела. Неке Министре је та вест сасвим *изненадила.*

Било како му драго, нека је са срећом. У колико смо ја и ти индиферентни, у толико ће Др. . . . . . . падокнадити својом диферентношћу, и чисто ми је жао кад помислим, колико би се он радовао и како би накривио оно „продужење празног простора“ што се простачки зове цилиндар.

Ушао сам у женска посла све с тога што ми није добро. — — — — —

Твој кум.“

Дакле из Ниша ни данас још никаквих новости осем фамилијарног аванзовања, које изненађује чак и поједине Министре.

Али на Власини се непрестано задевају. Као да ће овде да се нађе онај тако с муком тражени casus belli, неће бити нужно да уједурисавамо да „изгледа као да су нас Бугари напали.“

1-ог новембра у 7 сахати и 30 минута изјутра, када је патрола каплара Петра Јовановића од десет војника I чете I батаљона I-ог пука, осматрајући терен у свом рејону испред власинске махале „Скеле“, ушла у Букбар, опали један војник са бугарске стране своју пушку на нашу патролу. Каплар Петар одмах убије зато једног Бугарина. На то припуца више пушака са бугарске стране, и један њихов вод разаспе се у стрелце. Наша им је патрола одговарала ватром из пушака.

Чим је чуо паљбу командант пука пошаље наредбу четовођи 4-те чете II-ог батаљона другог позива Видосаву Илићу код цркве власинске, да један вод остави тамо, а са три вода да похита ђумруку власинском и да се стави под команду Андре Миливојевића командира 4 чете I батаљона. Но поменути четовођа није чекао никакву наредбу већ је одмах, чим је чуо прве пушке, кренуо са три вода ђумруку. „Од једног *простог* човека — вели дотични у својој релацији о радњи тога дана — ово је значајно и похвале достојно.“

Борба се прекинула после једног сахата.

Мртвих код нас није било, а рањени код I чете I батаљона један каплар лако и један редов тешко; овај је исте ноћи преминуо.

Код Бугара је било три мртва и четири рањена.

Али не потраја дуго а паљба се настави с истога места на коме је почела и пренесе се на Панчин Гроб.

Ево како је о тој борби јавио командант I-ог пука своме команданту дивизије:

„Јутрос у 7 сахати и 30 минута отпочели су Бугари борбу, која још траје без топова, на раскршћу између Панчиног Гроба, Букове Главе и Ђумрука.

„Борба паљбом трајала је цео дан са разним прекидима и разном жестином. Рањених и мртвих није код нас ***више*** било, а код Бугара не зна се.“

Ово је депеша од $11^1/_2$ сахати у подне.

У 4 сах. по подне послао је Дивизијару оваку депешу:

„Пушкарање траје једнако. Два војника рањена. Од бугарских има мртвих и рањених; колико, не зна се. По чувењу Бугари су добили артиљерије, но данас није радила. ***Молим за поткрепљење што пре***, простор осигурања велики, трупа мала, како за офанзиву тако и за дефанзиву. Извешће послаћу поштом.“

На ове две депеше дивизијар му је одговорио:

„Ваши данашњи телеграми о борби одвећ су кратки, нити се из њих види, да ли су Бугари из својих положаја излазили и вас нападали, и са коликом одприлике силом? Други пут опширније јављајте јер је то врло важно.“

„Известите ме одмах кад вам стигне батерија и батаљон.“

Овај батаљон беше већ ***пети*** у трупи г. Гајиновића. Кад му стигне и он, и батерија, онда ваљда неће опет молити за поткрепљење „што пре“ — против три батаљона бугарске милиције и нешто добровољаца....

(Доцније додато).

Да видимо како је с бугарске стране представљен овај напад бугарских трупа 1-ог новембра 1885:

„Још пре објаве рата — вели Бендерев [1] — догађали су се разни „инциденти“, које је на вештачки начин изазивала српска влада. Један од њих, на десном крилном одреду

[1] Бендеревъ „Сербско-Болгарская война“, стр. 137.

Моравске дивизије претворио се у право „сражениje", које је послужило Србима као повод да отпочну ратну акцију. У осталом овога пута, ***за овај крвави сукоб нису били криви само Срби.***

„Командант Изворског одреда капетан Филипов, коме се већ беху досадиле посведневне повреде границе од стране Срба, одлучи да од 60 људи, који су се сами јавили зато, направи ***заседу*** спрам главне српске позиције на Буковој Глави, код селанцета Скеле, које је саставни део села Власине. Ваља нам приметити да су дан раније, т. ј. ноћу између 30-ог и 31-ог октобра, Срби власинског одреда напали на пограничну стражу капетана Филипова у којој је било 5 људи. Двојицу су убили, а тројицу су заробили. Зато је капетан Филипов и наместио ону заседу да дочека партију српску која би опет прешла границу. Ноћу између 31-ог октобра и 1-ог новембра, оних 60 људи који су се сами јавили (охотники) заузеше одређено им место за заседу, непримећени од непријатеља, али кад је свануло 1-ог новембра Срби их видеше и нападоше на њих. Напад је извршила 4 чета II пука другог позива. Пушкарање је трајало читав сахат. Бугари су имали једног мртвог а Срби два рањеника.

„Бугари одступише и пуцање престаде, али не за дуго. У 7½ часова отворише Срби ватру против главне бугарске позиције и пођоше напред противу оба крила те позиције, али их бугарска ватра задржа. Пушкарање је трајало са прекидима до 5 часова у вече. Од Бугара погибоше још двојица а петоро их је рањено.

„Због ове борбе, за коју је Српска Влада окривила Бугаре, Министарски Савет, који се састао у Нишу 1-ог новембра, одлучио је да се огласи рат, и известио је Бугарску Владу и Велике Државе да ратну акцију, коју су Бугари тога дана предузели сматра као изазивање с бугарске стране, које прима. Рат беше службено објављен за 2-ги новембар у 6 часова изјутра, када је Српска Војска имала прећи границу бугарску." — — —

Пре него што пођемо даље, да видимо како су биле, овога дана, распоређене остале трупе Моравске активне Дивизије. —

На Дешчаном кладенцу био је XIV-ти активни пук и

то: III-ћи батаљон на предстражи, имајући један вод на Преслапу, један на Барносу, два вода распоређена на Штрбом Камену, Раскршћу и Равништу. Једна чета на ђумруку, једна чета на Батов-делу, а једна распоређена на више малих стража на Батов-делу, Праски (или Пресеки?), Здравчевом Камену, Црном Врху и левом окомку Црног Врха. Други батаљон имао је једну чету на Равништу у логору, другу на М. Ракити, а две чете испод М. Раките у логору са два брдска топа друге батерије. Од првог батаљона једна чета беше подељена: два вода испред Самара а друга два за заштиту друге брдске полубатерије на вису Самару; једна чета као прихватница на превоју између Самара и Батовдела две чете у резерви између оба Самара. Трећа пољска батерија тимочког артиљеријског пука на Самару.

Све ове трупе биле су под командом потпуковника Љуб. Бајаловића, команданта XIV активног пука, који је са својим штабом био на Самару.

Позади Самара налазио се у логору и моравски активни ескадрон.

Код Калнског Хана: Други активни пешадијски пук у логору;

I-ва позадна 9-см батерија.

Штаб тимочког артиљеријског пука.

Пионирска чета.

Санитетска чета.

Штаб команданта дивизије.

У *Раховом Хану* прва, у *Глибљу* друга пољска болница моравске дивизије.

У *Орах-Хану* енжењерски депо.

У *Власотинцима* возарски пук и профијантска колона.

Муницијске колоне први степен позади Тулбе а остатак у *Свођу*. — — —

VII

Дипломатски преговори до објаве рата.

Да се вратимо дипломатским преговорима те да видимо докле се са њима дошло до краја октобра.

„Источна је Румелија — казао је тадашњи Турски Министар Спољних Послова Саид-паша г. Стојану Новаковићу — парче коже одсечено с леђа Турске. Пошто је то парче једанпут одвојено, оно се више на пређашње своје место прилепити ни онде зарасти не може.“ [1]

Да је жовијални Саид-паша доцније, кад сам ја као Посланик у Цариграду имао задовољство да слушам његове досетке у његовом конаку на Нишан-ташу, тај виц и мени казао, ја бих му одговорио да одвојено парче коже *може* да зарасте на истоме месту, са кога је одсечено, само ако се та операција (трансплантација) изврши *одмах* и ако оператор зна свој занат, као што га зна фон дер Голц паша, који је ту операцију благовремено предложио.

На то би ми Саид-паша сигурно казао да се та операција није могла предузети зато што је Амбасадор Русије Александар Ивановић Нелидов, одмах после извршеног преврата у Пловдиву казао тако, да цео Цариград чује: „Ако Турска пошље своју војску у Источну Румелију, Отоманско је Царство пропало.“ А онда, у септембру 1885, ни један крштен човек па ни Муслиманин није ни слутио да ће икада чути за Мугден и Цушиму, онда је Турска сувише добро памтила Једрене и Сан-Стевано.

[1] *Стојан Новаковић,* Бугарско-Српски Рат и оновремене кризе 1885—1886, мемоарски листићи. Напосе (штампано) из Чупићеве Годишњице XXV, стр. 10.

16-ог септембра касно у ноћ телеграфише наш Посланик у Цариграду Јеврем Грујић своме шефу Милутину Гарашанину да су готово све Силе примиле предлог Русије: да се Источно-Румелијски заплет преда на расправу конференцији Посланика њихових у Цариграду.

23. септембра Јеврем Грујић већ може да јави своме шефу да конференција не одобрава никакву активну интервенцију Турске у Источној Румелији, и да ће тражити начина да *формално* одржи status quo, на прилику постављањем Кнеза Бугарског за губернатора Источне Румелије са одржањем свију обавеза према Султану и Порти од стране Источне Румелије.[1]

24-ог септембра, одмах после Скупштине у Нишу, Турски Министар Иностраних Дела питао је Јеврема Грујића против кога је мобилизација у Србији, желећи да Турску обезбеди од сваког изненађења. Влада Српска у Београду учинила је 2-ог октобра новоме Турском Посланику Зија-беју изјаву (која је саопштена и нашем Посланику у Цариграду): да Влада Српска жели повраћај и утврђење Султановог ауторитета на Балкану; да жели да Султан ни на што друго не пристане него на status quo ante pur et simple; да ће Влада Српска, у случају војне акције противу васала, не само остати неутрална, него чак, ако сежели, да неће одрећи ни своју кооперацију. Овим је дакле изведено на чисто да Србија не мисли ништа чинити против Турске, да се шта више дигла у *њену заштиту* и да је сва акција наперена против Бугарске.

6-ог октобра позвао је Турски Министар Спољних Послова Јеврема Грујића и саопштио му: да се не заборави *да је Бугарска отоманско земљиште.* То му је поновио и у опширнијем разговору 8-ог октобра с тим објашњењем да се жели *радња у интересу мира*, сагласна с радњом Великих Сила. 9-ог октобра казао му је да би српско прелажење бугарске границе војском парализало труд Порте и Великих Сила за мирно решење румелијскога питања. Турска није примала помоћ Србије ни у каквом облику![2]

Кад је свршен рад Народне Скупштине у Нишу није

[1] Ст. Новаковић, l. c. стр. 11.

[1] Ст. Новаковић, l. c. стр. 13 и 13.

се још знало ни куда ће Србија ни да ће она у рат баш на Бугарску.

„У нас, у публици — вели г. Ст. Новаковић [1] — па и међу главним људима једнако се мислило, да је у изгледу некакав нов размештај интереса на Балканском Полуострву, и да спрам њих треба узети у најозбиљнији обзир животне интересе Србије. Непрестано је ширим круговима изгледало да се оружје може окренути и на Бугарску и на неког другог. Краљ је волео да своју политику, одавно јасно смишљену, огрће пред публиком неким плаштем неизвесности и тајанствености. Као да се бојао неке сметње, ако би своју акцију износио онакву каква је била у његовој глави.“

„Ово се може посведочити једним разговором од 23. септембра у Нишу у шетњи па улици међу М. С. Пироћанцем и М. Гарашанином и предамном.

— Милутине — рећи ће Пироћанац Гарашанину — ви као да сте одлучили да улазите у рат! Тако ја ценим по свему што је сад па Скупштини урађено.

— Ми се само спремамо да смо готови на сваки случај — одговори Гарашанин.

— Не знам — рече Пироћанац — мени се чини да је то одлучено. Али немој заборавити један искрен савет. Ви немате овде међу људима никога, који зна шта је рат и који би војевањем знао управљати. Што не зовете барем Ђ. Хорватовића? Јеси чуо, Милутине? Немој се шалити да се упустиш у рат без Ђ. Хорватовића! —

Ова је опомена имала па ме силан утисак. Учинила ми се као пророштво и као зла слутња. Тога ради памтим разговор као да сам га слушао јуче. — —“

Ми не знамо зашто Милутин Гарашанин није послушао овај савет М. С. Пироћанца. али ћемо доцније, кад је ипак позват Ђ. Хорватовић, видети из једног писма Краља Милана Краљици Наталији, какво је било Краљево интимно мишљење о Ђури Хорватовићу, и онда ће се разумети за што је овај тако доцкан позват војсци.

Да видимо сад како се у расправи г. Слободана Јовановића казује овај период дипломатских преговора:

[1] l. c. стр. 15 и 16.

Док се Аустрија споразумевала са Немачком и Русијом о накнади Србији, дотле је Турска довела из Мале Азије велики број трупа у своје европске провинције. Надајући се да ће Аустрија успети са својим предлогом, Српска Влада обећала је Великим Силама да неће ступати у акцију докле буду трајала њихова саветовања о румелијском питању,[1] али пошто је она била тврдо решена да ратује с Бугарском[2] то је за сваки случај спремила још један casus belli. Крајем септембра почела се Српска Влада жалити како српски емигранти, који су после Зајечарске Буне пребегли у Бугарску (1883), спремају нову буну у Србији а Бугарска Влада не предузима ништа да их у томе спречи. Бугарска Влада није порила да српски емигранти одиста спремају нову буну у Србији, признавала је да су Никола Пашић и војвода Пеко Павловић хтели да дигну буну, али је доказивала да их је она, чим је зато сазнала, одмах интернирала.[3] Српска Влада је на то одговарала да г. Пашић и његов црногорски колега ***нису*** интернирани, да се они крећу слободно дуж српске границе па да шта више и на српско земљиште прелазе. У два три маха биле су се јавиле у врањском и црноречком округу чете српских емиграната и Црногораца, које су се сударите са нашом жандармеријом. Један од ових судара на граници књажевачког округа био је толико озбиљан да се окружном начелнику Панти Книћанину учинило да је жандармерија којом је он располагао недовољна да сузбије бунтовничке чете, па је затражио војску, и као што смо напред[4] видели пуковник Ђукнић отишао је са трупом из Ниша у Књажевац. Осем тога била је ухваћена и једна ***Пашићева йрокламација***, којом се народ позивао на буну.[5]

Бугарска Влада порицала је просто да су икакве бунтовничке чете прелазиле из Бугарске у Србију, а што се тиче Пашићеве прокламације, њу није порицала, али је тврдила да тај документ није наштампан у Бугарској већ

[1] Плава књига, I бр. 208. Цитат Слободана Јовановића l. c. стр. 88.

[2] Види напред у другом одељку записник Вукашина Петровића.

[3] Плава књига I, бр. 152. Цитат Слободана Јовановића l. c. стр. 89.

[4] у првом одељку ове књиге.

[5] Жута књига, бр. 124. Цитат [illegible] на Јовановића l. c. стр. 89.

на српском земљишту.[1] Колико је обоје било истина види се из извештаја Францускоr Конзула у Софији његовој влади, да му је бугарски Министар Спољних Послова Цанов рекао, да ће Бугарска Влада, ако се Срби не смире, бацити у Србију српске емигранте.[2] Па ипак је Бугарска Влада имала образа још тврдити да Српска Влада покушава изазвати буну у Трнском округу, и ако је цео свет знао да ми нисмо имали на расположењу никаквих бугарских емиграната са којима бисмо тако што могли покушати.

Енглеска је у овом тренутку саветовала Кнезу Александру да се објасни непосредно са Краљем Миланом. Кнез је хтео послушати овај савет, али његови су Министри били противни, јер би се то могло тумачити као да се Срби и Бугари договарају о каквој заједничкој радњи у Македонији, а Бугарској Влади је требао опроштај Порте за оно што је урадила у Источној Румелији. Међутим како је Енглески Посланик већ био јавио и у Београду за савет који је његова Влада дала Бугарском Кнезу, Министри пристадоше да Кнез сам, без према премапотписа Каравеловљевог, напише Краљу писмо без икаквог политичког значаја[3] и да се то писмо најпре покаже Турскоме комесару у Софији Нихад-паши.[4]

Краљ Милан је отвореном депешом јавио Кнезу Александру да не може примити Грекова, који му је имао донети то писмо[5], а гроф Кевенхилер је рекао, како је Краљ Милан био доведен у врло незгодан положај, „јер је знао да, ако садржина Кнежевога писма није одобрена Министрима Његове Светлости, онда би они могли не признати преговоре, који би се на основу тога писма водили“[6]. Српска Влада имала је још један разлог за овај поступак, јер је она, чим је видела да неће бити ништа од заузимања Аустрије да изради Србији „накнаду“, дала изјавити на Порти да ће Ср-

[1] Плава књига I, бр. 279. Цитат Слободана Јовановића, l. c. стр. 89.

[2] Жута књига бр. 112. Цитат Слободана Јовановића l. c. стр. 90.

[3] Плава књига, I, бр. 396. Цитат Слободана Јовановића l. c. стр. 91.

[4] Што је и учињено. Drandar, Evénements Politiques en Bulgarie, стр. 148—149. Цитат Слободана Јовановића l. c. стр. 91.

[5] Плава књига I, бр. 287.

[6] Плава књига I, бр. 395. Цитат Слоб. Јов. l. c. стр. 92.

бија остати неутрална ако Турска уђе с војском у Источну Румелију, па чак је наговестила да не би одрекли ни војну помоћ Турској, ако би је ова затражила. То је била дискретна понуда за савез са бољим изгледом за „накнаду.“ И усред тога посла долази мисија Грековљева. За неколико „братских“ фраза није се могло жртвовати пријатељство Турске. Да би се ово осигурало, Српска Влада саопштила је Порти [1] да Србија, стојећи на земљишту Берлинског Уговора, неће да преговара с Бугарским Кнезом, јер би такви преговори вероватно били управљени противу целокупности Турске, што се такође не би слагало с одредбама Берлинског Уговора.

На ову нашу оптужбу Бугарска је Влада штампала Кнежево писмо, које беше одиста без значаја.

Сад су Велике Силе упутиле Српској Влади онакву исту изјаву, као раније Турској и Бугарској, у којој су захтевале да се одржи мир на Балкану [2]. Гарашанин је одговорио једном нотом пуном „празних фраза, којих је он увек у приправности имао, а које су му овог пута биле добро дошле“ вели г. Слободан Јовановић [3].

Четири дана после ове ноте Краљ Милан је рекао Турском Посланику: „Ако српски војник ма само један, ма само половина од војника, буде рањен или убијен [4], моја властита част биће тиме толико повређена да ћу морати, без даљег оклевања, ударити на бугарске трупе“. [5]

Одмах после овога кренута је Врховна Команда из Ниша у Пирот и отпуштен је онај налог о „препаду, који је ваљало удесити тако као да смо ми нападнути“. [6] Наша војска имала је да пређе бугарску границу још 23 октобра. На један пут се стало. Зашто?

Ево како г. Слободан Јовановић одговара на то питање:

„Због тога *што нас је у последњем тренутку Аустрија зауставила.* [7] Наша је војска имала да пређе границу 23.

---

[1] А и европској штампи као што смо напред видели,

[2] Плава књига, I, бр. 359. цитат Слободана Јовановића.

[3] l. c. стр. 95.

[4] а наше су војске стајале на пушкомет једна од друге, као што смо напред видели.

[5] Плава књига I, бр. 377 цитат Слободана Јовановића l. c. стр. 96

[6] види одељак VI ове књиге.

[7] Плава књига, I, бр. 391.

октобра а конференција Великих Сила имала је да се састане у Цариграду 24-ог истог месеца. Аустрија је употребила ту околност као разлог да не ступамо још у акцију, она нам је *морала (?)* рећи „Кад сте већ чекали до конференције, чекајте још мало да видите шта ће конференција урадити.“ Наравно Аустрија није *могла* додати „„Може бити конференција ће вам досудити накнаду““ али у место тога *могла* је додати ово: „„Може бити конференција ће повратити status quo, и ви онда нећете имати никаквог разлога да ратујете с Бугарском.““ Ето зашто наш рат с Бугарима није почео још 23 октобра.[1]

Г. Ст. Новаковић о томе питању вели (l. c. стр. 26 и 27):

„Барон Каличе уверавао је Српског Посланика Јеврема Грујића, како би прелазак Српске Војске преко Бугарске границе била „највећа и најопаснија погрешка јер би тако Србија изгубила користи, које би имала, ако би мирно сачекала резултат конференције; да би тиме Србија узела одговорност и за проливања крви; да би се онда сав свет окренуо против Србије; *да би*, по његовом знању *Турска војска одмах напала на Србију* и да ни једна Сила не би онда могла Србију заступати“[2] — —

Конференција амбасадора Великих Сила састала се у Цариграду 24 октобра, и решила је да Порта формулише свој предлог, јер је њеном иницијативом конференција и сазвана. На трећем састанку Порта је поднела свој предлог. Овај се састојао из два дела. У првоме се утврђивало 1. Да се Порта не може обвезивати ни на какве нове жртве, ни материјалне ни територијалне. 2. Да, пошто се поврати ред у Румелији, она сме, по праву које јој даје Берлински Уговор, заузети Балкан. 3. Да треба тако решити румелијско питање, како суседне државе не би имале повода упасти у њено земљиште. У другом делу Порта је предлагала: Да према Кнезу Александру, ако се повуче с војском из Румелије, треба бити милостив. 2. Да се за Румелију постави нов генерални гувернер и 3. Да се размисли о томе на који би се начин могао Кнез Александар склонити да изађе из Румелије.

---

2 l. c. стр. 97.

3 Депеша Грујићева Гарашанину од 28 октобра у по ноћи.

Први део Портиног предлога примљен је као проста изјава жеља, готово без дискусије. *Нелидов* је нашао, да се суседи, о којима се помиње у 3-ој тачци, не морају ни питати за мишљење. Сер В. Вајт нашао је да Велике Силе нису дужне водити рачуна о државама које нису потписале Берлински Уговор. Аустријски амбасадор признавао је, да балканске државе ***немају права*** да се мешају у румелијско питање, али пошто оне de facto показују намеру да се у то питање умешају, то би требало њихово мешање узети у обзир као један факт.

За други део Портиног предлога конференција је нашла да је сувише неодређен, и тек што турски заступник признаде да би га ваљало прецизирати, сер В. Вајт изјави како се „Краљичина Влада нада да ће Велике Силе прихватити њену жељу да конференција пре свега нареди озбиљан извиђај о стању ствари у Румелији.“

Порта је ту жељу обухватила својим „прецизнијим“ предлогом: да се прво Кнез Александар позове да изађе из Румелије преко нарочитог изасланика, који би му од стране Султана и Великих Сила предао писмен позив. Пошто би се на тај начин повратио status quo, Порта би споразумно са Силама наименовала једну мешовиту комисију, која би према извештају турских власти у Румелији поднела предлог о изменама у органском статуту те области.

Овај предлог остао је у потпуној супротности с енглеским предлогом, који је ишао на то да се пре свега саслушају народне жеље у Румелији а не турских власти.

Русија, Немачка, Аустрија и Италија примиле су у начелу Портин предлог. Маркиз Ноаљ покушао је да сложи Портин предлог и онај Енглески и предложио је да извиђај иде ***упоредо*** са повраћањем реда. Амбасадори изјавише да ће овај предлог саопштити својим владама и тражити од њих упутства. Беше јасно да је главна тешкоћа: Како да се уклони Кнез Александар из Румелије? Нико није хтео да га уклони турска војска. Остајаше морални притисак ***свију*** Великих Сила. Али Енглеска није на то пристајала, јер би се то свршило падом Кнежевим, а то би била победа руског утицаја у Бугарској. Наравно да Енглеска није могла казати тај разлог тражила најпре извиђај.

У томе тре конференција дошла у ћорсо-

как из кога не беше излаза, Србија је 2-ог новембра огласила рат Бугарској. Питање о изласку Кнеза Александра из Румелије беше решено. Он се одмах с војском крену из Румелије на српско-бугарску границу, уклањајући се из Румелије на начин за њега најчаснији. [1]

Па кад смо, 23 октобра, пристали да чекамо на решење цариградске конференције, зашто пре тога решења и усред њенога рада огласисмо рат?

Да нас није Аустрија, која нас је 23 октобра задржала, сада после недељу дана *гурала* -у тај рат? Није. Напротив као што смо видели, 28 октобра барон Каличе врло оштро опомиње нашег цариградског посланика Јеврема Грујића да ће Србија изгубити симпатије Европе, ако прекине мир баш у сред рада конференције. Па не само то него 31-ог октобра Јеврем Грујић телеграфише Гарашанину да му је барон Каличе саопштио „да су турски пуномоћници на конференцији предложили да се Бугарском Кнезу пошље позив да са својом војском остави Румелију, а да се пошље ванредни Царски Комесар, који ће примити управу Источне Румелије. Енглеска и Француска су примиле предлог да га саопште својим владама. У изглед је била стављена и исправка Румелијског Статута. Барон Каличе је овом саопштењу додао: како и по свршетку конференције остају Велике Силе, а мимо њих три снажне Царевине, које ће с конференцијом или без конференције ***натерати*** Турску да поврати status quo ante. Барон Каличе је напоменуо како би по Србију ***опасно било***, да својим прелазом у Бугарску стави сметњу тврдој и сложној вољи трију Царевина да мирним средствима поврате status quo ante. Истом депешом од 31 октобра којом је Јеврем Грујић јавио ове ствари Милутину Гарашанину, доставио му је и то, како је барон Каличе ***претио Порти*** губитак права, која јој даје Берлински Уговор, ако не приопе да успостави наређења тог Уговора“. [2]

Г. Слободан Јовановић вели да тај корак барона Каличе не доказује ништа, из овог разлога „Грујић није био човек од поверења Гарашаниновог Министарства; барон Каличе *морао* је то знати боље него ма ко други, и с тога му

[1] Слободан Јовановић I. с. стр. 100--110.

[2] Стојан Новаковић, I, с. стр. 27.

је *вероватно* говорио само *званично* гледиште аустриске дипломатије а не њене интимне мисли.“

Пре свега барон Каличе није *морао* знати оно, што су Београчићи веровали т. ј. да Јеврем Грујић није човек од поверења Гарашаниновог, али је знао да ниједна влада не би у таквом тренутку држала за свог посланика и то баш у Цариграду човека, у кога не би имала вере, а друго за Српску Владу беше у том тренутку далеко важније *званично* мишљење Аустрије него њене интимне мисли, баш да су ове биле друкчије, и да су испод руке достављене Српској Влади. Али не само да наш аутор за дипломатску историју овог рата не помиње да је било каквих интимних дошаптавања, него он напротив мора да одмах призна ово:

„Тог истог дана, кад је барон Каличе тако *плашио* Грујића, лорд Солзбери је учинио питање аустриском амбасадору у Лондону, да ли би конференција могла настати у Београду и у Софији да се две војске, српска и бугарска, повуку од границе, како не би биле једна с другом у опасној близини. Он је с разлогом тврдио да је незгодно да се такве војне демонстрације, као што је прикупљање српске и бугарске војске на граници, дешавају баш онда кад Велике Силе већају у Цариграду о одржању мира на Балкану.[1] Одговор на то питање гласио је дословце: „Графу Калнокију изгледа да се о једновременом разоружању Србије и Бугарске не може говорити због тога, што те две земље нису у истом положају. Србија би се с разлогом могла позвати на факт да ју је Бугарска својом војном акцијом[2] принудила да се и она наоружа. Поред најбоље воље, Краљу Милану било би немогућно да, без опасности за свој престо, обезоружа Србију, пре него се Бугарска обезоружа, или чак и и једновремено с њом.“

У овом одговору грофа Калнокија историк, који би проучавао дипломатску историју овога рата без намере да у њој нађе доказа за једну врло популарну али неосновану легенду, т. ј. да нас је Аустрија гурала у овај рат, нашао би само доказа за пријатељство Аустрије према Србији — а

[1] Плава књига I, бр. 405.

[2] овде наш аутор ставља питање (?) као да шиљање целе кнежевско-бугарске војске у Румелију није никаква војна акција.

наш. аутор се ишчуђава да је Калнокију требало пет дана за овај одговор и ишчуђава се што он у том одговору говори о разсружању докле је лорд Солзбери говорио само о повлачењу обојих војсака од границе.

А ево како се Посланику Србије говорило у *Берлину*: „Наш је интерес да подржавамо Аустрију у балканским питањима, а интерес је Аустрије да подржава Краља Милана;[1] према томе ми не можемо сметати Краљу Милану да предузме оно што му, по његовом схватању, налаже данашња политичка ситуација. Међутим он нека измери добро шта је за њега мање штетно, или да распусти војску не добив ништа, или да уђе у рат с Бугарима. ***Нека само зна да му без тога неће ништа дати.***[2] У сваком случају Краљ Милан може рачунати на пријатељску неутралност Немачке и Аустрије. Што се тиче Русије и Турске, и те ће две државе остати неутралне, прва зато што нема рачуна да притиче у помоћ Кнезу Александру, друга зато што не сме због Грчке кретати војску из Македоније.“

Из овакве поруке, која нам је слата из *Берлина*, а нарочито из оних речи које смо ми подвукли, други би можда извео да нас је *Немачка* и ако не директно опет окуражавала да уђемо у акцију „јер без тога нам неће нико ништа дати“ а наш аутор је извео ово:

„Очевидно је, дакле, да нас је *Аустрија*, у времену од 23. октобра до 2-ог новембра оставила саме себи, пуштајући нас да предузмемо оно што мислимо да нам је у интересу предузети.[3]

Али онда како се то слаже са оном претњом барона Калича Јеврему Грујићу да ћемо изгубити све симпатије Европе, ако загазимо у тај рат?

Осећајући и сам да у свему досадашњем има много противуречности, наш аутор покушава да их објасни једном претпоставком, ево каквом:

„Задржавајући нас од ступања у акцију пред састанак

1 Наравно, јер је имала са Србијом војну конвенцију.

2 А напред смо видели да је гроф Калноки казао Министру Краља Милана сасвим обратно: ако не уђемо у рат можда ћемо добити Трн и Брезник, али ако заратимо, нећемо добити ништа, макар победили Бугаре.

3 Слободан Јовановић l. c. стр. 113.

конференције, Аустрија је могла имати наду да ће конференција учинити *ма привидно* нешто за васпостављање status quo и *тако задовољити* Србију, или бар лишити је сваког формалног повода да протестује. Али, кад се конференција састала, Аустрији је постало јасно као и целом свету, да се, због отпора Енглеске, неће моћи за васпостављење status quo ништа ни привидно учинити, и да ће се конференција јамачно растурити, остављајући у Румелији стање створено Пловдивским превратом. После таког фијаска конференције Аустрија није имала моралне могућности да нас више уздржава. Она нам је *могла*, после Пловдивског Преврата рећи: не предузимајте ништа, јер ћу вам ја дипломатским путем израдити накнаду. Она је *могла* пред састанак конференције рећи: Не предузимајте ништа, јер ће конференција васпоставити status quo. Али кад се обелоданило да конференција, због несугласности Великих Сила, није у стању васпоставити status quo, Аустрија нам *није могла рећи:* не предузимајте ништа, и ако је вероватно да се од конференције немате чему надати. Кад већ сама није била кадра да нам помогне, најмање што је за нас још могла учинити то је не сметати нам да сами себи помогнемо. Ето како би се, по нашој претпоставци, објашњавало зашто нас је, од извесног тренутка, Аустрија пустила да покушавамо створити свршени чин у своју корист, који би Велике Силе морале признати, пошто су се показале немоћне да потру онај други свршени чин, који су Бугари били створили у Румелији." [1]

Међутим цела ова претпоставка шта је све Аустрија „могла" а шта нам је „морала" рећи не слаже се са фактом, да нас је Аустрија за цело време ових дипломатских преговора *одвраћала* од акције, да је *гроф Калноки*, још док је веровао да ће моћи за Србију израдити неку накнаду *најенергичније уверавао* Српскога Министра Вукашина Петровића да Србија неће добити *ништа*, ако загази у рат с Бугарском, па макар у том рату победила, а да је за време саме конференције у Цариграду, барон Каличе, чим је видео, каква су права расположења Великих Сила, дакле на неколико дана пред наш оглас рата, говорио „званично" мишљење аустријске дипломатије, кад је Посланика Србије

[1] Слободан Јовановић l. c. стр. 113 и 114.

Јеврема Грујића уверавао да ће Србија, ако угази у тај рат, изгубити све симпатије Европе, а без ових беше јасно да нећемо добити ништа макар прегазили целу Бугарску. Ово није било само „плашење“.

При свем том наш историк наставља овако:

„Пошто је прећутно добила ***допуштење од Аустрије*** и од Немачке ***за рат***, Србија је имала још да прогласи рат, а проглас рата није био више за њу лака ствар. Пошто је ***прво*** изјавила да ***до свршетка*** конференције неће ратовати с Бугарском због румелијског питања, Србија је била од другог једног питања, од питања емигрантског, створила casus belli, да би и пре свршетка конференције могла ратовати с Бугарском. Али у последњем тренутку, кад је већ требало да њена војска пређе границу, она је ***одлучила*** да и односно тога питања чека свршетак конференције. Тиме је она ***сасвим везала себи руке наспрам Бугарске.*** Пре свршетка конференције она је могла с њом ратовати само још тако, ако би Бугарска на њу напала. То пак Бугарска се добро чувала да не учини. И тако одлучив се на рат пре свршетка конференције, наша је влада имала пред собом тежак задатак да докаже Европи, како је Србија нападнута од Бугарске, која се у том тренутку ничег није тако бојала као да Србија њу не нападне.“ [1]

Да нам Аустрија није ни прећутно дала допуштење за рат, то после свега изложеног не морамо доказивати. Ровење Николе Пашића, Пека Павловића и осталих српских емиграната у Бугарској противу законитог стања у Србији развило се ***пре*** револуције у Пловдиву, као што доказује факт да је пуковник Ђукић морао са трупом да крене из Ниша за Књажевац ***пре*** него што је наређена мобилизација српске активне војске због Преврата Пловдивског, дакле још кад Србији није требао никакав casus belli. Наш аутор не наводи никакав доказ да је српска влада ***одлучила*** да и односно емигрантског питања чека свршетак конференције, и ако ова није са тим питањем имала никакве везе. Према томе Србија није ни у колико а камо ли „са свим“ везала себи руке наспрам Бугарске. Колико се ова опет чувала и бојала, то доказују догађаји на Власини, који су опи-

[1] Слободан Јовановић l. c. стр. 115.

сани у овој књизи, који су се дешавали *пре* огласа рата с наше стране, у којима је било мртвих и рањених с обе стране, и ако су се наше трупе држале и сувише у дефанзиви. Србија је *хтела* да ратује са Бугарском, јер је, као што смо видели из дневника Вукашина Петровића, то захтевао животни интерес Србије и целога Српства. Тај је интерес био тако велики, да је Милутин Гарашанин налазио, да ће том интересу послужити, ако Србија и не победи у томе рату. Према томе се разуме и она поверљива наредба Врховне Команде једном дивизијару: да удеси да изгледа као да смо ми нападнути. Та наредба није извршена, али место тога нашег несуђеног „препада" дошли су напади Бугара на наше трупе код Власине. Гарашанин је 1-ог новембра нарочитом нотом известио Велике Силе да су бугарске трупе већ у више прилика напале на српско земљиште, да је српска влада све те нападе отрпела али да ће у будуће сваки такав напад сматрати као casus belli. [1]

Ево како наш аутор критикује тај први корак Српске Владе за стварање casus belli:

„Саопштење одиста чудновато. Зашто сваки од тих бугарских напада на наше земљиште није констатован чим се био десио? За што су се сви ти напади заједно, о једном трошку, саопштили Великим Силама у исто време кад се ни о једном од њих нису навели никакви факти? Зашто се није назначио ни датум кад се који напад десио, ни место где се десио, ни приближан број трупа, које су га извршиле? Па онда, зашто се против ових напада није протестовало у Софији? Ред је било известити о њима прво Бугарску Владу, захтевајући да нам да задовољења за повреду границе, и да учини што треба да се такви напади више не дешавају. Тек ако се она не би одазвала нашој представци, могли смо се ми обратити на Велике Силе. У осталом, кад смо се већ обратили на Велике Силе, зашто смо се ограничили да их известимо о повреди границе а нисмо их уједно замолили да и оне својим ауторитетом пресеку такве бугарске поступке. Али нарочито, зашто смо Великим Силама, а не Бугарској Влади ставили до знања

[1] Плава Књига I. бр. 423 Жута Књига, бр. 189. Цитат Слободана Јовановића l. c. стр. 115.

да ћемо први идући напад бугарских трупа сматрати као casus belli? Какав је то начин слати овакву једну условну објаву рата не оном кога се тиче, већ неком трећем"?[1]

На та питања било би врло ласно одговорити: зато што поједине, ситније нападе на граници није вредило достављати сваки за себе Великим Силама, него су се морали јавити о „једном трошку." За то што први извештаји са границе послати усред догађаја преко разних коњичких релеја, у оном стењу и гудурама, нису ни сами могли бити исцрпни. Зато што су наши дипломатски односи са Софијом били прекинути и што су нам војске дуж целе границе стајале на пушкомет једна од друге, и што није вредило тражити „задовољења" од једне владе, која је уз пркос свима Великим Силама поцепала Берлински Уговор, јер би се она на нашу рекламацију само насмејала. Зато смо се и обратили Великим Силама, зато смо њима а не Бугарској јавили да ћемо сваки даљи напад сматрати као casus belli да би оне, које су се трудиле да спрече пожар на Балкану, згазиле сваку даљу варницу, која би тај пожар могла запалити.

У осталом док је Гарашанин писао ону своју ноту 1-ог новембра, целога тога дана трајала је нова борба на Власини изазвана новим нападом бугарске војске, и он је одмах циркуларом известио Велике Силе овако:

„Трупе бугарске напале су првог новембра у седам и по часова изјутра позиције, које је заузимао први батаљон првог пука краљевске пешадије у близини Власине. Краљевска Влада, узимајући тај немотивисан напад као проглас рата од стране Кнежевске Владе, нотификовала је дипломатском агенту и генералном консулу Његовог Јелинског Величанства у Софији да се ова Краљевина сматра у ратном стању почев од суботе 2-ог новембра од 6 часова изјутра."

Сад је ваљда наш аутор задовољан? У овом саопштењу Гарашаниновом има и дан и сахат и име трупе и место и јављено је не само Великим Силама него и у Софију.

Ипак није задовољан. Он вели:

„Овај је други документ још чудноватији него онај први. Као што је Ролен Жакменс писао у брисeлском часопису за Међународно Право и Упоредно Законодавство,

[1] Слободан Јовановић l. c. стр. 116.

у Гарашанинновом се циркулару прво тврди да су бугарске трупе извршиле на нашу војску један напад, који Србија узима као проглас рата, па се одмах додаје: да ратно стање између ње и Бугарске *не* наступа од тренутка тог напада, него тек од сутра дан. Међутим, ако је бугарски напад значио толико исто колико и проглас рата, онда је ратно стање између нас и Бугара морало наступити одмах за њим; а ако није наступило одмах за њим, него 24 часа доцније од једног тренутка, који је Српска Влада мање више произвољно одредила, онда ратно стање није створено нападом бугарских трупа, већ прогласом Српске Владе." [1]

Људи, којима verba Magistri нису закон, наћи ће можда да је Српска Влада ипак правилно поступила што је дала 24 часа времена да се и Бугарској Влади, која је показала да такве нападе своје војске на туђе земљиште мисли да може продужити докле јој је воља, достави до знања, да то не може тако ићи ad infinitum, и да Српска Влада сматра последњи бугарски напад као проглас рата.

При свем том Г. Ст. Новаковић има право кад вели:

„Моменат није био ни у ком погледу ни подесан ни добро изабран. Рат је требало отпочети или ***одмах после одбачене Грековљеве мисије***, или га више није требало ни почињати." [2]

Кад је већ Краљ Милан са својом Владом био одлучио, да у сваком случају спречи уједињење Бугарске са Румелијом, ако Србија не добије накнаду, која би повратила равнотежу међу балканским државама, онда је тај рат требало почети чим је он у пола објављен одбијањем Грекова, и да је отпочет онда, ***позитивно*** би се свршио на други начин. —

Овде бисмо могли стати. Али пошто није искључена могућност да у земљи, у којој се често чак и историја удешава према политичком партизанству дотичних историка, падне прекор да је овде (у другом и овом одељку наше књиге) „аустрофилство" покушало да брани аустроугарску политику према Србији, у овоме за Србију тако судбоносном

[1] Слободан Јовановић l. c. стр. 117.

[2] Ст. Новаковић l. c. стр. 28.

времену, сматрамо за дужност навести и мишљење једног пронопсираног „русофила“, једног од вођа радикалства у Србији, који уједно ужива и репутацију озбиљног научника.

Ево шта о држању Аустроугарске према Србији у години 1885 вели Dr. Милован Ђ. Миловановић:[1]

„Пловдивски преврат и уједињење Источне Румелије са Бугарском нису стварали за Аустроугарску никакве обавезе према Србији. Аустроугарска је могла дакле, имала је права, да не вређајући своје уговорне обавезе[2] остане скрштених руку, да Србију остави саму себи, да шта више свој утицај, своју политичку акцију стави у службу успеху бугарске ствари, као што су јој то тада *њени крупни* интереси могли саветовати.[3] Аустроугарска се међутим, прешав преко свију таквих обзира, заложила одмах и у првом реду у одбрану Србијиних интереса, тражећи пре свега накнаде за Србију, и субординишући своје држање према бугарском уједињењу, питању, да ли ће се и шта ће се дати Србији, те да њени интереси не буду оштећени. — —

„Мора се признати да је Аустроугарска учинила тада за Србију не само све што је дужна била, него и све што јој је могуће било учинити, да је у том погледу ишла до крајњих граница, које су јој допустили њени сопствени државни интереси. Питање о накнади Србији она је упорно држала отворено до последњег тренутка, докле је то у опште могућно било. Што пак резултати њеног заузимања нису били никакви, томе је узрок с једне стране њена недовољна снага да сама, без ичије помоћи *изнуди* своме становишту концесије у концерту Великих Сила, а с друге стране у неумешности и пометености наше рођене политике и пре и после Пловдивског Преврата. Даље од свега онога што је

[1] Dr. М. Ђ. Миловановић, Пловдивски Преврат и Српско-Бугарски Рат. (из „Дела“) Београд, 1902, стр. 12.

[2] Јер и ако је уједињење северне и јужне Бугарске било само питање времена, за тај тако вероватан догађај *није* био предвиђен casus foederis у војној конвенцији између Аустроугарске и Србије. Кад је Dr. М. Ђ. Миловановић 1896. у Паризу у разговору са Краљем Миланом обратио му пажњу на ову чудновату, *фаталну* празнину у конвенцији, која је тако мало похвална за ондашњу српску дипломатију, Краљ Милан је ћутао. (l. с. стр. 8.)

[3] Да сузбије утицај Русије из Бугарске.

већ била учинила, Аустроугарска се није смела залагати за нас, а компромитовати се према Русији, кад није за собом имала Немачку. И у дванаестом часу, кад је Аустроугарска већ дала била за нас све што је могла и смела дати, велики реалиста из Берлина, који није знао ни за сентименталне скрупуле, задржао је своју савезницу, да даљим заузимањем за интересе Србијине, не напусти своје рођене интересе, и са њима заједно савезничке немачке интересе. Пре свега кнезу је Бизмарку озбиљно било до тога да се мир у Европи одржи, јер је мир био прва погодба за консолидовање и експлоатисање ранијих немачких успеха на дипломатским и бојним пољима. И шта је онда могло бити мудрије, него ли свести борбу, отворену Пловдивским Превратом у границе дипломатског дуела између Енглеске и Русије, кад се већ видело јасно и сигурно, да ће Русија у томе дуелу бити тучена

„Да ли је Аустроугарска гурала Србију у рат противу Бугарске, да л јој је она саветовала најпре да мобилише своју војску, па за тим, кад је већ било сигурно, да се дипломатским путем неће добити никаква накнада за Србију да она сама за се, мачем у руци, покуша изнудити ту накнаду? То је питање често претресано у нашој јавности и решавано највише пута по нашој старој навици, на начин, како би се за нашу недаћу у год. 1885 скинула колико је могућно више одговорност са нас самих, па натоварила на леђа другоме, у овом случају Аустроугарској. Ни у том погледу Србија се не може потужити на Аустроугарску. Ова је и у том правцу и на том пољу учинила све оно, и само све оно, што су њој њени интимни пријатељски односи према Србији могли налагати. Да ли је она световала Србији, чим се сазнало за Пловдивски преврат, да мобилише своју војску и да буде спремна за сваку евентуалност, о томе би било излишно и распитивати. Претпоставити је, да је српска дипломатија, ма колико недорасла своме позиву, то бар сама могла разумети и да за то тек није чекала туђих савета. Мобилисање војске, после догађаја као што је био Пловдивски Преврат, била је за Србију, неопходна, неодољива потреба, коју је диктовао већ инстинкт самоодбране и самоодржања. Аустроугарска је пак са своје стране учинила све што је до ње стајало, све што је Србија од ње затражила и пожелела, да се мобилизација српске војске омогући

да се војна спрема Србије подигне и унапреди. Аустроугарска је дала зајам Србији. Она је допустила да Србија код ње набави или да кроз њену територију пронесе оружје, муницију и све друго што јој је за рат требало. Сва аустроугарска штампа, својом узоритом дисциплином, ставила се у службу Србији, правећи рекламу њеној војној снази и њеној војној организацији, уздижући је као прву војничку силу међу хришћанским државама на Балкану. Што је пак њена аргументација у том погледу била жива и убедљива да је поред далеких европских земаља и доброћудно српско јавно мњење, па чак и лаковерна српска влада најзад пристала да верује у извођење војничке променаде између Цариброда и Софије — то се текваљда неће уписати у грех Аустроугарској и њеној штампи!

„Све то било је срачунато на морални ефект; све то било је у духу демонстративне политике, која је имала да изради Србији дипломатским путем, без рата и без крви, накнаду за бугарско уједињење. Али кад се на крају крајева показало да су пропали сви изгледи на успех такве дипломатске акције, кад је Аустроугарска исцрпла била сва своја дипломатска средства и морала да се повлачи натраг, да ли је онда она покренула Србију својим саветима, својим подстицајем, да гази напред у рат, да оружјем у руци сама узме оно што није више било изгледа да ће јој Европа хтети дати? Ми ***с пуним убеђењем*** на то питање можемо дати негативан одговор. Званична Аустроугарска, одговорни носиоци њене политике нису Србији световали ***никад***, ни у последњем тренутку да улази у рат. ***Напротив*** они су је још и тада, као и вазда раније одвраћали од рата. ***Али они се нису осећали у праву***, после свега што је било, после толиког истицања Србијиног права на накнаду и после неуспеха своје дипломатске акције, да ту накнаду Србији добије, ***спречити Србију*** да у рат не улази. Рат Српско-Бугарски нарочито баш у оном моменту кад је отпочет, није више могао одговарати никаквом интересу аустроугарском. Баш на против и тим самим што је Србији допустила[1] да ратује са Бугарима, Аустроугарска је дала доказа да не зазире од одговорности, не бежи од ризика, и ако за то нема никаквог

[1] Можда би боље било рећи „није спречила". Dr. B.

свог рачуна. Јер, у сваком случају, било да Србија победи, било да буде побеђена, за Аустроугарску је настајала поводом тога рата обавеза, у првом случају, да Србији осигура користи њених ратних успеха, а у другом, да очува територијалну целокупност Србијину, коју је њена (војна) конвенција са Србијом формално ујемчила. После Сливнице и Пирота Аустроугарска је своју уговорну дужност испунила тако брзо и тако одлучно, да јој се ни у том погледу не могу чинити никакве замерке."

Оволико из расправе г. Dr. М. Ђ. Миловановића.

Ми смо напред видели да и г. Слободан Јовановић признаје да *званична* Аустроугарска није гурала Србију у рат, али вели да су агенти војничке партије аустријске то радили. Ми смо на дотичном месту нашли да г. Јовановић за то тврђење не наводи никаквог доказа. Сада додајемо шта о тим агентима каже г. Dr. Миловановић:

„1893 ја сам имао прилике да са графом Калнокијем, између осталих ствари, на дугачко и на широко говорим и о односима српско-аустроугарским приликом српско-бугарског рата. Граф Калноки је с највећом одсудношћу одбио сваку одговорност аустроугарску у фаталној одлуци Србијиној да у рат угази. Он је имао *писмених доказа* не само да Аустроугарска није бодрила Србију да ратује, него да ју је свима силама *одвраћала од рата*. Нарочито је пак од интереса и то, да је граф Калноки изречно опомињао Краља Милана да се не даје заводити дошаптавањима *извесних агената*, који би хтели да му представе како се у Аустроугарској очекује српско бугарски рат као повод и предигра рату између Аустроугарске и Немачке с једне, и Русије с друге стране. „За те људе, који носе такве поруке — рекао је граф Калноки — ја сам доставио Краљу Милану, да их не пуштам ни да провире ни у предсобље мога Министарства. *Ни са Царем ни са мном* они немају ничег заједничког, нити могу бити тумачи наших мисли и наших смерова. Ако пак Краљ Милан и Српска Влада хоће да приме, у погледу аустроугарске политике, инспирације ма с које друге стране, они ће се брзо уверити на колико су погрешном путу били."[1]

[1] Dr. М. Ђ. Миловановић, l. c. стр. 16.

VIII

Стратегијски развој и ратни план српске војске.[1]

Како је мобилизација наше војске била у главном завршена у дивизијским и извесним пуковским местима, као мобилизацијским зборииштима, до *19. сейшембра, шо је шога дана йочела концеишрација војске.* Оне јединице војске, које нису биле мобилисане у потребној потпуности, према наредби о мобилизацији, добијале су те допуне, нарочито у возовима, у местима своје концентрације.

19. сейшембра, са мобилизацијских зборишта отпоче, маршевањем и жељезницом, а према тада на брзо склопљеном *ришном йлану, йрви йериод конценшрације или йрво груйисање* на ратишту (а на дотичној просторији концентрације) *наше мобилисане акшивне војске.*

Према ратном плану одређена су била два војишта: војиште на *Нишави*, као *главно*, и на *Тимоку*, као *сйоредно* војиште, *Ниш* је био наслон првог а *Зајечар* другог војишта.

За време *йрве* или *йочешне йериоде концеишрације* око Ниша прикупљала се *главна снага мобилисане акшивне војске*. као *главна војска;* а око Зајечара *мања снага*, као *сйоредна војска.*

За време пак извођења ове почетне концентрације остале су на пограничној зони и даље извесне трупе, које су тамо и биле мобилисане, ради осигуравања основице и заклањања концентрационе просторије, после су и те трупе, према

[1] Ђенералштабни пуковник у п. г. Светозар Нешић био је тако љубазан да нарочито за ову нашу историју напише цео овај стручни чланак који знатно допуњује наше белешке и о концентрацији војске

ратном плану, груписане где треба. Тако, у Врањи остао је I активни пешадијски пук,[1] а доцније и трупе мобилизоване II позива, у Пироту XV активни пешадијски пук, XIX (шумадијски) гардијски пешадијски батаљон и XV пешадијски пук II позива, у Књажевцу XIII[2] активни пешадијски пук, XIV пешадијски пук II позива (и 1 слаб ескадрон II позива), у Неготину XIII пешадијски пук II позива (и 1 слаб ескадрон II позива), у Кладову 2. полубатаљон градске артиљерије.

Главна војска, прикупљала се жељезницом и маршевима код Ниша. Пешадија, ситни делови и возови пренашани су највећим делом жељезницом, а коњица је маршовала. Жељезницом пренашане су најпре борачке трупе а после возови (трен).[3] И ово пренашање у опште, и поред неспремности особља (пошто је линија била скоро предата саобраћају), извршено је довољно брзо и уредно. (Одмор особљу жељезничком дат 25. септембра).

Концентрација главне војске довршена је последњим доласком делова Дринске Дивизије ***код Ниша 30. септембра*** а концентрација споредне војске код Зајечара (доласком I батаљона VIII активног пешадијског пука из Београда), и, како је саопштење позива за мобилизацију учињено обвезницима *12. септембра* а прво груписање главне војске завр-

[1] Према тадањој формацији, ови су пуковски окрузи сачињавали дивизијске области: I (Врањски), II (Нишки, штаб Прокупље), III (Крушевачки) *Моравску дивизијску област;* IV (Ужички), V (Шабачки), VI (Ваљевски) *Дринску;* VII (Београдски), VIII (Пожаревачки), IX (Браничевски) *Дунавску;* X (Чачански), XI (Крагујевачки). XII (Ћупријски) *Шумадијску* и XIII (Крајински). XIV (Књажевачки) и XV (Пиротски) *Тимочку дивизијску област.* Према тим окрузима и активни пукови носили су дотичне називе краја, одакле су се и регрутовали, а и активне дивизије биле су формиране из дотичних активних пукова.

[2] Који се је мобилисао резервистама из III пуковског округа, а III активни пешадијски пук резервистима опет из XIII пуковског округа

[3] Тако жељезницом *из Београда* VII. активни пешадиски пук пренешен је 19. септембра у Ниш, VI активни пешадиски пук 21., IX. активни пешадиски пук од Лапова 22. активни пољски артиљеријски пук 23., дунавски штаб дивизијски 22., V активни пешадиски пук 24, пољске болнице, дивизијска мунициона колона и покретна артиљеријска радионица 26, возарски пук 27.

шено код Ниша 30. то рок *од 18 дана* одговара добром извођењу мобилизације и почетне концентрације.

За то време док су се Дринска, Дунавска и Шумадијска активна Дивизија прикупљале у Нишу и околини, Моравска активна Дивизија вршила је такође извесне покрете за осигурање против сваке евентуалности. Тако, II активни пешадијски пук из Прокупља дошао је 23. септембра у Лесковац, а XIV активни пешадијски пук (који је придат Моравској активној Дивизији) истог дана из Ниша у Власотинце.

Кретањем ових пукова Моравске Дивизије и XII активног пешадијског пука Шумадијске Дивизије *24. септембра* из Ниша у Белу Паланку почето је управо и извођење *другог периода концентрације*, т. ј. почети су покрети *крајњег груписања* из кога се прелази *изненадно* и *брзо у стратегијски развој војске, према ратном плану*. Али како се је још од почетка концентрације наше главне војске, осећало да њено груписање гравитира више долини Мораве, то је Турска, из бојазни да не извршимо изненадан удар ка Скопљу или Приштини, почела кретати своју војску према нашој граници.[1] Бугари занети братском идејом и весели својим сједињењем, наше ове мале покрете против њих још нису тако озбиљно осетили а ни пратили, али кроз дан два, када се поче наша снага у јачој маси кретати у Нишави, ка Пироту и Власини, онда су и постали одређенији у схватању стварне ситуације и отпочеше озбиљније размишљати на могућност рата и са нама.

Да ли се је тада радило на каквом споразуму између Србије и Турске за случајну заједничку акцију против Бугарске, није ми познато. Али, она показана крајња и не-

[1] Још од дана револуције у Источној Румелији, Турска је наредила мобилизацију извесног дела своје војске и стала ју је прикупљати у европски део своје Царевине, ради сваке случајности, а вероватно мислила је и на повраћање Источне Румелије и поседање балканских прелаза. За 3—6 недеља, Турска је прикупила у Македонији и Старој Србији поглавито према нашој, а делом и бугарској граници, 134 батаљона и 34 ескадрона = 100.000 људи, на румелијској граници 66 батаљона и 24 ескадрона = 50.000 људи и према Грчкој 65 батаљона и 7 ескадрона = 47.000 људи. Толика снага турска остала је неутрална и сеприла док смо ми водили рат бранећи и њене интересе. Прикупљање турске војске створило је мишљење, да Бугарска не сме кренути из Румелије, бојећи се упада од стране Турске, ниједног војника.

разумљива неутралност Турске, коју су Бугари добро познавали и њоме се користили, учинила је то, да је Бугарска сву своју мобилисану војску (бугарску и источно-румелијску) и добровољце кренула у свој целини противу Србије. Услед тога готово ускоро после започетих операција, у бојевима на Сливници били су најпре равни а одмах услед наших знатних губитака и двапут јачи, при наступању њиховом трипут а ојачани више код Пирота и четири пута.

Последње груйисање војске т. ј. ***други*** или ***завршни йериод концентрације***, тако звана ***ужа концентрација војске*** од особитог је значаја и од највеће важности за вероватно успешни исход рата. Том се припремном операцијом већ открива ***главна замисао ратнога*** и доцније ***оиерацијског йлана***. Овом се радњом већ показују правци кретања за акцију војске, открива ***оиерацијски йравац***, откривају ***йравци удара***. Из те уже концентрације ***брзо*** и дакле ***изненадно*** прелази се у ***сшрашегијски развој војске***,[1] а одмах по извршењу тога бојног стратегијског распореда (поретка) војске, приступа се извођењу операција, ***йрелази се граница*** и врше операције према склопљеном ***рашном*** и ***оиерацијском йлану***. Овим се дакле ***йочешним развојем војске долази до сукоба и бије йрва биѿка***, која је скоро увек судбоносна и за исход самога рата. Ово откривање стратегијског развоја од особитог је значаја за велике масе војсака, и оне тада прелазе што брже и изненадније у извођење својих операција. За мање војске брзина и изненадност још су од већег значаја, јер немају могућности, немају довољно снаге за попуњавање своје случајно показане празнине и погрешке. Мања маса лакше открива свој правац рада. И данас није од важности крити формацију своје војске па и мобилизацију донекле (нарочито тај део мобилизације више административног значаја), јер се тим одстрањују официри од детаљ-

---

[1] Стратегијски развој то је поредак војске за почетак деловања и *йоследња йрийремна радња* пред сам почетак акције. Има капиталну важност за сам ток операција. Погрешке у њему фаталне су и тешко се могу исправити у току целе војне. Срећна *иницијашива рада* даје користи *изненађења, слободу маневровања*, користи *сигурносши* у деловању и најпосле ако се вешто изведе може се и *сшећи бројна йревага над йрошивником* (био раван или и јачи по снази).

ног познавања организације и формације своје војске. Опасно је и штетно остављати официре у непознавању своје војске.

Брза и прикривена радња после стратегијског развоја војске, особито је нужна, треба њоме изненадити противника. Погрешке које се учине у томе развоју, у томе ***стратегијском бојном поретку***, фаталне су за исход рата. Те се погрешке тешко, понекад и никако, доцније у операцијама не могу исправљати, тим теже ако су велике масе или још и земљиште смета.

Политика и *Стратегија* раде заједнички одмах када се већ замисли и намерава рат са којом државом. Али, од онога часа, када се буде решило да се пређе из ***почетне концентрације*** у ***завршну***, тада политика губи своје ***првенство***, које је дотле имала и подчињава се Стратегији. Када се већ почне изводити стратегијски развој, размештати војска за почетак ратовања, тада се политика не сме више мешати у операције у опште. Стратегија тад има ***апсолутно*** првенство.

Када је наша главна војска још ***изводила први период концентрације***, оно ***прво груписање*** код Ниша, у коме се је допуњавала њена мобилизација и формирале операцијске јединице, Министар Војни већ је почео издавати наређења по којима се приступало и ***другој, завршној периоди концентрације***. Тако:

28. ***септембра*** издат је налог команданту Моравске активне Дивизије да буде спреман за полазак.

29. ***септембра*** моравски активни пољски артиљеријски пук упућује се из Ниша у Пирот, где стиже 1 октобра, остајући и даље под командом моравског дивизијара.

30. ***септембра*** штаб Моравске активне Дивизије креће се из Ниша у Лесковац. Са њиме одлази и штаб тимочког активног пољског артиљеријског пука са две пољске (1. и 3. јер су 2. и 4. остале у Књажевцу), и две брдске батерије (2. и 3. а 1. остала у Књажевцу), са делом моравске муницијске колоне. Ова артиљерија улази у састав Моравске активне Дивизије. У Нишу и даље остаје активни коњички

пук, профијантска колона и део муниционе колоне Моравске активне Дивизије.

1. октобра креће се из Ниша Шумадијска активна Дивизија са X и XI активним пешадијским пуком и свима својим деловима у Пирот. X активни пешадијски пук остаје на становању привремено у Белој Паланци, а тек 11. октобра долази у Пирот.

2. октобра формирају се коњичка бригада и дивизијски коњички ескадрони од дотадањих активних коњичких дивизијских пукова. 3. октобра излази указ о наименовању команданта бригаде и пукова и распоред официра.

10. октобра Министар Војни депешом наређује команданту Моравске активне Дивизије: „Ради веће сигурности границе према Бугарској, овлашћујете се да можете посести важније граничне тачке, као Дешчани Кладенац и утврдити се код Власине са којим одредом ваше дивизије, према вашој увиђавности, но не прелазећи границу.“

Тога дана (10. октобра) по подне Министар Војни доставља ово командантима активних дивизија:

„Изгледи су за скору акцију наше војске против Бугарске.“ У овом случају трупе у тимочкој долини имале би нарочити задатак према Видину и Белоградчику. Остала активна војска дејствоваће на Софију офансивно, и то: Моравска активна Дивизија преко Трна на Брезник, Шумадијска, Дринска и Дунавска од Пирота ка Софији.“

Том приликом у наређењу, које је намењено команданту Моравске активне Дивизије, одређује се Моравској Дивизији према горе поменутој *општој идеји први објекат операцијски: Трн.* Даље се саопштава команданту те дивизије да ка Трну воде два пута: од Власотинаца на Дешчани Кладенац и преко Масурице на Власину. Први је пут тежи, али је повољнији са обзиром на базисну тачку Лесковац — Власотинци и што је ближи Пироту. Други је пут лакши, али је у осталом мање повољан. Да би дивизија била што спремнија за концентрично кретање према Трну, командант дивизије нaредиће: да I активни пешадијски пук дође у Сурдулицу, и припремиће све што је нужно за извршење операције, с тим да се за пренос материјала може послужити законом о послузи војске. I активни пешадијски пук да понесе собом што више хране за сурдулички магацин, који

је сада у образовању. За случај акције, моравски активни пољски артиљеријски пук, придаће се Шумадијској активној Дивизији.

Примивши ове наредбе командант активне Моравске Дивизије креће: I активни пешадијски пук из Врање за Сурдулицу где стиже 11. октобра. Један батаљон тога пука одлази на Власину, са 1 четом поседа царинарницу, а остале 3 чете смешта у махалама власинским, као прихватницу. Потом, XIV активни пешадијски пук одашиље 1 батаљон ка Дешчаном Кладенцу: једна чета са 1 водом поседа царинару, остала три вода на Самару, а остале три чете поређане су по механама на путу за Тегоштицу, (1 чета од тих три одаслала је 1 вод у село Преслоп).

11. октобра, да би заклонила ово уже завршно концентровање наше главне војске у заплављу Нишаве, код Пирота, коњичка бригада (према наређењу Министра Војног од 10. септембра) долази из Ниша пред Пирот. I пук разместио се тога дана у Крупцу, а II у Војнеговцу и Смрдану.

12. октобра, да би обезбедила предстојећи стратегијски развој наше главне војске, коњичка бригада распоређује се на зони операцијске основице у околини Пирота. Тим је распоредом заузела све важније тачке на путовима ка Берковцу и Трну, а нарочито ка Драгоману: I пук заузео је са два ескадрона фронт гранични од Ржане и Тепоша преко Ђурђеве Главе до Обреновца,[1] а два ескадрона задржао је у прихватници испред Крупца. II пук са два ескадрона посео је фронт од Обреновца и Срећковца преко села Планинице до Јалботине, а два ескадрона задржао је као прихватницу код Суковог Моста. Бригада је имала задатак да, поред заклањања, још спречи сваки прелаз преко границе и добавља што тачније податке о противнику (о јачини и кретању) разбирањем и осматрањем, не прелазећи границу, пу ако би од стране Бугара било ма каквих повреда наше границе, да се одмах предузме офанзива, упад сузбије и нападач казни.

Да би се спречио сваки прелаз преко границе морао се подешавати детаљни распоред тако, да се нико појединце

[1] Овај део земљишта је брдовит, каменит и пун вртача. Кречно камење шиљкасто и ломно, пуно пукотина, да је опасно кретање и за пешака. Приликом премеравања тога краја с тешком сам се муком по њему кретао проводећи једва коња преко њега.

не би могао неопажен провући. Зато су постављене на згодним тачкама објавнице и патроле. Добијање података о противнику вршено је преко мештана и официра. Услед овако тешке службе по каменитом и врлетном земљишту и кишном времену коњичка је бригада непрестано бивакујући још пре рата озбиљно се била заморила и истрошила, и ескадрони су ушли после у рат са просечно 140 сабаља.

XV активни пешадијски пук и XIX пешадијски гардијски батаљон били су за неко време као наслон коњичкој бригади, док зато нису била одређена нарочита одељења пешадије, да коњичку бригаду, у тој њеној тешкој служби заклањања на граници, допуне а по негде и замене.

13. октобра појављује се један батаљон бугарске војске, постављен од Трна до Власине за спречавање састанка сељана њихових са нашима. Према Пироту пак на фронту Изатовци, Одоровци, Цариброд, Бањски Дол, већ од 4—5 дана појављивале су се војничке патроле на бугарској страни а од мештана се дознавало, да се и неке бугарске трупе виђају чешће на местима где дотле нису долазиле, и да се на извесним тачкама (код Смиловца, Гулиновца, Разбојишта, Годеча, Цариброда, у Драгоманској клисури и т. д.) и утврђују.

14. октобра Министар Војни наређује команданту Дунавске активне Дивизије да 16. измарширa у Белу Паланку и Црвену Реку, где да се размести у кантонмане и очекује даља наређења.

15. октобра постављен је за команданта Тимочке Војске ђенерал Лешјанин и образован је штаб те војске.

16. октобра већ се дознаје, да су извесне бугарске трупе (2—4 чете) из Ћустендила (одред према Егри (Кривој) — Паланци) пребачене преко планине у село Божицу (наспрам нашег села Власине).

Тог дана Дунавска активна Дивизија дошла је у Белу Паланку, према поменутом наређењу Министровом.

17. октобра Министар Војни издаје понова ова по све важна операцијска наређења командантима активних дивизија и коњичке бригаде:

1. ***За команданта активне Дунавске Дивизије:***

„Одмарширајте сутра са целом дивизијом у Пирот и дислоцирајте се у Пиро[illegible]њим селима северо-западно од Пирота.

XV пешадијски пук са XIX гардијским батаљоном придаје се Дунавској Дивизији".

2, *За команданта активне Моравске Дивизије* (депешом, примљеном у $6^1/_2$ часова по подне):

„У смислу ранијег наређења од 10. о. м. налаже вам се, да са свима одељењима из Власотинаца и Лесковца одмаршпрате у Своћ и Ора-Хан и да сте готови да прексутра продужите марш ка Дешчаном Кладенцу. Сутра ће бити Дринска Дивизија у Ак-Паланци а Дунавска и Шумадијска Дивизија и коњичка бригада у Пироту и пред Пиротом, готове за предузеће ка Трну и Драгоману, према потреби.

Један батаљон XV пешадијског пука II позива биће сутра у вече код Пресеке, спрам Звонца.

Моравски артиљеријски пук придат је стално Шумадијској Дивизији."

3. *За команданте Дринске, Дунавске и Шумадијске активне Дивизије и команданта Коњичке Бригаде*:

„Изгледи су, да ће кроз који дан отпочети акција наше војске противу Бугарске. У овоме случају, Тимочка Војска дејствоваће према Видину и Белоградчику; а остала Активна Војска, под командом Његовог Величанства Краља, Врховног Команданта целе Војске дејствоваће *нападно* према Софији.

Моравска Дивизија, која је сада концентрисана са једним пуком на граници код Власине, а са осталим трупама у долини реке Власине, оперисаће концентрично према Трну и Брезнику.

Шумадијска и Дунавска Дивизија са коњичком бригадом у првој линији, а за њима Дринска Дивизија, оперисаће од Пирота на Драгоман и Трн, како моментално потреба захтевала буде.

Да би у самом почетку непријатељства могле Коњичка Бригада, Шумадијска, Дунавска, Дринска и Моравска Дивизија предузети офанзиву према постављеном објекту, наређујем за 18-ти овај *размештај:*

Моравска Дивизија биће код Ора-Хана и Своћа, Шумадијска у селима пред Пиротом, Коњичка Бригада испред ове, Дунавска у Пироту, а Дринска у Белој Паланци.

Командант Дунавске Дивизије, чим приспе у Пирот и размести дивизију (како му је то депешом било нарочито

наређено), постараће се одмах да се што пре и што више упозна са граничним приликама, нарочито око Цариброда и даље путем ка Драгоману

Командант Дринске Дивизије одмаршираће сутра у Белу Паланку и Црвену Реку са целом дивизијом и шумадијским артиљеријским пуком, који се до даље наредбе придаје тој дивизији заједно са муницијском колоном, коју тај пук има.

Марш овај удесиће командант тако, да до мрака стигну све борачке трупе у Белу Паланку, а неборачке у Црвену Реку.

Командант Шумадијске Дивизије држаће дивизију прикупљену у селима пред Пиротом, и спремну да евентуална предузећа бугарска на нашем земљишту одмах сузбије и да може предузети офансиву ка Трну. Дивизије да буду спремне за кретање.“

18. октобра извршивали су команданти кретања својих трупа да би остварили онај размештај, који им је Министар у предњем налогу означио. Тако:

Шумадијска активна Дивизија (која је дотле била у Пироту), укантонирала се јужно по селима од Пирота и истакла свој X активни пешадијски пук код Сукова. Штаб дивизијски у Пироту.

Дунавска активна Дивизија дошла је тога дана из Беле Паланке и укантонирала се по селима северо-западно испред и позади Пирота. Штаб дивизијски у Пироту.

Дринска активна Дивизија са својим борачким трупама, приспела је код Беле Паланке а возови код Црвене Реке.

Моравска активна Дивизија распоредила се овако: I активни пешадијски пук (два остала батаљона) из Сурдулице дошао је на Власину. XIV активни пешадијски пук (два остала батаљона) из Власотинаца са брдском батеријом и дивизијском коњицом (дотле у Лесковцу) стигао је у Орах-Хан и Тегоштицу II активни пешадијски пук, са две пољске и једном брдском батеријом пионерима и санитетом из Лесковца у Свођ. Штаб дивизијски у Свођу.

У вече тог дана командант Дринске активне Дивизије добио је налог од Министра Војног, да сутра, 19. септембра продужи марш за Пирот, али због извесне болести у вароши, у овуда не улази и не смешта војнике. За укантонирање своје

дивизије да се споразуме са командантима Шумадијске и Дунавске активне Дивизије.

19. октобра командант Дринске активне Дивизије доставља Министарству Војном, да су сва села испред и позади Пирота заузета. Министар на основу тога наређује: да та дивизија остане код Беле Паланке, док се не уреди код Пирота кантонирање обе дивизије. Али, како су се извесни делови те дивизије већ били кренули за Пирот, то је IV активни пешадијски пук, који је био доспео до села Понора, укантонирао се у логору и селима Клисури и Кременици; дрински артиљеријски пук са шумадијским артиљеријским пољским пуком доспео је и биваковао код Блата (јер је у селу био дунавски артиљеријски пук), дивизијски ескадрон приспео је у вече и укантонирао се у селу Гњилану. Остали боравчки делови задржани су и размештени око Беле Паланке, возови у Црвеној Реци и Белој Паланци.

Команданту Моравске активне Дивизије наређује Министар Војни да примакне дивизију ближе граници тако, да *одмах може отпочети нападне операције.* Он ово одмах и извршује и упућује XIV активни пешадијски пук (2 батаљона) са брдском артиљеријом и коњицом из Тегоштице и Орах-Хана, ка Дешчаном Кладенцу (на Самар), II активни пешадијски пук, са две пољске и једном брдском батеријом у Калну (један батаљон код Цветковог Хана, други код Калнског Хана, трећи са брдском и две пољске батерије, пионирима и санитетом код Калне, возарски пук и мунициска колона код Орах-Хана и Власотинаца) I активни пешадијски пук на Власину (разместио се по махалама Власине и посео Цветков Гроб).

Снег је отпочео падати на планинама око Власине и Калне. —

20. октобра Министар Војни наређује команданту Дринске активне Дивизије, да прикупи сутра сву дивизију код Пирота, а односно дислоцирања да се споразуме данас са командантом Дунавске Дивизије.

21. октобра извршен је предњи налог Министра Војног и Дринска активна Дивизија тог дана је прикупљена пред Пиротом, на простору од села Гњилана до Понора. Возарски пук остао је у Белој Паланци (због примања хлеба). Већи део трупа биваковао је. Дивизијски штаб у Гњилану. И ова

дивизија поступно се укантоњавала по селима, која јој је споро уступала Дунавска активна Дивизија тако, да се тек до *28. октобра* разместила западно од Пирота по овим селима: Сурачеву и Бобешевцу (коњица), Гњилану, Суводолу, Расници, Барје-Чифлику, Костуру, Пресијалу, Камику, Церовнику, Тиловцу, Крњини, Војницима (пешадија, пионери и санитет), у Блату (пољски артиљеријски пукови и муницијска колона). Штаб дивизијски у Пироту.

Шумадијска активна Дивизија разместила се у главном, када је довршено ово дислоцирање главне војске груписане код Пирота, по селима: Трњане, М. и В. Јовановац, Држина, Смрдан, Суково, Војнеговци, Планиница, дакле заузела јужно од Пирота леву обалу од Нишаве до границе, а код Планинице и Јалботине са деловима X активног пешадијског пука и 1 батаљоном XV пешадијског пука II позива заменила на предстражи коњичку бригаду. Штаб дивизијски у Пироту.

Дунавска активна Дивизија разместила се при концу завршеног дислоцирања (27. октобра) по селима: Темска, Извор, Градашница, Бериловац и т. д. дакле северно од Пирота заузела десну обалу Нишаве. Штаб дивизијски у Пироту.

Уопште ово дислоцирање, нарочито Дунавске и Дринске активне дивизије, заузело је прилично пространство, а то је задржавало прикупљање и кретање трупа, отежавало исхрану и уопште шкодило реду и дисциплини трупа.

Као што се види, наша главна — Нишавска[1] — војска

[1] Назив „*Нишавска Војска*“ дат је тек доцније, када се наша главна војска повукла са Сливнице ка Пироту, и када је пуковник Топаловић назначен за команданта те војске. И он је прво назван „командант сједињених дивизија“, али одмах затим „командант Нишавске Војске.“ Дотле та наша главна војска није имала посебног свог (армијског) команданта. Непосредно је била подчињена до почетка акције, Министру Војном, а када је ова отпочела, онда Врховном Команданту, Краљу, но сва наређења и директиве издавао је и потписивао начелник штаба Врховне Команде пуковник Јован Петровић. Он је у исто време био и Министар Војни. Можда је се хтела централизација власти, моћи и угледа.... Од почетка рата, па док пуковник Топаловић није био назначен за команданта Нишавске Војске (11. новембра), команданти дивизија примали су од начелника штаба наређења за своја деловања, која су више била директиве. Сваки командант дивизије био је самосталан и деловао, како је он ценио стање ствари и мислио да треба, за све време бојева око Сливнице и по-

била је довршила и своју завршну (крајњу) концентрацију и спремна да пређе у стратегијски развој, а у неколико већ и развијена, *још 18. октобра.* **Тога дана могли смо почети рат.** Да су пак биле извршене заранције све припремне радње за мобилизацију и концентрацију, да су комора и возови били већ заранције организовани и формирани (а не да се нова формација коморе од стране Министра Војног нарeђује и прописује у Нишу 27. септембра), — наша би та главна војска могла прећи границу и отпочети операције још одмах у *почетку октобра.* Па и овако, код свих неспрема и толиких тегоба, могла је отпочети операције најдаље до 5. октобра. [1]

влачења. Веза и кооперација између дивизија зависила је од међусобног споразума, а она се тешко могла постићи.

До почетка рата сву припрему око извођења мобилизације, а после и концентрације, као и отправљање осталих послова, вршило је оно особље, које је било за тај циљ одређено (поред извесних послова, које је вршило и Министарство Војно), а које је после ушло у састав Врховне Команде. Начелник Главног Ђенералштаба притом постојао је за то време до 15. септембра, када је био назначен за командан та Нишавске Војске. Особље Главног Ђенералштаба у главном није ушло у састав Врховне Команде, но све друго (осим пуковника Драгашевића, који је био начелник историског одељења, а после за време те припреме за рат био као најстарији у горе поменутом особљу, а када је указом формирана Врховна Команда, постао је помоћник начелника штаба Врховне Команде).

[1] До скоро половине октобра у Бугарској је главна пажња била обраћена Турској. Тек око 8—10 октобра Кнез је разматрао земљиште око Драгомана и Сливнице испред Софије у циљу избора погодног положаја за мању снагу (10—15.000 људи), на коме би се, за сваку евентуалност, могло задржати продирање српске војске, док би се прикупљена бугарска и источно-румелијска војска на турској граници привукла и сасредила јужно од Софије код Ихтимана.

Кнез Александар године 1892 (као гроф од Хартенау-а) говорио је пуковнику Регенспуршком ово: „Знао сам, да Србима могу ставити на супрот тек у пола равну снагу између Ихтимана и Софије, и био сам на то спреман, да своју главну снагу прикупим на јаком положају ихтиманском.“

„Да се с планираним постепеним повлачењем западне дивизије (назив трупе прикупљене према Србији дотле) ка Ихтиману мора напустити и престоница Софија, није ме ништа бунило. Био сам уверен, да ће моји Бугари, када будем једном моје снаге прикупио, тући Србе. Сви су други обзири морали изостати пред крајњим циљем, да сву моју снагу способну за удар сјединим на једној тачци.“

Пуковник Хесапчијев, бивши бугарски дипломатски агент у Београду,

На споредном — тимочком — војишту, са доласком I. батаљона VIII активног пешадијског пука из Београда у Зајечар 23. септембра, тимочка војска довршила је своју концентрацију и била спремна за деловање.

Нишавска Војска од 18. октобра (размештена у околини Пирота, према горе наведеној дислокацији) непрестано је очекивала да отпочне своје операције. Ове су отпочеле тек по огласу рата, 2. новембра. За све време није се ништа радило на спреми и утврђивању операцијске основице, а нарочито Пирота, као операцијског наслона (пиво-а) [1]

— — —

Трудом и особитом пажњом прикупио сам и средио ниже изложене податке о бројном стању наше војске, који доста пре-

говорио ми је једном приликом, да је он био одређен око 10 октобра (ако се сећам добро времена) да изабере један згодан положај на правцу Пирот—Цариброд—Софија позади српске границе, отприлике за један одред, јачине 10—15.000 људи, на коме би се српска војска задржавала у наступању, а тим добило времена да се искупи сва прикупљена бугарска снага према Турској јужно од Софије, где би требало задржати српску инвазију и туђи одсудну битку. Он је прошао све земљиште између Трна и Цариброда ка Софији, и нашао је, да је *сливнички положај* за то понајугоднији, својим згодним положајем и прегледношћу са њега, својим добрим наслоном и запречавањем правца наступања од Цариброда ка Софији. Он је за овај избор рапортовао и док је још био у рекогносцирању и процењивању тога положаја и просторије око њега, дошао је у Сливницу и Кнез, са својим начелником штаба, капетаном (сада ђенерал и бивши министар председник) Рачом Петровом. Сви троје су обишли тај положај и земљиште околно, и после заноћили у малој механици Сливничкој. Кнез је вечерао и спавао у малој и задимљеној собици механе. Тако је учинио избор положаја сливничког, најпре с погледом само за привремено задржавање српске војске. Наредило се утврђивање других па и тог положаја, а ово је за сливнички отпочело тек 15 октобра и трајало све до 5-ог новембра. 2. 3. и 4. новембра нарочито се много радило на утврђивању тога сливничког положаја, коме је пространство фронта било источно (десно крило) од Г. Леште па преко Сливничког Виса (центар) до нешто изнад Алдомировца (лево крило). Сливнички Вис (северо западно од Сливнице) био је оцењен као прави и главни положај.

[1] За то време док ми очекивасмо почетак акције у толиком нераду Бугари су нарочито од 14 октобра најживље радили на утврђивању читавог низа положаја поређаних један за другим дуж друма Цариброд—Софија до Ихтимана. Главни друм Цариброд—Софија—Ихтиман беше запречен са шест утврђених положаја: код Цариброда, Драгомана, Сливнице, Бе-

гледно износе *бројну јачину наше војске*, најпре у целини појединих операцијских јединица и обе војске, а после посебно само борачке трупе. Нарочито прегледно бројно стање борачких трупа износи јачину наше праве операцијске моћи. Ово је бројно стање било такво на дан 15. октобра, али се оно мењало сваког дана услед побољевања, а разуме се да се тим и слабило до почетка рата.[1]

Изнео сам у прегледу бројног стања у пешадији број пушака, у коњици број сабаља а у артиљерији број топова, пошто је то управо и права борбена снага војске. Када су отпочела непријатељства батаљони су доста спали и били просечне јачине на 700 пушака, а ескадрони на 140 сабаља. Ваља имати на уму, да када су трупе улазиле у борбу још знатан део војника, као сејизи, посилни, писари, комесари, чувари коморе штабне (трупне) и т. д. остају ван строја, и на тај начин још више се умањавала непосредно у борби бројна јачина појединих јединица, нарочито у пешадији. Овога расхода у будуће треба се чувати, јер поред тога што осетно слаби борачке трупе, још овако олако расходовање деморалише војнике....

лице (испред Софије), код саме Софије (која беше опасана читавим појасом земљаних утврђења) и код Ихтимана. Тако исто утврђеним положајима запречавали су и пут Трн--Брезник--Перник—Софија (код Трна (Руј) Врапче (Плоча).,...). Нису толико полагали у први мах пажњу на Сливницу, но су ту споро радили, тек од 2. новембра почеше озбиљније радити и прикупљати се на сливничком положају.

[1] Навешћу овде тачне податке о Дринској активној Дивизији. Она је била ове јачине 30. септембра у Нишу: 108 официра, 8428 бораца, 1641 неборац, 538 јахаћих коња, 448 товарних и 845 теглећих, 342 вола, 272 коњска кола и 154 воловска. После издржаног рата 17. новембра њено је бројно стање било ово: 85 официра, 5948 бораца, 1636 небораца, 448 јахаћих коња. 456 товарних и 1030 теглећих, 502 вола, 317 коњских и 245 воловских кола.

БРОЈНО СТАЊЕ ЦЕЛОКУПНЕ НАШЕ ВОЈСКЕ У РАТУ 1885.

(ЗА АКТИВНУ ВОЈСКУ, ПО СТАЊУ НА ДАН 15. ОКТОБРА).

КОМАНДЕ И ЈЕДИНИЦЕ ОПЕРАЦИЈСКЕ		ЉУДСТВО: Официра	ЉУДСТВО: Бораца (пешака, коњаника, артиљер. и пионера)	ЉУДСТВО: Небораца (болничара, занатлија, возара)	ЉУДСТВО: Укупно	КОЊА: јахаћих	КОЊА: товарних	КОЊА: теглећих	КОЊА: Укупно	ВОЛОВА	КОЛА: коњских	КОЛА: воловских	КОЛА: Укупно	ПРИМЕДБА
ПРВИ ПОЗИВ ИЛИ АКТИВНА ВОЈСКА (на фронту од Власине до Зајечара) 250 клм.	Врховна Команда са армијским частима (град. батаљ., телегр. одељ. и рез. мун. колона)	38	400	1022	1460	160	—	400	560	160	140	40	180	Ово бројно стање није из рапората дотичних команада. Приближно је.
НИШАВСКА ВОЈСКА (на фронту од Власине до Пирота) 75 клм. — Прикупљено око Пирота	Коњичка бригада	23	1439	93	1564	1415	—	124	1539	2	62	1	63	Ово је бројно стање тачно из рапората бројног стања дотичних дивизија и коњичке бригаде, које се водило у штабу Врховне Команде. Овако је бројно стање било 15. октобра. Преглед вођеног бројног стања чува се у Историјском Одељењу Главног Ђенералштаба.
	Дринска акт. дивизија	125	8718	1896	10739	534	634	1245	2413	611	340	272	612	
	Дунавска „ „	122	8287	1337	9746	442	166	1245	1753	214	454	96	550	
	Шумадиј. „ „	109	6986	1246	8341	456	153	902	1511	416	233	188	421	
	Свега (коњичка бригада и горње три дивизије)	388	25430	4572	30390	2847	953	3516	7316	1243	1089	557	1646	
од Влас. Даш. кл.	Моравска акт. дивизија	103	7405	1542	9050	466	679	679	1824	468	252	164	416	
	Свега (нишавске војске)	388	25430	4572	30390	2847	953	3516	7316	1243	1089	557	1646	
Тимочка војска (око Зајеч.)	Тимочка акт. дивизија	87	6093	1314	7494	370	293	486	1149	609	134	288	422	
	Свега активне војске (Нишавска и Тимочка Војска са Врхов. Командом и армиј частима)	513	31923	6918	39344	3377	1246	4402	9025	2112	1363	885	2248	

ДРУГИ ПОЗИВ	II-ги позив Нишавске Војске I и XV пешадијски пук	14	4990	80	5084	14	284	68	330	—	34	—	34	Бројно стање у опште II позива, као и штаба Врховне Команде са армијским частима узети су из података српско-бугарске војне 1885. са економног гледишта († ђенерал Ђурић) и мојих забележака. Приближно је. У ствари пре мање но веће но што је овде
	II-ги позив Тимочке Војске VIII, IX, XIII и XIV пешадијског пука . .	24	6850	200	7074	24	54	86	164	—	43	—	43	
	Свега II-ги позив	38	11840	280	12158	38	302	154	494	—	77	—	77	
ЦЕЛОКУПНА МОБИЛИСАНА ВОЈСКА	Нишавска Војска и њен II позив .	440	30820	5674	36934	3021	1201	3984	8206	1403	1263	597	1860	
	Тимочка Војска и њен II позив . .	111	12943	1514	14568	394	347	572	1313	609	177	288	422	
	Укупно	551	43763	7188	51502	3415	1548	4556	9519	2012	1440	885	2265	

Из овога горњег бројног стања у целини појединих команада и целокупне наше ратне моћи, у нижем бројном прегледу изводимо бројно стање чисто ***бораца*** (односно пушака, сабаља и топова), који су управо борбени елементи и представници наше стварне и праве операцијске моћи у томе рату. Из нижег прегледа тек видеће се, колика је чиста наша снага, која је водила тај рат, а која се снага брзо трошила побољевањем услед великих стратегијских комбинација и марш-маневара, као да је то била једна велика армија, а притом у ствари један осредњи европски корпус. Последње напомиње се нарочито за нишавску војску.

НИШАВСКА — ГЛАВНА ОПЕРАЦИЈСКА — ВОЈСКА

Стратегијски развој од Власине до Пирота на стратег.-географ. фронту 75 км. у ваздушној прузи

ПРЕГЛЕД БРОЈНОГ СТАЊА БОРАЦА

према стању 15. октобра

(операцијских јединица и обе војске)

ГЛАВНА НИШАВСКА ВОЈСКА ПИРОТ

Коњичка бригада	I. пук (4 ескадрона)	11 официра	700 бораца коњаника							
	II. „ (4 „)	16 „	685 „ „							
					Дивизијска коњица	**официра / бораца**	**Артиљ. пук**	**официра**	**Дивиз. инжињ. (чета и депо) пионир.**	**Дивизиј. санитет (чета и пољ. болница) лекара — болнич.**
Дринска Дивизија	IV. акт. пешад. пук (ужички)	21 Офиц.	2210 бораца пешака	Пукови од по 3 батаљона	1 ескад.	1 170	8 пољ. батер. (дрин и шум.) са 48	5	— 143	10 — 291
	V. „ „ „ (шабачки)	18 „	2498 „ „							
	VI. „ „ „ (ваљевски)	18 „	2705 „ „							
	9 батаљ.	— 57 „	7413 „ „							
Дунавска Дивизија	VII. „ „ „ (београд.)	23 „	2461 „ „		„	2 220	„ 4 пољ. бат. са 24 топа	4	— 141	9 — 258
	IX. „ „ „ (браничев.)	19 „	2625 „ „							
	XV. „ „ „ (пиротски)	29 „	2612 „ „							
	са XIX гард. пеш. батаљ. (шумад).									
	10 батаљ.	— 71 „	7698 „ „							
Шумад. Дивизија	X. „ „ пук (чачански)	21 „	1810 „ „		„	2 270	„ 4 пољ. бат. са 24 топа	5	— 139	16 — 268
	XI. „ „ „ (крагујев.)	18 „	2329 „ „							
	XII. „ „ „ (ћупријски)	18 „	1896 „ „							
	9 батаљ.	— 59 „	6035 „ „							

Главна војска око Пирота прикупљена: 28 батаљона са 187 офиц. 21746 пушака; 11 ескадрона 32 официра са 2040 сабаља и 16 пољских батерија са 96 топа.

СПОРЕДНА КОЛОНА десна стратегијска колона (Кооперативна колона) *Моравска активна дивизија* Власина — Дашчани Кладенац.

					Дивизијска инжињерија				Дивизијски санитет
I. акт. пеш. пук (врањски) на Власини	18 офиц.	1726 бораца пешака	пукови од по 3 батаљ.	Дивиз. коњица	офиц.	бораца	артиљ. пук	2 пољ. (12 т.) 2 брд (8 т.) батер. са 20 топова	офиц. бор. пион. лекара болнич.
II. „ „ „ (нишки)	18	2165		1 ескад.	2	280			5 137 13—320
XIV. „ „ „ (књажевачки)	19 „	2612 „ „							

Дашчани Кладенац I и XIV пук са 6 батаљ. 37 офиц. 4777 пушака. Са том снагом пушака (и још знатно ослабљеном, као посадом у Брезнику) ова је дивизија дебушовала код Сливнице.

Моравска дивизија споредна побочна колона Дашч. кладенац — Власина: 9 батаљона са 55 официра, 6503 пушака, 1 ескадрон 2 официра, 280 сабаља и 4 батерије (2 пољске и 2 брдске) са 20 топова.

Нишавска Војска: (Главна и побочна колона) *37 батаљона са 242 официра, 28249 пушака, 12 ескадрона са 34 официра, 2320 сабаља и 18 пољ. батерија са 108 топова и 2 брдске са 8 топови, свега 116 топова.*

Поред тога, као *главне снаге наше војске, која је и била једини представник наше праве операцијске моћи,* и са којом се *управо и решавала судбина овог рата,* било је још мобилисаног II позива, на томе нишавском војишту, као XV. пешадијски пук (Пиротски) и I. пешадиски пук (Врањски). Но то је било само пописано и наоружано људство, без икакве тактичке, борбене вредности. Сваки је пук мобилан износио по 3 батаљона од 450—500 пушака. Распоређени су били више као посада и обсервациони мањи одреди. Тако: од I пешадијског пука: 1 батаљон био је у Врању, 1 у Сурдулици а 1 на тромеђи (код Патарице на граници српско-бугарско-турској); од XV. пешадијског пука: 1 батаљон на Ржани (који се је доцније кретао, *као десна побочница главне војске до села Каменице,* ту после био потучен и повукао се), 1 батаљон код Пресеке (наспрам села Звонца у Бугарској) и 1 на граници (испред Дунавске Дивизије, када је била дислоцирана код Пирота а очекивала у кантонманима распоређена почетак непријатељства.

Нишавска и Тимочка Војска, са својим главним групама код Пирота и Зајечара, удаљене су за 3—4 дана марша.

	Пукови од по 3 батаљона	Дивизијска коњица	Артиљ. пук	Дивизијска инжињерија (чета и депо)	Дивизијски санитет (чета и болнице)
Тимочка — споредна или епизодна — војска Стратегијски развој од св. Николе до ушћа Тимока на стратег. географском фронту 120 клм. у ваздуш. прузи *Тимочка акт. дивизија* Вратарница — Зајечар	III. акт. пеш. пук (крушевачки) 18 офиц. 2627 пешака бораца XIII. „ „ „ (крајински) 18 „ 2305 „ „ I. батаљ. VIII акт. пеш. пука пожаревачког 6 „ 705 „ „	(1 ескад.) официра 2 коњаника бораца 180	2 пољске 1 брдска бат. са 12 пољ. и 4 брдска Свега 16 топова	официра 2 пионира 139	лекара 14 болнич. 296

7 батаљона са 42 офиц., 5637 пушака, 1 ескад. од 2 оф. и 180 сабаља и 3 батерије (2 пољ. и 1 брд.) са 16 топова.

Ова снага активних трупа у Тимочкој Војсци управо је била и главни представник операцијске моћи њене, тежиште свега рада било је на ових седам батаљона од 5600 пушака и 12 пољских топова (брдска батерија од 4 топа дата је, када је отпочела акција, Белоградчичком одреду).

Поред ове активне војске мобилисано је и *II. позива*, који је био бољег квалитета, пошто је извесни део био већ крштен ватром у рату противу Турске за независност. Та је снага употребљена као споредне колоне и обсервациони одреди, и то: XIII. и IX. пешадиски пукови (код Неготина) и XIV. пешадиски пук (1 батаљон код прелаза Св. Никола и 3 код Кади Богаза). Пукови су ти били формирани од по 4 батаљона, просечне јачине 400—450 пушака VIII. пешадиски пук стигао је на војиште у току операција 4. новембра. Овај други позив укупно је износио на *6800 бораца* (међу овима на 120 коњаника).

Кад је акција наступила XIV пешадијски пук II. позива са 1 брдском батеријом деловао је као *Белоградчички одред*, VIII. и IX. пешадиски пук II. позива деловали су код Неготина као Тимочки (Неготински) одред.

Укупна наша акт. војска: Нишавска и Тимочка, износила је:	**44 батаљона, са 284 официра, и 33.886 пушака; 13 ескадрона са 36 официра и 2500 сабаља; и 20 пољских батерија са 110 топова и 3 брдске са 12 топова. Свега 122 топа.**

Према овоме, *наша права операцијска војска на оба војишта* (на нишавском и тимочком) износила је: *33800 пушака, 2.500 сабаља и 122 топа.*

Главна војска око Пирота, била је:	*21.700*	*пушака,*	*2000*	*сабаља*	*и 96*	*топова.*
Споредна колона или *стратегијска побочница* код Власине и Дашчаног Кладенца, износила је:	*6.500*	„	*280*	„	*и 20*	„
Тимочка војска; „ „	*5.600*	„	*180*	„	*и 16*	„

Та наша операцијска моћ брзо опадала је услед болести и ратних губитака, када су отпочеле операције.

Наша главна војска (Дринска, Дунавска и Шумадиска Дивизија, са коњичком бригадом) *била је управо по бројној јачини један осредњи европски корпус.*

Као *посада у земљи* остале су ове трупе:

у *Београду*: 2 батаљона VIII. активног пешадиског пука
XVIII. (Дунавски) гардиски пешадиски батаљон. Већи део ескадрона Краљеве Гарде.
у *Пожези*: 1 батаљон IV. аткивног пешадиског пука
у *Г. Милановцу* „ „ „ X. „ „ „

* * *

Све ове *припремне радње* (као мобилизација, кретање мобилисане војске са дотичних зборишта за мобилизацију на просторију концентрације и најпосле последња припремна радња, стратегијски развој, т. ј. размештај војске у стратегијски поредак пред почетак акције) извршују се, према заранције састављеном и проученом *ратном плану*, на просторији, која се зове *ратиште*. Оно се, природним одсецима, дели на посебна *војишта*.

Концентрација војске и њен стратегијски развој за почетак акције, извршују се, на пограничној просторији, даље или ближе граници оне земље, са којом ће се ратовати према томе, да ли је нападна или одбранбена војна. Та се просторија зове *операцијска основица (базис деловања)* На њу се војска ослања, када после концентрације и извршеног стратегијског развоја почиње своје нападне или врши одбранбене операције. За случај неуспеха на њој тражи заклона и поткрепљења да би се опоравила и постала понова способна за отпор. С тога се та основица још заранције проучава и према томе припрема и утврђује, те да буде у ствари наслон за деловање и напредовање и заклон за случај неуспеха у повлачењу. На њој се подижу слагалишта са сваковрсним војним потребама за опрему, наоружање и исхрану војске.

Жељезнице су знатно олакшале и убрзале мобилизацију и концентрацију трупа, као и њихову исхрану. С тога је данас, нарочито административна, основица цела земља, а фронт искрцавања трупа на просторији за концентрацију у исто је време и операцијска основица.

Конфигурација земљишта као *правац* и *пространство (дужина)*, операцијске основице имају особито важан утицај на извођење операција. Према противнику најбољи је правац обухватни и ако обухватне основице нема, онда је брзо у почетку операција ваља створити отимањем противничког земљишта [1]. Правац је особито важан за велике

[1] Најбоље је, ако правац операцијске основице према противничкој или његовом правцу деловања, или распореду војске, буде обухватан. Наша Моравска активна Дивизија отевши Трн и Брезник, створила нам је врло погодну обухватну (другу, помоћну) основицу према бугарској војсци на сливничком положају.

војске и када се одмах по прелазу границе очекују одсудни судари. Пространство (дужина) операционе основице допушта слободнија стратегијска маневровања војске, чинећи лако могућном промену операцијског правца, и осигуравајући војску да не буде лако одсечена за случај повлачења

За време мобилизације до концентрације ратиште и административна основица била је цела земља. Кад је отпочела концентрација, то се онда и ратиште почело сводити само на пограничне просторије. Оно се делило, по топографским одсецима, на два војишта: *главно, нишавско војиште*, које је обухватало *десну страну слива Мораве*, и *споредно, тимочко војиште*, које је обухватило *слив Тимока*. Како је с наше стране предузет *нападни рат* противу Бугарске. наша *операцијска основица* прибила се уз *пограничну зону* дуж ове земље. *Администрацијска основица*, посматрана у ужем смислу, поклапала се са операцијском, и простирала се још, у дубину земље, дуж жељезничке пруге. Сада су слагалишта уопште дуж жељезница а мање их је по некад на операцијској основици.

Стратегијско-географски фронт наше операцијске основице водио је од Власине преко Пирота и Зајечара до ушћа Тимока, и износио је по граничној прузи преко 300 километара.

Од ушћа Тимока до Вршке Чуке граница је отворена и прелазна. Ту је једина препона био Тимок. Одатле па до Тромеђе (српско-бугарско-турске границе), погранично земљиште је планинско и јако испресецано дубодолинама, прелази (les débouchés) преко границе су ређи и доста удаљени један од другог. Уопште наша операцијска основица била је заштићена природним браником, препоном на самој граници. То је била основица целог ратишта. Што се тиче појединих војишта, за главну, Нишавску Војску основица је била на фронту: Бела Паланка—Пирот—Свођ—Сурдулица, (последња два места раздвојена планинским пределом), а за тимочко војиште: Књажевац—Зајечар—Неготин. На тим двема основицама наше су две војске завршиле концентрацију и извеле стратегијски развој.

Те наше операцијске основице нису биле припремљене ни најмање у инжињерском смислу. Нису биле спремљене раније за ослонац и прихватање наше војске, нису одговарале *своме основном задатку: да осигурају војску од сваке ратне евентуалности.*

Услед тога наша Нишавска Војска, повлачећи се од Сливнице на своју полазну основицу код Пирота, није на њој нашла ни ослонца ни прихвата. Зато је она брзо изгубила јаки гранични браник и морала је напустити Пирот. Да је она нашла прво на *утврђеној граници* нужног ослонца и заклона за прихват, а после у утврђеном пиротском стану јак наслон, она би код Пирота извесно дала јак отпор бугарској навали, и зацело дала би времена свој војсци из унутрашњости Србије, да јој у помоћ притекне. 17. новембра већ су стизале код Беле Паланке дотле посадне трупе I позива (1 батаљон X активног пешадиског пука, 1 батаљон VIII активног пука и XVIII гардијски пешадиски батаљон) и још VII и III пук II позива, а после 2—3 дана стигле су јаке трупе II позива (IV, V, VI, X, XI и XII пешадијски пук). Како раније ни граница ни Пирот нису били утврђени, то је у повлачењу са Сливнице наша војска брзо изгубила најпре ту јаку граничну баријеру, а после и Пирот.

Међутим у дивизијским инжињерским депо-има било је довољно алата, а у инжињерији имали смо доста способних официра. Још од почетка мобилизације у особљу намењеном за формирање Врховне Команде налажаше се и будући начелник инжињерије. Времена се је имало довољно. Наша главна војска извесним делом дошла је у Пирот још крајем септембра, другим делом у почетку октобра, а сва се тамо прикупила око половине октобра. Могле су се трупе употребити за рад на утврђењима. Поред тога и народ (трећи позив) Пиротског, Нишког, Књажевачког и Врањског Округа могао се је употребити за тај рад.

Неспремност наше операцијске основице у погледу инжињерском један је од најглавнијих узрока нашега пораза.

Требало је по што по то тај од природе јак гранични браник, као и Пирот, изранције утврдити, и на тај начин осигурати нашој војсци, операциске пивое (pivot) као ослонце за наступање и заклоне за случај повлачења. Да је то тако било

урађено, наша би Нишавска Војска повлачећи се са Сливнице нашла на граничном бранику, а нарочито у утврђеном Пироту, поуздан заклон иза кога би се могла поткрепити, ојачати и одупрети до крајњих граница. *Наша Нишавска Војска* у своме наступању и доласку пред фронт сливничког положаја (посве јак од природе а још и добро утврђен) и за све време операција противу тога положаја ***није извршила укупном својом снагом ниједан комбинован напад.*** Она је код Сливнице за све време ***водила само са појединим дивизијарима бугарске војске делимичне бојеве***, а ти бојеви били су ***увек без узајамне везе и међусобног помагања.*** Услед тога наша Нишавска Војска није била у главном ни много истрошена ни ослабљена. Та војска се повукла први пут 8-ог новембра испред фронта сливничког утврђеног положаја не, што би је бугарска војска на то натерала потискујући је, него просто по наређењу начелника штаба Врховне Команде. Могла се је на наш гранични браник (да је овај био утврђен) повући сасвим повољно према извесним планираним комбинацијама за даљи отпор. У утврђеном стану у Пироту могла је сачекати ојачања, која су јој брзо већ долазила из Србије, и ту бар тући одсудну битку и истрајати до краја. У том случају поуздано рат и на тај начин завршен не би био изгубљен.

Ја поуздано знам, да је Краљ, Врховни Командант јасно наредио начелнику штаба Врховне Команде (кад га је 7 новембра у подне упутио из Пирота у Цариброд, да се нађе ближе војсци и да јој одатле издаје нужна наређења), да одмах предузме све што је потребно да се граница и Пирот утврде. Да је начелник штаба заиста и поступио по томе наређењу, доказује то, што су неке од дивизијских пионирских чета 9. новембра дошле у Пирот, и ту добиле наредбу да праве корпе. Надлежни би требало да објаве ***зашто су те чете губиле крајње скупоцено време на грађење корапа уместо да раде на утврђењима, и ко је то тако наредио.***

Администрацијска основица на нишавском војишту била је тако уређена, да је осигуравала исхрану војске за време наступања. Ако је било гладних војника, за то је

крива и трупна администрација, а нарочито с тога што је невешто и неумешно употребљавала трупне коморе и профијантске колоне, које су требале непосредно да доносе храну трупи из војничких слагалишта.

Ова основица била је на фронту (као и операцијска): Пирот—Свођ—Сурдулица, где су била *базисна (војишна) слагалишта*. И ова се основица у ширем смислу продужавала дуж жељезнице: Параћин—Алексинац—Ниш—Лесковац—Владичин—Хан где су била *главна слагалишта*. У та главна слагалишта непрестано су се потребне намирнице прикупљале из целе земље, а после по војним друмовима (етапним правцима), народном а кад што и најмљеном вучом, интендантским возом и дивизијском профијантском колоном разносиле у напред на операцијску основицу у војишна (базисна) слагалишта или непосредно војсци.

Војне комуникације (етапни правци) били су уређени, за време мобилизације на брзу руку. Постављено је било најпотребније друмско и станично особље. *Станице* (етапе) у опште нису биле утврђене ни поседнуте. Тек доцније нека су станична места осигуравана обвезницима III позива. Услед тога, што нарочите трупе није било за осигурање *позадине* наше војске (осигурање тих војних друмова) то је она и била изложена опасности од напада Бугара (неке станице морале су се евакуисати: Сурдулица, Владичин-Хан). Само је један ескадрон био стављен на расположење главној интендантури, који је био употребљен за одржавање реда на *главном војном друму: Ниш—Пирот*.

Наша главна слагалишта (Параћин — Ниш — Лесковац — Владичин-Хан), услед брзине догађаја и неспреме тек у доцније доба били су снабдевени потребама за неколико дана. Она су могла добро послужити војску када би ратовала одбранбено, на нашем земљишту и у близини тих слагалишта, али за нападну војну, дакле за војску, која оперише преко границе, ова би се тешко и са напором могла дуже издржавати, и услед тога било би под питањем *наше наступање подалеко у противничку земљу.* [1]

---

[1] Како бугарска војска није имала формиране возове (профијантску комору, мунициске колоне...) нити организовану администрацију, то и она није имала операцијску способност за брзи и дужи нападни рат. *То је и био главни узрок, што су онако споро отпочели офансиву против*

И ова наша мала снага на нишавском војишту (осредњи европски корпус) имала је у овоме рату једва ***један до два дана офансивно - административне способности.*** Даље наступање зависило би од уређења ***нове (помоћне) основице.*** За време оне наше кратке офансиве, када је наша војска допрла до Сливнице, на фронту Драгоман — Трн — Брезник наша главна интендантура већ је отпочела одашиљати потребе из позадине и уређивати помоћну основицу Трн — Брезник, као и војне друмове.

Све ово, што је учињено за административну спрему војишта, било је једнострано и недовољно, кадро тек да с муком исхрани и одржи само прикупљену војску у месту, а најдаље 1—2 дана удаљену од слагалишта. Узрок свему томе лежао је поглавито у начину издржавања: наша се војска издржавала искључиво куповином за готов новац а није било реквизиције т. ј. издржавања у натури. Тек оба начина заједно могла су прилично одговорити циљу јер они одговарају и нашем стању и ратним приликама.

Уређење и осигурање целе позадине било је под главном интендантуром, уместо да је спадало под нарочито саобраћајно одељење у Врховној Команди.

* * *

Ратни план садржава у главном:

а) *Главни ратни циљ* (основну замисао, општу идеју рата) и према томе *облик* рата: ***нападни*** или ***одбранбени.***

нас, када су се већ били оријентирали о нашој бројној немоћи, и одбили нас са сливничког утврђеног фронта. У место да тада брзо оперишу и вешто комбинованим стратегијским покретима своје војске по могућству одсеку нас од наших одступница, они су почели своју офансиву тек 10. новембра, и тада још споро, а сем тога њихове наступне колоне беху без међусобне везе и стратегијских комбинација. Нису се користили нашим критичним положајем: потиснути смо 10. новембра а за леђима нашим беху одмах теснаци и клисуре дужине дневног марша. Ја мислим, да је нарочито њихова ова неспособност за офансивне операције, услед неорганизоване администрације и оскудице возова (тренова), била поглавити узрок, што је Кнез Батенберг испунио захтев Аустроугарског Посланика графа Кевенхилера, те застао у Пироту (на неколико километара а највише пола дана марша од своје земље) и није даље продужио офансиву.

б) Према опредељеном главном ратном циљу, одређује се и ***бројна јачина војске,*** коју би требало мобилисати за рат, као и потребна сресгва за потпуну спремност. Што се тиче бројне јачине војске начелно се треба управљати према првом основном принципу ратовања, који је тако рећи ***закон*** и гласи: ***рат треба почињати не само довољном снагом но крајним напрезањем, подижући на ратну ногу своју целокупну војну силу.*** (Клаузевиц).

в) ***Расподељује*** сву мобилисану ***војску*** на ***ратиште***, обазирући се при томе такође на основни принцип: ***економије снаге:*** по коме треба водити највећу штедњу при тој подели целокупне војске на ратишту. Не треба предузимати безциљне операције, поглавито оне које не служе главном (општем) циљу. Овај принцип осуђује распарчавање (en petits paquets) војске безциљно и неодређено тумарање, као и тромо и нерешљиво кретање. Он тражи разумну радњу у рату и ***једновремени развој војне силе на ратишту, групирајући је и према времену и простору тако да потпуно одговара правој важности различних тачака ратишта.***

г) Одређује почетну и завршну концентрацију целокупне војске, с обзиром на поменути принцип штедње војске. Подешава концентрацију уопште тако, да брзим и сходним стратегијским развојем постави војску у такав стратегијски поредак на просторији завршне концентрације, како би војска (или више војсака) прелазећи преко границе (вршећи напад) или дочекујући противника у својој земљи (вршећи одбрану), могла изаћи свакој евентуалности на сусрет за време првог периода ратовања, до прве битке.

д) ***У општој идеји ратнога плана налази се и замисао правца деловања*** т. ј. ***оперцијског правца.*** Операцијски правац треба да води ка ***најважнијем и решавајућем стратегијском циљу,*** да буде ***најподеснији,*** и што се тиче извођења саме операције што боље осигуран.

Конфигурација земљишта на операцијској основици, а нарочито земљиште на пограничној зони, као и облик саме граничне пруге, утиче на ***избор*** и ***број*** операцијских праваца.

ђ) Ратни план износи још, у главним цртама, шта би требало урадити да се допуни организација (инжињерска и администрацијска спрема) операцијске основице. А ако ра

није није ништа на томе рађено, онда како треба припремити основицу, да буде сигуран наслон и прихват за војску.

Ово су кратка разматрања о садржају ратног плана, дакле шта он треба да износи. Ратни план треба да одговара овим условима: [1]

а) Да је што простији. У простоти стратегијских комбинација види се права генијалност при саставу тог плана.

б) Да најстрожије одговара правим, стварним ратним приликама. Права је вредност ратног плана у томе, да он одговара стварном ратном стању.

в) Поред изношења главне (опште) ратне идеје, т. ј. главнога циља рата, он даље треба да покаже још и прва деловања, ради сагласности и узајамности у радњама појединих делова војске, до првог вероватног одсуднијег судара са противником (даље се не упушта). Ток догађаја одредиће даљи рад. При овоме никако се не треба упуштати у детаљисања радњи појединим деловима војске, но само изнети директиву, налоге за постизање главног циља. Остављати сваком самосталном команданту слободу посебног деловања. Ово се нарочито односи на команданте војсака и већих операцијских јединица.

г) Ратни план треба да буде дело једне главе, а последње решење треба да је онога, који ће га и извршивати. Војни савети само ће више збунити и учинити нерешљивијим главног команданта.

д) Извршилац ратног плана треба да је његов састављач. Како је рат пун опасних случајева и догађаја, то захтева од извршиоца јаку вољу и крајњу истрајност.

Да бисмо боље могли пратити операције наше војске, потребно је да у главном размотримо нашу границу према Бугарској, од чијега ***облика*** и ***земљишта*** зависи и завршна концентрација наше војске, њен стратегијски развој и продирање преко границе, као и даље деловање наших колона по операцијским правцима.

Облик је наше граничне линије тупи клин са врхом према Бугарској. Овај врх долази скоро у средини те гра-

[1] Стратегија Леера.

нице, а на високом планинском пределу. Од тога врха и делимо граничну линију на северни и јужни део: северни, од тога врха до ушћа Тимока, и јужни од врха до Тромеђе. Северни део од врха до пресла Св. Николе прелази преко највишег планинског краја наше земље, те услед тога на овоме је одсеку тешко проходан. Од Св. Николе па преко планинског била до Вршке Чуке и са ње силази на Тимок и овим до ушћа његовог, то је граница тимочког Војишта. На томе делу граничне пруге прелази су планински: Св. Никола, Кади-Богаз, и Затворница (код Вратарнице). Од Вршке Чуке граница силази у Тимок, који је тада до ушћа једина препрека. Отворенији предео северно од Вршке Чуке простран је улаз на Тимочко Војиште. Јужни део граничне пруге, од тога тупог, без обзира на облик и природу земљишта, у две праве пруге повучен је на село Обреновац у долини Нишаве. Ту је долина Нишаве главни отвор за улаз у Нишавско Војиште од стране софијске висије. Поред овога има њему блиске прелазе код Ржане и преко Тепоша. Од Срећковца граница се нешто пење до села Планинице одатле силази у реку Јерму, а одатле се одмах пење и иде преко високог планинског била до на Тромеђу. На томе делу границе планински су прелази код Царевдола (за Кусоврану и Власе), Беле Воде (испод Стога за Кусоврану), Пресеке (за Звонце), Депчаног Кладенца (за Трн) и Власине (за Знепоље).

Наш гранични географско-стратегијски фронт према Бугарској је ***природна баријера*** — пречага, са ***два главна отвора***, које раздвајају тешко пролазне планине, и то: ***Тимочки*** (Зајечар — ушће Тимока) и ***Нишавски*** (Тепош—Сухово). Та два главна отвора карактеришу два главна правца инвазије из Србије у Бугарску и обратно. По њима се и цело ратиште дели на два војишта: ***Тимочко-дунавско*** и ***Нишавско-софијско***. Они и изазивају поделу целокупне војске наше и бугарске на два дела. Како је веза између та два војишта на нашој страни бржа и подеснија, то ми ту поделу снаге можемо погодније увек вршити према нашим стратегијским комбинацијама. Србија само изненадним стратегијским развојем и брзим сасређењем јаче снаге, може имати успеха над бројно јачом бугарском војском. Дељење наше војне моћи на више јачих група, на тој пограничној про-

сторији, на основици, постајаће увек осетно па и опасно за наш вероватни успех у рату. Како ли је тек 1885. било врло опасно делити наше операцијске врло слабе моћи на две односно три доста велике групе: Главну војску код Пирота, споредну код Зајечара и десне колоне (стратегијске побочнице) код Власине и Дешчаног Кладенца.

После овог општег разматрања, да пређемо на наш ратни план. Завршна концентрација и стратегијски развој наше војске у главном га карактеришу и садрже.

Неће бити од штете, да размотримо и два наша ратна плана, израђена пред сам рат. Први је од тадањег начелника Главног Ђенералштаба почив. ђенерала Милојка Лешјанина, израђен у Главном Ђенералштабу и поднесен Министру Војном 10. септембра 1885.

Овај ратни план најпре у ***претходној напомени*** наводи, да се може узети, да су снаге обе државе подједнаке: 50—60.000 пешака. ***Мобилизација српске војске*** може се извршити за ***6 дана***, а ***концентрација све активне војске за 24 дана***, од дана кад се нареди мобилизација. Активне дивизије завршавају концентрацију: 9-тог дана, 10-тог, 14-тог, 20-тог и 24-тог. Претпоставља се, да ће и бугарској војсци требати толико времена, ако не и више.

Офансива Србије према Бугарској може се двојако изводити: са гледишта ***политичко-стратегијског*** (да се отме известан део земљишта, од ње оцепи и за себе задржи) и са гледишта чисто ***војничког, стратегијског*** (да се Бугарска као држава што пре савлада, дакле њена главна војска потуче). Прво је гледиште одређеније, друго пак пробитачније, јер не искључује користи првог случаја. Главни Ђенералштаб узима друго гледиште као коректније, налазећи у њему више успеха и за политичку тенденцију а нарочито, војничку акцију.

Као ***најважнији стратегијски правац дејства*** сматра правац ***Пирот—Берковац—Враца***, који води у срце државе, одсеца од праве Бугарске Средачку Висију, Софију, и чини те је она, одмах у почетку операција, за Бугарску изгубљена; налазећи се у близини Дунава, он парализе утицај ове главне комуникације и користи се богаством његове обале;

продирући даље у дубину земље, оставља позадност своју најлакше осигурану а крила има вазда најзгодније обезбеђена.

На томе операцијскоме правцу:

I. *Главна колона (центар),* узима правац *Пирот—Берковац,*[1] (са две активне дивизије 20-тог дана од дана мобилизације, а трећу оставља у Пироту привремено, као резерву себи или по потреби *десној колони*). *Задатак* је тој главној колони: да што пре заузме Берковац и друм Лом—Берковац ка Софији, до прелаза планинског к њој (Гинци). Ово би имао да буде *први праг — операцијска основица* на противничкој земљи. Стизањем ове колоне на овај праг, противничка војска, колико је буде на Средачкој Висији (око Софије), природно ће похитати да се повлачи у Бугарску на Орханију кроз теснац, те да не би од своје позадности сасвим одсечена била, али без изгледа, да начини фронт према наступном нашем прагу, близу њега, јер према енергији наше колоне, и према изненађењу противниковом, има се разлога веровати, да ће наша наступна колона успети пре да стане

[1] Поред овога правца као најважнијег у томе ратном плану наводе се и карактеришу још и ова два главна стратегијска правца: *Пирот—Софија и Зајечар (Књажевац)—Арчер (Лом).* Правац Пирот--Софија, о коме би се можда на први поглед мислило да је најглавнији у офанзивном рату Србије према Бугарској, не може дати уопште, па ни у најповољнијем случају, оне и онакве користи, које политички па и стратегијски интереси Србије морају захтевати, јер:

Заузимањем Софије, и ако је она *престоница* данашњој Кнежевини, добија се само *та* више морална мање и материјална корист, пошто *потоња* операција нема даљег излаза, и остаје ту затворена. Пролаз кроз Момину Клисуру, осим што би био тежак, не води у Бугарску, коју желимо да ослободимо, него у Румелију, а тамо Србија нема никаква посла и опасно се удаљава од своје границе. Пролаз пак к Бугарској кроз Араб-Конак још је тежи и на сваки начин био би војском већ затворен. Операција том пругом на Софију, имала би се на Средачкој Висији и завршити, што ће рећи, *цела* Бугарска остала би од инвазије поштеђена, дакле сасвим слободна да контра-инвазију на Србију изврши, и још да Српску Војску на Средачкој Висији од Србије одсече.

Правац *Зајечар—Видин* (управо *Лом)* могао би више значити него правац *Пирот—Софија,* кад Софија не би престоницом била (у смислу да се Бугарска као држава ослаби), али он је по самоме своме положају више секундаран, па и ако важан, дужином својом доста опасан, а према бугарској операцији Софија—Пирот много удаљен и изолиран, те може врло лако бити и одсечен.

на *други* свој праг, него што би противничка војска на њега стигла. Овај *други праг* имао би бити ***Рахово—Враца—Орханија***, са кога би наша војска, ако околпости допусте, и ако противничка војска не буде за одсудан отпор спремна, пала на ***трећи праг: Искар (река) — Орханија***. Ако не пре, онда би по свој прилици у овоме тренутку отпочели преговори за прекидање рата, или би се у опште операције пренеле на дипломатско поље, при чему би се видинска област и Средачка Висија тражиле за Србију. При упорној одбрани од стране Бугарске овај би правац у случају успеха наставио се ка *Трнову*.

II. *Десни колона*, као *десно крило* нашег нападног фронта (које у првом почетку акције треба да буде *привидно* главна колона) биће једна одређена активна дивизија (која би била концентрисана код Пирота већ 10-тог дана од дана заказане мобилизације), која би се кренула од ***Пирота на Софију*** (на 1—2 дана раније но главна колона) и кретање своје подешавала (ако је нарочито нужно) према напредовању центра, те да избегне озбиљнији судар око Софије, — ако не би била кадра, да се с противничком војском посигурно мери. Глас да је наш *центар* стигао у Берковац, или ће противничку војску од Софије повући к Орханији, или је бар духовно поколебати. Тада наша десна колона заузима Софију и одмах креће к Орханији, а *други позив*, који је овој колони као резерва био, заузима и поседа у овој области *Софију* и *Самоков* у првом, за тим *Дубницу* и *Ћустендил* у другом реду. У овом случају пруга *Самоков—Орханија* чини *позадни* наставак наступном другом прагу центра, и чува га од налета из долине Марице.

Посада у Софији, Дубници, Ћустендилу, Радомиру и Трну искористи предео и организује га за себе.

III, *Лево крило* наше инвазије чини *једна активна дивизија*, која се креће 18-тог дана од мобилизације (1—2 дана раније од главне колоне) са тимочког зборишта (Краљево Село—Књажевац) к Дунаву, остављајући *Видин* на лево. Његов је задатак да *Видин* одвоји од Бугарске и да што пре стане на дунавску обалу или код Арчера или боље код Лома) те да овлада Дунавом, као једним операцијским правцем војске бугарске, да закрати довоз у Видин, и — остављајући на периферији видинској *други позив* војске, — или

хита низ Дунав Рахову, да што пре спреми ослонца *другом* наступном прагу, или (према нарочитој потреби) језди друмом у Берковац, да ојача центар.

IV, ***Резервна дивизија*** остаје у Пироту све дотле, док не добије глас, да је ***десно крило*** (према Софији) довољно обезбеђено, и онда прелази у ***Берковац*** као резерва наступном центру, иначе прилази десном крилу као потпора и ојачање његово.

Главна напомена:

Овај нацрт главних потеза за ратни план састављен је на претпоставци. каква је обична у свакој држави, јер — то је вазда признавана па увек и доказана истина, да доброј стратегији мора мудра политика повољно земљиште да спреми; али, ако би прилике биле такве, да наступи незамишљен случај те противник буде на *Средачкој Висији* већ толико концентрисан, да му је ***ту*** прибрана главна (ако и не сва) његова снага, — онда стратегија узима његову силу за свој главни објекат, и мења свој нападни план жртвујући корист географијску потребној евентуалној промени плана.

У таквом случају:

Лева колона (једна активна дивизија) пошто одсече Видин, ***остаје*** ту на бранику, те да парализше значај Дунава као операцијске пруге бугарске.

Средња колона (једна активна дивизија) силази у ***Берковац***, да одатле прети бугарској позадини, додирујући се са Дивизијом Тимочком, а у опште њен даљи задатак зависиће од указаних потреба (можда и да маршира друмом на Софију).

Десна колона (две активне дивизије) била би у овом случају ***главна нападна колона***, и она би ишла од Пирота правце на Софију трудећи се, да по могућству хвата противнички фронт са десног му крила, како би га одвојила од везе са Бугарском с оне стране Балкана.

Овој главној колони био би један део из резервне колоне заштита са десног бока, марширајући упоредо са њом са ***Дешчаног Кладенца*** на ***Трн*** и ***Радомир***, те да завлада Горњом Струмом и да прети Софији од ове стране.

Резервна колона (једна активна дивизија) стајала би у ***Пироту*** и управљала би се према указаној потреби.

Ако би операција *ове* претпоставке извојевала себи успех онда даља задаћа латила би се да изврши план *прве* претпоставке.

Други је ратни план од тадашњег пуковника, сада почасног ђенерала г. Јована Драгашевића, који је он израдио, 15. септембра 1885. по нарочитом захтеву Краљевом, а гласи овако:

„*Поводом* тим што је овим самовољним уједињењем Бугарске и Румелије поремећена или бар заљуљана равнотежа интереса држава и народа на полуострву, — Србија је принуђена, да силом оружја узме у заштиту битне интересе свога народа, и да на базису оних одредаба међународних углављених на Конгресу Берлинском, а које подједнако обавезују све државе и народе на полуострву, — даде државног значаја вотуму за судбину овог земљишта.

Да ово постигне, њена је:

Државна цељ да Бугарску као државу поврати у границе одређене Конгресом Берлинским, т. ј. да јој не дозволи да се она ојачава на штету српске државе и народа; но, у случају какав није немогућ, и да извојује ревандикације за жртве, поднесене ослобођењу посебних делова нашег полуострва.

Да се ова државна цељ постигне, а с обзиром на садашње стање у Румелији

Цељ је рата, да се снага бугарске државе сломије онде, где је она, са политичког гледишта узевши, прикупљена. У овом случају престоница је добила посебни значај, и заузимањем престонице постиже се први политички успех.

Према *овоме* главни напад мора ићи правцем на Софију. Али, да би овај успех био више осигуран и од јачих последица, не сме се пренебрегнути ниједан услов који стратегија, као извршилац те намере, захтева, и као основ узима за

Ратни план

I Узимајући дакле да се у *овом* случају главни напад мора управити на Софију, сâм успех ове операције захтева, да се она мора у исто време и потпуно да осигура на оној страни, одакле би непријатељ и могао и морао да инвазијом с бока нама загрози и да тиме непосредно своју војску

око Софије потпомогне и заштити; јер да он то може и да учини, стоји му на руци врло важна и довољно јака бразда Дунава, на чијој обали има он наравно и довољно снаге.

С тога је доњи Тимок изложен озбиљној опасности из Видина, који би могао довољно снаге из позадности добити, да је на Србију пусти, а осим тога с исте те стране може Бугарска софијској својој војсци ојачања да дотури.

Због овога је неоспорно нужно, да се Видин мортифицира, те да не може вршити никакве функције против нас у Тимоку, и у исто време да се ухвате врата, кроз која би војска к Софији придолазила из Подунавља бугарског.

Ово пак постиже се најбоље, а према евентуалности садашњој и најлакше, ако се један одред, за оваку функцију довољно јак, баци ***иза*** Видина на Дунав, те да њега од остале му земље одсече, да довоз војске и осталога к њему закрати, и у исто време да искрцавање и прилажење војске за помоћ Софији обустави.

Одвојивши Видин од Бугарске и овладавши дунавским брегом иза њега и главним местом искрцавања на овој страни одред овај остаје према овој првој замисли у дефанзиви, озбиљно мотрећи на појаве у свом париметру, па ако би се Видину, на овај начин од његове позадности одвојеном, свака могућа акција упиштила, или би се још видело, да он ни за индивидуалну одбрану своју нема прибране или организоване довољне јачине, те би изглед на успех био јасно осигуран, — онда би одред овај могао одлучити се, да га и заузме. Иначе, или ако би потреба левог крила главног фронта, или развијање првих његових операција захтевале, он би утицај свој ширио друмом ка Берковцу, те да тиме подупре потисак наше војске на овој страни, или да угрожавање Софији одовуд још осетнијим учини.

II. Сигурност пак успеха наше ***главне колоне***, или већ и сама интензивност њене акције, захтева, да она на свом ***левом*** крилу буде сасвим осигурана, те — према јачем приближавању свом к Софији — да се ни за позадност своју нема чега бојати.

Због ***овога*** стратегијски разлог захтева, да једна колона, из прва у виду резерве, ал не бездејствене, пре свега овлада прелазом Гинačким, а после према успеху и развићу операција лево и десно, заузме и Берковац, но са нарочитом

задаћом, да са гиначког прелаза поступно силази к Софији, узимајући на себе тада улогу левог крила главне колоне.

III. Овако осигурана *главна колона* од Подунавља Бугарског и на стратегијској слабини наше границе на тој страни, енергично наступа на Софију да је заузме. Успе ли у томе, онда јој је први предодморни посао да заузме распутицу балабаничку, и да се осигура од Златице, а за себе обезбеди Арабконак, — не губећи наравно из вида силазак Ихтиманског пута с планине на Искарску равницу.

IV. И ако *десно крило* главне колоне нема за сада изгледа ни вероватности, да би се имало бојати каквог узнемиравања, опет, из разлога нарочите политичке тенденције, и из потребе поузданог знања о стању на тој страни, — може, или и треба да има за тамо један одред, и ако више као извидницу него заштитницу, који би држећи се увек *упоредо* са главном колоном, наступио од Дапчаног Кладенца на Трн к Софији.

Овај одред не би се сматрао као десно крило главној колони, прво с тога, што му није можно, или је бар врло тешко, да држи нужну везу са главном колоном; друго с тога, што он излази из планине у равницу већ близу Софије, дакле у домашају њене одбране, па дакле и *пре*, него би се са главном колоном спојио: и треће што му је излаз тај тежак а без сигурног изгледа на помоћ од главне колоне. И *зато* је он омањи, са задаћом више извидном, и утицаја више моралног, управо *летећи* одред.

Но ако би стање, у погледу војне готовости у овом крају, било другаче него што се сада зна, онда б и можда и овај одред морао бити већи, па — као самосталан и одвојен — и јачи, те да буде кадар савладати све побројане и нове тешкоће сам без помоћи главне колоне.

Имајући *овакав* поглед на идеју ове ратне операције, поједине трупе, одређене за побројане цељи имале би приближно овакав

Састав:

1. Дунавски одред: 2 пука пешадије (по могућству и више)
1 батерију пољску
1 батерију брдску
(1 или) 2 ескадрона коњице.

2. Трнски одред: 1 пук пешадије
1 брдску батерију
2 (или 1) ескадрон.
3. Гиначка колона: Цела дивизија
(и 1 брдска батерија).
4. Главна колона: 9 пукова пешадије
12 (или 13) ескадрона коњице
14 батерија.

Састав ових колона посао је концентрације према извршеној мобилизацији а према горњој цељи имала би бити

Концентрација за

Дунавски одред на линији Зајечар—Књажевац

Трнски одред у Лесковцу

Гиначка и ***Главна колона*** на линији Ниш—Пирот.

Но пошто концентрисање трупа мора трајати 7—8 дана, то би врло нужно било, да се ***идеја ратнога плана*** што пре утврди, те да се концентрисање ***што пре*** нареди, напомињући узгред, да, при оваквој још нејасној ситуацији, концентрисање наравно било би више ***припремно***, али тако, да се из њега и лако брзо и ***походна концентрација*** изврши.

Чим се концентрација нареди, одмах се мора приступити изради приближног ***операцијског плана*** за ***прве*** моменте операција, те да се одмах у почетку може ићи ***доследно*** замисли државној и задаћи ратној.

Али је концентрација најглавнији базис за после и операције ***интендантуре***, за тим ***санитета*** и са ***интендантуром*** подједнако важне службе и послове ***етапне***, и због овога неопходно је нужно да се концентрација ***што пре*** одреди, а то ће рећи, и да се основа ратнога плана што пре утврди, те да не би после једна радња другу сустизала или још и престизала и, наравно, за последицу тога, тешкоће ако не и збрке изазвала

После овог излагања оба ратна плана, слободан ћу бити да у главним цртама ово приметим:

Оба ратна плана рачунају са нашом активном војском. Рачунало се, да ће бити у овој ислуженика на 50.—60.000 пешака. Активне дивизије биле су главна операцијска

снага у оба плана. II позив играо је споредну улогу, као посада и за сигурност; при том, то је била снага са којом је требало рачунати; то су били већином стари ратници и искусни борци. Потребно је било одмах у почетним операцијама комбиновати оперативне јединице с људима из оба позива. Иначе, изгледа ми, да оба ратна плана одређују сразмерно слабу операцијску војску према постављеним циљевима.

Пада јако у очи, да се у оба плана даје велики значај *географском елеменшу, земљишшу*. Износи се читави низ отимања стратегијско-географских фронтова, земљишних прагова, а не узима строго у рачун евентуално реагирање од стране противника. Услед тога ти ратни планови не одговарају стварним ратним приликама и постају компликовани. Ратни планови генијалних војсковођа одликују се простотом стратегијских комбинација. Сви су маневри добри, говорио је маршал Мориц од Саксонске, осим извештачених.

Оба плана доста се далеко упуштају у дубину догађаја и деловања. Ратни пак план треба да износи одредбе за рад у главним цртама, само до прве битке, до првог одсуднијег судара; строго да се чува улажења у детаљније излагање средставе за постизивање главног циља.

Деловање војске, извођење операција у оба плана је поступно и греши противу једног од основних принципа: Деловање *једновремено*. Целокупна војска треба да се једновремено развија и у вези покаже своју моћ на ратишту.[1] И бројна апсолутна надмоћност пропада, ако се делује посебно и без везе. Релативна надмоћност може бити и код слабије војске, ако се ова на пресудној тачци војишта појави надмоћнијом снагом. Та баш релативна надмоћност, која се стиче предухитривши и изненадивши противника брзом спремом и иницијативом деловања и вештим стратегијским маневровањем, управо је најглавније средство да се добије победа. Деловање у узајамној вези (бити сједињен на простору) треба разумети тако, да се заједно ради онда, када у брзо предстоји главни судар, и још ако се једновремено па и на да-

[1] Стратегија делује по *фронту, линији*, а тактика по *дубини*. *Линијска стратегија* то је једновремени развој и деловање. Резерве у тактици играју одсудну важност, а у Стратегији оне су јерес према вештини ратовања.

љини делује и тако не допушта противнику да своју поцепану снагу прикупи.

Резерве у стратегијскоме смислу, које се помињу у оба плана, нису допуштене у методичноме ратовању. Само новообразоване трупе (импровизоване) могу служити као посада и резерве.

У оба ратна плана износи се ***деловање наше војске у више колона по више оперативних праваца.*** Јачина је тих колона 1—2 дивизије. Нашим дивизијама дају се такви посебни задаци, за чије извршење не би били довољни ни јачи европски корпуси. Наше активне дивизије, по претпоставци Главног Ђенералштаба, имале су по 10—12.000 пешака У самој ствари оне су износиле половину те снаге. Овако пак деловање наше војске по многим операцијским правцима противно је гледишту рационалне (теоријске) стратегије, која тражи: ***прикупљање снаге*** и ***јединство операција.*** Сви војни ауктoритети особити су значај давали том принципу, али су допуштали у примењеној Стратегији, и ***поделу снаге.*** Стање ствари на војишту и ратишту често изискује ту поделу силе и деловање по више операцијских праваца. Када ће пак та подела силе бити допуштена зависи искључиво од стварних ратних прилика. Ова се подела може ***само оправдати***: ако смо знатно јачи од противника; ако је и противник подељен; кад је превага бројна на противничкој страни, али ми имамо бољу маневарску способност; ако хоћемо јачег противника да натерамо да се подели: када ту поделу земљиште или време захтева. И како увек подела силе може да постане једна слабост и опасност, то се ова отклања или у неколико слаби тиме: што над тако подељеном силом командује један вођ (чврста унутарња веза међу деловима); што се разним средствима осигурава веза и узајамно деловање између колона (телеграфом, коњичким релеима, изасланицима, ордонансима, мањим побочним одељењима....); што се ојачава онај део или колона, на коју је важнија улога прешла; што своју масу, војску можемо пре прикупити но противник; и што се слабији делови, ако би се баш морало деловати по спољним операцијским правцима не упуштају у одсудни судар пре но што приспеју појачања (дотле, помагати се утврђивањем па донекле и повлачењем).

Принципи: Једновременост и прикупљеност у деловању као и јединство у операцијама и њихова унутарња целина, увек су били у важности. Велики стратези строго су пазили да их не прекрше.

У оба плана није се толико видно и одређено износило да главни објекат буде противничка војска. Тежиште: непријатељска снага, запостављало се или бар било је у другом реду, према политичком тежишту: престоници, Софији.

Што се тиче времена и брзине деловања појединих колона, то је план Начелника Главног Ђенералштаба тражио и опредељивао нарочито брзину и време деловања тих колона тако, да би можда та брзина стратешких покрета, да је остварена створила изненађење код бугарске војске, и најпосле дала према томе већи или мањи успех. — Тако: лево крило (са Тимока) требало је отпочети акцију 1. октобра, десно крило (из Пирота ка Софији) 2. октобра: а центар (главна колона, из Пирота ка Берковцу и Враци) 3. октобра. Како се је претпостављао стратегијски развој брз и изненадан, то били би Бугари посве изненађени и можда брзим нашим покретима и поражени. Ти покрети само тражили су спремне вође, чврстину и истрајност од трупе, а нарочито и критично излагање свакој ратној евентуалности, — па шта буде... Само активна војска требала је бити јача а у брзо потпомогнута и II. позивом као операцијском војском.

Најпосле провејава, кроз оба та плана намера, да се завојшти и поседне што већа просторија, делујући брзо и изненадно; рачунало се на страну политичку интервенцију, после које би дошао застој и захтев да нам се уступи поседнута територија....

У опште наш Главни Ђенералштаб није довољно познавао право стање бугарске војске, није имао критеријум њене стварне вредности и спреме. Познавао је само организацију и формацију војске, као и њену дислокацију, али стварно, дух њеног унутарњег уређења, ни најмање. О војној спази Источне Румелије није се ни разбирало: није се ни појма имало о њеној стварној јачини и вредности. Изгледа, и по тим датим плановима и по општем мишљењу у војсци, да се је снага и стварна вредност бугарске војске подцењивала, а на румелијску војску није се ни мислило. Скупо смо платили овако олако оцењивање. Ти ратни планови

спадају више у сферу метафизичке а не методичке Стратегије, нарочито кад се узме у обзир онолико одуговлачење и оклевање са ступањем у рат. У место да противника изненадимо — што је било преко потребно — развили смо војску потпуно млого раније и тиме открили свој ратни план.

Наш *стварни ратни план* изгледа ми, задржао је у главном тип горња два плана. То закључујем према мобилизацији само активне војске, као главне, а малог дела II позива, као посадне трупе. Активна војска била је састављена из изслуженика који су прошли кроз стални кадар: али ових је број био знатно мањи но што је то Главни Ђенералштаб претпостављао. Потом, закључујем и у главном по расподели наше операцијске снаге на ратишту на три главне групе: (Зајечар—Пирот—Дашчани Кладенац), и још по номиналном одређивању дивизија тамо, где су после и стварно прикупљене и у стратегијски поредак развијене, када је отпочео рат. Пуковник Јован Драгашевић био је одмах у почетку додељен као најстарији оном особљу, које је доцније образовало Врховну Команду. Постао је помоћник начелника штаба Врховне Команде, када је рат оглашен.

Према стварним ратним приликама, према неспреми Бугарске у опште за ту револуцију, при онакој збуњености у земљи и растурености њихове војне снаге[1] и у мобилизацији и концентрацији према Турској, сматрам да је прво груписање наше главне војске код Ниша било целисходно.

Нашу операцијску моћну активну војску није требало цепати на ратишту у три главне групе (Зајечар—Пирот—Дашчански Кладенац и Власина).

Према стварном стању ствари, онолику војску ($2^1/_2$ активног пешачког пука) одредити код Зајечара, било је погрешно и опасно, јер смо тим ослабили своју главну војску код Пирота, који нам је требао да буде полазни и главни

[1] Ми смо водили у Врховној Команди податке о стању и дислокацији а после и концентрацији кнежевске бугарске војске. Но како су се прилике непрестано мењале, а тим и стање код војске, то нисмо били у стању прибављати стање војске према нама нарочито у последње време јер су се строго чували и на граници и од шпијуна.

операцијски ниво. Код Зајечара довољно је било оставити и само II позив, или највише 2—3 активна батаљона са II позивом. Улога тимочке војске била је просто посада и кретање до Дунава код Арчера—Лома, да одсече Видин од Бугарске.

Тако исто, према стању прилика у Бугарској није требало толику јаку снагу кретати и за Дашчани Кладенац—Власину. Наше избацивање војске на ту страну границе, изазвало је и појављивање бугарске војске тамо. Тек када су се наше трупе појавиле код Дашчаног Кладенца и Власине, почеле се и бугарске трупе из Ћустендилског одреда кретати преко Божице код Колонице и преко Извора код Трна. На тој страни довољно је било поставити 2—3 активна батаљона, дакле највише један активни пешадијски пук, са 2—3 пука II позива и са потребном артиљеријом и коњицом. Та трупа била би довољна и за обсервацију, посаду па и за оперирање ка Трну и Брезнику. Такви одред, немајући никакви други задатак, но да што пре заузме Трн, Брезник, Перник и ***Радомир***, и тим загрози Софији, извршио би хладнокрвније и чвршће, но једна активна дивизија која би била нервозна у деловању услед вршења и других тежих задатака. Освајање Трна — Брезника — Радомира по све је било нужно, да би се бугарској војсци загрозило обухватним деловањем и утицало, падом тих места у наше руке, морално и тиме запретити престоници Софији.

Главна наша војска била је састављена из пет активних дивизија[1], коњичке бригаде и извесног дела II позива (да га је више мобилисано, у толико би боље било) код Пирота.

Крајња или завршна концентрација ове наше главне операцијске моћи код Пирота, као и њен стратегијски развој требало је извршити пред сам почетак рата. Стратегијски развој требало је извести заједно са операцијама, према

[1] Није требало остављати тако јаке посаде у земљи, код и онако слабе активне војске. У Београду је остало: 2 батаљона активна (VIII. активног пешадијског пука) и 1 батаљон сталног кадра (XVIII. гарде); у Пожези 1 батаљон активан (IV. активног пешадиског пука); и, у Горњем Милановцу такође 1 батаљон активан (X. активног пешадиског пука). Све је то могло бити употребљено за рат. Без нужде и потребе ослабљена је главна операцијска моћ.

директивним налозима Врховне Команде а по идеји ратног и операцијског плана.

Да је акција почела тада, када је 10. октобра већ општа идеја за операције била откривена, или најдаље 18 октобра, када је завршена била, после толиког развлачења, наша крајња концентрација код Пирота, наша војска напала би на граници најпре незнатне а после и опет слабе бугарске трупе. Тек се после 14. октобра почело вршити утврђивање на бугарској страни. Нарочито пак утврђивање Сливнице [1] довршавало се на брзу руку 2. 3. 4. и 5. новембра.

[1] Нисмо ни у сну помислили да ће Бугари утврђивати Сливницу (фронт: Вис Лешта (западно од овог виса) — Сливнички вис — Алдомировци) — Први пут смо о томе чули у Цариброду, када инжињери, који су радили на подизању жељезнице од Цариброда ка Софији, рекоше Краљу, да су им бугарски официри, повлачећи се са трупама од наше границе ка Драгоману, говорили: Прикупићемо се на Сливници, коју утврђујемо, ту ћемо покушати отпор и задржавати Србе. У свима пак наређењима Нишавској Војсци које је издавао Министар Војни а доцније и као начелник штаба Врховне Команде, увек је као општи и главни објекат означавана била *Софија*. Сливница нам је искрсла тако рећи пред носом 4. Новембра, до тога дана увек је општи циљ био Софија. Тек по завршетку 5. Новембра отпоче се на њу мислити и противу ње деловати. И тако Сливница, на коју у почетку нико није ни мислио, постаде и остаде главни објекат рата.

Оскудица тачних карата узрок је нашем у опште слабом познавању земљишта. На расположењу имали само карту Бугарске од Бечког Географског Института (1: 300,000), која је посве нетачно и са празнинама представљала земљиште на коме смо имали да изводимо наше операције, и то између Пирота, Гинаца (прелаз преко Балкана), Софије, Радомира и Трна. Знали смо да постоји тачна карта Бугарске, коју су израдили руски топографи. Нарочито је било препоручено нашем Посланику у Петрограду ђенералу Хорватовићу да распита за ту карту, за коју смо знали да се ради. Одговорио је да он за њу не зна и да је не може набавити. При том та је карта већ била израђена и могла се је купити код Артарија (велика трговина карата у Бечу. Наш Главни Ђенерал-штаб, на тражење будућег операцијског одељења Врховне Команде, послао је неки кроки од † мајора Гленера који је земљиште између Трна—Брезника—Сливнице представљао као лако испреламано земљиште мале висине, при том то су били врлетни и јако испресецани планински предели. Када је 2. новембра дошао са Краљем у Пирот аустријски војни аташе Пинтер, он ми је показао израђену руску карту, која је верно износила наше операц. земљиште. Тада сам на брзу руку скицирао земљиште од Тепоша, преко Годеча, Понора на Гници и Костин Брод, и то предао ради оријентације команданту коњичке бригаде. 3. новембра већ смо нашли код изгинулих бугарских официра карту руску фотографисану тога земљишта. Најпосле тада смо се и стварно на самом земљишту могли уверити о изгледу и природи земљишта.

У то време наша би Нишавска Војска извршила наступање са три активне дивизије у првом реду у три колоне: прва колона директриса (централна) Цариброд—Драгоман ка Софији; друга (лева) колона од Тепоша на Смиловце, Разбојиште, Туден, Годеч, Шума; трећа (десна), путем Трнским до наспрам Невље хана, спустити се у Луковичку долину и даље преко Несле на Габар, Табан, Алдомировци. У другом реду за центром и десном колоном по једна активна дивизија а за левом колоном коњичка бригада. Дебушовање првог степена што пре на фронт: спрам бока и у бок сливничког положаја. Како би бугарске трупе биле слабе, то ове пробити и делимично потући и одсећи од Софије. Коњичка бригада брзо прелази преко Понора на Костин Брод, на софијско поље, и заклањајући фронт наше целе наступне војске наступа ка Софији.

За случај да је бугарска војска већ у неколико била према нама прикупљена, па чак да је била иста ситуација, коју смо ми затекли 2. 3. 4. и 5. новембра на Сливници код Трна и Врапче, ипак мислим да распоред нашег наступања у главном није требало мењати, у том случају шумадијска дивизија,[1] која је била та наша десна колона, у наступању ка Сливници, требала је да изврши свој задатак, као што га је извршила 3. и 4. новембра а 5. требала је сићи код Несле у лукавичку долину и кретати се одређеним јој путем (Несла—Габар—Табан) у вези са центрумом (средњом колоном), који би уједно био и са тог прикупљеног наступања ка сливничком фронту. Центар није се требао истицати, по подешавати његово наступање према десној и левој колони. Средња колона наступала би с фронта на Сливницу, десна на лево крило утврђеног фронта сливничког положаја, а лева колона,[2] ојачана са две још дивизије, другог степена

[1] Шумадијска дивизија у место што је цео дан (5. новембра) утрошила на мучно кретање преко Чеканца, на Брусник, Брложницу, да би се појавила према левом крилу сливничког положаја код Алдомировца, могла је за 2- 3 часа од Несле, на Габар и Табан незаморена појавити се још 5. новембра над Брложницом.

[2] Лева колона крећући се преко Тепоша на Разбојиште имала би задатак да протера или разбије и потуче бугарске трупе испред себе, да осигура леви бок нашег операционог правца. Затим би имала да поседне Гинце извесним својим мањим делом за осигурање према Подунављу.

извршила би главни удар на десно крило и бок тога фронта. Коњичка бригада налазила би се с бока, истакнута код нашег одсудног левог крила и деловала би у позадину сливничког фронта и ка Софији.

Даља операција зависила би од судбине напада на сливнички фронт. Напад би требало вршити једновремено са свом снагом, само увођење двеју дивизија из другог реда, као главне резерве, и извршавање одсудног удара зависило би од припреме и готовости за напад. Коњичка бригада појавом у позадини сливничког положаја потресла би насигурно морал, чврстину и отпорност бугарске војске на томе положају.

Успех би био на оној страни, која би се јуначније, одсудније и истрајније у својим радњама показала, нарочито која би у моменту кризе и решавања извела јачу резерву и извршила одсудни удар. И ратна срећа обично се томе окреће.

Разуме се, да би у том случају било потребно, да се за време вршења ових напада на сливнички положај, једновремено изводи и ***диверсија*** према Софији оним нашим одредом, оном стратегијском побочницом, од Дашчаног Кладенца. Она би требало да кооперира преко Трна, Брезника, Перника кретањем ка Софији, и да бугарској престоници загрози више својом појавом но деловањем.

На завршетку овог разматрања, да само још наведем ово: У опште изгледа ми, према нашој спреми за овај рат и општој ратној идеји и свима налозима нашој војсци до Сливнице, да је главни ратни објект био ***Софија***, престоница Бугарске. И да смо бугарску војску потисли са сливничког положаја, — где се је она и онако, према бугарским ратним комбинацијама, тек привремено одупирала (а главни отпор и одсудну битку намеравала је извршити са прикупљеном снагом на јаком ихтиманском положају) — то бисмо ми само заузели и поселп Софију. Сумњам, да би се наша војска даље кретала и тражила и водила одсудну битку са бугарском на јаком ихтиманском положају. Циљ нашем рату био је накнада у територији за уједињење Бугарске са Источном Румелијом. У Софији би наша војска

очекивала политичко решење. При том, наша би војска нашла одмах јужно изнад Софије изредни и јаки положај, који су још Турци припремали да се бране од Руса. На том фронту српска војска, насигурно би се могла одупрети и 4 пута јачој бугарској војсци, ако би ова, узалуд чекајући нас на њеном јаком ихтиманском положају, а жељна мегдана и огледања, сишла отуд и напала нас у том положају. И извесно је, да би и српска војска добила потпоре и била ојачана код Софије. Наш II позив већ се је дизао на ратну ногу.

IX.

Први дан рата.

Првог новембра 1885 у 5 сахата и 45 минута у вече послао је пуковник Топаловић из Калне Министру Војном у Ниш депешу, у којој јавља да је истога часа примио од команданта I-ог активног пука телеграм, послан са Власине у $11^1/_2$ сахати пре подне, по коме:

Јутрос 1-ог о. м. у $7^1/_2$ сати отпочели су Бугари борбу, која још траје но без топова, а на раскршћу и линији између Панчинога Гроба, Букове Главе и Ђумрука.

Данас око подне чуле су наше са Калне страже пуцањ, у правцу Власине, услед чега је дивизијар послао коњичку патролу на Преслан, да се извести, а и командиру батерије, која је јутрос са Калне кренула за Власину, послао је одмах налог, ако је тај пуцањ услед борбе на Власини, да иде управо на Власину а не у Црну Траву, где је имао конаковати. Ова батерија има уза се пола чете као заштиту. Што му буде даље јављено, одмах ће известити. На овој страни све је мирно. Батаљон другог позива кренуо се данас у 1 сахат по подне из Врање.

Чим је оваква депеша примљена у Нишу, прича се да су Министри, па и они, које разни укази у званичним новинама *изненађују* — одмах позвати у министарску седницу, која је имала да „реши“, хоће ли бити рата или не.... Што су ти формалности!

Док су наши Министри у Нишу ту „ситну ствар испилили“ ми смо у Пироту — nichts böses ahnend — седели у

малој соби Рабенове каване, у којој беше наш Monte Carlo За једним већим столом беша велика битка картаџијских чинова на фарблу, а за другим, мањим, играла се једна врло миролубива партија преферанса.

За сваким столом беше поред играча и пуно „кибица“ који су се о туђем трошку забављали досађујући играчима својим нетраженим саветима и својим „баксузлуком“, који им редовно пребацују они што губе на картама.

Међу кибицима беху и ђенерал Милутин и пуковник Биничкн, многи други виши официри, па и моја маленкост. Ја сам многе другове нудио да играмо „џандара“ али они с презрењем одбише мој предлог да се игра тако „рабаџиска“ игра. Да играм фарбла или преферанса сви би ме радо у друштво примили, али ево бруке да ја то нисам могао научити, и ако сам толике године провео по ађутантским собама, у којима је сваки, који иоле има дара за високу уметност картања, могао и научити. Моји другови, који су носили карте у ледункама, нису жалили труда да ме посвете у тајне „фарбла“, али најзад морадоше дићи руке од мене, јер се увериише да сам ја „сувише глуп за тако фину игру“. јер ја за цело то време не бејах научио ништа друго до то, да се „може плашити на четири фарбе“ што сам и онако знао, јер је то главна снага извесне наше политике....

Ето за што сам ја тога вечера само „кибицовао“ и то код преферанса.

Усред картања нисмо ни приметили кад је у собу ушао наш лепи телеграфиста Радојловић са читавом гомилицом депеша; хм, што ли се он то *лично* утрудио да разноси депеше? Радозналост бар није његова махна. То канда неће бити депеше „све исправно, ново нема ништа“.

И пуковник Биничкн доби једну прилично дебелу. Кад је отворио он се мало намршти и прогунђа „наздравље вечера, сад ће ваљати до поноћи дешифрирати“, па онда одгурни мало своју столицу од стола, извади речник за тајну кореспонденцију из џепа и стаде поредити поједине групе шифара са речником. Једва ако је на тај начин разумео прву врсту депеше, он стрпа и њу и речник у џеп, примаче ближе своју столицу и стаде опет гледати најближем играчу у карте. Ма колико да се очевидно трудио да изгледа равнодушан,

за мене беше јасно по његовом изразу лица, по његовом укоченом погледу, по грчевитом добошарењу прстима па столу, да је депеша необично важна. Очевидно би он волео да може одмах отићи, али сигурно неће да његов одлазак падне у очи. Али изгледа да је морао и то ризиковати, јер није седео три минута четири, па устане и стаде се праштати.

— Ама куда ћеш Стево, још је рано? —

— Како рано — показа на сахат — ево већ девет а и нешто сам врло сањив вечерас. Лаку ноћ господо! —

— Лаку ноћ, г. пуковниче! —

Док је облачио шињел ја га погледах тако да је одмах разумео моје немушто питање.

Он само спусти горње трепавице и лако климну главом.

Очевидно то значи „јесте“, али да ли је он баш разумео моје питање очима?

Бинички оде.

У исти мах потпуковник Радомир Путник, шеф штаба Дунавске Дивизије, приђе са једном депешом у руци ђенералу Милутину и пришану му нешто. Овај одмах устаде и стаде тражити капу. Његов шеф штаба пришану му опет нешто.

— Јок — рече ђенерал — хајдемо горе у моју собу! —

Ми устадосмо сви на ноге.

— Молим, молим господо — говораше ђенерал салутирајући — немојте се узнемиравати. Лаку ноћ, фала на друштву! —

Када беше близу мене ја му рекох:

— Побратиме, јел онако као у Тешици, „штабови бдију!“

— Тако нешто, побратиме — рече ђенерал и необично ми стиште руку.

Кад он изађе ми седосмо опет.

Док тек један:

— Ама, људи, што су се нешто устумарали ови дивизијари? —

— Сигурно су нам Бугари опет здипили неку патролу на граници, па се пооштрава „опрезност“ и „непрекидна приправност“ Каро! —

— Наполеон бесер — зачу се са другога стола — Коме је по вољи може и златну меџидију приложити. Ја ћу дати кусур! —

— Море много је двадесет динара. Бог ти судио, јесмо почели са пола динара визу? —

— Код мене нема јефтиније. Ако нећеш, пољуби па остави! —

Ја сам седео још мало, али као на трњу. Најзад устадох па право преко сокака у ону нову кућу, која је на једном прозору имала прилепљену хартију са натписом „оперативно одељење Врховне Команде“ и ако ова званично још не постоји.

— Где су господа официри? — упитах послилног у ходнику, који ми прихвати шињел.

— Ево у овој соби, г. пуковник. Баш сад су вечерали! —

Операционци су се хранили од неколико дана у својој „менажи.“ Сада беху при чаши вина. Одмах наредише да се и за мене опере једна чаша, јер у походним менажама нема никад више ни чаша ни тањира, него што апсолутно треба. Вино им беше одлично, али разговор не беше оно што сам ја очекивао. Шале се и смеју се као да она два команданта дивизије нису никакву депешу добили.

Користећи се једним општим смехом, који овлада целим столом, ја пришанух потпуковнику Атанацковићу:

— По неким извесним знацима као да је оглас рата већ ту. Зар твоје одељење није вечерас добило никакву депешу? —

Он се само јаче намршти, па тако исто тихо рече:

— Ја нисам добио, али можда је однесена Драгашевићу у квартир. Чекај да пошљем некога — па онда додаде гласно — капетан Симоновић! —

— Заповедајте г. потпуковниче! —

— Молим вас пошљите једног војника г. пуковниковој кући да упита, да ли ће г. пуковник вечерас још долазити у канцеларију или неће? —

— Разумем — рече капетан и оде да изда заповест, али се брзо врати и рече.

— Г. пуковник Драгашевић баш сад уђе!

Ми сви устадосмо од стола.

— Ја сам баш хтео да пошљем војника к вама — рече Атанацковић — да питам да нема штогод вечерас!

Пуковник Драгашевић само нас прегледа редом па рече:

— Добро је те сте сви ту. Пошљите да зову и остале начелнике одељења!

Један официр оде да изда заповест, Драгашевић извади из мундира једну депешу па рече:

— ***Noћас ће се послати Бугарској оглас рата***!

— Срећно да Бог да! — оте нам се свима усклик, и ми пружисмо један другом руке.

Пуковник Драгашевић настави како:

Његово Величанство Краљ од сутра прима Врховну Команду. Указ о саставу Врховне Команде саопштиће нам се нарочитом депешом.

Врховни Командант Краљ долази сутра, 2-ог т. мес. у Пирот, и у штабу Врховне Команде имају га дочекати: команданти Дивизија и командант Коњичке Бригаде, који су у Пироту. Они треба да чекају Краља у Његовом квартиру, у 7 сати изјутра.

Саопштавајући нам ово, г. Министар наређује:

Да командант Тимочке Војске отпочне извршење свог задатка, ***ако је спреман***, још сутра, иначе, што пре, по да о свом решењу извести Врховну Команду.

Командант Моравске Дивизије да сутра отпочне наступање ***к Трну*** и исти по могућству заузме. Њему се обраћа пажња на његов десни бок. Даље од Трна да се не упушта докле не добије везу са трупама које ће од Пирота к Трну наступати.

Команданти Дивизија и командант Коњичке Бригаде, који су у Пироту, нека своје трупе држе у приправности од 7 сати изјутра тако, да одмах могу одмаршировати куд се нареди.

Кад се пређе граница, са становницима треба човечно поступати, али према онима, који би се према војсци непријатељски понашали, најстрожије поступати и ***ништа не штедити***.

Односно вршења задатка, команданти сами, а и потчињени команданти треба да буду у предузећима обазриви, али оно што предузму, да са највећом енергијом извршују. Врло је важно да се при првом судару успех осигура.

Бугари су у опште дрски и безобразни, но без јунаштва. Према овоме својству треба и поступак удешавати. —

Драгашевић ућута. Хтео сам да га упитам, да ли је он казујући „својим речима“ смисао заповести министрове сам додао ону фразу „Бугари су дрски и безобразни но без јунаштва“ или је она доиста написана у министровој наредби, али нисам имао каде да га то упитам, јер сада се осу овакав разговор:

— Хвала Богу те престаде једанпут ова ужасна неизвесност!

— Сад, на посао господо!

— Пре свега ваља да напишемо диспозицију за ове трупе које су овде, да тачно пропишемо за свакога команданта место, сахат и правац преко границе!

— Јок, то ми не можемо, зар не видиш да ће Његово Величанство Краљ сутра у 7 сахата држати ратни савет са главним командантима?

— Тако је, куд ми можемо без начелника штаба Врховне Команде издавати диспозицију?

— Знам, али пошто је нама познат ратни план, и пошто се он у сутрашњем ратном савету неће мењати, бар ни у чем суштаственом, ми бар можемо спремити диспозицију за прелаз границе, да је сутра све готово за потпис.

— А ја опет мислим да све то *после* долази на ред, да пре свега треба послати депешу г. Министру Војном, управо начелнику Врховног Штаба, да је ова наредба у толико сати и толико минута исправно примљена.

Ова дебата о томе, ***шта треба прво радити*** у оперативном одељењу Врховне Команде кад се огласи рат, трајала је прилично, али ја је нисам слушао, јер ја сам одмах сео за први празни сто, и већ сам писао указе и депеше које сам имао одмак експедовати мојим трупама и заводима, чим стигне Краљ и начелник штаба.

Међутим млађи официри оперативног одељења стадоше журно „паковати“ акта, карте, дурбине, компасе, блокове, пуно некаквих справа, које ја дотле нисам ни видео, цео алат ђенералштабног заната. По некога тек зовну да препише врло хитну депешу, која се не може поверити обичним преписчицима штаба.

Али колико су поћас штабови „бдили“, толико ни телеграфским станицама није било ласно. Пиротска је већ имала

да куца одговоре „о пријему“ судбоносне депеше. Дивизијари јављаху просто да су ту депешу примили у девет сахата. Само коњички бригадир уз то јављање додаваше молбу да г. Министар изволи наредити да из начелства пиротског прими педесет хиљада динара, јер су преко потребни.

Нишка телеграфска станица у томе тренутку „давала“ је већ Софији своју — *последњу депешу.*

Она је била адресована на г. Рангабе (управо Рангависа) дипломатског агента и ђенералног конзула Грчке у Софији, и гласила је, по новинама, овако:

„Командант првога пука и пограничне власти јављају једновремено да су бугарске трупе данас у $7^{1}/_{2}$ сати напале на положај који заузима један батаљон првог пешадијског пука на српском земљишту код Власине.

„***Краљевска влада види у овоме неоснованом нападу оглас рата.***

„Молим вас, господине агенте, да саопштите Министру Спољних Послова господину Цанову, да Србија сматра, примајући последице овога напада, да се од суботе 2-ог новембра у 6 сахата изјутра, налази у ратном стању са Бугарском.

Гарашанин.“

Док је нишки телеграфиста ово куцао, дотле се у једној соби Рабенове гостионице у Пироту писала дунавска дивизијска наредба за први дан рата, у којој се јавља трупама, да ће се „ноћас“ огласити рат Бугарској, да дивизија има сутра да заузме Цариброд и да форсира теснац Драгомански, те да за то има сутра до 7 сати изјутра бити спремна за марш. Услед тога дивизијар између осталога наређује шта има да се изврши до 7 сати у јутру.

1, IX-ти пук пешадије и XIX-ти гард. батаљон да се искупе у Чиноглави, спремни за наступање кад се нареди. Батаљон, који је сада у Чиноглави задржаће заузете положаје до даљег наређења,

2, VII-ми пук да се искупи од ове стране Суковог Моста, лево од насипа, а са првим батаљоном да промаршира кроз Срећковац и построји се испод виса Кострешa.

3, XV-ти пук да се построји у смакнутом строју спрам Мал. Јовановца а између овог села и софијског друма.

4, Дунавски артиљеријски пук да се построји иза XV пука у дивизијску колону.

5, Коњички ескадрон одлази одмах у Чиноглаву и стављa се под команду команданта IX пука.

6. Пионирска чета а тако исто и болничарска одашиљу по један вод у Чиноглаву а по један команданту VII-ог пука на Суковски мост, а остале шаљу команданту XV пука у М. Јовановац, где остају позади артиљериског пука и то пионири напред, а болничари за њима.

7. Инжињерски депо одлази у М. Јовановац и стаје позади болничара.

8, Муниционa колона одлази путем за Крупац и стаје спрам Бериловице.

9, Возарски пук маршира до спрам Сопота и ту остаје до даље наредбе но тако да буде са свим слободан. (Сигурно пут?)

10, Пољске болнице остају у месту где су до даље наредбе, но спремне за марш.

11, Као што је напред речено, све ове трупе постројиће се на означеним местима до 7 сахата изјутра, изузев муницону колону и возарски пук, који на означеним местима имају бити тек у 12' сати у подне, а према томе из својих кантонмана имају да пођу тек у 8 сах. изјутра.

12, Штабна комора свију пукова и осталих одељења, изузев муницону колону и возарски пук, да буду у 9 сах. пре подне код Крупца, а стројна комора код Бериловице, тако, да пут остане са свим слободан, но командант ће је најпре упутити да изузме храну из магацина пиротског.

13, На означеним местима прикупљене трупе очекиваће даљу заповест.

14, Са својим штабом налазиће се дивизијар у први мах у Пироту, доцније код Суковског Моста.

15, Командант IX-ог пука да саопшти ову заповест одмах XIX-ом гардијском батаљону и пионирској чети. — —

Каква прецизност у наређењу! Свакој и најмањој чињеници у дивизији прописано је до у најситније детаље, на сахат и на минут шта има да ради. Просто дивота! Само ако ову заповест сваки командант на време добије, ова ће дивизија да ради као сахат...

Али не само да се ове ноћи овако приљежно радило у Пироту, него и тамо горе на високој Кални. Тамо је одмах послат налог команданту I-ог активног пука, у коме му дивизијар јавља, да ће се *ноћас* огласити рат Бугарској итд. да ће он са трупама, које има на Кални, сутра рано наступати к Трну, који ће гледати да по могућству и заузме. Ако не може и он (командант I-ог пука) офанзивно да дејствује(?) противу бугарских трупа, које су према њему, а он бар да прикупи што више своје трупе, да заузме најзгоднији централни положај, и држи противника у шаху, *а са пет баталона и брдском батеријом*, држи, да ће моћи успешно то чинити, чак ако би противник био и јачи од њега, међутим добро да мотри на њега и његове покрете, и чим би приметио повлачење његових трупа, одмах да га нападне и следује му; нарочито сутра нека гледа да га забавља и да спречава одашиљање бугарских трупа к Трну.

Команданту XIV-ог активног пука достављено је да ће се ноћас огласити рат Бугарској, даље шта је задатак Моравске Дивизије и наређено му је: да са XIV-им пуком, III-ом пољском и II-ом брдском батеријом, као и с активним ескадроном, сутра зором заузме доминирајуће висове над Дешчаним Кладенцем а у правцу према Трну. Овај напад да се изврши опрезно и изненадно тим пре, што је ово могућно, јер је противник врло слаб на овом положају. Све ове трупе имају да формирају авангарду којом ће командовати командант XIV-ог пука. Кад заузме означени положај, има да чека даљи налог.

Команданту II-ог активног пука и осталим подкомандантима наређено је да се са Калнскога хана из логора крену у $6^{1}/_{2}$ сахата изјутра према Дешчаном Кладенцу по нарочитом маршевом реду, који им је саопштен.

Како је командант Моравске Дивизије, као што се из горњег види, оставио команданту I-ог пука на вољу да ли ће наступати офанзивно, или ће само забављати противника пред собом бар сутра, да не може слати помоћ Трну, то је интересантно одмах овде забележити, да је командант I-ог пука *изгубио цео други новембар* због — неспоразумљења, које се види из једне његове депеше, у којој пита, шта се разуме код „ноћас“ да ли прошла или *идућа*(!!) ноћ, да ли 2-ги или 3-ћи новембар?

Наравно да је одговор дивизијарев на ово питање могао стићи тек 2-ог новембра после подне, те тако су ових пет батаљона само пуцкарали цео први дан рата, па и то с тога, што су Бугари опет отворили паљбу. Срећа те у овом пуцкарању без смисла није бар ниједан наш војник убијен ни рањен.

Пирот 2-ог новембра 1885.

И ако сам после пола ноћи легао, опет сам пре 7 сати био на улици.

Али тек што изађох из куће, видим поручника Мандукића, где из врбака под Сарлаком јури на коњу у варош, и разумедох да је Краљ већ близу. Опучих трчећим кораком у „конак“, и тек што опасах шарфе и стадох на своје место међу официрима врховнога штаба, а Краљева каруца стадоше пред капију.

У пратњи беху само ађутанти, ордонанси, Министар Војни и аустријски војни аташе, потпуковник Херман Пинтер.

Док се Краљ с нама здравио, стигоше и они команданти који се беху задоцнили, и Господар оде с њима у кућу.

Док се унутра држао први ратни савет, ми смо у авлији здравили се и разговарали са господом од Краљеве свите.

— Сервус Herr von Pinter —

— Ама што ти мени све немецки говориш — рече г. Пинтер сасвим добро српски — зар ти не знаш да сам ја из границе, коју ни Бахов систем није могао да понемчи? Здраво, и нека је са срећом! —

Он се рукова са свима.

— Да Бог да! —

— А, та већ је било крајње време. Бугари су сваки дан постајали безобразнији! —

— Сад ће им то пресести! —

— Шта ви мислите, г. Пинтере, какве су војничке шансе? —

— Ваша је војска — рече аустријски војни аташе — данас толико одмакла од онога, што је до пре неколико година била, да сам ја тврдо уверен да ће она поправити погрешку, коју је ваша политика учинила, што је до данас чекала! Ова ратна прокламација требала је изаћи пре 15 дана.

— Ах, имаш ли је? Молим те, ми још ниједан нисмо је видели! —

Он нам је пружи, један је на глас читао, а ми смо пажљиво слушали.

„Народу срйском.

Веран традиционалној политици Обреновића за одбрану узвишених интереса отаџбине, Ја сам, уз припомоћ вернога Представништва драгога Ми народа, предузео све нужне мере, изазване од стране Кнежевине Бугарске, насилним рушењем Берлинског Уговора, те да гласно и јасно покажем, да Србија не може бити равнодушна према промени равнотеже снаге народа на Балканском Полуострву, нарочито кад то бива у искључну корист једне државе, која је сваки тренутак своје слободе употребила само на то, да Србији докаже да је рђав сусед, и да неће да поштује њена права, па чак ни њено земљиште.

Ничим неоправдане царинске мере, које је Кнежевина Бугарска предузела према Србији, и којима је уништила сваки трговачки промет између обеју земаља, имале су за једину искључиву цељ да засведоче непријатељско расположење Кнежевине Бугарске, од самог постанка њеног, према Србији.

Насилно и противправно отимање Брегова, повлађивање и отворено подстицање осуђених издајника земље у њиховим бунтовничким покушајима, управљеним противу унутрашњег реда Краљевине, све сам отрпео, желећи дати доказа онаквога стрпљења, какво доликује држави, која је своју слободу сопственом крвљу откупила, која је уз симпатије Европе напредовала, и на сваком кораку свога напредовања чувала и поштовала свачије право, као своје сопствено.

Но наваличнo злостављање наших поданика у Бугарској, затварање границе, нагомилавање недисциплинованих маса добровољачких на самим границама Србије, њихово оружано нападање на погранично становништво, па за тим и на војску нашу, којој је поверена одбрана српскога земљишта, све то ствара хотимично изазивање, које Ја не могу равнодушно да подносим, ни у име узвишених интереса

земље, ни у име достојанства народа, нити у име части Српскога Оружја.

И са тих сам разлога примио стање отвореногa непријатељства, које је влада бугарска створила и наредио мојој верној и јуначкој војсци да пређе границу Кнежевине Бугарске.

Праведна ствар Србије поверена је решењу оружја, јунаштву војске, и моћној заштити Божијој.

Објављујући ово Моме драгом Народу Ја, у овим озбиљним тренуцима, с поуздањем рачунам на његову љубав према Отаџбини, и на његову оданост светој српској ствари.

У Нишу 2. Новембра 1886.

Милан.

(Доцније додато у дневник).

„Све што је наведено противу Бугарске у прокламацији Краља Милана — вели *Сп. Гопчевић**) — све, осем онога места, где се говори о нападу бугарских добровољаца на погранично становништво [1], мора се признати да је истина, све је основано, али све то не беше довољно да оправда тако тежак и судбоносан корак као што је оглас рата. Ово нас је у толико више изненадило, што се бесмо ослонили на изјаву Србије, да ће чекати решење цариградске конференције.

„Каравелов је добио ову вест ноћу између 1-ог и 2-ог новембра, у 2 сахата после по ноћи. и одмах је наредио, да пробуде г. Хупа [2] и мене.

„Кад сам дошао у конак, нашао сам Каравелова бледа као мртваца, где у нервозној раздражености хода. Ћутећи, пружи ми депеше које беху стигле, а тако исто потписа и одобрење, да се моја депеша „Берлинском Дневнику“ може пропустити и не прочитавши је, а дотле је сваку проучавао, пре него што је одобри. Каравелов не беше у стању да формира себи једну једину јасну мисао, и једине речи, које сам могао из њега ишчупати беху ове:

„Ех, да је само Катарина (његова жена) овде у Пловдиву.“

„Из тога сам увидео, да је Каравелов сасвим изгубио присуство духа и да не зна, шта ће без својег оракула Катарине да почне.

* Spiridion Gopčević, Bulgarien und Ostrumelien, Leipzig, 1886 стр. 140.

[1] А бугарски напад на Власину?

[2] Кореспондента „Келнских Новина“ и кнежевог личног пријатеља.

„Кад сам видео, да се с њиме не може ништа учинити, пођем, и на вратима се сукобим са Кнезом, који беше пошао Каравелову. И кнез Александар беше блед и утучен (niedergeschlagen). Још је највише хладнокрвности сачувао Dr. *Странски*. Он беше једини, који беше сачувао још једну искру наде. Он је и кнежеву прокламацију саставио. Да би могао бити први, који ће је телеграфисати у стране новине, ја одох у штампарију и узех први егземплар од ње. Ево текста њеног. —"

Пре, него што наведем текст те прокламације, хоћу да забележим из књиге једног прајског официра [1] да је кнез Александар још исте ноћи наредио своме ђенерал-штабу, да *целу* бугарско-румелијску војску превуче на западну границу, а војсци је издао овакву наредбу:

„Наша српска браћа оглашују нам рат: у место да нам помогну, они хоће да нам отаџбину упропасте. Војници! Покажите да имате храбрости, браните ваше жене (?!!) и ваша огњишта (?), гоните непријатеља, који нас *подло и издајнички (!)* напада, *докле га са свим не уништите*. Нека нам Бог победу подари!"

А сад, после овог цинизма, ево Батенбергове прокламације:

„Ми, Александар, по милости божијој и по вољи народној
Кнез од Бугарске

Влада суседног нам српског народа, руковођена личним и саможивим побудама, а испуњена жељом да осујети свето дело бугарског уједињења, без икаквог легалног и праведног узрока, објавила је Бугарској рат, и наредила је српској војсци, да уђе у нашу земљу.

Са дубоком тугом сазнали смо за ову одлуку, јер ми не бисмо никада ни помислили, да ће наша браћа по пореклу и вери почети братоубилачки рат и то у време тако озбиљно за мале државе на балканском полуострву, да ће тако неразложно и нечовечно(?) поступати према суседима, који им нису никад ништа на жао учинили (?!), који раде, и који су се прихватили оружја за једну свету ствар, која је племенита, праведна и највише хвале достојна.

---

[1] Der serbisch-bulgarische Krieg, стр. 33.

Остављајући Србима и њиховој влади одговорност за рат између два братска народа, и за кобне последице које он може имати за обе државе, оглашујемо Нашем драгом народу да смо, примивши рат, који нам је Србија огласила, издали заповест нашој храброј и јуначкој војсци да отпочне операције противу непријатеља, да брани отаџбину, њену земљу, њену част и независност.

Наша је ствар света, за то се надамо да ће је Бог узети под своју заштиту, и да ће нам помоћи да победимо наше непријатеље. Чврсто уверен, да ће наш драги народ похитати да нам помогне у тешкој али светој одбрани отаџбине, и да ће сви Бугари, који могу понети оружје, похитати под заставе да се боре за своју земљу и слободу, молимо се Богу Свемогућему да заштити Бугарску и да нам у овом тешком времену, које је отаџбини досуђено, помогне.

Нека би нас Свемогући под Своје окриље узео!

Дано у Пловдиву 2-ог новембра 1885.

Александер."

„После ове прокламације и молебствија у цркви, кнез Батенберг отпутовао је за Софију и не ставши нигде, стигао је сутра дан у 10 сах. пре подне у Софију".

Али осем Бога, кога у својој прокламацији призива, позвао је Батенберг још и некога ближег у помоћ, и то баш онога, противу кога је до тога тренутка био концентрисао целу своју војску, јер му беше преко ноћ украо читаву једну провинцију, позвао је у помоћ Турскога Султана...

Кнез Бугарски, који дотле у свима својим јавним енунцијацијама говорио о „независности Бугарске" наједанпут се радо сећа, да је он управо вазал Падишин, да је његова држава само саставни део Отоманске Царевине, да управо он и није никакав владалац, већ турски мушир...

У депеши, коју је кнез Александар 2-ог новембра 1885 отправио из Пловдива Султану Абдул-Хамиду, јавља му да су Срби упали у територију „кнежевине, да је он бугарским ***трупама*** наредио да напад одбију", али уједно пита Султана.

„Шта он, ***као Господар земље***, мисли предузети ***за одбрану интегритета Отоманске Царевине***?"

Да Султан Абдул-Хамид зна бугарски, он би му зацело одговорио:

„Сједињење-то прави сила-та“.

Овако, није му одговорио ништа.

- - - - -

Ратни савет у Краљевом конаку у Пироту није дуго трајао.

Команданти Дивизија и командант Коњичке Бригаде журно одоше својим трупама.

Оперативно одељење Врховне Команде радило је, како би Жил Верн рекао, са десет атмосфера, и око десет сахата пре подне већ су имали у рукама надлежни команданти и треће чедо оперативне канцеларије.

То беше ***Диспозиција за Коњичку Бригаду, Дунавску, Шумадијску и Дринску активну Дивизију за 2-ги новембар 1885.***

По њој: Моравска Дивизија прећи ће границу са задатком да заузме Трн, и да отвори везу са Шумадијском активном Дивизијом на путу Трн—Пирот. Тимочка Војска извршиће данас концентрацију у намери да сутра предузме офанзиву према Видину.

Коњичка Бригада, дунавска, шумадијска и дринска активна дивизија предузеће данас, ***што пре***, офанзиву ка Драгоману и Трну, и то:

Коњичка бригада са првим пуком, три ескадрона другог пука, XIX-им гардијским батаљоном и IV-ом батеријом шумадијског артиљериског пука прећи ће границу код Одоровца и наступаће ка Стањанима тако, да довече заузме линију Стањани-Извор. У наступању своме одржаваће везу са трупама Дунавске Дивизије, које ће заузимати Цариброд и даље наступати до села Калотине и Вишња. Тако исто одржаваће везу и са батаљоном другог позива (XV-ог пука) који ће по могућству осматрати пут од Ржане до Комштице. По потреби Бригада ће потпомагати Дунавску Дивизију у извршењу њенога задатка.

Дунавска Дивизија прећи ће границу код Милојковца и Гојиног Дола, заузеће Цариброд и трудиће се да до вече дође до линије Вишањ-Калотина, те тако да овлада улазом у Драгомански Теснац. У наступању свом одржаваће везу лево са Коњичком Бригадом а десно са Шумадијском Дивизијом.

Шумадијска Дивизија прећи ће границу код Планинице и Горње Држине, заузеће вис „Куклу“ код Бањског Дола, и трудиће се да до мрака доспе до Белог Камена, и отвори везу са Моравском Дивизијом путем к Трну. У наступању своме дивизија ће одржавати везу са Дунавском Дивизијом. Шумадијској Дивизији придаје се један ескадрон другог пука Коњичке Бригаде.

Дринска Дивизија биће данас у резерви, и као такова концентрисаће се до 4 сахата по подне код Суковог Моста. По потреби ова ће дивизија испунити празнину, *ако би је било*[1] између Шумадијске и Дунавске Дивизије једним својим одредом.

Нужни део возова привући ће команданти дивизија и Коњичке Бригаде својим трупама, остале возове држаће у позадности, у нужном удаљењу.

Врховни Командант биће до 12 сати у Пироту, а после код Суковог Моста (ђумрука) куда треба слати и све извештаје.

Командант Коњичке Бригаде упутиће *одмах* један ескадрон другог пука команданту Шумадијске Дивизије у село Суково. Ескадрон тај остаће код Шумадијске Дивизије до даље наредбе. — —

Да пођемо за дивизијарима бар оних двеју дивизија, које су данас имале прећи преко границе, те да видимо шта су они наредили према горњој диспозицији Врховне Команде.

Пуковник Бинички, чим је примио усмене заповести Њ. В. Краља у Пироту, кренуо се одмах својој трупи, која беше прикупљена код Суковог Моста над Манастиром Суковом и на Планиници, и кад је тамо стигао, издао је наређење за прелаз Шумадијске Дивизије преко границе, по коме:

Командант предводнице, г. Лаза Павловић, има да се крене у $1^1/_2$ сахат по подне од Планинице, и у бојноме поретку да наступа преко границе трнским путем, да противника напада и из положаја његових избије, ако је слабији, иначе да се држи до придоласка главне трупе и не упуштајући се у одсудну борбу.

Главна трупа, XI-ти и XII-ти активни пук, три пољске батерије и остале ситне „части“ са бојним возовима, да

[1] а читава Лукавичка долина?

наступа за предводницом, према приликама, на одстојању од две хиљаде метара.

II-ги батаљон XII-ог пука, под командом капетана Радуловића упућен је уз реку Нишаву преко села Сукова с тим да обиђе село Власе и изиђе на друм, одржавајући непрестано везу са главном трупом. — —

За прелаз Дунавске Дивизије преко границе поделио је ђенерал Милутин Јовановић своје трупе у две колоне: *Левокрилна* колона, којом је командовао потпуковник *Станојло Стокић*, имала је од трупа: три батаљона деветог пука, једну батерију, вод болничара, вод пионира, и XIX гардијски батаљон[1]) а као задатак одређено јој је ово: да се искупи у Чипоглави, за тим да заузме вис Нешковац, и одавде да дејствује непосредно против Цариброда и утврђења непријатељевих у долини Нишаве. У наступању своме имала је ова лева колона да тежи да непријатељу пресече одступницу за Драгоман, а у исто време да једним батаљоном заузме положај спрам Петролаза и да чува својој колони позадину против оног непријатељског батаљона, који се у то време тамо налазио.

Деснокрилном колоном командовао је мајор *Јован Ванлијћ*. Он је имао три батаљона седмог пука, један вод болничара, један вод пионира. Задатак му је био: да се искупи у селу Срећковцу и одавде, наступајући преко кôса ка селу Жељуши, да нападне непријатељске опкопе с бокова и с леђа. Ова, десна колона, имала је, по утврђеноме плану, да отпочне наступање *пре* леве колоне, да на себе привуче пажњу непријатељеву те да олакша левој колони заузимање Нешковца, продирање у позадину Цариброда, и опкољавање непријатеља.

Резервом Дунавске Дивизије имао је да командује потпуковник *Михаило Срећковић*, под непосредном управом дивизијаревом. Он је имао три батаљона свога XV-ог активног пука и остатак болничара и пионира. Он је имао да се искупи на друму спрам Срећковца и да служи као резерва.

Најзад, три батерије активног пука имале су да заузму положај испред села Срећковца, на самој граници, и ватром

[1] У пркос јасне наредбе Врховне Команде да се тај батаљон има одмах послати коњичкој бригади!...

да дејствују у долини Нишаве, да олакшају наступање нападних колона, и да непријатеља у његовом опкопу задрже.

Као што се види основа овоме плану била је та: да се непријатељ, који је много слабији, држи ватром с фронта, а да се његови бокови и позадина изненада нападну надмоћном снагом, обиђу, и да се непријатељ тако принуди на предају.

Разуме се да је за успех овакога плана требало: најпре да се све колоне покупе на своја зборишта ноћу или пред зору, те да их непријатељ, који је имао слободан преглед чак до Пирота не опази: даље, да се прва кретања такође отпочну пре зоре, те да колоне пре свануђа допру до оних тачака, одакле би сигурно опкољавање извршити могле, и онда када бих их непријатељ опазио. Ово је лако било извршити нарочито с тога, што непријатељ ове тачке није био посео, те су се могле заузети без икакве препоне.

Али *о извршењу* овога лепог плана, као и о извршењу свију *дивних* наредаба, која су данас издавате, мало доцније.

Да видимо шта ради коњички бригадир, од како је изашао из ратног савета, скочио својој хали на леђа, и одгалопирао из Пирота својој трупи, где је стигао у 10 сахата пре подне.

Он је од 10 сахата пре до 2 сахата по подне, дакле ***пуна четири сахата*** чекао на XIX-ти гардијски батаљон и на IV-ту батерију шумадијског артиљеријског пука, које су му не само обећали у ратном савету, него које су му трупе стављене на расположење и диспозицијом Врховне Команде за данашњи дан.

Али до два сахата по подне дође само батерија, а батаљона нема те нема!.... Да му је бар Дунавски Дивизијар јавио да му за данас не може послати XIX-ти гардијски батаљон, јер га је, противно наредби Врховне Команде, придао својој левокрилној колони, па да Коњичка Бригада не чека за бадава....

Али ђенерал нити му шаље батаљон нити му што јавља...

Не могући даље чекати, јер иначе не би могао извршити данашњи задатак, баш и кад не би нигде нашао на непријатеља, пуковник Прапорчетовић реши се, да и без пешадије, пређе границу са својих седам ескадрона (осми под

командом *Љубомира Н. Христића* беше већ послат по наредби Врховне Команде шумадијској дивизији) и са батеријом.

У предводницу путем берковачким буде одређен први ескадрон другог пука, а за овим одмах је одређен IV-ти ескадрон другог пука са задатком да наступа путем Крупац-Петерлаз и даље, косом између Берковачког пута и Калотинске Реке, преко села Радејне ка Извору и Берендеру, ради одржавања везе са Дунавском Дивизијом.

За предводницом ишла су три ескадрона првог пука, па батерија, па остала два ескадрона другог пука.

На овакав ред маршевне колоне упутила је пуковника Прапорчетовића природа терена, блискост границе, и противник, јер се знало да се код села Смиловца и Одоровца находи једна бугарска дружина, један ескадрон и четири брдска топа.

Збиља, колико је свега бугарских трупа било 2-ог новембра 1885 спрам наше војске, која се спремала да пређе границу, и колико их је на коме месту било?

На ово питање нема тачног одговора ни у књизи *Хуновој*, ни у оној „једног прајског официра," па чак ни у *Гопчевића*. Једини који је до сада публиковао податке о томе, то је потпуковник *Хунгербилер*, командант 27-ог пешадијског пука швајцарске војске, у своме рапорту о швајцарској мисији на српско-бугарском војишту. [1]

Ево шта он вели на стр. 107 своје књиге:

„Овим српским инвазионским колонама изашла су на сусрет бугарска одељења за чување границе, која су на западном фронту била овако распоређена:

Код *Цариброда* је стајала једна дружина четвртога пука и две чете добровољаца.

При *уласку у Драгомански Кланац* беше једна дружина четвртога пука.

[1] Die schweizerische Militärmission nach dem serbisch-bulgarischen Kriegsschauplatze. Aus dem Berichte an den schweizerischen Bundesrath, von H. H u n g e r b ü l l e r, Oberstlieutenant und Kommandant des 27. Infanterie-Regiments. Mit einer Uebersichtskarte des Kriegsschauplatzes, fünf Plänen von Gefechtsfeldern, Zwei Tafeln Befestigungdetails und anderen Beilagen. Erauenfeld, Verlag von J. Huber, 1886.

Код Трна, Банке, Ловнице и Врапче, дакле на сливу изворских потока реке Сукове, за одбрану Брезничког пута, беше распоређено: ***пет и по дружина пешадије*** и то:

2 дружине III-ег пука
1 дружина V-ог „
1 „ VI-ог „
1 „ II-ог „
2 чете добровољаца.

Са том пешадијом било је 8 пољских топова (10,5 см.), четири брдска топа (3 pounds) и један ескадрон коњаничких жандара.

Колумница била је поседнута једном дружином II-ог пука.

У Ћустендилу беху три дружине другога пука.

Најзад у Дубници беху две дружине III-ег пука.

Друм, који води од Гинаца на српску границу поред Ђурђеве Главе, беше поседнут добровољцима. Колико их је било, не знам тачно. Срби тврде да су на том друму нашли на 2 батаљона и једну батерију. Ово последње изгледа ми сумњиво.

Све ове трупе стајале су под командом мајора *Гуцева* и звале су се западни кор.

На Врапчи командовао је капетан ***Маринов.*** Виша команда над свима трупама, у Врапчи, Банки, Ловници и Трну била је у рукама капетана ***Генева.***

У Видину беше под командом капетана ***Узунова***: три дружине стајаће војске и цело видинско ополченије. т. ј. свега 6—7000 људи са 25 топова.

Мања одељења беху истакнута у Брегову, Кули и Белградчику.

У Лом-Паланци беше један резервни деташман као једина веза између Видина и Софије.

Код Цариброда, Врапче, Трна и Колумнице, као и на уласку и изласку драгоманског теснаца, беху од чести важна пољска утврђења направљена. Она у Врапчи и у Трну беху срачуната за далеко веће посаде него што их је сада било на расположењу.

Код Цариброда беху десно и лево од пиротског друма подигнути стрељачки ровови, да бране прелаз преко Лукавице.

При уласку у Драгомански Кланац, онде где Калотинска Река утиче у Нишаву, брањаше улазак један редут за

пешадију. Пењањем из узане долине на највишу тачку теснаца код села Драгомана, владаху стрељачки ровови, којих беше повише подигнуто с обе стране друма.

Особито силна утврђења беху израђена код Врапче и Трна, јер ова имађаху да бране друм брезнички, који води позади Сливнице, а у бок Софији. Та је утврђења израдио поручник ***Матејев.***

И она дружина код Колумнице беше заштићена лаким шанчевима, који затвараху прелаз границе код Власине.“

Кад сумирамо ове податке, које је пот-пуковник Хунгербилер забележио, онда излази да су Бугари 2-ог новембра на српској граници, не рачунајући одреде у Кули, Брегову, Белоградчику и Лому, као и не рачунајући добровољце на путу за Гинце, којих се број не зна, имали:

21 батаљон пешадије (и то 16 батаљона стајаће војске, 4 народне војске и 1 формираних добровољаца) ***1 ескадрон и 37 разних топова.***

. . .

Око једанаест сахата пре подне покуљасмо из „костирнице“, где смо на врат на нос нешто мало јели, и повикасмо „Коње!“

Имали смо т. ј. заповест да ми, начелници одељења Врховне Команде, измарширамо из Пирота пре подне и да идемо право к Суковом Мосту, док не дођемо до извесног раскршћа, где смо имали да чекамо на Краља.

Ово је сигурно за то тако наређено, што је Краљ имао одвести се на каруцама до Суковог Моста, где су њега и његову свиту чекали јахаћи коњи, па се сигурно с правом претпостављало, да ми не бисмо издржали у непрекидном касу од Пирота до Суковог Моста, и то уз Краљева каруца, која „лете“.

Овако смо јахали мало ходом мало касом, шалили се и разговарали, док смо стигли на обележено раскршће главнога друма са некаквим сеоским путевима.

Уз пут стигосмо један дрински пук, који се десно од друма одмарао на маршу. Његов командант, потпуковник Љубомир Остојић седи на ивици од јендека па се одмара. Поздрависмо се с њиме, довикнувши му неколико команада на турском језику, које он радо имитира у шали, и одосмо даље.

И ако распоред маршевних колона беше удешен, као што је горе испричано, тако целисходно, да друм остане слободан, опет смо целим путем сустизали и престизали један безброј најразличнијих возова.

Све се то ваљало ка Суковом Мосту.

Ми смо подуже чекали на поменутом раскршћу док се отуд од Пирота указа низ краљевских екипажа.

Постројисмо се у фронт, поздрависмо Господара док његова каруца пројурише, па онда — мамузу.

Срећа те се касало по друму равном као длан, иначе да је пошло низ брдо у таквом темпу, мој би коњанички реноме дошао у сумњу.

Што смо се више приближавали Суковом Мосту и ђумручкој згради с оне стране моста, све живље постајаше десно и лево од друма, све већа одељења војске у смакнутом строју; најзад кад стигосмо пред ђумрук бесмо усред огромног логора.

Пред ђумруком нађосмо цео штаб Дунавске Дивизије. То ме мало изненади, јер сад већ беше прошло два сахата по подне.

— Зар ваше трупе још нису прешле границу? — упитах једног познаника из Дунавског Штаба, предајући свога коња једном гардисти.

— Море брука, — рече он полако.

— Што?

— Ванлијић који је требао први да пређе, пре левокрилне колоне, да овој олакша заузети Нешковац, још није стигао....

— А Стокић?

— Он стоји још од 8 сати јутрос на своме месту и чека.

— Ама мени се чини да у поћашњој наредби ђенераловој изрично стоји да све дунавске трупе морају бити на самој граници јутрос ***пре 7 сати?***

— Тако је наређено, али!...

У том тренутку чух Краљев глас.

Он беше подалеко од нас са ђенералом Милутином и неколико виших официра. Очевидно Господар беше нешто љут, судећи по изразу ђенераловог лица, јер се од Краљевих речи до нас само ово чуло:

— Са таквом заповешћу не шиље се ма какав редов коњаник, већ официр, а? —

Мало доцније у једној групи официра, која тихим гласом, али живо дебатоваше, чуо сам шта је у ствари.

— Брате, депеша министрова да ће се прошле ноћи огласити рат примљена је у 9 сати ноћи. У њој се само говори о спреми а не и о кретању и концентрисању трупа, а наше, дунавске трупе, заузимаху до синоћ са својим кантонманима простор од 30 километара. Ваљало је пре свега да се сва три дивизијара, који беху у Пироту, споразумају с оперативним одељењем. Тек по утврђеном споразуму и ускоро за тим добивеној заповести за кретање, могли смо приступити издавању заповести за концентрацију трупа Дунавске Дивизије.

— То је било после пола ноћи?

— Јесте, по поноћи је жандар-ордонанс однео заповести да разнесе.

— Шта, зар један за све, па и то жандарм?

Онај само слеже раменима.

— Е онда ми је све јасно. Ванлијћеве трупе беху дислоциране где?

— У Пироту, Граденишници и Нишору.

— Па кад су оне добиле заповест да дођу у Срећковац?

— *Јутрос у 8 сахата.*

— Онда наравно нису могле пре 7 сати бити на месту. Онда се ни мало не чудим што Ванлијћ још није стигао са својом колоном. Е, то се зове којешта, слати такву заповест по жандарму. *То значи изгубити цео један дан за акцију.*

— А кад су стигле остале трупе?

— Срећковић са XV пуком и Хорстиг с артиљеријским пуком из Темске стигли су овде, *усиљеним маршем*, око 11 сати пре подне.

— То сте се ви концентрисали у по бела дана, на очима непријатеља, кога хоћете да одсечете и да заробите? Слабо Бога ми! —

— Па хајде де, учињена је погрешка, задоцнили се, али шта сад чекају? Зар на место Ванлијћа није могао узети Срећковић улогу десне колоне. па да се пређе граница бар у 11 сахата пре подне?

— Знам а ко би остао у резерви дивизије? —

— Чудна ми чуда, остао би Ванлијић кад стигне, а дотле, хвала Богу, ево овде читаве Дринске Дивизије, армијске резерве! — [1]

Краљ уђе са операционцима и шефом штаба у једну собу ђумручке зграде.

Ми смо гледали трупе Шумадијске Дивизије како промичу уз брдо десно, путем ка Трну.

Не потраје дуго, Краљ изађе из собе, ађутанти и ордонанси се растрчаше, нарочито дунавски, а мало доцније викну и командант гарде.

— Коње!

Потрчасмо да сваки нађе свога коња, и за тили часак, Врховна Команда беше у седлу.

Краљ, окружен својом свитом и целим врховним штабом, а праћен и једним водом гардијским, окрете свога вранца десно уз брдо, најпре трнским путем, па онда остависмо пут и ударисмо лево, те с брежуљка на брежуљак, попесмо се на један прилично велики вис, са кога се врло лепо видела цела долина Нишаве до онога места где Лукавица у њу утиче, и сви околни висови.

Доле, код суковског ђумрука наста неко комешање међу дунавским трупама.

Колона потпуковника Стокића пређе границу...

Очевидно беше заповеђено да се више не чека на деснокрилну колону.

У осталом и она је стигла око 4 сахата по подне на своје место.

[1] Осем овог разговора да запишем још неколико врста о истој ствари из једног рукописа, који сам после рата видео:

„Али сада долази трећа небрежљивост дивизијскога штаба. У место да се овакве важне наредбе разашљу по официрима, оне су послате некима по ордонансима коњаницима. Услед тога ордонанс-коњаник, који је носио ову наредбу команданту VII активног пука залутао је и нашао пуковског команданта тек у 7 сати, дакле скоро онда кад је требало прећи границу. Ово је неопростив грех дивизијског штаба, јер би по свој прилици Дунавска Дивизија још 2-ог заузела поред Цариброда и Драгомански теснац. Оваква радња још је већма увећала штетан упечатак на потчињене команданте, који је направио хаос у комори при поласку из Ниша и у распореду за кантоновање око Пирота.“

Тек што се штаб зауставио на својој данашњој опсервационој тачки, угледасмо једнога коњаника где јури оздо уз брдо право нама.

То беше први рапорт који стиже.

Један ађутант узе писамце из руку коњаника и предаде га Господару.

— Од коњичке бригаде, а? — рече Краљ шефу штаба отварајући куверт — Јесте.

Извешће беше кратко. Краљ га прочита и пружи Јоци.

У колико сам доцније могао сазнати у томе рапорту стајаше како је коњица на Тепошу, како је већ три сахата по подне а батерија још не може да се испење, и како пешадије још никако нема да дође. Он ће вели, покушати да сам (т. ј. без пешадије, са 7 ескадрона и једном батеријом) прође кроз Одоровце ако могне, и докле дође јавиће.

Докле Врховни Штаб стоји на своме вису са напереним биноклима, проучавајући пред собом кретање наших трупа, и очекујући да види где ће се појавити први плави облачак дима, и одакле ће да се зачује први пуцањ, да пођемо у мислима дуж целога нашега фронта од Тепоша до Калне те да видимо, како се где шта догађа.

Коњица је, као што смо видели, не дочекавши одређен јој батаљон пешадије кренула у два сахата по подне. И ако је пут био тежак за коњицу, јер је терен сам камен, а код Тепоша је велика узбрдица, опет је она добро одмицала, али за артиљерију насташе на Тепошу врло велике тешкоће. Тек после грдног напрезања, удвајањем запреге и гурањем топова, а нарочито муниционих кара, ***јер су у њима много слабији коњи упрегнути били***, за које су гурање војници позадњих ескадрона морали сјашити, успело се, да се цела колона до 4 сахата по подне на Тепош испење и у напред крене.

И дотле пешадије још нема.

После неког времена када је већ и сутон наступати почела, предводничке патроле наиђу на противничку предстражу, која их дочека ватром из пушака. Земљиште на томе месту беше тако испресецано вртачама и ћувицима, а при том сам камен, да коњичко дејствовање, по мишљењу бригадира, не беше могућно — само се путем могло ићи колоном по два — то је командант наредио да предводнички ескад-

рон сјаши и драгонском борбом непријатељске предстраже сузбије. Како је отпор био мало јачи, то је бригадир наредио да још два ескадрона сјаше и у борбу ступе. Непријатељ је ту имао и пешадије и коњице, која се пешачки борила — то је доцније причао један од двојице заробљених пешака, који је био учитељ из Софије — и борио се са висова при излазу пута берковачког у долиницу одоровачку. Чак постаде потребно да и два наша топа изађу на ивицу седла, преко кога Берковачки пут у долиницу силази те да потпомогне наше драгоне, који сада успеше да отерају противника.

Сада је цела колона сишла у долиницу. Први ескадрон првог пука буде упућен према селу Одоровцу, трећи ескадрон истог пука према селу Смиловцу и утврђењу, које су Бугари имали на једном пупку десно од пута, а други ескадрон његов буде послан на висове Петролашке, који се у тој долини свршавају, да упоредо с онима наступа утврђењу и селу Смиловцу, када су се противничке предстраже повукле, и одакле су Бугари ***топовима пуцали***. Цела наша батерија изашла је из теснаца и сишла на страну седла према долини одоровачкој и одатле је почела дејствовати. Међутим већ је била наступила и ноћ, ***и сва кретања буду обустављена***. За то време I-ви ескадрон ушао је био у село Одоровце и у село Гуленовце. III-ћи ескадрон дошао је до близу Смиловца и његовог утврђења, а други ескадрон у истој висини, но мало у назад. Сва три ескадрона добише заповест да на тим местима остану и у предстражни се положај разместе, очекујући заповест за сутра. Остале трупе ***повратише се натраг***, позади ивице изнад долине одоровачке, која ***„врло добар положај даваше за случај одбране“***.

Паметан командант и у продирању увек мисли на одбрану . . .

Шта је међутим радио четврти ескадрон који је био упућен десно према селу Петролазу?

Њега су пред тим селом дочекали Бугари из заседе ***плотунима из једнога шанца*** тако, да се је тај ескадрон ***повукао***, да би непријатеља ***обићи*** могао, а кад је доцније с друге стране до тога места дошао, видео је да су Бугари одступили и ***шанац*** празан оставили. Ескадрон се зауставио пред селом Петролазом и ухватио је десно везу са IX-им пуком Дунавске Дивизије.

Командант Бригаде послао је у вече рапорт Врховној Команди у коме вели: да је са својом бригадом преко Тепоша прешао границу код села Одоровца, ту нашао на ***положај*** непријатељски, поседнут од прилике ***једним батаљоном.*** Противника је потиснуо од Одоровца и заузео, већ под ноћ, предстражни положај ***испред*** села Одоровца, XIX-ти батаљон, ***који је диспозицијом придодат коњичкој бригади,*** није данас дошао, нити се јавио команданту Бригаде, те ***стога*** сама коњица није ни могла даље доспети, и ако се ***борбом упињала да наступање даље продужи.*** Даље јавља да је се ***непријатељ*** повукао ка селу Смиловцу где му је и положај утврђен, а ***има артиљерије 3—4 топа.*** Бригадир држи да ће сутра ***мучно*** моћи даље наступати, ако му се не прида један батаљон пешака, и моли да му се сутра зором један батаљон упути.

Ако овај рапорт коњичког бригадира у чему год диферира од горњег описа коњичког рада 2-ог новембра, ја нисам нимало крив, јер су сви податци и они горе и овај рапорт из једног истог врло поузданог, најнадлежнијег извора.

Услед овог рапорта одмах је из Врхоне Команде наређено Команданту Дунавске Дивизије да сутра зором упути XIX гардијски батаљон у Одоровце.

(Доцније уметнуто.)

Да видимо како се са бугарске стране описује ова борба наших драгона са смиловским бугарским одредом:

„На најнижем месту Смиловске Долине — пише Бендерев[1] — на путу, којим је ишла српска кавалеријска бригада, беху Бугари подигли врло неподесна утврђења, јер су њима доминирали висови с оба крила. Ту је позицију држао капетан Бахчеванов са 3-им батаљоном I-ог пука, 3-им ескадроном II-ог коњичког пука и са 4 топа Витфордове батерије.

Напред и лево од те позиције палажаху се две чете Царибродског Одреда и царибродских ополченаца.

Противу тих чета на петерлашком путу кретао се 4-ти ескадрон II-ог коњичког пука српске кавалеријске бригаде. Он се појавио једновремено са 3-им батаљоном IX. пука из леве

[1] I. c. стр. 147.

колоне Дунавске Дивизије и за то ополченци напустише своју позицију око $4^1/_2$ часа по подне.

На главном путу, на самој граници, други предводнички ескадрон каваљериjске бригаде наишао је на предстражни ланац Смиловског Одреда. Ескадрон је одмах сјахао и отворио ватру против њега, али га је потиснуо тек кад му дођоше у помоћ још два ескадрона његовог пука. Бугари одступише у долину. Срби за њима. Два топа наместише се на падини пограничне косе и отворише паљбу долином.

Коњаници продужише своје наступање овим редом: 2-ги ескадрон I пука држао је десно у правцу Петерлаза, куда се био упутио и 4-ти ескадрон II пука још са Пресла на Тепошу. Први ескадрон I пука хватао је лево у правцу на Одоровце, а 3-ћи ескадрон истог пука наступао је против центра у долини. Крилни ескадрони имали су да обиђу бугарску позицију с оба бока.

Кад је 3-ћи ескадрон подишао с центра против смиловске позиције, деснокрилни ескадрон био је још позади на висовима Радејне, а левокрилни ескадрон беше већ заузео Одоровце и Гуленовац. Четврти пак ескадрон II пука беше већ ухватио везу са IX пуком Дунаваца.

Ескадрони су се борили пешачки. Позади су били као резерва 4-ти ескадрон I и два ескадрона II пука, и они се беху спустили у долину. На артиљериjској позицији беше се постројила цела батерија.

Бугари су за цело време подржавали паљбу, али ова је као и српска, судећи по одсуству жртава на обе стране, била без икаквог ефекта (на бугарској страни био је само један нижи чин контузован). Ескадрони пуцали су тромо, а другаче није могло ни бити према бројној надмоћности бугарског одреда, на који су нападали. Ето зашто нису до мрака могли отерати непријатеља из његове позиције

У 6 часова добише ескадрони, који су се борили, заповест да остану на заузетим позицијама. Резерва је повучена до батериjске позиције. Командант каваљериjске бригаде послао је молбу за XIX гадриски батаљон.

Што се тиче Бугара, они су, добивши ноћу извештај да је Царибродски Одред одступио — такође одступили до села Стањана, где су заузели нову из раније утврђену позицију.“ — —

Хајдемо даље десно, IX-ом активном пуку, са којим је, као што видесмо, четврти ескадрон I пука Коњичке Бригаде ухватио везу.

Потпуковник Стокић добио је, чим је Краљ стигао на Суковски Мост, наредбу да више не чека долазак деснокрилне колоне, него нека прелази границу.

Он је одмах своју колону овако распоредио:

2-ги и 3-ћи батаљон IX-ог пука и XIX-ти гардијски батаљон у први борни ред, и то: 2-ги и гардијски батаљон десно у свези, а 3-ћи батаљон лево, више као деташиран. У други борни ред ставио је први батаљон свога пука, а између овога и гардијског батаљона — беше батерија. Дивизијска коњица беше на левом крилу првог борног реда за одржавање везе са Коњичком Бригадом.

Овако распоређена колона наступала је преко висова на десној обали Нишаве.

Сва три батаљона првог борног реда поделила су се у: ланац, потпоре и батаљонске резерве, и тако је цео борни поредак наступао. Противник је имао пола батаљона и нешто милиције спрам левог крила ове колоне. На одстојању од 1500 метара ***отпочела је борба.***

Противник је одмах ***одступио***, и тако је цео борни поредак дунавске левокрилне колоне непрестано наступао и пуцао.

Око $4^1/_2$ сахата по подне ***ушли су у Цариброд:*** XIX-ти гардијски батаљон и 2-ги батаљон IX-ог пука, а трећи батаљон, што је био на левом крилу у првом борном реду, остао је на коси, десно од Нишаве.

Сва три ова батаљона одмах су образовали предстраже Дунавској Дивизији и то гардијски батаљон десно, на левој обали Нишаве, други батаљон на десној обали, а трећи даље у лево на коси. Још даље у лево беше ескадрон, а 1-ви батаљон и батерија смештени су у Цариброду.

Међутим је XV-ти пук с артиљеријом наступао насипом.

Деснокрилна колона Дунавске Дивизије прешла је границу у четири сахата, и наступајући врлетним косама десно од онога виса, на коме је Врховни Штаб посматрао операције, нашла је на врло слабе „групе“ непријатељеве, растерала их, и по издатој заповести, зауставила се у селу Лукавици.

Док се на десном и левом крилу Дунавске Дивизије продужавала пушчана борба, и ми са наше опсервационе тачке по диму, који се све више удаљаваше ка Цариброду, могосмо пратити наступање дунавских трупа, наједанпут, са насипа у долини, артиљерија, која је била са средњом колоном, опали неколико топовских метака на бугарска утврђења, која беху у долини, десно и лево од друма.

Ово неколико метака, за које смо ми горе мислили, да само „траже одстојање“ беху са свим довољни да сврше царибродску чарку, јер одмах могосмо на бинокле јасно видети како опсада оних бугарских утврђења прну на све стране по равници, као неко велико јато чворака.

Општи смеј код нас горе на вису.

— А гле, — рече неко који не скидаше бинокла с очију — шта је оно, каква је оно црна дугачка колона на друму?

Сви погледасмо.

— Оно не може бити XV пук. Колона се сувише брзо креће за пешадију!

— Оно је, господо, артиљеријски пук, који каријером јури у Цариброд!

— Но, и то још нисам чуо, да у место коњице артиљерија предузима гоњење непријатеља!

— Е баш је враг тај Хорстиг!

— Ein schneidiger Officier! — рече неко немачки.

— Е, брате, није ни чудо. Прајз је то.

Када та колона замаче иза онога виса, иза кога је сама варошица, Краљ спусти бинокл и рече:

— Цариброд је у нашим рукама. — За тим се окрете једном од Својих ордонанс-официра: Узми неколико гардиста, па иди у Цариброд да ми донесеш рапорт од ђенерала. А ти — окрете се другом ордонансу — узми такође неколико гардиста па одјури трнским путем док не стигнеш пуковника Бинечког, да видимо шта је било код Шумадинаца, јер из ове кратке артиљеријске борбе, коју смо чули са те стране, не може се ништа закључити!

Краљеви ордонанси салутоваху док им је издавана заповест, па онда ободоше своје коње, и сваки са по неколико гардиста одјури на своју страну.

Краљ са свитом и штабом сиђе опет пред ђумрук, јер већ беше мрак.

Ту је примио први рапорт од оног одељења које је било на Ржани. Командант XV пука *другог позива*, који се са *једним* својим батаљоном налазио на граници, према Славињу јављаше да је прешао границу код Славиња, путем Славиње — Комштица, но одмах код Славиња нашав на противника, преко једног батаљона јаког, *и потиснув га одатле није могао даље наступати*, пошто се тад већ и смркло, но је остао пред Славињем на предстражи. Тражи да му се стане на расположење још две чете од оног батаљона другог позива што је у Пироту, *иначе сумња да ће се сутра моћи даље напредовати*.

(Доцније уметнуто.)

Да видимо, како се други новембар, односно први дан рата на нашем крајњем левом крилу представља са *бугарске* стране.

Као што смо напред видели на тој тачци границе био је распоређен бугарски Комшички Одред, под командом поручника Зафирова. Мајор Милошевић имао је да нападне са *једним* батаљоном *другог* позива на одред у коме је било 1100 људи, од којих 620 беше резервиста а остало опочленци.

„Поручник Зафиров — прича Бендерев[1] — беше издао диспозицију за случај боја. Чак је извршио и пробу заузимања позиције за случај узбуне. По уговореном сигналу, рано изјутра 2-ог новембра искупио се цео Комшички Одред на позицијама између Изатоваца и Каменице. Комора је по наредби одступила под заштитом годечке чете у Криводол, где је имала чекати даље наредбе. Завојиште није одређено, јер у одреду беше само један „фељдшер“, па и тај није имао никаквог завојног прибора.

Дуго је морао поручник Зафиров да чека на напад непријатеља. Око подне чуо је пушкарање са стране Цариброда, али са стране Ржанске нико се још не појављиваше. Тек око 4 часа зачу се пушчана ватра са стране Славиња, где је била остављена бугарска стража од 15 резервиста и 30 ополченаца, која је после кратке пуцњаве одступила.

У то време изатовску позицију заузимаху једна резервна чета, две добровољачке и 3 чете ополченаца. Десно крило ове позиције наслањало се на вис, северно од села Каменице, а лево се свршавало јужно од села Брајковаца. Пошто

[1] Іс. стр. 162.

је овај бугарски одред био бар у неколико бројно надмоћнији од Милошевићевог једног батаљона, то овај није могао рачунати на то да га силом потисне. *Он то није ни покушао*, и ако је Врховној Команди јавио да га је потиснуо и тражио да му се пошљу још две чете оног батаљона другог позива што је у Пироту иначе неће моћи даље наступати.

У 10 часова ноћу добио је поручник Зафиров извешћа: да је Смиловски Одред капетана Бахчеванова одступио до села Протопопинаца, и да мајор Милошевић намерава да обиђе његово десно крило, те је зато наредио да његов одред одступи на позицију код Горњег Криводола, како би се поравнао са Смиловским Одредом. Одступање извршено је ноћу тако да га Срби нису опазили, и до 4 сахата изјутра 3-ег Комитички одред заузео је нову позицију а српски батаљон провео је ноћ на самој граници код села Славиња". — —

Командант Дунавске Дивизије својом првом цедуљом из блока јављаше: да је потиснуо непријатеља са границе, и положаја око Цариброда, где је противник имао око *два батаљона*. Заробио је 31-ог бугарског војника, заузео варошицу Цариброд, а за сутра наредио наступање даље ка Драгоману, и то IX-ом пуку са једном батеријом и активним ескадроном да наступи десном и левом обалом Калотинске Реке (северозападна страна драгоманског теснаца) а седми пук са једном батеријом да наступа косом између Лукавичке Реке и драгоманског теснаца.

Природно је да овај први извештај, екпедован на брзу руку, није могао бити потпун. Из доцнијих се видело, да је у овој чарки с наше стране погинуо један војник, да их је рањено 5, да је бугарских војника заробљено не 31, већ 248 пешака и 2 коњаника.

Врховни штаб кренуо се по мраку са Суковог Моста натраг у Пирот на преноћиште.

(Доцније уметнуто).

Да видимо како се „Цари-Бродское дѣло" описује са бугарске стране:

„У зору 2-ог новембра — вели Бендерев[1] — Царибродски Одред био је овако распоређен;

---

[1] Іс. стр. 143.

Ескадрон је био у ланцу на линији између друмова Крупац—Смолча и Суково—Три. На тој линији су села Одоровци, Петерлаж, Паскашја, Жељуша, Гојин Дол и Бански Дол. Управо један вод ескадрона стајао је на путу из Цариброда у Петерлаж, а два вода у Жељуши.

Из батаљона IV пешадиског пука једна чета (16-та) заузимала је ров (ложементы) на десној обали Нишаве између Цариброда и виса. Друга чета I батаљона IV пука (14-та) стајала је даље у лево и заузимала је (1/2 часа) линету и висове који се спуштају до Нишаве. У долини, на левој обали Нишаве била је трећа чета овог батаљона (15-та) у шанцу и линети пред мостом на реци Лукавици. Још даље у лево била је ушанчена и последња чета (13-та) овог батаљона.

Две чете (1-ва и 2-га) опалченског батаљона заузимале су шанчеве позади Цариброда на падини брда, на десној обали Нишаве, близу гробља, а друге две биле су у шанчевима на висовима пред селом Петерлажом за везу између Смиловског и Царибродског одреда.

У том положају дочекале су бугарске трупе Дунавску Дивизију која је у 3 часа по подне прешла границу.

После првих пушчаних метака истакнутих патрола 14-те чете, послат је један вод на вис Нишаву (Нешков вис?) који доминира целом царибродском позицијом. Одгурнувши тај вод Срби се појавише на десном крилу 14-те чете, која је морала брзо одступити кроз јужни део Цариброда на позицију опалченаца, где је заузела позицију лево од ове, на десној обали Нишаве.

У том тренутку трећи батаљон IX пука српске леве колоне упутио се против петерлашке позиције, коју су држале трећа и четврта чета ополченаца. У исти мах на десном крилу ове позиције појавио се 2-ги ескадрон српске каваљериске бригаде, који је наступао друмом Крупац—Смолча. Угрожена с оба крила посада петерлашке позиције морала је ову напустити и повукла се до села Калотине спрам уласка у Драгомански Теснац.

У исто време а против бугарског левог крила појавила се и десна колона Дунаваца (XV пук с артиљеријом) под командом Срећковића. Један батаљон ове колоне био је прешао границу још у подне и беше окупио бугарске патроле.

Кад је дошао пред село Жељушу овај батаљон почео се укопавати. У 2 часа по подне подигнути су наслони и за артиљерију на тој позицији. Кад је ово довршено, три српске чете пођоше противу каваљеријских стража поручника Славејкова, које беху појачале позицију између Жељуше и Гојиндола, али и ако су дочекане врло ретком ватром ове три српске чете заседоше и само подржаваху ретку паљбу забављајући тако Бугаре с фронта до 4 часа по подне. Сада дође једна српска батерија у наслоне и отпоче ватру против бугарског ескадрона, којом га натера да одступи на позицију 13-те чете. Али кад је он тамо стигао у $4^{1}/_{2}$, те чете не беше више на позицији, јер је српски стрељачки ланац беше подухватио с левога крила и натерао је да се повуче долином Лукавице у правцу села Градине. Кад је ова чета одступила добила је 15-та чета IV пука заповест да одступи на висове између Нишаве и Лукавице, јужно од Цариброда, а позади моста на Лукавици.

На овом одступању све три чете и ескадрон гоњени су ватром непријатеља, који наступаше. Тако исто и артиљерија са гоиндолске позиције пуцала је за њима. На бугарској позицији још се држала 16-та чета али није могла дуго, јер после повлачења крилних чета, непријатељ је обухвати с оба бока.

14-та и 16-та чета, које су заузимале позиције на десној обали Нишаве, прегазише ову реку више Цариброда и упутише се такође селу Градини, где је у 5 часова био прикупљен цео батаљон одакле је сишао на друм. При улазу у Драгомански Теснац батаљон стиже и Славејковљев ескадрон, који беше раније одступио. У 6 часова у вече био је прикупљен цео Цариброрски Одред па је ушао у Драгомански Теснац, ***јер га нейријатељ није гонио.*** Усред теснаца одред наиђе на стрељачки ланац 3-ег батаљона IV пука, који је тога дана заузео позицију на теснацу. У 2 часа по поноћи Цариброрски Одред изашао је из теснаца и преноћио је код села Драгомана, где је још раније стигла његова комора, телеграфски апарат и персонал цариброрске станице, који је на том месту још у вече 2-ог новембра отворио нову станицу.

У 5 часова по подне Срби су већ били заузели Цариброд, али и ако им Бугари, због своје малобројности на томе

месту, нису могли дати јачег отпора, они су били троми, нису гонили противника.

Губици Царибродског Одреда овога дана: Избивено из строја 34 човека (убијених, заробљених, загубљених)." — — —

Док он јури пиротским друмом да видимо шта је било код Шумадијске Дивизије.

Шеф штаба те дивизије, мајор *Ст. Грујић*, чија казивања треба бележити са највећом резервом, [1] прича у своме мемоару, [2] да му је пуковник Бинички на путу из Пирота к Сукову причао: како је био у Двору, како је говорио с Краљем и осталом господом, како се ни са једним од њих није могао сложити у питању о операцијама, и како је на послетку рекао, да се за то није могао с њима сложити, што је све лудо, почевши од највећег па до најмањег чина, који је ту био."

„Бинички је био раздражен — прича мајор Грујић даље — од Пирота до Суковског Моста често је цвркутао коњака из флашице свога ордонанс-официра Љубе Лешјанина. Кад је дошао пред искупљену дивизију на граници, поздравио је трупу једном беседом, у којој је напоменуо да је рат оглашен, да се иде противу Бугара, „мекушаца и баштованција", да се нико ничега у опште не страши, јер „ко од страха умире томе се за душу.... .."

После те беседе прешла је Шумадијска Дивизија границу, по оном распореду који сам горе забележио.

По казивањима самог дивизијара ево шта је данас дивизија урадила:

Предводница је напредовала гонећи пред собом *малобројног* противника, чаркајући се са њим непрестанце, без да се исти на целој линији задржавао и упорно бранио. На овоме маршу рањена су 2 војника X-ог активног пука. Међу тим ***утрошено је при томе пуку тога дана 6978 метака*** (!!!!) Батерија у предводници утрошила је свега 26 метака, искључно противу пешадије, пошто противник артиљерије није имао. Заробљена су 3 бугарска стајаћа војника и њих 30 од милиције. Трупе су заноћиле прикупљене у истом реду

[1] Јер га је Командант Дивизије у једној од доцнијих битака отерао из свога штаба.

[2] Који је доцније, после рата, поднео ратноме суду, који му је судио.

у коме су марширале, са потребним опрезама, и то: главна трупа код Бањског Дола, а предводница над селом Боровом.

Сувише лаконско ово казивање пуковника Бининчког.

Да ли су Бугари опширнији у своме казивању о нападу Шумадијске Дивизије?

Бендерев прича[1]:

„На самој граници спрам Шумадијске Дивизије стајао је бугарски *Доњо-Невљански* Одред капетана Букурешлијева који је имао на расположењу: прву резервну чету I пука, 3 чете брезничких ополченаца и боровску чету царибродског ополчења. Овај одред заузимао је следеће позиције: Чета резервиста и 2 брезничке чете позицију Бањски Дол. На предстражној линији стајала је прва чета, а позади у утврђеном положају резервисти и трећа чета. Друга чета ополченаца стајала је у десно код села Грапа, а боровска чета беше на позицији код села Власи. На позицији Бањски Дол командовао је потпоручник Соколов, боровском четом командовао је четник Славков, а осталим четама нижи чинови I пука.

Кад је предводнички батаљон X пука Шумадиске Дивизије прешао границу, напшао је на прву бугарску чету, која је заузимала висове Плашиницу (гору Куклу) и одмах отворила паљбу против њега. После кратке пушчане борбе, предстражна чета повукла се у раније утврђени положај која се налазио између Кукле и Бањског Дола, и који је био широк 200—250 корака.

Али чим Срби заузеше Куклу они загрозише десном крилу те позиције. После кратке пушчане и топовске паљбе, Срби приморaше Бугаре да напусте (очиститъ) и ту позицију. И овде су ополченци као и на Петерлажу показали да нису ни за какву борбу, чак ни у утврђеним положајима. Они одступише у нереду тако да су сметали резервистима који у опште беху врло поуздани (стойкимъ). За то је командант овог одреда, напуштен од ополченаца а угрожен од Срба на оба крила, наредио да одступе резервисти са остатком ополченаца. Он је ову наредбу издао сувише рано, без особитог отпора.

[1] l. c. стр. 149.

Срби су продужили наступање и до мрака је њихова предводница стигла до села Попова Махала где је и заноћила. Главна трупа њихова заноћила је на путу између Планинице и Бањског Дола. Дивизијски штаб био је на Бањском Долу. Побочница (боковой авангардъ) беше остала негде на самој граници.

Што се бугарског одреда тиче, две чете ополченаца и резервисти одступише у Доње Невље, а остали на Врапчу, где ћемо их сутра наћи, али само једну чету. У осталом и у Доње Невље дошло је само 200 резервиста и 180 ополченаца. Међутим бугарски губици тога дана беху: 2 убијена, 3 рањена, 33 заробљено (међу овима 3 резервиста).

Шумадијска Дивизија продрла је овога дана само неколико километара на непријатељско земљиште. Главнина је прешла свега 4 километра.“

А шта урадише Моравци данас?

Ево нека прича њихов опширан извештај:

Са свануђем 2-ога Новембра отпочеле су и операције и како је XIV пук био на граници, то је он први предузео извршивање стављеног му задатка овако:

У четири сахата у јутру прешао је границу први батаљон са два брдска топа и напредовао је овако: пола чете у стрељачком ланцу, пола у потпори, остале три чете са два топа II-ге брдске батерије, заштићене јаким бочним патролама, маршовале су уз савлађивање по све тешких теренских препона и помрчине, изашле су у 5¼ на Вучији Дол који је покривен шумом, где је бојница нашла на противничку стражу и са овом се отпочела пушкарати. После краткога пушкарања бугарска је стража одступила, и марш је у истом реду продужен.

У исто време наступио је прелаз преко границе на свима местима сем што је једна чета III-ег батаљона XIV пука била раније прешла и заузела Црквиште, караулу бугарску и пут водећи за Трн. И на осталим тачкама дале су бугарске страже слаб, готово никакав отпор, и све су се разбегле

У сати 5¾ стигао је први батаљон на вис Ракиту, где је се зауставио да се прикупи и одмори. Јаче патроле изаслао је напред ради осматрања положаја противниковог. Оне су нашле на непријатеља у 6 сахата и 10 минута, када је пушкарање опет отпочело.

Чим су се патроле сукобиле, беше јасно, да су и положаји противнички близу, што је доиста и било, јер Бугари, са положаја утврђеног стрељачким опконима на Вучијем Долу дочекају наше, и борба отпочне развијањем батаљона и наступањем напред. И два брдска топа заузму положај, и у $6^1/_4$ сати отпочну дејствовати.

Кад се борба на Вучијем Долу развила, командант XIV пука упутио је једну чету II-ог батаљона са задатком да поткрепи десно крило, а једну чету ставио је на расположење команданту I-ог батаљона.

Кад је она чета, што је у десно послата, дошла на место и отворила паљбу, и кад је она друга приспела команданту I-ог батаљона и овај је упутио у леви бок противниковог положаја, па кад је ово одељење стигло где треба и отворило ватру, ***предузет је јуриш***, и противник је отеран са положаја у $7^1/_2$ сати, одступив поред Руја, у правцу главног бугарског положаја пред Трном.

Одступајући противник гоњен је и плотунском и артиљеријском ватром, али га је земљиште брзо заклонило. За њим су послате патроле да његово одступање прате, а остатак трупа задржао се на положају Вучијем Долу и ту очекивао даљи налог. Обе чете II-ог батаљона враћене су у своју команду на Зеленградском Вису.

У овој борби на Вучијем Долу било је око 80—90 војника бугарске милиције под командом поручника *Чорбације*, који је напустив положај одступио главном бугарском положају на Рају.

Губици наши: погинуло 2, а рањено 8 редова. Губици непријатељски непознати, осем што су два мртва нађена. Заробљених један жандарм и 12 војника од милиције.

Муниције утрошено 12,500 метака (!!!)

II-га брдска батерија утрошила је 46 метака. Губитака није имала никаквих.

Док је XIV пук ово извршио, главнина дивизије маршírала је према Дешчаном Кладенцу, и прешла је границу у 9 сати.

Али како долину Јерме-Нишаве и цело Знепоље беше покрила ***густа магла***, то се није могло кретати, за то су све трупе задржане и наређено је, да се прикупе, како би се одмах покрет предузео, чим се магла дигне, јер по магли

није се могло ићи, пошто се знало да Бугари имају утврђени положај, који се са врха Руја спушта до на сами Бабин Мост.

У циљи осигуравања могућег напада, а да би им се осујетио и покушај узнемиравања трупа према Трну, наредио је дивизијар око 11 сати пре подне, те је III-ћи батаљон другог пука, под командом г. капетана *Јована Ерића* заузео положај на Штрбом Камену са задатком: да штити бок и позадину трупа ове дивизије од бугарских трупа, које беху око Клисуре и Равне Шибе, а према којима беше I-ви активни пук.

Са трупама ове Дивизије и у оваквом положају чекао је дивизијар све до 2 сата, док се густа магла бар толико разбије, да би се могло кретати напред; и тек у ово доба магла се диже; одмах се наредило продужење наступања у истом маршевом реду.

Пошто се магла толико разбила да се кроз њу може да види, спустио је трупе до под само село Журеновце и Зелени Град. Коњица је истакнута напред и обишла је села Мирославце и Зелени Град, где се сукобила са противничким патролама и отерала их. Даље се није наступало, једно што се не би могло да дође до Трна, а друго, и кад би даље наступао, морао би запоћити са једним делом трупа у долини, леђима окренут Клисури и Власини, од куда се *чујаше пуцњава.* [1]

При покрету трупа наређено је, те је командант XIV пука послао свој I-ви батаљон са два топа у лево поред Руја са задатком: да овај претходно извиди и по могућству заузме и објавницу истури, која би пазила на кретање противника и одржавала овај батаљон у истој висини са наступајућим трупама. Овај батаљон препоћио је на месту, које се зове Качинска Масина са два топа брдске батерије.

При наступању једна чета II-ог батаљона поседа је градишки вис изнад Зеленог Града, а мало доцније упућене су на тај вис и остале три чете тога батаљона са два брдска топа, где су и препоћиле.

[1] Која није значила ништа озбиљније јер, командант I пука, не знајући још шта је „поћас“, ограничавао се на обично пуцкарање на предстражама.

III-ћи батаљон са пуковским штабом спустио је се позади Градишког Виса и ту су преноћили.

I и II батаљон II-ог пука приближе се месту, које се зове Дренов Хан, а III-ћи остане на подножју Штрбог Камена, и ту преноће.

Од артиљерије обе батерије, III-ћа пољска и I-ва „позадипунећа се“ заноће код Дреновог Хана на путу у маршевој колони, а два топа II-ге брдске батерије, под командом поручника *Гр. Симића*, истакну се на положај пред Зеленим Градом.

Пионири су пратили I-ву „озад пунећу се“ батерију, која се споро креташе услед по све рђавог пута.

У овом положају остале су трупе ноћу између 2-ог и 3-ћег новембра.

Штаб дивизијски био је ове ноћи у Дреновом Хану...

Како се ова радња описује са бугарске стране?

Ево шта вели *Бендерев*[1]:

„Главни део Моравске Дивизије прешао је границу тек 2-ог новембра у 4 часа изјутра. У ствари делови те дивизије налазили су се на бугарској територији још од 27-ог октобра када су Срби (једна чета, вероватно 3-ег батаљона XIV пука) са стране Црног Врха а у правцу села Раките заузели бугарску падину те пограничне горе, на 1½ врсту од саме границе. Српски извори (за историју овог рата) ћуте о овоме факту, који је у Бугарској произвео страшну „тревогу“ (узбуну). Капетан Генев захтевао је енергично допуштење да отера незване госте, али му је из Министарства Војног наређено да се ограничи на само посматрање противника на томе месту. И он је за то истакао стражу од 60 ополченаца и неколико жандара из ескадрона поручника Топалова. На свима осталим тачкама на граници бугарске предстраже беху тако слабе да нису могле ни помислити на какав било отпор противниковом наступању.

2-ог новембра у 5¾ часа левокрилни српски батаљон (I-ви XIV пука) заузео је вис Ракитин Камен. Ту је стао да се одмори, а своје патроле послао је напред у извиђање. Оне

[1] l. c. стр. 158.

наиђоше на оних 60 људи, који су пазили на Србе на бугарској падини Црнога Врха. Бугари отворише паљбу противу тих патрола, и тиме натераше српски батаљон и његове брдске топове да се развију у бојни поредак.

У 6 часа 10 минута Бугари заузимаху ровове (ложементы) јужно од Овчијег Дола по позицији, којој беше мучно прићи. У $6^{1}/_{2}$ дође Србима у помоћ једна чета 2-ог батаљона XIV пука. Борба је трајала до $7^{1}/_{2}$ часа када Бугари, видећи да ће их она чета 2. батаљона XIV обићи с лева, напустише утврђења и одступише ка гори Руј,

Деснокрилном српском батаљону (3-ем XIV) беше такође послата једна чета 2-ог батаљона у помоћ, али како све бугарске предстраже једновремено одступаху, то су обе чете 2-ог батаљона враћене назад. На зеленградској планини прикупљен је цео 2-ги батаљон да и даље буде пуковска резерва XIV пука.

Док је XIV пук полако наступао, на границе се прикупљаху остали делови главнине Моравске Дивизије и беху прикупљени на Дешчаном Кладенцу око 9 часова. Али како је у тај мах густа магла покривала целу трнску долину, то је Командант Дивизије зауставио даље наступање. Да би се осигурао са стране бугарског Изворског Одреда, он је наредио да 3-ћи батаљон II пука заузме позицију на Штрбом Камену.

Кад се подигла магла, око 2 часа по подне Командант Дивизије наредио је да се продужи наступање до села Зелени Град где да се конакује. Левокрилни батаљон са 2 брдска топа заноћио је на гори Кечени спрам села Ловнице. 2-ги батаљон XIV пука са остала два топа брдске батерије заузео је јужну падину Руја испред села Зелени Град.

3-ћи батаљон дошао је до села Мисловаца где је заноћио. Овде је био и пуковски штаб.

1-ви и 2-ги батаљон II пука дошли су до Дреновског Хана, на друму југозападно од села Забјела, а 3-ћи батаљон остао је на Штрбом Камену да заштићава десно крило и позадину. 1-ва и 3-ћа пољска батерија остала је на путу између Дешчаног Кладенца и долине у маршевој колони близу Хана. Пионирска чета ишла је за 1-ом острагапском (деветсантиметарском) батеријом, као њена заштита, а уједно је

поправљала врло рђав пут. Дивизијски штаб заноћио је у Хану.

Губици у овом данашњем сукобу били су код Срба: 2 погинула и 8 рањених, код Бугара 2 погинула, 3 рањена и 13 заробљено (12 ополченаца и један жандар).

Противу једне стотине бугарских ополченаца и жандарског ескадрона Срби су овога дана избацили 12500 пушчаних и 46 топовских метака."

Да упоредимо оно, што је постигнуто првог дана у рату са Бугарском, и оно, што је диспозицијом Врховне Команде за данас наређено било.

Наређено је било, да Моравска Дивизија узме Трн и да отвори везу са Шумадијском Дивизијом.

То не само да није учињено, него је управо само једна трећина Дивизије ушла у акцију (XIV пук), и са губитком од 10 људи и 12,500 бојевих метака отерала је 80—90 милиционара из једног стрељачког рова. То је све. Друга трећина дивизије само је марширала. Трећи део дивизије није ни то урадио, него је чекао на објашњење речи „ноћас" и пуцкарао на предстражама.

Диспозиција је захтевала и наређивала да Коњичка Бригада данас у вече заузме линију *Сшањанци—Извор.* У место тога она је само прешла преко онога седла на граници, потисла бугарске предстраже, заузела је села Одоровце и Гулиновце, које није нико бранио, и зауставила се пред селом *Смиловцем*, јер ту беху — „утврђења", а она, у пркос изричне наредбе у диспозицији, још не беше добила одређени јој батаљон пешадије. И тој бригади требао је цео дан да уђе неколико километара у Бугарску, и ако пред њоме беху сами бугарски добровољци и 3—4 топа, који се данас нису дали чути. О тражењу везе са батаљоном Марка Милошевића, о потпомагању Дунавске Дивизије у извршењу њеног задатка, о свима тим лепим стварима, које је данашња диспозиција тражила од Коњичке Бригаде — ни речи.

Дунавској Дивизији је наређено, да заузме не само Цариброд, већ да до мрака дође на линију Вишан—Калотина. Она беше тако срећна, што је узела Цариброд са својих девет батаљона против бугарска два, да није ни мислила да иде даље до линије, коју је диспозиција Врховне Команде тражила. И ова је дивизија одмакла од границе мал те не 7 ки-

лометара. Да тражи везу са Шумадијском Дивизијом као што јој беше наређено. није јој пало ни на памет.

Диспозиција је наређивала, да Шумадинци продру бар до Белог Камена и да отворе везу са Моравском Дивизијом. Они нису учинили ни једно ни друго, утрошили су грдну муницију против „малобројног" непријатеља, који се нигде није зауставио да даде озбиљнији отпор, и заноћили код Бањског Дола и Борова.

Дакле осем Тимочке Војске, која је имала да се данас само спрема за напад, и осем Дринске Дивизије, која је имала да се концентрише код Суковског Моста, ***нико није урадио оно и онако. како је то Врховна Команда наредила била за данас.***

Да ли је диспозиција била рђава, те је тражила оно, што је немогућно према нашим и противниковим силама и на оном терену постићи за један дан, ***или није ваљало извршење*** на целој линији од Ржане до Власине?

Нека пресуде стручњаци.

Међутим су Бугари данашњи дан *сјајно* употребили. Њихова мала одељења на граници задржавали су целу нашу војску тако, да нису више изгубили него 5—7—10 километара, ***а бугарски и румелијски пукови прешли су за тај дан 60 односно 70 километара од Пловдива идући Сливници...***

И ако би какав латински историк овог нашег рата могао са мирном савешћу за данашњи дан нашег ратовања казати „Diem perdidi", опет смо ми у Пироту били весели, како само може бити. Ја сам у Рабеновој кафани гледао Краљевог ордонанса, који се вратио из Цариброда, као неко чудо, и нисам могао да се наслушам његове приче „како потпуковник Драгољуб са дугачким чибуком у руци шета по једној кафани у Цариброду, просто као какав паша."

Најзад што сам се ја радовао, није никакво чудо, али изгледа да је и оперативно одељење, које је писало ону неизвршену диспозицију, било врло задовољно са резултатима првога дана. Јер оно је у својим депешама те ноћи, које је разаслало разним командантима врло задовољно. Да запишемо неколико речи из њих. Тако оно јавља Команданту *Коњичке Бригаде*, да је Дунавска Дивизија сузбила ***на целој линији*** бугарске предње трупе и ушла у Цариброд. ***Она продужује сутра наступање к Софији.*** Шумадијска Ди-

визија *извршила је такође свој данашњи задатак.* Моравска је Дивизија *напредовала* према задатку. Ово му се јавља ради знања, а од њега се очекује извештај о његовој данашњој радњи.

У једној доцнијој депеши истоме Команданту стоји да је Дунавска Дивизија вечерас заузела Цариброд. Сутра све Дивизије крећу се напред ради извршења задатка по *данашњој* диспозицији.[1] Коњичка Бригада такође продужиће сутра извршење задатка по *данашњој* диспозицији. XIX-ти батаљон упутиће му се у јутру рано из Цариброда. —

Команданту *Шумадијске* Дивизије отправљене су такође наредбе, у којима се најпре прича како је Дунавска Дивизија, после слабог отпора на *целој линији*, потисла бугарска предња одељења и ушла у Цариброд. Она сутра продужује *друмом* софијским[2] према данашњој диспозицији. Има налог да с њиме везу одржава, а и он треба то да чини. Дринска је Дивизија за сад код Суковог Моста. Јавља му се, да ће Врховни Командант сутра бити код Дринске Дивизије[3] која ће вероватно такође наступати. Извештај да шаље на Суков Мост. О резултату наступања Моравске Дивизије још нема извештаја, али из тога што је телеграфску штацију из Калне преместио на Дешчани Кладенац закључује се, да је напредовао.[4] Рачуна се да ће и он сутра продужити свој задатак. Моравска је Дивизија вечерас непосредно пред Трном; сутра напашће на непријатељски положај око Трна, и стараће се да добије везу са Шумадијском Дивизијом. — —

Добивши ове налоге из Врховне Команде, Командант Шумадијске Дивизије издао је ноћас наредбу за сутрашњи дан, у којој између осталог вели: Сутра следује продужење марша и даље извршење задатка. Према томе кретање почеће код свију делова сутра тачно у 6 часова, путем трнским, са оном поступношћу и опрезом, као и данас. Има да напомене старешинама у војсци, *да се у могућим сутрашњим сукобима са Бугарима не пуца онако у ветар и не*

[1] Како то, кад се из прве депеше види, да је данашњи задатак махом извршен?

[2] Не пада јој ни на ум да иде *друмом*.

[3] И то није била истина.

[4] Као да је Дешчани Кладенац у Бугарској!

троши муниција узалуд, него да се одмах прекида ватра чим противника нестане са домашаја. Део санитетске чете нека буде сутра у 6 сати са свима потребама код предводнице. Ради осигурања возова и ради одржања[1] везе са Дунавском Дивизијом, командант XII-ог пука оставиће свој трећи батаљон поред пута, у висини села Борова све дотле, док се не сазна исход напредовања нашега ка Трну, и док се исти батаљон не позове. —

У исто доба издавали су и остали дивизијари своје диспозиције за сутрашњи дан.

Да забележимо нешто од онога што је наредио командант Дунавске Дивизије 1-ог новембра у 9 сати у вече:

По добивеним извештајима једно слабије одељење непријатељево, са нешто артиљерије, налази се на положају код Карауле, па друму за Драгоман.

Дунавска Дивизија продужиће сутра наступање ка караули у две колоне:

1. *Десна* (главна) *колона:* VII и XV пук пешадије, три батерије, по три вода болничара и пионира искупљају се сутра у 9 сати пре подне[2] на вис „Прокоп“. и полази у 10 сати, гребеном између Нишаве и Лукавичке Реке у правцу на Караулу.

VII пук пешадије одаслаће у десно једну чету, која ће као побочница наступати десном обалом Лукавичке Реке и одржавати везу са главном колоном.

Главна колона стајаће непосредно под дивизијаревим налозима, и за време марша он ће се налазити код ње.

2. *Лева колона*, IX-ти пук пешадије, 3 вода коњице, једна батерија, по један вод пионира и болничара. Командант потпуковник Станојло Стокић.

Ова колона искупиће се сутра у 10 сати пре подне на друму, на источном изласку из Цариброда и одатле наступиће *у 10 сати и 30 минути* (!?) друмом ка Караули. Две чете одаслаће преко реке у лево, које ће као лева побочница њена наступати гребеном дуж реке а у правцу ка Караули. Овој побочници даће се вод артиљерије, вод пионира и сразмеран део болничара.

[1] Какво одржање везе кад она још није ни ухваћена!

[2] За што тако доцкан Боже благи?...

3. Штабна комора долази у Цариброд, стројна у Жељушу, и обе остају ту до даље наредбе.

4. Половина кола пешачке и артиљеријске муниционе колоне долази у Цариброд на његов источни излазак и ту очекује даљу заповест. Остали део муниционе колоне долази у Жељушу.

5. Возарски пук долази до Суковског Моста и ту остаје до даље наредбе.

6. Прва пољска болница долази у Цариброд друга остаје у суковском ђумруку.

7. Попунити муницију трупну и храну.

8. Возарском пуку ставља се у дужност да хлебац у количини 10.000, доноси у Суково, овде да образује магацин одакле ће трупна комора узимати и трупи односити.

9. За пријем заповести упутити ађутанте и одређена лица у 5 сахата по подне.

Ова дивизијарева наредба резултат је ратног савета који је држат у Царибродy код ђенерала Милутина, и у коме је нарочито начелник артиљерије наваљивао да десна, главна колона дивизије, иде венцем висова. Када је Командант Дунавске Дивизије изјавио бојазан, да се туда не могу извући топови, његов начелник артиљерије одговорио је сасвим одсечно да *може*.

Видећемо сутра....

Заповест, коју је вечерас издао Командант Моравске Дивизије, пуковник Топаловић, нема претензија на формалну, подробну диспозицију, она је „кратка јасна и разговетна“:

Сутра у 6½ сати у јутру отпочеће кретање трупа ка Трну. Авангарду ће образовати XIV пук, II-га брдска батерија, III-ћа пољска батерија и ескадрон, и наступаће према Трну. Главнину образује II-ги пук, прва озадња батерија, пионирска и санитетска чета. Комора ће се кренути тек пошто све трупе сиђу у долину Јерме-Нишаве.

У колико буде нужно, сутра ће се још назначити правци кретања појадиним деловима. —

Али у колико је моравски дивизијар био кратак, у толико је опширнији био његов поткомандант, који беше деташиран на Власини. Потпуковник *Гајиновић* издао је за своје трупе (три батаљона I-ог активног пука, два батаљона другог позива врањског, и једна брдска батерија) формалну дис-

позицију за 3-ћи новембар, из које ми наравно можемо забележити само нешто; тако командант *другог* батаљона капетан ***Грубић*** кренуће се са својим батаљоном тачно у 6 сати са Панчиног Гроба и стараће се да ухвати косу између Колонице и Букове Главе, која води Цветковом Гробу; једна чета I батаљона другог позива остаје на Панчином Гробу као резерва, а једна поседа Ровине.

Командант *првог* батаљона, капетан *Лазар Чизмић* са три чете свога батаљона и са две чете I-ог батаљона другог позива кренуће се, према наступању г. Грубића у цељи да се Цветков Гроб заузме.

Прва и трећа чета III-ег батаљона, које се налазе испод Букове Главе, а на Лазином Риду, ступају у колону г. капетана Грубића.

Друга и четврта чета III-ег активног батаљона остају као резерва команданту пука на Буковој Глави, где имају пред зору доћи.

Брдска батерија постројиће се на Буковој Глави.

Четврта чета I-ог батаљона и три вода IV-те чете II-ог батаљона II-ог позива остају на ђумруку, да га бране до крајности, као крајњу тачку левог крила, а по могућности и да потпомогну напад на Цветков Гроб.

Општи напад зависиће од напредовања другог активног батаљона ка Цветковоме Гробу.

Превијалиште биће у Стојковићевој махали (где је сада штаб III-ег батаљона) где ће се дати рањеницима прва помоћ а одатле шиљати у Сурдулицу.

Сва комора штабна има сутра зором бити спремна и очекивати даљу заповест, а збор целе коморе биће испод Букове Главе код штабне коморе.

Муниционна колона налазиће се у Дамњановићевој махали куда батаљонски команданти имају по потреби шиљати за муницију.

На случај да се Цветков Гроб заузме, ставља се у дужност командантима првог и другог активног батаљона да по могућству одмах и Равну Шибу заузму и ту се утврде.

На случај неуспеха, трупе се враћају на своје положаје, које ће, за случај напада, до крајности бранити.

Остале три чете II-ог батаљона другог позива остају на својим местима, и браниће своје положаје од сваког напада.

Командант пука са лицима, која припадају пуковскоме штабу, биће на Буковој Глави, куда му се извешћа имају слати.

Узрок оваквој диспозицији — вели г. Гајиновић[1] — за напад био је тај, што је Цветков Гроб био главни положај непријатељев, утврђен добрим стрељачким рововима, што би непосредни напад Цветковог Гроба, са главног положаја подручних му трупа, био скопчан са несразмерно великим жртвама, па би тиме добар успех дошао у питање, те му је служило као меродавно мерило по створу земљишта, да непријатељеву снагу натера на развијање и да је веже нападом капетана Грубића на коси између Колонице и Буковe Главе, и кад непријатељ буде принуђен овим дејством да своју снагу потпуно развије, онда да га са одељењем капетана Чизмића одсудно нападне с десног бока и с леђа, са са зато врло згодних положаја, и тако да га *уништи*. Резерва на Буковој Глави и стално постављене посаде на Панчином Гробу, суседној ровини, на раскрићу и ђумруку, служиле би као стожер за сваки непредвиђен случај те да првобитно стање поврате, или неповољан ток борбе у повољан обрате! —

Ово је досад први командант који спремајући се за борбу помишља и на могућност неуспеха, који унапред предузима мере и за такав случај. Како околности, одговорност самосталне, деташиране команде направе и од пешачког официра доброга ђенералштабнога! Само, само, да није било оне филолошке сумње о значењу речи „синоћ“ те да ових 5 батаљона није изгубило цео један дан!...

После пола ноћи добио је командант власинскога одреда депешу од свога дивизијара, у којој му овај јавља да је вечерас сам са својим трупама под самим селом Мироглавцем и Зеленградом. Даље није могао наступати због густе магле. Сутра ће наступати даље к Трну. Нека јави како стоји, и нек има једнако на уму да је његово садејство или бар држање бугарских трупа у шаху, за дивизијско кретање од врло великог значаја.

Најзад око једног сахата после пола ноћи легоше и штабови, који су дотле бдили да се одморе бар три четири сахата.

[1] Између осталог у свом извешћу од 19-ог декембра 1885.

Три српске Дивизије и Коњичка Бригада заспаше на бугарској земљи пред непријатељем.

Само су истакнуте предстраже држале пушке „на руке" и раширеним зеницама гледале пред собом у густи мрак...

Патроле их обилазе и шапуће се одзив и лозинка.

Први дан српско-бугарског рата беше свршен.

X

Други дан рата.

— ⁂ —

Трећи новембар 1885.

Пошто можемо слободно апстраховати од онога батаљона другога позива, који се и данас сигурно врло храбро држао пред *Славињем*, и ако нисмо чули да га је ко данас нападао, и пошто ћемо радњу *Тимочке Војске* испричати доцније у целини, то ћемо овде да забележимо само оно што се данас догодило на нишавско-моравском војишту, и почећемо с фактичким левим крилом нашега ужасно растегнутога фронта данашњег, с Коњичком Бригадом.

Она је до девет сахата пре подне, стајала и чекала на онај по други пут обећани јој XIX-ти гардијски батаљон. Али појача официрска патрола, коју бригадир беше послао преко Петролаза к Цариброду на сусрет томе батаљону, да га доведе, вратила се сама, јер тај батаљон беше ударио другим путем. Међу тим предстраже јавише, да су Бугари шанчеве пред Смиловцем напустили, и да су се повукли на позадњи такође утврђени положај у линији села Стањана, Протопопинаца и Бребевнице.

И ако пешадија још не беше стигла, бригадир нареди, да се — после 9 сахата — пође даље и то: први ескадрон првог пука страном брда преко села Смиловца, Моинца и Мозгоша к Стањанима, пред којима су Бугари имали један *редут;* трећи ескадрон истог пука путем берковачким према селу Протопопинцима, а други његов ескадрон страном брда која се долином одоровачком граничи. Четвртоме скадрону пред Петролазом наређено је, да „прими у лево“ и да хвата везу

с другим но тако, да више дејствује у позадност бугарског положаја код Бребевнице.

Позади трећег ескадрона I пука наступао је остатак бригаде с батеријом.

Одмах пред селом Мозгошем, око 11 сахати пре подне, први ескадрон наиђе на бугарске предстраже као и трећи што наиђе на њих пред Протопопинцима и Бребевницом *и ту се отвори борба*. Други ескадрон не беше нашао на непријатеља, за то му је одмах наређено, да што пре дође у бок бугарском положају са стране села Радејне.

Први ескадрон, *после доста упорне борбе*, успео је, да предња одељења бугарска потисне од Мозгоша и она се повуку к Стањанима и зауставе се испред редута, на ивици једне дубоке јаруге. У редуту била је друга трупа која је отуда ватру сипала. На тој страни нису Бугари имали ни једног топа. Њихова артиљерија дејствовала је с висова, који су испресецани дубодолинама између Реке Калотинске и берковачког пута.

Пред фронтом већ је теже ишло, и ако су предња одељења трећег ескадрона протерала бугарске предстраже из једне шумице, изнад села Протопопинаца, зато што су се опе ојачане, задржале позади шумице на ивици једне стране брда где су имали стрељачке ровове, а позади ових, на стрмени јужно од села Бребевнице, *једну флешу и једну линету*, одакле су и артиљеријом дејствовали, али безуспешно.

Борба је доста дуго трајала. Бригадир нареди да цео трећи ескадрон у борбу ступи и један део првог ескадрона другог пука, чији је већи део остао у потпори. Четврти ескадрон II пука буде одаслат једном долином у леви бок бугарског положаја, пошто се други ескадрон с те стране још не појављиваше. Трећи ескадрон II пука остао је у смакнутом строју на друму берковачком да одржава везу између првог и трећег ескадрона, који су били раздвојени дубоком долином, да сузбија непријатеља, ако би друмом пошао, а и да заклања одступање ако би случајно и то било.

Два топа изађоше напред и помагаху напад својом ватром.

И на тај начин, још пре него што су она два ескадрона с бока ударила, после доста упорне борбе успело се, да се Бугари потисну из предњих стрељачких ровова и да

се повуку у линету и флешу. Тиме је постало могућно, да цела наша батерија изађе на ивицу шуме, а да одатле почне дејствовати против бугарских шанчева, противу редута пред Стањанима и против утврђења на страни бребевничкој.

За време целе борбе није се бугарски ескадрон, који је ту био, ни појавио. Тек кад је наша артиљерија дебуширала из шуме, могло се видети, како бугарска коњица одступа једним гребеном. Њихова артиљерија, која нам никакве штете није чинила, врло је често мењала положаје и све више из позадине дејствовала. Међу тим дејство наше артиљерије принуди Бугаре да напусте редут пред Стањанима, и први ескадрон I пука, који се дотле с њима пешачки борио, уђе у село Стањане, где му се посла заповест да пође у потеру за непријатељем.

У тај мах с једног од многих висова, који се налазе између Калотинске Реке и берковачког пута, појавише се она наша два ескадрона баш наспрам села Бребевнице и ступише у борбу.

Које с тога, које због одступања оних Бугара из редута што наши беху заузели, које због дејства наше артиљерије, буду и оне бугарске трупе у бребевничким шанчевима принуђене да одступе и наша цела Коњичка Бригада пође напред.

Бугари су истина ***одступили, али стопу по стопу***, заустављајући се на сваком вису, којих онде и сувише има, и давајући отпор.

Услед тога бригадир нареди: да два наша топа пођу у наступање венцем висова, што је врло добре услуге учинило, јер је приморавало Бугаре, да сваки нов положај брзо напусте. —

Тек око 3 сахата после подне зауставе се Бугари на једном згодном вису, и ако узаном положају, међу селима Врдловци и Чепрљинци, и ту почну такав отпор давати, да су наши на целој линији морали застати и борбу отворити.

Остатак наше батерије морао се послати истим путем, којим су ова два топа ишла, а потпора коњичка морала је сјахати и у пешачку борбу ступити.

Бугари не само да се одржаше, него чак пробаху и да у наступање пређу, али то им није пошло за руком. Сад се јавну и бугарска артиљерија са по којим метком, а за време целог гоњења није се нигде чула. Овако јак отпор бугарски

тек су доцније објаснили нашима сељаци из Чепрљинаца, казавши: да је *Бугарима* на томе месту ***стигла помоћ од читаве једне дружине.***

Сваки наш покушај, да се Бугари избију из тог положаја, беше безуспешан, док се у тај мах не појави давно и жудно очекивани XIX-ти гардиски батаљон, који, са ивице Калотинске Клисуре, више села Берендера, отвори јаку плотунску ватру, и то противу потпоре непријатељске и ако на доста великом одстојању од 1500 до 2000 метара.

Међутим Бугари се још држаху.

Тек када једне чета XIX батаљона пређе Калотинску Реку и дође у блиску борбу, у висини коњице, ***почеше Бугари да одступају***, и настаде понова гоњење, које је трајало све, док Бугари нису прешли Калотинску Реку и зауставили се у селу Разбојишту и пролокама спрам села Врдловца. Међутим и остали део наше пешадије приђе ближе, и тако се цела наша линија заустави на овој страни Калотинске реке, а спрам села Разбојишта. Кад је и цела наша батерија стигла на то место и отворила ватру на непријатеља, наш ланац пође напред, и кад XIX-ом батаљону испаде за руком, да већи део свој пребаци преко Калотинске Реке на један вис пред селом Разбојиштем, онда Бугари напустише и то село и Ропот, и одступише ка Годечу и Гинцима. Први пук коњице и наша пешадија пређоше у гоњење, али како већ беше мрак наступио, зауставише се у Ропоту, и бригадни штаб с три ескадрона другог пука заноћи на вису више села Чепрљинаца.

Пуковник Прапорчетовић је смишљао, да сутра заузме теснац „Гинци“, ту да остави део пешадије с артиљеријом да осигурава леђа, а сам с бригадом да продире путем софијским преко Печеног Брда.

Али преко ноћ добио је коњички бригадир једну заповест коју је он разумео тако, да не треба да иде на Гинце.

(Доцније додато.)

„Бугарска позиција у Стањанима — прича Бендерев[1] — имала је да загради Србима пут у Комштицу, у којој се састају оба друма из Пирота у теснацу код Гинаца, а тако исто

[1] Іс. стр. 193.

да их спречи да не обиђу Драгомански Теснац преко Сливнице или Бучина.

На фронту та се позиција простирала два километра од села Стањана до села Чепирнице (Чепрљинаца). Стањани остајаху иза њеног десног крила а село Бребевница беше пред центром. На десном крилу био је редут за пешадију а у центруму — јужно од Бребевнице — беше направљена једна линета и дугачки шанац који беше као флеша линетина. Испред линије, која је везивала редут са линетом било је неколико стрељачких ровова, а испред ових шумарак.

Немамо йодашка о расйореду бугарског одреда на овој йозицији. Једно је сигурно да се бугарска батерија налазила негде позади левог крила ове позиције и да се бугарски ескадрон сакривао за време борбе, јер су га српски ескадрони за бадава тражили. Редут беше заузет пешадијом. Главна незгода бугарске позиције беше што је њено десно крило било одвојено дубоком јаругом са врло стрмим странама од остале позиције.

Опис саме битке дајемо поглавито на основу српских извора.[1]

— — — — — — — — — — — — — — —

На линији Вердљувци (Врдловци) — Чепирница поравнао се бугарски батаљон, који је одступао са стањанске позиције са 2-гим батаљоном IV-ог пука (Плевњанског), који је капетан Бахчеванов позвао у помоћ још 2-ог новембра у вече. Тај батаљон који је дотле стајао код села Малкова на десном крилу Сливничке позиције. 3-ег новембра у 9 часова изјутра стигао је тај батаљон до села Тудена на 6 километара позади стањанске позиције. Чим је на овој позицији отворена паљба, овај батаљон пошао је у помоћ, али је на путу добио наредбу капетана Бахчеванова да осигурава његово лево крило да га Срби не обиђу. Са тим задатком овај батаљон заузе вис између села Беренде и Чепирнице, имајући две чете (6-ту и 7-му) у првој а две (5-ту и 8-му) у другој линији. Противник није могао да види када је плевњански батаљон заузео позицију покривену шумом и шумарцима.

[1] Овде Бендерев цитира наш опис из „Отаџбине“ св. 63. који су читаоци пред овим цитатом из Бендерева прочитали. За то ми из њега узимамо само оно што је за нас ново.

Два српска ескадрона који беху пошли у обилазак натрапаше на позицију плевњанског батаљона баш у тренутку када је капетан Бахчеванов, заузевши своју нову позицију просуо ватру на њих. Плевњанци оборише такође на њих неколико плотуна и то на растојању од хиљаду корака. Бугарска брдска батерија поче овога маха да пуца мало ближе. Али бугарска ескадрона капетана Михаилова Срби ни овде не видеше.

Против ове бугарске позиције Срби уведоше у борбу све што су имали, и осташе без икакве резерве.

Цела српска батерија отворила је ватру, сви су ескадрони нападали али узаман. Бугари су мирно пуцали.

Најзад појавио се и давно очекивани XIX гардијски ски батаљон, који се одвојио од Дунавске Дивизије и преко Калотине беше стигао до села Беренде, поравнао се са позицијом плевљанског батаљона и отворио ватру против његових резервних чета. Али како је гардијски батаљон пуцао с растојања од 1500—2000 корака, то његова ватра није на равно могла поколебати плевњански батаљон.

Тек када је једној чети гардијског батаљона пошло за руком да загрози позадини бугарске позиције, Бугари почеше у реду одступати. Најпре је одступио одред капетана Бахчеванова преко села Разбојишта ка селу Тудену. За тим је одступио и плевњански батаљон. Срби су их гонили, али млако. Њихова је артиљерија пуцала за њима али са мало успеха.

Прешавши Калотинску реку код Разбојишта, спрам Бердљуваца, Бугари заузеше нову позицију. Овде их понова нападне цео српски одред, и Бугари су се повукли у Туден.

Ноћ је прекинула бој. Срби заноћише на линији Разбојиште Ропот. Бугари одступише до Малог Малкова на десно крило сливничке позиције.

И ако се на овоме месту борило око 3000 људи, и ако је борба трајала 5—6 часова, нико није ни убијен ни рањен ни са српске ни са бугарске стране.

Да је бугарски ескадрон Смиловског Одреда колико толико учинио своју дужност, онда би капетан Бахчеванов, који је благовремено добио у помоћ 2-ги батаљон IV пука, могао, уместо да се брани, да пређе у напад, јер је располагао са 1800 бајонета противу 1200 српских коњаника на

терену посве незгодном за коњицу, и он би могао загрозити одступници целе српске Нишавске Војске, као што је то после 2—3 дана учинио поручик Зафиров, мало северније од овога места. Да је тако урађено, XIX гардијски батаљон стигао би тек после свршене битке.

Тешко је разумети за што је гардијски батаљон тако доцкан стигао, као што је не појамно за што је нестало другог ескадрона II-ог коњичког пука за сразмерно дуго време, када према њему није било ни једног бугарског војника."

А сада хајдемо Дунавској Дивизији с целим Врховним Штабом, јер је начелник штаба синоћ погрешно јавио војсци да ће Врховни Командант данас бити код Дринске Дивизије.

Ми смо ову Дивизију оставили концентрисану кад Суковског Моста, а Краљ је с нама отишао право у Цариброд, где смо стигли око 10 сахата пре подне.

Једина повећа улица царибродска, у којој има неколико нових и лепих кућа, и којом иде друм софијски, беше закрчена нашим трупама, возовима и становницима ове варошице, који стојаху пред својим кућицама и ћепенцима, гледајући радознало, шта се то ради по њиховој дотле тако мирној касаби.

Пред једном каваницом десно од друма, мало даље од оне велике и лепе двокатнице, на којој пише „Околійское управленіе“ (српско начелство) угледах штаб Дунавске Дивизије.

Ђенерал Милутин изађе Краљу на рапорт.

— Шта? — рече Краљ мало зачуђено, мало срдито — зар се ви још нисте кренули? Шта чекате?

— Ваше Величанство — рече ђенерал салутирајући — ја сам наредио, да главнина дивизије пође у 10 сахата, а лево-крилна колона да се крене у $10^1/_2$ сахати.

— Зашто тако доцкан? — питаше Краљ.

— Трупе су — правдаше се командант дивизије — преноћиле по висовима у околини Цариброда. Знао сам, да им треба више од два сахата времена, да се искупе на полазним тачкама . . . —

— Па онда сте их из бивуака могли кренути у 7 сахата јутрос, а одавде у 8? — рече Краљ смешећи се.

— Молим, Ваше Величанство — стаде ђенерал муцати од тога Краљевог осмеха. — Мислио сам, да треба трупе и да се нахране пре, него што се на данашњи марш крену,..

— Добро, добро — рече Краљ одсечно — сада не губите више ни тренутка. На коње, напред! —

Цео дунавски штаб скочи на спремне коње и одјури друмом.

Од некуда се појави мала стража с пушкама, водећи три бугарска заробљеника. Један велики и леп момак у униформи, а друга двојица ополченци.

Краљ даде руком знак да приђу ближе.

Бугарски војник стаде по војнички и подиже руку калпаку.

Краљ га упита нешто што ја нисам чуо.

Војник прича да је јуче био послат у „појате" ради фуражирања, да су га тамо ухватили „Србите," да се он није бранио, јер — додаде не знам зашто — „***Није сме на онога който нас окупира.***"

Цела Краљева свита имала је муку да не прсне у смеј. Неко направи оваку примедбу:

— Бугари су тако запамтили руску окупацију, да им и сваки редов у војсци добро познаје глагол „окупирати." —

Заробљенике одведоше а ја приђем командиру I пољске болнице дунавске, капетану Дру Гаврићу, који стојаше у гомили позади Краљеве свите, и који ми се из далека јављаше.

— Здраво Ђуро, јеси ли стигао? —

— О, ја већ дезинфикујем и чистим зграду за болницу. —

— Хоћеш ли моћи добро сместити целу болницу у једној згради? —

— О, та то је прекрасно здање. Ако г. пуковник жели да види? —

— Хајдемо! —

Замакосмо у сокаче једно десно и одмах видех истина партерску али велику и високу модерну зграду.

То је зграда више цариbродске школе — чини ми се полугимназије или тако нешто док сам разгледао зграду, и нехотице сам морао помислити:

Како су паметни Бугари! Они у једној паланци на самој граници, у варошици, која није ни колико наш Баграан, одмах зидају такву зграду за школу, какву ни бео-

градске гимназије немају, они подижу на граници вишу школу и — доиста су пиротска деца радије слата у Цариброд него чак у Ниш.... Појамно, за родитеље је мање трошка, а деца су им ближе... Што ће се та српска деца побугарити, као и она у Старој Србији и српским деловима у Маћедонији — ко је криз? Партизанска политика рад које нисмо имали кад да мислимо на тако „ситне ствари“....

Кад сам се вратио пред каваницу, нађох у свити и прву српску полицијску качкету у Цариброду.

То беше некакав срески писар, који је имао да организује нову полицију у Цариброду с лепим изгледом да ће скоро постати срески начелник цариbrодски, да ће му „засједаније“ бити тамо на првом спрату оне лепе куће „околијскога управленија.“

У тај мах искрсну од некуд и Антон, краљевски камердинер, који беше онако исто кицошки обучен као да је у краљевском двору у Београду.

Он је у овом тренутку у Цариброду вршио дужност „тафелдекера,“ јер чим се он појавио и нешто рапортирао — Краљ уђе у каваницу, а за њим цела свита.

„Дежурни“ ађутант на скоро се врати те позва и све официре из Штаба Врховне Команде на један „мали доручак,“ који је настао у побочној соби каване, која беше тако мала да цела Краљева свита и штаб не би могли сести баш и да је у тој каваници и било толико столица.

С тога је само Краљ с најстаријима сео, а остали су доручковали стојећи око два стола, што им ни мало не би покварило апетит, баш и да није „хладна походна кујна“ Краљева била онако изврсна. Из некаквих сандука са сексенсекиз преградица и рафова, рад којих су изгледали као наше пољске апотеке, стадоше вадити у недоглед некакве кутије, замотуљке хладних јела, најразличнијих конзерава, најбољих српских и француских вина, тако, да човек није знао за што пре да се маши. Овде сам видео први пут да моја немачка систематичност не ваља, јер пробајући од свачега ***редом*** ја таман хтедох да окусим од једне стразбуршке паштете, — а пред каваницом зазвекеташе гардијске сабље, зачу се топот многих коња, један ордонансофицир Краљев уђе и рапортира да је све „готово.“

Краљ устаде.

Ваљало је опет „на коње!“

И ако сам тако немило спречен у мојој систематичности. опет и оно, што сам дотле успео да анектирам од те „хладне кујне“, беше ме тако окрепило да сам скочио на мог — управо Сиручековог — алатчића као да сам одрастао у кавaљерицској а не у пионирској касарни у Палилули, где је за време оно била војна болница.

Краљ окрете свога вранца право уз брдо десно, поред школе, поред многих цариβродских кућа. које оздо нисмо ни видели, па онда право у вис уз некакве камењаре да те Бог сачува.

Али што путања, којом смо се пели постајаше тежа и мучнија, то се мој алатић, у пркос врло осетнога терета који је носио, све више осећао у свом елементу, и моји другови, који су ми се јуче у пиротској равници смејали са својих прописно високих коња, што мој коњић мора непрестано да галопира док њихове хале од беде касају — данас почеше све више откривати неочекиваних врлина на моме алатићу, и кад њихови „големи“ коњи из Мађарске и Карабогданске стадоше по оном ужасном камењу посртати на нос, ја се поносито држим за гриву, а мој алат само граби с камена на камен. Тотлебен из Кусатка најзад уздахну како „доктор има право“ има мале „народне“ коње, који управо и нису коњи него мачке, које су у стању пентрати се по оваким врлетима·

Пуковник Богићевић намрштио се као да ће му из очију сад киша ударити. Сигурно мисли, како ли ће по *оваквом* „путу“ проћи дунавска артиљерија... Богме, ако нема другога пута за топове данашње дунавске деснокрилне колоне. мучно да ће они на време стићи своју пешадију.

Најзад попесмо се на први басамак овога несретнога виса, на коме су јадни коњи могли мало дахнути душом. Они беху већ сви „гола вода.“ На вранцима и доратима бели се пена, која беше сва седла уоквирила.

Краљ запали једну цигарету гледајући под собом Цариброд и узану долиницу, која се пружа од варошице до уласка у Драгомански Теснац, који се десно све више помаљао у свом величанству својих голих џиновских стена и кршева.

По ранијем одобрењу да се сме пред Краљем пушити, ми одмах узде и трензле преко главе за врат, па дај гради цигаре. Наши коњи само фрчу да им „модар пламен из ноздара лиже.“ Понекоме још није доста муке него сићим копа копитом по оном камену да све варнице лете.

Али ова оаза равнине није нас дуго усрећавала.

Ваљало се даље пентрати уз брдо, коме краја не беше. Дај опет, погни се напред, држ' за гриву и „положи“ листове коњу уз трбух, али добро пази да ти коњ не направи какаав „faux pas“ на тој страни, јер ће онда бити оно, што сам из Малетићеве теорије појезије запамтио, биће „Hurtig hinab mit Gepolter entrollte“ итд. само мало друкчије, јер у овом случају не би се на ниже откотрљао „der tückische Marmor“ већ и коњ и коњаник.

Срећом се брзо попесмо на једну повећу висораван, на којој се могло комотније јахати и на којој се могла правити цигара и не заустављајући коња.

Најзад бесмо сасвим горе на једној пространој висоравни.

Каква величанствена панорама беше пукла пред нама десно, лево, напред и позади, куд год се човек окрене!

Пред нама и лево у долини беше цео Драгомански Теснац, десно долина Лукавичке Реке, преко ње десно планине над планинама до краја хоризонта сакриваху нам Трн, лево од софијског друма преко Нишаве најпре таласаст терен, па онда Калотинска Река и њена долина, преко ње даље у лево берковачки пут, па онда опет планине над планинама без краја. Позади нас пукла узана равница између Нешковог Виса и Планинице чак до Пирота, и усред те равнице вијуга се друм пиротски, Нишава и Суковска Река.

Две трећине нашег данашњег бојишта беше пред нашим очима као на длану.

Лепша опсервациона тачка за Врховну Команду једне војске у акцији није се могла замислити од овога гребена, којим смо ми сад јахали.

Сад стигосмо једну батерију дунавског артиљериског пука. Уза сваки топ иђаше по читав вод пешака, јер може се слободно рећи, да су топови рукама пешадије извучени на овај гребен.

Мало даље наиђосмо на једну повелику колону у смакнутом строју.

То беше XV активни пук, који се овде одмарао од оног ужасног пењања, које је нама на коњима онако тешко било. Потпуковник *Срећковић* изађе Краљу на рапорт. Ја се користих њиховим разговором да на левом крилу пуковског фронта пружим руку колегама, јер осем пуковског лекара капетана д-ра ***Жујевића*** видех и мајора д-ра *Стејића* и капетана д-ра *Хирша*. На лицу свију мојих другова као и на лицу свију официра познаника, који беху у фронту, и с којима се поздравих, беше онај исти чудни израз озбиљности, равнодушности, чега ли, који сам први пут видео 27-ог децембра 1877 после подне пред сами сигнал за јуриш на Марково Кале, и који никада нећу заборавити.

Очевидно и овде беше битка близу.

И доиста, једва ми одосмо за један километар даље, кад наиђосмо на команданта и на Штаб Дунавске Дивизије,, који је стајао сам, без икаквих трупа, на једном вису са кога се пут врло стрмо спушташе на пресло између овог виса и једног далеко већег, што беше пред нама и на коме се виђаху неке трупе.

То беше VII активни пук Краљевића Престолонаследника, који се распоређиваше на ивици тога великог виса пред нама.

— Како се зове тачка где се налазимо? — упита Краљ гледајући на бинокл.

— Величанство, рапортираше ђенерал — овај вис пред нама на коме се сада распоређује VII пук зове се Видим или Виден. Пред њим, она још већа чукара, то је највиша тачка на десној страни Драгоманског Теснаца, *и ту је непријатељ*. Као што видите, Ваше Величанство не може даље, јер сте позади наше данашње позиције.

— Добро — рече Краљ — онда ћемо за сада остати овде. Знате ли колико непријатељ има трупа на оном положају спрам наше позиције? —

— Онде има само један батаљон с три топа... поче ђенерал Милутин. Али му ђенерал Катарџија упаде у реч са једним француским ускликом и са примедбом да је то позиција, која се отети не може.

— Јесте — рече Краљ — овај Драгомански Теснац изгледа тако страшно да га читава војска не би могла отети од неколико стотина људи, који су се решили да гину. Али тај дефиле има једну махну: што се обићи може? — Ово питање беше упућено начелнику Врховнога Штаба.

Јоца већ беше наместио шаку иза увета да боље чује, чим се Краљ њему окренуо.

— Може Господару — рече он — може се обићи с обадве стране. —

— Сматрам за дужност јавити Вашем Величансству — труђаше се ђенерал Милутин да доврши своју реченицу коју му прекидоше — да непријатељ није само на оној највишој тачци, која доминира положајем нашег VII пука, и где има један батаљон и три топа, већ да има још један батаљон према Драгојлици, то ће рећи према десном крилу ове наше садашње позиције! —

— Хм! — То значи, да су они у полукругу обухватили овај наш положај? — рече Краљ, гледајући даље на бинокл, па се онда окрете начелнику Врховнога Штаба — ти си послао заповест Мишковићу?

— Јесам, Ваше Величанство, Дринска је Дивизија на маршу и — овде шеф штаба погледа у сат — она сад сигурно већ улази у долину Лукавичке Реке.

— То је добро! Знате ли тачно шта има непријатељ на оној другој страни теснаца? — упита за тим Краљ Дунавског Дивизијара.

— Ако је веровати извешћима које сам добио — рече ђенерал Милутин — с друге стране теснаца имају један батаљон. —

— Тамо артиљерије немају? — упита Краљ гледајући на бинокл леву страну Клисуре Драгоманске.

— У колико сам извештен немају! —

— Ах, ево Стокићеве колоне! — рече Краљ и упре свој бинокл на друм — ево га баш пред уласком у теснац!

Сви бинокли Врховнога Штаба наперише се у истом правцу. Врло лепо видео се маршеви поредак те левокрилне дунавске колоне. Напред ескадрон и две чете пешака као предводница, па онда главнина један и по батаљон и бате-

рија Ове трупе стајаху пред уласком у теснац, али лево на висовима и кршевима видео се трећи батаљон Стокићеве колоне, где се журно пење. На пуној сунчаној светлости лепог јесењег дана светлуцаху његове пушке по оном мрком стењу као муње кроз црне облаке.

— То је његова лева побочница. Стокић врло рационално наступа! рече Краљ не скидајући бинокла.

На један пут загрокташе пушке у том стењу. По плавоме диму могло се јасно видети, да је Стокићева лева побочница ударила на бугарски батаљон, који је био у кршевима на левој страни теснаца

Одмах настаде кретање и код главнине на друму пред уласком у теснац. Једна се чета одвоји и пређе па висове с десне стране друма, за везу с десном главном колоном дивизије, а цео остатак — $1^3/_4$ батаљона пешадије, ескадрон и батерија одоше право уз брдо лево на висове драгоманске да се придруже оном батаљону, који беше већ нашао на непријатеља. Али ова главнина Стокићеве колоне довољно је стајала пред уласком у сам теснац да непријатељ помисли да ће она наступати друмом, а услед тога беше одмах преполовио своју снагу, оставивши пред Стокићевим побочним батаљоном само две чете, а друге две повуче у шанчеве у дну теснаца да спречи пролаз кроз клисуру. Али Стокић није ни мислио да маршира друмом. Он с целом трупом оде на висове, где се сада развила жива борба. Оне две бугарске чете, што осташе горе, имале су диван положај, али их наши узеше под унакрсну ватру тако да су их врло брзо отерали с њиховог положаја. Око $3^1/_2$ сахати стигао је од главнине Стокићеве у борни поредак само један батаљон и пола батерије, и док су оне три чете и друга половина батерије стигле, борба беше свршена, непријатељ беше отеран с најјаче позиције на левој страни драгоманског теснаца; оне две бугарске чете доле морале су и без борбе да напусте своје шанчеве.

— Бадава — рече Краљ задовољно спустивши бинокл — може ко рећи што хоће. Стокић је ипак један од најбољих официра наше војске. Како је мудро поцепао и онако малу непријатељску снагу! Како их је изманеврисао из онаке позиције и шанчева! —

— Али има и добре поткомандante — рече дивизијар — оном побочницом командује капетан Воја Кончар, а батерију води капетан Милорад Ђурић. —

— Све је то лепо и красно тамо — рече ми капетан Нешић из оперативног одељења, који је врло нестрпљиво ходао за време целе борбе на левој страни теснаца, непрестано гледајући на бугарску позицију пред нама — али ово ћутање VII пука не допада ми се. Па онда ни Бугаре не разумем. Они с оне страшне висине за цело виде као на послужавнику и VII пук, и нас овде, виде, да се овде маспра још један пук и — ћуте.... То није чист посао!.... —

— Es ist etwas nicht koscher auf dieser Seite — потврди потпуковник Пинтер, показујући руком на позицију VII пука.

— Кад бих смео — рече капетан Нешић — ја бих одмах одгалопирао да видим зашто ћуте и наши и Бугари?

— Бога ми и ја бих — рече Пинтер — чекајте, ја ћу упитати за нас обојицу — и он притера коња ближе Краљу, салутова и замоли за дозвољење.

Краљ се осмехне и климне главом.

Пинтер и Нешић одмах сиђоше пажљиво на стрмен до пресла, па онда галопом одјурише преко седла и право узбрдо на позицију.

Међутим с десне стране чујаше се, и ако врло из далека, јака топовска грмљавина.

Сви се бинокли окренуше на ту страну.

У планинама,ваљда преко 10—20 километара у ваздушној линији од Видена у десно јасно се видела артиљеријска борба.

— То су Шумадинци! повикаше неколицина у један пут.

— Тамо је боме вруће!

— Није ни чудо, Бугари знају од колике је важности раскршће путева, који воде у Брезник. Штогод имају трупа у Ћустендилу, спрам Власине, код Трна и код Врапче, све оне имају један задатак, а тај је: да бране то раскршће.

— Кажу да су утврђења на Трну и на Врапчи врло јака, нешто ванредно?

— Сасвим. Зато смо ми и одвојили две дивизије, тј. половину наше главне војске да о[illegible]а Брезник.

— Извините, молим, медицинско разумевање стратегије, а за што је Брезник тако важан за нас и Бугаре? —

— Зато, докторе, што наша војска из Брезника може да иде право у Софију, да обиђе бугарску најјачу позицију на Сливници, и кад уђемо у Софију, они са Сливнице морају да капитулирају, ако нису за раније очистили чуства — рече ми потпуковник Атанацковић.

— Хвала, Јоцо, сад разумем! —

— Бог и душа, види се чак и борба око Трна! — узвикну неко.

— Не може бити! —

— Погледајте још даље у она плава брда на хоризонту, десно од оне артиљеријске борбе, коју смо сад видели! —

Сви упресмо дурбине у показаном правцу, и доиста благодарећи ванредно ведром дану, могосмо далеко, врло далеко видети, како се на читавом низу места подижу они карактеристички плави облачићи дима, који се увек пре виде, него што се чује топовска грмљавина.

Али ово беше тако далеко, да се само видео дим, а пуцњава се није могла чути.

— Да, оно је без сваке сумње, борба на Трну! — потврдише многи после дужег осматрања.

У том тренутку Краљ сјаха. И ми врло радо скочисмо с коња, јер није вајда, бесмо се већ прилично разглавили на седлу.

Од некуда некакав чобанин наиђе поред Врховног Штаба. Полако и достојанствено тера он пред собом огромно стадо оваца и коза. Толика *страна* војска око њега, толика пуцњава пушака, која се разлегала у Драгоманском Теснацу стоструким одјецима, толика грмљава топова, што се јасно чујаше у брдима с оне стране Лукавичке Реке, све то не беше у стању, да га избије из његове олимпијско-пастирске мирноће и равнодушности. У њега не беше ни труна радозналости. Нити је погледао у сјајну гомилу официра, нити на масу војника XV пука иза нас, ни на ону батерију, коју баш у том тренутку спуштаху низа стрмен пред нама, при чему читав вод пешака беше употребљен да зауставља точкове свакога топа, он мирно иде за својим овцама, викне по који пут: „Ирр..“ чукне по који камен својим штапом,

и спушта полако своје стадо низ брдо пут драгоманског друма. —

— Е, ово још нисам ни видео, ни чуо, ни читао, да чобани по бојишту терају своја стада на пашу!...

— Он и не слути, да његово стадо може замаћи за око каквом дивизијском интенданту? —

— Којешта, зар смо ми пошли у пљачку? Ако нам баш затребају његове овце, ми ћемо му их платити боље, него што би их продао у Софији! —

— Хеј — викну неко за чобанином — хеј, баја Петко! —

Он стаде и погледа официра, који га викну.

— Зар те није страх, да овуда тераш овце? Зар не видиш на све стране битку?

— Кој иште да се тепа, нек се тепа — рече чобанин — ја си гледам своја работа! — па оде даље.

Док је ова група официра посматрали овога бугарског Дафниса, дотле Краљ са штабом беше обратио пажњу лево од Драгоманског Теснаца у оне кршеве, дубодолине, висове и равнице, кроз које се вијуга берковачки пут.

Тамо се сад видела не само артиљеријска борба, него и кретање црних колона. Час се појави на два противу-положена виса, и ту се неко време бију, час их нестане са свим у некој долини, па се доцније појаве на некаквој висоравни. По величини колона, изгледаху обе стране подједнако јаке.

— Прапорчетовић напредује полако, али непрекидно! — рече неко.

— Да, очевидно се ватрена линија све више удаљава према Гинцима!

У томе тренутку загрокташе пушке *с оне стране* наше позиције, на којој беше VII пук.

— Аха! —

Као каква електрична струја прође кроз све нас. Машинално наперисмо бинокле на онај највећи шиљак на десној страни Драгоманског Теснаца, на коме беше бугарска позиција.

На њој нешто плану, облачак плавога дима подиже се у вис и после неколико секунада грмну ехо топовскога метка у теснацу, а прва бугарска граната пребаци гребен, на коме је стајао VII пук, и паде с ове стране виса, на коме су

стајале резерве. Граната се зари у земљу, али се резерва премести на друго место.

У исти мах један батаљон VII пука, који је био на ивици положаја, отвори ватру у правцу ка Драгојлици.

— То значи Бугари са својим левим крилом наступају? — рече неко из ђенерал-штаба.

— Ништа не разумем — рече други и слеже раменима. — Наша лева колона форсирала је тако рећи, сама теснац, а десна чека да Бугари узму офанзиву? Ништа не разумем! —

— Сад ћемо чути. Ено два коњаника, где јуре с позиције право нама! —

— Видим. То су официри. Сигурно Пинтер и Нешић. Шта је то? —

У дну драгоманског теснаца припуцаше пушке, и ватра се поче пењати уз десне висове кланца.

Сви погледасмо тамо.

— Браво, браво Стокићу! Он је свршио свој задатак, па сад наступа да олакша десно-крилној колони своје дивизије!...

— Доиста су наши. Нема сумње, да је то Стокићева колона. Алал му вера! —

— Е кад би сваки пук имао таквог ђенералштабног официра за команданта, онда би сасвим друкче напредовали на целој линији! —

Друга бугарска граната опет пребаци нашу позицију, али се распрште на парап-парче. Срећа те је пала на једно место, где не беше у близини трупа.

Пинтер и Нешић пређоше карнјером преко пресла које нас раздвајаше од наше позиције и после неколико минута беху међу нама.

— Шта је? — питаше их Краљ.

— Ваше Величанство — рапортираше капетан Нешић салутирајући — ово је нечувено. Од кад је VII пук заузео ону позицију, тј. има већ два сахата, он мирно гледа, како се један бугарски батаљон, према његовом десном крилу, на 7—800 метара испод њега утврђује, укопава на његове очи!

— Питали смо — прихвати потпуковник Пинтер — команданта пука шта чека, што не отворе ватру на тај бугарски батаљон, али он ми рече, да *има прецизну запо-*

вест од Команданта Дивизије, да не ангажује пешадију ни у какву борбу док не стигне и артиљерија на позицију. Бугари чим су се укопали и утврдили, отворили су сами борбу, иначе би се тамо горе још ћутало! —

Краљ се окрете ђенералу Милутину, па гласом који је дрхтао од узбуђења упита:

— Је ли ово истина, господине ђенерале? —

Милутин беше блед. Он покуша да се правда.

— Господару, ја .... управо мој шеф штаба .... мислили смо ....

Краљ га прекиде оваквим питањем:

— Знате ли ви, господине ђенерале, ***да се за овакву заповест долази пред ратни суд?*** —

Командант дивизије само салутова, узјаха, и с целим штабом, осим проте Живојина Јовичића, одјури право на позицију. Прота се стаде освртати куда ће..... Једна бугарска граната прејури преко дивизијског штаба и паде у долину, која нас раздваја од позиције.

После четврт сахата ђенерал Милутин Јовановић био је с пушком у руци у стрељачком низу... Као да неко сумња у његову личну храброст!... Као да се од команданта дивизије само то тражи!...

А тамо горе не беше ни мало „gemüthlich“ као што нам причаху Пинтер и Нешић, тамо је падао пљусак непријатељских куршума тако, да је Пинтер сасвим искрено признавао, да му је мило, што је опет код нас.

— Но, то би још само фалило — рече он смејући се — да гроф Калноки, који ми је запретио да се не усудим преко границе, прочита депешу у новинама, да је у борби на Драгоману са српске стране погинуо један потпуковник у униформи аустријског главног ђенералштаба! —

Пушчана борба на вису постајаше све жешћа, ордонанси јуре тамо и овамо; први наши топови тек се почеше пењати на позицију. Они се мимоилажаху с првим нашим рањеницима, које болничарске патроле ношаху на носилима низа страну, у једну дољицу, где беше већ организовано дивизијско завојиште. Артиљеријски потпоручник Христић projури поред нас каријером и оде натраг, сигурно са заповешћу да форсира долазак остале артиљерије. XV пук као да је такође добио заповест да се креће. Један његов бата-

љон прође поред Врховног Штаба и сишавши на превало упути се такође нашој позицији.

Бугари су тај батаљон са своје висине сигурно добро видели, јер окретоше њега гранатама гађати, али му не учинише ништа, јер он се брзо заклонио иза виса на коме беше наша позиција.

Једна од тих граната паде Бога ми не баш са свим далеко од онога места, на коме је стајао Врховни Штаб.

И не мислећи, рефлекторно се сви помакосмо мало у лево од онога правца, где је та граната пала.

— Мислите ли ви докторе — рече ми ђенерал Катарџи француски — да је ово место за Владаоца, Главнога Команданта Војске? —

— Бога ми — рекох му ја — ја се у томе не разумем! — и ако у себи на латинском језику морадох признати да се не бих љутио, кад би Краљ наредио да се мало склонимо.

— Ама ја разумем! — рече ђенерал, пређе Краљу и салутујући рече му неколико речи.

Краљ се насмеја, заповеди да се сви коњи штаба и гардијски уклоне иза виса на коме стајасмо, па онда одшета једно 10—15 корачаја испод ивице виса, ту стаде, окрете се нама и смешећи се рече:

— Ама ово изгледа као да се ми по мало бојимо, а? —

— Господару — рече шеф Врховнога Штаба — нема потребе, да се Ваше Величанство излаже, а одавде, и ако смо заклоњени од бугарских нишанџија, опет имамо тако исто добар преглед наше позиције. —

— То је истина — рече Краљ и напери свој бинокл на позицију, где је пушчана ватра с истом жестином трајала.

У том тренутку грмну и наш први топ с позиције.

Нама се чисто свали некакав терет с прсију. Сви смо знали, да се пешадија сасвим друкчије осећа, кад је артиљерија с њоме. Само што је начелник дунавске артиљерије подцењивао теренске тешкоће које су данас чекале његову артиљерију, само што је дивизијар погрешио, кад је онаку категоричку заповест издао мајору Ванлијћу, да не ангажује никако пешадију док не стигну топови на позицију...

— Какав је оно пешак што јури с позиције низ брдо? —

Погледасмо. Доиста један војник трчи низ брдо правце нама.

— Можда тражи нас с каквим рапортом. Нека иде један гардиста да га доведе! —

Један гардиста скочи на коња и појури оном пешаку на сусрет.

— Какав рапорт? — рече неко — ко ће слати рапорте по пешаку, код толиких ађутаната и ордонанса? —

И доиста чим је онај пешак видео гардисту где му јури на сусрет, а он правце као стрела окрете на ниже пут Лукавичке Реке.

— Та... та то је бегунац! — рече капетан Константиновић, па потрча такође низ брдо, раскопчавајући кесу свога револвера.

— Alexandre! — рече Краљ за њим — Pas de bêtise! —

Константиновић стаде викати оном војнику да стане, али овај ни хабера, трчи као бесан.

Александар трже револвер, али пре но што је могао опалити, Краљ му викну једно тако срдито „Alexandre!“ да се он гунђајући вратио.

Међутим једновремено с њим беше потрчало још неколико официра и гардиста и ухватише тога војника, па га доведоше пред Краља.

Он беше у потпуној опреми с пушком у руци. На лицу му се могао прочитати страх до безумља.

— Што ниси стао, када ти официр заповеда? — упита га Краљ оштро.

Он ћути, па само узверено гледа.

— Куда си пошао? —

— Пошао сам у поток да тражим воде... — промуца војник.

— Предајте га најближем батаљону XV пука — рече Краљ — да га стави под стражу, а после битке да га преда у његову команду! —

Бегунца одведоше.

— Ама, овај случај доказује, да тамо горе не иду ствари најбоље — рече Краљ намрштено, па се онда окрете једном од својих ордонанс-официра.

— Иди да видиш, шта се ради тамо горе, па се одмах врати да ми јавиш! —

— Разумем! —

Ордонанс Краљев одјури.

Краљ погледа у часовник па рече:

— Борба ће ова остати не решена! —

И доиста већ се хватао сутон. До мрака не беше више дуго, а мрак ће за цело борбу прекинути.

— То је вероватно, Господару — рече пуковник Јоца Петровић — али то не шкоди ништа. Мишковић има да дође вечерас до Невља. А Бугари имају за цело своје предстраже у Лукавичкој Долини. Чим ове виде, да читава дивизија иде да им обиђе с левог бока овај положај, они ће га напустити без даље борбе! —

Овај резонман беше чак и за ме лајика убедљив, само ми се наметала ова два питања: кад је тако, онда прво: што се она два пука с толиком артиљеријом ломе по овом стењу и непроходним кршевима, кад су могли чекати доле на друму док Дринска Дивизија не изманеврира Бугаре из драгоманског теснаца, па да онда лепо марширају друмом, а друго: за што је Дринској Дивизији требао ***цео дан***, да без икакве сметње, маршира од Суковског Моста само до Невља?

С највећим нестрпљењем очекивасмо повратак Краљевог ордонанса. У неко доба ето га где јури. Ево његовог усменог рапорта:

— И наши и Бугари не мичу се са својих позиција, него се бију из пушака и топова. Бугарски је положај дугачак око два километра и у полукругу обухватио наш положај, који је врло узан. Непријатељску позицију састављају врло високе и врло стрме голе чуке, раздвојене од нашег положаја провалијама, које су за пролазак пешадије и сувише неудесне. С тога је баш сад наређено да онај батаљон XV пука сиђе у долину Лукавице, те да нападне у бок непријатељског положаја...

— Но хвала Богу, кад им је тек сад пало на памет оно, што је требало одмах урадити чим су видели, како изгледају обострани положаји! рече Краљ.

— Ено, види се, креће се тај батаљон! — рече неко из штаба.

И доиста видело се, како један батаљон оде десно на ниже и нестаде га иза виса, на коме је наш положај.

Али што се више смркавало, то и обострана ватра постојаше све слабија.

— Неће овај батаљон ништа учинити вечерас — рече ђенерал Катарџи француски — сувише је доцкан за извршење тог обиласка. —

— Какви су наши губици? — окрете се Краљ свом ордонансу, који беше дошао с позиције.

— Ваше Величанство — рапортише овај — VII пук има до сада десет убијених и 60 рањених. Од Стокића је такође стигао рапорт. Њему су два војника погинула, 17 их је рањено, али је он заробио 30 бугарских војника! —

— Но — рече Краљ — 12 погинуло, 77 рањено. То не би било много за Драгомански Теснац, али како овде остаје ствар нерешена....

— Ја уверавам Ваше Величанство. рече начелник Врховног Штаба, да Бугари неће дочекати зору на овој позицији. —

Борба беше са свим престала.

Ћутећи појахасмо сви и пођосмо за Краљем истим стазама, којим смо и дошли, само што оне беху сада вратоломније, јер беше се сасвим смркло.

На много места беше тако незгодно, да је и сам Краљ морао сјахати и ићи пешке.

Сви који су имали „големе“ коње, морадоше учинити то исто.

Само ја нисам нигде сјахао. Моме алатчићу беше све једно а уз брдо, а низ брдо. Камењари су његов елеменат.

Докле Краљева колона полако силази низ оно чудо од стења, да видимо најпре детаљније данашњу радњу дунавске левокрилне колоне, па онда да видимо шта је данас било на другој половини моравско-нишавског војишта, десно од ове борбе, коју смо пред собом гледали, у оним далеким брдима и планинама.

Ево како је један војник из IX-ог пука записао данашњу борбу његову за Драгомански Теснац:

„3-ћи новембар. — У јутру око 8 сати дошао је у Цариброд Његово Величанство Краљ и честитао команданту леве колоне. Но у исто доба замерио је, што наступање није бар раније отпочето. Међутим пада у очи што ништа није предузето противу овако непрестаних погрешака дивизијског штаба.

„У одређено време кренуле су се колоне. Лева колона формирала је овакав маршевни поредак: Ескадрон коњичка предходница и десна побочница за везу са главном колоном. I-ви батаљон за њим, а за овим батаљоном батерија. Напослетку II батаљон. Лева побочница читав III батаљон. Оволика лева побочницца одређена је по нарочитом налогу Врховне Команде, која је нарочито респектовала неку опасност од друма Тепош-Стањани-Разбојиште-Сливница, ма да је на том путу заклањала бок коњичка бригада са XIX гардијским батаљоном.

„Колику је опасност Врховна Команда у овом боку назирала показује то, што је изаслала нарочитог ђенералштабног официра да прати сваки покрет III батаљона, као леве побочнице. То доказује, да је она мало познавала стање ствари пред собом.

„Око $11^1/_2$ сати стигла је лева колона до уласка у Драгомански Теснац и командант њен упитао је тамошњег механџију, шта зна о јачини и положају бугарске војске на Драгоману и Сливници? Механџија је одговорио, да десно и лево, на венцима кланца има нешто добровољаца, милиције и сталне војске са неколико топова, али је 8000—9000 на Сливници. Више у околини нема војске. Командант колоне заустави колону на друму и оде да тражи леву побочницу, коју је из вида изгубио. Угледао је код Калотине, где прелази реку и маша се непосредног тесначког венца. Како је командант III батаљона извршио ово кретање сасвим као што ваља, командант колоне вратио се оној својој главнини на друму, и не чувши ништа о главној колони, предузео проматрање бугарске посаде на теснацу. Најпре је приметио десно војнике у положајима и срeством патрола и свог личног посматрања увидео, да бугарска војска стоји у једном положају, а према њој је I батаљон VII пука. При том проматрању командант колоне узлазећи на један вис за преглед осети око себе зујање зрна, која долазе са левог венца кланца. То су биле бугарске патроле на овоме. Затим је командант спазио шанчеве на утоку реке Летнице у тесначку реку Јежевицу и ту посаду. Но како ови шанчеви леже у долини закључио је, да су Бугари морали посести и висове на десној обали Летнице према левој побочници, III батаљону. И доиста лева колона око 3 сата ступи у борбу на левом венцу. Што

је пак главна колона тако дуго стајала пред противником, који се је на очиглед њој утврђивао не узнемирен, узима се за узрок задоцњење артиљерије због тешког пута.

Пошто је противник дакле био на оба венца Драгоманског Кланца и у овоме и према његовом левом крилу стајала цела главна колона само са једним развијеним батаљоном, то се је командант леве колоне решио, да не напада кроз теснац, већ да пође на леви венац, и да потпомогне III-ћи батаљон, који је већ упао у борбу. Он остави једну чету I батаљона за одржавање везе са VII пешадијским пуком и мотрење на теснац и утврђења у њему. А остало окрете назад и упути се на леви венац овим редом: II-ги батаљон, батерија, I батаљон, јер је морао поредак поврнути и назад марширати, да се дође на стазу, којом се може доћи у помоћ III батаљону. Бугари примете ове трупе у теснацу и кретање и помисле: да ће се кроз теснац продирати, па с тога одвоје знатан део са венца и спусте у долинске шанчеве. То, и бочна ватра, коју је командант III батаљона развио према левом боку, учини да Бугари напусте први свој положај и пређу на други нижи. Ту присте на положај и II батаљон и батерија, а I батаљон, као последњи дошао је, кад је борба мраком завршена. Дивиз. ескадрон остао је, на жалост, при улазу у теснац код механе — да поткива коње!!!

„Ојачана ватра са још једним батаљоном и батеријом протерала је брзо наспрамне Бугаре, што су били на нижем положају. Затим су II батаљон, 2 чете III батаљона окренули ватру у леви бок противника према главној колони. Ово дејство више је вредило, него дејство само једног развијеног батаљона главне колоне и може се са правом рећи: *лева колона Дунавске Дивизије отела је Драгомански Теснац, док* десна није вршила своју дужност.

„Пошто је борба трајала до самог мрклог мрака, то је тако рећи цела лева колона била на предстражи.“ — —

Из бугарских извештаја о борби за Драгомански Теснац види се, да је штаб наше Дунавске Дивизије био врло погрешно обавештен о бројном стању и распореду непријатеља за одбрану теснаца.

„За одбрану Драгоманског Теснаца — вели Бендерев[1] — Бугари су, осем добровољаца поручника Шиварова, при-

[1] l. c. стр. 165.

вукли ноћу између 2-ог и 3-ег новембра ове трупе: трећи батаљон IV пука, који је стигао још у подне 2-ог новембра; 3-ћу батерију I артиљериског пука капетана Данаџијева; цео Царибродски Одред (4-ти батаљон IV пука ополченски, царибродски батаљон поручника Матејева и ескадрон поручника Славејкова).

3-ег новембра у јутру бугарски Драгомански Одред био је овако распоређен:

Добровољци поручника Шиварова заузимали су позицију на крајњем десном крилу на вису изнад села Летнице (западно од пута Драгоман-Прекрсте).

Позади добровољаца, на по пута између Драгомана и Летнице заузимао је поручник Матејев с ополченцима једно утврђење.

10-та чета IV пука стајала је у лево и позади ополченаца на вису између села Драгомана и уласка у теснац.

Још више у лево, ближе уласку у дефиле, код драгоманских ханова стајале су остале три чете IV пука.

13-та чета (1-ва 4-ог батаљона) намештена је између уласка у теснац и села Драгојла (на висини 445).

Остале три чете 4 батаљона IV пука и три вода 3-ће батерије I артиљериског пука осташе у резерви иза теснаца.

2-ги батаљон VII пука беше још 2-ог новембра у вече добио заповест да преко села Владиславаца дође до села Чифлик-Бјелово и да ту заузме позицију. Овај батаљон, наишавши на непријатеља (?) зауставио се пред селом Владиславци.

Продужење драгоманске позиције на запад састављаше позиција код Владиславаца, коју је 2-ег новембра у подне посео капетан Диков са седмим (Преславским) пуком. Њему се придружише: један вод 3-ће и пола 2-ге батерије I артиљериског пука. Сви ти делови стигли су из Сливнице, и то 2-ги батаљон још 2-ог новембра у вече, а остали батаљони и артиљерија 3-ег новембра у 2 сахата по подне. Преславски пук распоређен је овако:

4-ти батаљон на десном крилу (до 13-те чете IV пука) на вису 445. Овде су у подне стигла и 2 топа, 1-ви и 2-ги батаљон испред и у лево од Владиславаца, 3-ћи батаљон и полубатерија у резерви код Габра.

Још више у лево близу Невља стајао је одред капетана Букурешлијева (једна чета резервиста и једна чета ополченаца), који је био добио заповест да до 3-ег новембра иде у правцу Крушја за везу са Врапчанским Одредом.

Ескадрон поручника Костова заштићавао је лево крило преславског пука.

И тако на позицији код јужног излаза из Драгоманског Теснаца беху концентрисани не само Царибродски Одред, који беше одступио него готово и цео Сливнички Одред. Ту се беше скупило 6 батаљона регуларне војске, 500 ополченаца, 205 добровољаца, 1½ пољска батерија и 2 ескадрона не рачунајући Невљански Одред капетана Букурешлијева. Бројно стање тога Одреда износило је преко 6000 људи. ***Према томе је јасно, да би овај јак одред, да је правилно употребљен, могао још 3 ег новембра победити дунавску дивизију, која беше изолована у драгоманским неприступним горама, и која је наступала подељена у две колоне.***

Али Бугари беху раштркани од Летнице до Владиславаца са фронтом од 8 километара, беху под разним командама, и не знајући ништа о противнику, чекали су да буду нападнути на својим позицијама. С бугарске стране не беше овога дана никакве иницијативе.

Десна колона Дунавске Дивизије кретала се и сувише полако, нарочито њена артиљерија. Око 2 часа по подне њен VII пук био је већ на Видену (421) и развио се у бојни поредак противу бугарске позиције, која је била на висини 445. У осталом глава ове колоне појавила се на Видену још у 12 часова, када је према њој стајала само 13-та чета IV пука којој су одмах послата два топа 3-ће батерије под заштитом једног вода жандара. Десно од 13-те чете спрам ушћа реке Летнице послата је била и 16-та чета IV пука. И тако у подне, на висовима 445 стајаху свега две чете и 2 топа према целој деснокрилној колони Дунавске Дивизије. У то доба 4-ти батаљон преславског пука био је још на Сливници, и добивши заповест да пожури на позицију Чифлик—Белово, стигао је у 2 сахата по подне да се поравна са 13-ом четом IV пука на висини 445 и почео је одмах да се утврђује пред непријатељем, који је стајао на Видену, и који је још непрестано чекао на своју батерију (4-ту). Ова је стигла тек

га.

њје

кре-
рола,
: да
ским
м ди-
а путу
Иче на-
аље не

стигнем
и Камен,
је.[1] Одмах
ијске бри-
крила ради
ола и отва-
о исто упу-
који се као
За тим сам
снаца, свије
лавној трупи
ед, што је и
сталим коман-
отрив против-
напад:
б) да образује
врђени положај
да изврши оби-
пук да образује

и ушла је сва у
а је и инжињерија,

а дође Шумадијска Диви-
Команде. Др. В.

Код деснокрилне колоне Дунавске Дивизије, 4-та батерија дунавског активног пука изашла је на позицију тек у 4 часа по подне и одмах отворила ватру заједно са 1-им батаљоном VII пука противу делова бугарског IV пука и против бугарских топова. 2-ги батаљон VII пука Дунаваца отворио је ватру против 4-ог батаљона VII пука бугарског. 3-ћи батаљон српског VII пука стајао је у резерви.

Видећи да фронталним нападом не може успети Командант српске деснокрилне колоне наредио је једном батаљону XV да обиђе лево крило бугарско из Лукавичке Долине. Овај обилазак отпочет је у 5 часова и како се у $6^{1}/_{2}$ сасвим смркло то овај батаљон није извршио свој задатак јер је био још далеко од противника.

И тако Дунавска Дивизија није успела 3-ег новембра да отера Бугаре са њиних драгоманских позиција. Истина, 3-ћи батаљон српског IX пука беше обишао десно крило бугарске позиције са стране села Летнице, али тај обилазак није имао велике важности, јер је Чепањ, вис који доминираше положајем тог српског батаљона још у $4^{1}/_{2}$ часа по подне поседнут једном четом ополченаца поручика Матејева, која је својом ватром обуставила наступање двеју чета 3-ег батаљона IX пука.

Но како Бугари нису хтели упорно бранити Драгомански Теснац, него им је главно било да задрже непријатеља у његовом наступању макар само за један дан, то је ноћу 3-ег новембра наређено да цео Драгомански Одред одступи на сливничку позицију. Одступање је почело под заштитом 9-те и 11-те чете IV пука и жандарског ескадрона у 8 часова. Само ополченска чета на Чепњу није добила никакву заповест и она је ту преноћила, па се тек сутра дан придружила свом батаљону. Преславски пук с артиљеријом и ескадроном као и одред капетана Букурешлијева одступише у зору 4-ог новембра.

У овој борби привлачи на се пажњу тромост кретања у оба противника. Бугари немају иницијативе, немају јединства у командовању, не умеју да се користе својом артиљеријом, која не знамо за што стоји у резерви. Срби опет за 2 дана једва су продрли 15 километара у непријатељску територију.“

А сад хајдемо другој половини нашег данашњег бојишта.

Да почнемо с Шумадинцима.

Ево како прича сам командант Шумадијске Дивизије њену радњу 3-ег новембра:

„Пре него што се цела дивизија у 6 сахати изјутра кренула даље, одаслата је једна самостална официрска патрола, из 2-ог ескадрона, у јачини једнога вода, са задатком: да се спусти к реци Нишави, испод гребена, и да трнским путем наступа, да по могућству нађе везу с моравском дивизијом. Вођ ове патроле јавио ми је око 8 сахати на путу између Краче и Врапче, да је на положају код *Врапче* нашао на јаког непријатеља, који се утврдио, и да даље не може да наступа.

„Чим сам добио овај извештај, ободем коња, стигнем предводницу, и с њеним челом дошао сам на Бели Камен, пред непријатељски положај, око 10 сахати пре подне.[1] Одмах сам упутио оба ескадрона, други II-ог пука каваљеријске бригаде и дивизијски, у правцу непријатељског левог крила ради даљег извиђања, сузбијања непријатељских патрола и отварања пута за везу с Моравском Дивизијом, а тако исто упутио сам и један батаљон X пука да заузме вис, који се као најзгоднији показивао за поседање артиљеријом. За тим сам наредио, да се предводница, дебуширајући из теснаца, свије у правилни бојни ред, десно од трнскога пута. Главној трупи сам наредио, да се свије у приправни бојни ред, што је и извршено око 11 сахата. За то време ја сам с осталим командантима изашао на оближњи вис, те сам осмотрив противнички положај и учинио следећи распоред за напад:

„X активни пук с батеријом (капетан Срб) да образује прву бојницу и да нападну противнички утврђени положај с фронта и с његовог левог крила. XI пук да изврши обилазак противничког десног крила, а XII пук да образује главну резерву.

„Артиљерија је постепено увођена и ушла је сва у борбу. С предводничком батеријом упућена је и инжињерија, да на брзу руку подигне анпласмане.

---

[1] То је место, до кога је имала синоћ да дође Шумадијска Дивизија према јучерашњој диспозицији Врховне Команде. Др. В.

Али како је ватра отпочела на нашем десном крилу раније но што је требало, према намери мојој и споразуму с командантима, XI пук није могао на време да стигне, јер се још налазио у маршу, тако да су му два батаљона стигла после три четири сахата, и онако заморени морали су се за борбу развијати, и с обиласком прећи на узвишено место, које је доминирало противниковим деснокрилним утврђењем, а није било поседнуто. *Због ранијег отпочетка борбе*, противно наређењу, X пук и 3-ћи батаљон XI пука, који је раније стигао, били су изложени јакој ватри противничкој и због овог кретање унапред и косо успоравано је, и било је момената колебања наших трупа, тако, да се никако нису могле кренути унапред, већ су прилегле како у ланцу тако и у потпорама и резервама, а на појединим тачкама *почело је одступање*.

„Артиљерија је такође, због преранog почетка борбе, морала на брзу руку да излази на положај, и због овог није могла од један пут и целокупна да изађе на положај, него је излазила постепено, и кад је уведена сва у борбу, осула је смртоносну ватру на предња утврђења противничка и приморала је Бугаре те су после борбе од 2 сахата почели окретати кундаке од пушака у вис за знак предаје. Тада су баш настали најкритичнији моменти, јер док су Бугари из предњих опкопа, предајући се, мешали се с нашим војницима, дотле су с осталих позадних утврђења Бугари обарали најжешће плотуне и на једне и на друге тј. како на наше тако и на своје, који су се предавали.

У томе моменту, око 1 сахат по подне, командант дивизије био је принуђен, да даде знак за прекид паљбе у опште, те да се добије оријентација и уверење: да ли противник збиљски мисли и жели да се преда, или је то превара од његове стране. Кад се видело, да се само из предњих утврђења противник предаје, док из средњих и позадних пешадија непрестано плотунима пуца, а и непријатељска артиљерија убрзава своју ватру, онда је и с наше стране поновљена ватра на целом положају.

„У овом скоро најкритичнијем моменту упућен је најпре потпоручик Лешјанин, а за тим је отишао и сам командант X пука под најжешћом ватром у центар, где су се

наши с Бугарима били помешали и они су их ту раздвојили, Бугаре упутили к нама у назад, а наше даље у наступање.

„Тек пошто је командант XI пука извео своје трупе па опредељење и загрозио не само боку, него и позадини деснога крила бугарског, и кад су се те трупе примакле ближе противнику, онда је његово десно крило почело да одступа, а после тога, како артиљерија тако и пешадија са осталих тачака и утврђења такође је прешла у одступање и бегство. То је било око 2 сахата по подне. Борба се само продужила на нашем десном а противничком левом крилу, на вису и коси, где је управо и био наслон целог противничког положаја, и овде је престала тек између 3 и 4 сахата по подне.

„За бегајућим противником упућена су оба ескадрона путем к Трну, а две чете 3-ег батаљона XI пука путем к Брезнику. Ова потера није Бугарима дозволила да се ни часа задрже на прихватним положајима. Противник је у ***највећем растројству бегао***, оставивши у рукама оних двеју чета ***два брдска топа*** и повише кола хране и муниције. Наша је коњица заробила до 50 војника бугарских у потери. У утврђењима је нађено много пушака и муниције, пионерског алата и разних других ствари, ***36 мртвих и 12 рањених бугарских војника***.

„Положај на Врапчи, по природи јак и вешто утврђен, противник је бранио с 4 батаљона стајаће војске, 4 пољска 2 брдска топа и с 200 људи милиције. Одбрана је била у почетку упорна и ***противник се одликовао тачним и сигурним гађањем из пушке.***

„Наша се војска у овој борби у опште ***доста добро*** држала, ***артиљерија*** је гађала одлично и ***њеном дејству припада*** у првом реду ***победа***, код ***пешадије*** приметило се ***пуцкарање без рачуна*** и ***она је с муком покретана у напред*** и на ивице висова, одакле је тек могла противника успешно гађати.

Губитак с наше стране имао је:

X-ти пук	19 мртвих,	84 рањених,
XI-ти „	5 „	20 „
Свега	24 погинуло	104 рањено.

Муниције је утрошио X пук 65.000, а XI 23.063 метака Артиљерија је гађала с одстојања од 2000 до 1400 метара, и све четири батерије утрошиле су у овој борби 1093 гранате.

„У овој борби господа официри, ***с малим изузетком*** вршили су своју дужност савесно, и причинили су више личном храброшћу и вештим управљањем да је ***овако сјајна победа*** постигнута.

Одмах при свршетку борбе командант XII пука добио је налог да образује предводницу, и да продужи пут за ескадронима к Трну, а за овим налогом следовао је и други, услед извешћа добивеног од коњице, да нападне и заузме један вис иза Врапче, на коме се противник приметио. Овај је вис „Плоча“, одмах иза излаза из првог теснаца над раскрсницом путева за Трн и Брезник, где је 2-ги ескадрон II пука коњичке бригаде имао судар с противником, којом је приликом погинуо наш један коњаник, двојица рањена и 4 коња убијена.

„XII пук ангажовао се на овом месту у борбу, која је била доста ***очајна*** и вођена је преко 4 сахата већином по мраку, тако да је завршена тек око 8½ сахата ноћу, када су се ***наши нешто у назад повукли***, и с нужним осигурањем код саме Плоче преноћили.

„Губици XII пука били су ови: погинуло 26, рањено 61, ***нестало 6***. Муниције у овој борби утрошено је ***148.608 метака.***

„Услед рапорта команданта XII пука да има доста мртвих и рањених, и да му је ***трупа растројена***, тако да му треба времена за скупљање, уређивање као и за снабдевање ***муницијом, за коју је јавио да му је скоро са свим нестало***, ја сам се са штабом кренуо ноћу на Плочу, и повео тамо 3-ћи батаљон X пука и једну батерију.“ —

Овако описује битку на Врапчи сам Командант Шумадијске Дивизије. Његови рапорти ***одмах*** после битке и ***сутра дан***, знатно су се разликовали од овог описа, као што ћемо видети.

Али ма да ова наша победа није била ***тако*** „славна“ као што је дивизијар у први мах представљао и као што је чак и после месец дана назива, опет је она тако важна, да заслужује да о њој саслушамо још кога.

Да видимо, како шеф штаба Дунавске Дивизије описује исту битку,

Мајор *Ст. Грујић* прича у свом мемоару ово:

„Око 10 часова пре подне чело предводнице прошло је било Белу Стену и наишло на бугарске положаје утврђене и поседнуте. По наредби дивизијаревој предводница се зауставила и заузела резервни положај за борбу. У први мах пуковник Бинички био се решио да не напада одмах. Требало је најпре оценити противника и његов положај, зато је одмах наређено да се остатак пешадије с артиљеријом развије из теснаца десно и ту заузме предуготовни положај чекајући на даље налоге.

„Како је положај имао пет јаких утврђења, сем споредних стражарских ровова пред њима, то сам и сам био мњења да главну улогу у борби узме **претходно артиљерија**, која је у нас била многобројна, пошто су Бугари имали свега 6 топова, **и тек пошто артиљерија припреми напад, да пешадија уђе у борбу и да је реши**. Макар да се и командант сложио с том идејом, опет се то није могло у целини да изврши. **Нестрпљива пешадија из предводнице**, бивши већ наспрам бугарских утврђења, уђе постепено у ватру против бугарске пешадије, која се тукла из ровова. Услед овог изненађења изјаха цео штаб напред у куршуме и заустави се лево од предводнице.

„На мах се цела ситуација расветли и цео се бугарски положај пред нашим очима откри. Потпуковник Мостић, по заповести, извуче на положај, лево од предводничке батерије, још две батерије да спрема напад.

„Командант XI пука, мајор Д. Цинцар-Марковић, који је такође ту био, окрете се пуковнику Биничком и предложи му, да развије свој пук лево од артиљеријског положаја и пешадије X пука (предводнице). Он то одобри **и ако томе још није било време**.

„Најпре се поче у лево савијати батаљон капетана Алексе Стојковића. Бугарска пешадија из ровова тако га је дочекала, да се морао повући у оближњу јаругу. Развије се за тим и други батаљон, али како је и он дочекан ватром из утврђења, а **наша артиљерија још не беше учинила своје**, то се и овај батаљон прибије јарузи, у намери да причека дејство наше артиљерије тј ослабљење бугарске **пешачке** ватре.

„У тај мах дивизијски штаб сиђе с положаја наше ар-

тиљерије, те се попе на једну висину позади одакле се боље могло посматрати кретање нашег левог крила.

„Пуковник Бинички, када је видео, да се батаљони не мичу, плану гњевом и повика да ађутант г. Никола Петровић с места одјаше да их тера напред. Овај отиде и скоро га нестане у јаругама. Међу тим кретања и без тога посташе живља, само први батаљон беше још у долини. Биничкп видећи то, плану на ново, па се развика:

„— Јурите напред г. Грујићу, и одмах у моје име разрешите од дужности капетана Стојковића! —

„И ако је то била врло необична заповест, ободем коња, дојурим до мајора Цинцар-Марковића, који са својим ађутантом стајаше иза својих трупа и саопштим му налог који сам донео. Он се на то ***насмеја***, рече ми да се ***„махнем будалаштине“***, па посла свог ађутанта Стојковићу са заповешћу, да се одмах креће напред. И доиста батаљон поче излазити на вис, којим му је требало ићи. Међу тим мајор Цинцар-Марковић настави: „Стојковић није крив. На против, он добро ради што хоће да прибере своје људе, да их после сигурније на положај изведе“.

„У то дође и пуковник Бинички, рукова се с мајором Цинцар-Марковићем, па му више снисходљиво (?) рече, да иде у напред и да гони своје људе више у лево, према бугарском десном крилу. Мајор оде, а ми, Биничкп, ја и потпоручник Пејчиновић вратисмо се код батерије.

„Што се јаче улазило у борбу, то је Биничкп бивао све раздраженији, пргав до крајности, љутио се и псовао је све из реда.

„Било је већ 12 сах. Маса наше артиљерије борила се на свом положају, ***где смо и ми стојали***, хладно и храбро. Куршуми звиждаху и зујаху око ***наших*** ушију, а и гранате туда падаху. Дејство наше надмоћне артиљерије било је толико снажно, да се Бугари, и ако иза утврђења, нису били у стању дуго одржати.

„На послетку почело се примећивати и повлачење Бугара из предњих ровова у задње. То ***охрабри нашу пешадију, која поче све смелије да наступа.***

„При овако срећном изгледу на добар успех, пуковник се окрете к мени и рече:

„— Направи одмах извештај за Краља! —

„Ја седнем поред пута иза батерије капетана Ђокића и напишем у главном ситуацију каква је била у том моменту. Кад сам свршио, вратим се да узмем потпис пуковников, па да извешће пошљем. Али пуковник беше већ некуда отишао. Пођем правцем којим ми рекоше да је отишао, и сретнем га да се враћа грдећи и псујући неке официре из X пука (именовао је капетана Симића и капетана З. Павловића), који су се били склонили од ватре иза неких грмова, па и њега, вели, звали да се склони.

„— Ако су, вели, они к.... и п.... они мисле да сам и ја, па ме зову да и од мене начине то што су они! —"

„— Молим, г. пуковниче, да потпишете извешће, — рекох ја."

„— Идите одмах напред — рече он. — Ено где Бугари нуде предају. Нађите се с капетаном Николовом (?) па направите услове предаје, и што урадите, ја ћу одобрити. —"

„— А извешће Краљу?... —

„— Махните се сада извешћа, ја ћу га после сам направити и послати! —"

„И доиста у томе тренутку читава руља Бугара трчаше из предњих утврђења у задња, а било их је, који су, бацајући пушке, бегали нашем ланцу на предају.

„Било $1^1/_2$ сах. по подне.

„Појурим напред. Наша артиљерија и пешадија поче све лакше пуцати, и најпосле артиљеријска престаде, пошто се наши и Бугари не разликоваху.

„Са мном је јурио и ађутант Никола Петровић.

„У оном тренутку кад смо на бугарске позиције приспели, ватра је била на фронту сасвим престала. Што се од Бугара предало, бегало је пред нашом ватром.[1]

„Ја и г. Никола нађосмо бугарске положаје празне.

„Николова нигде!

„Вратим се пуковнику и нађем га код дивизијског завојишта.

„У 1 сах. по подне сматрало се, да је битка свршена.

„У 4 сах. био је XI пук на десном крилу бугарског положаја, пошто је Бугаре одатле отерао својом даљном ватром. Бугари одступаху ка Недељишту. X пук на левом крилу

[1] Оном с нашег левог крила.

бугарског положаја прикупљао се у резервни положај. Музика која је била при њему, свирала је.

„XII пук, који дотле није у борбу улазио, продужио је пут к Врапчи и Клисури, где, нашав Бугаре око виса Плоче, ступи с њима у борбу. Артиљериски пук изађе на положај између X и XI пука и ту је тога вечера остао.

„Борба између Бугара и нашега XII пука била је жестока, јер је тај пук до мрака имао 30 мртвих и 80 рањених. Заноћио је пред Плочом.

„*Заробљених Бугара* било је тога дана *око 250*, махом стајаћи војници.“ — — —

Пошто смо тако видели и другу страну сјајне медаље, на којој пише победа на Врапчи, можемо констатовати, да су Шумадинци 3-ћега новембра с доста осетним губитцима и с ужасним расипањем муниције успели да истерају Бугаре из њихових врло јаких утврђења пред Врапчом, али да тиме још не беху завладали оном важном раскрсницом путева, коју су Бугари на том месту бранили, да су морали да се зауставе пред Плочом не добивши још везу с Моравском Дивизијом.

Збиља, чудо они отуда од Трна још не стигоше да пруже руку Шумадинцима?

Али пре одговора на ово питање да видимо како се битка на Врапчи и на Плочи описује с бугарске стране.

„Врапчанска позиција — вели Бендерев[1] — налази се на путу из Пирота у Трн, пред селом Врапча. Она се не састоји из дугуљастог виса, чији гребен стоји перпендикуларно према путу и десно од њега, и из округлог врха (орлински врх). Терен пред том позицијом може се узети под ватру на 2000 корака, али местимице може јој се и прикривено приступити. Позади позиције налази се узан дефиле са доста тешким пењањем. Орлински врх, као доминирајућа тачка, која се налази на одступници састаља тактички кључ позиције. Он се завршује једним одсеком у долину реке Јерме. Десно крило свршава се код Чешме. Од фортификаторних радова на овој позицији беху извршени: Неколико ровова за пешадију, и пет утврђења за артиљериску одбрану, која

[1] lc. стр. 170.

се налажаху десно од пута у два спрата (три на доњем а два на горњем).

На тој позицији, пошто су 2-ог новембра одазване три чете IV пука, беху остали: резервна чета I пука капетана Георгијева, 4-та чета IV пука и једна чета ополченаца. Ноћу између 2-ог и 3-ег новембра стигоше на ту позицију 3-ћи батаљон V пука капетана Данева и брдска батерија (трофунтова) капетана Сељановског.

У вези са врапчанском позицијом налажаху се и позиције код села Ловнице, где се налажаху добровољачки батаљон капетана Кавалова, као и позиција у селу Петаченцима, која беше заузета 4-ом четом IV пука. Овој се придружила и 15-та чета поручника Ангелова из V-ог пука и то за време саме битке на Врапчи. Осем тога 3-ег новембра придружила се капетану Кавалову једна чета потпоручника Киркова из III пука, која је дошла са трнске позиције.

Бугарски одред на врапчанској позицији био је овако распоређен:

На крајњем десном крилу један део ополченаца у „доњем спрату." У истој линији више у лево 9-та и 10-та чета V пука. Још даље у лево, до самога друма чета резервиста I пука.

На левом крилу стајао је остатак ополченаца, два брдска топа поручника Банова, њихова заштита (получета из 12-те чете V пука).

На истој, првој линији, између 9-те чете V пука и чете резервиста I пука беху намештена остала 4 брдска топа под командом капетана Сељановског.

Према томе врапчанска позиција била је поседнута са 5 чета, 6 брдских топова, и 100 ополченаца, то значи одред је бројао 1200 људи.

У општој резерви за Трнски и Врапчански Одред стајаху код секиричког моста три чете V-ог пука (13, 14 и 16-та) и једна чета (2-га) IV пука.

Испред врапчанске позиције на вису Дел беше истурен бугарски ланац предстражни.

Борба је почела у $10^1/_2$ часа. Српска предводница лако је отерала бугарске предстраже и заузела вис Дел, и X-ти пук развио се из маршевог у резервни поредак да чека главнину дивизије. У то време један батаљон XII као деснокрилна

побочница приближавао се долином Суковске Реке и сајузно се са главнином у 11 часова.

Прво је предводничка батерија отпочела паљбу, на коју је одговарала бугарска брдска батерија. За време те артиљеријске борбе стиже и главнина дивизије. XI-ти пук добио је заповест да се развије у лево од X-ог пука и да се стара обиђе десно, отворено крило бугарске позиције. XII пук остао је у резерви.

Док се развијао XI пук стиже и цела српска артиљерија на позицију, постројила се десно и лево од друма, и отворила је ватру противу бугарске позиције. У то време X-ти пук је наступао, али дочекан сложном ватром бугарском окренуо је назад, но на скоро се прикупио и пошао опет напред.

Тек око 12 часа када је цео XI пук ушао у бојну линију, постала је и српска пешачка ватра правилнија, и ако је у једном моменту бугарска ватра изазвала пометњу и код XI пука.

У подне било је у борби против бугарских батаљона и по са 6 брдских топова, 4000 српских пушака и 24 топа. Па ипак Бугари су издржали ту паклену ватру до 1 час по подне, када је њихова почела малаксавати. Раштркани и стари (?) брдски топови бугарски нису могли даље издржати ватру концентрисане српске дивизијске артиљерије. Осем тога поче нестајати и муниције. С друге стране делови српског XI пука беху већ успели да се појаве на десном крилу позиције, на коме као за пакост беше најнелоузданији елеменат ополченци, који напустише своју позицију и почеше одступати. То је било довољно да ***са српске стране подигну белу заставу*** (?!) што се с бугарске стране разумело као да Срби желе да преговарају о примирју. Бугари прекидоше паљбу, али кад видеше да Срби продужавају наступање, продужише и они.

Око 2 часа Срби беху обишли бугарско десно крило. Овде се појавила и српска коњица против које је бугарска брдска батарија опалила свој ***последњи*** метак. Срби беху на 100—200 корачаји од бугарског десног крила, које се налазило под унакрсном ватром. Половина 9-те чете из прве линије, пошто је њен командир, силно контужени потпоручник Тошев, морао изаћи из строја, а по ***наредби*** наредника То-

шева (*Бугарина* из Враце) обуставила је паљбу и предала се Србима. Сада је тек капетан Маринов, Командант Врапчанског Одреда наредио да се сви повуку из прве линије у утврђења друге линије. Али у том тренутку Срби пођоше на јуриш и претворише бугарско одступање у бегство.

Паника се раширила по целом бугарском фронту. Делови са левог крила, вод брдске батерије поручника Банова, 11 и 12-та чета и половина 10-те чете одступише селу Филиповцима. Сви остали делови упутише се Брезнику при чему су, гоњени двема четама српског XI-ог пука, морали бацити два брдска топа и изгубити до 50 заробљених."

Овде ће се без сумње запитати сваки читалац: је ли могућно да су *Срби* за време ове своје несумњиво ***победничке*** борбе на Врапчи ***истицали белу заставу*** „да преговарају о примирју" тек што су прешли непријатељску границу? Сваки ће се упитати да ли се, при онолико ***бројној*** надмоћности Срба на овоме месту морало тек ***наређивати*** половини 9-те чете да се преда непријатељу, и ако је наредник Тошев одиста издао тако необичну наредбу, за што само *једној* половини своје чете а не и другој? И за што бугарски историк овог рата налази за потребно да утврди да је Тошев *Бугарин* из Враце? Да не мисли да би таква ***заповест*** била мање чудна, да наредник Тошев није био прави Бугарин из Враце, него какав Шоп из „Софијско?"

Нама је криво што се ово могло десити капетану Бендереву, који је иначе у својој књизи врло објективан историк, где год не мора да говори о Русији или о Кнезу Батенбергу лично. Али најзад и ми се трудимо да будемо објективни у нашој историји, па ко зна да ли није негде национални шовинизам и нама направио какву подобну пакост.

Али да идемо даље. Борба на овом бојишту данас, као што смо видели, није свршена падом врапчанске позиције.

Зашто Бугари на Врапчи нису добили никакву помоћ из опште трнске резерве, код које се сад налазио сам Командант Западног Корпуса мајор Гуцев? Баш зато што је та резерва била за све одреде око Трна, а он није добијао тачне податке о опасности, у којој се који одред у то време налазио. За то је тек у 12 часова наредио 4-ом батаљону V пука да иде у помоћ Врапчанском Одреду.

„Како је — наставља Бендерев[1] — 15-та чета овог батаљона била раније послата у Ловницу, одакле је мајор Гуцев нарочито зазирао, то у „општој резерви“ беше свега три чете. Зато је он одлучио да ове три чете не иду на позицију него у десни бок противнику. Зато су ове три чете послате друмом к Трну, па онде где тај пут окреће право на Запад, сврнуше с пута и окренуше сеоским путем за село Банка. На један километар од трнскога пута послат је један вод 13-те чете у северозападном правцу због извиђања и тражења везе са 15-ом четом, а остало је одмаршпрало даље и стигло је у котао села тек у $2^1/_2$ часа, када је врапчанска позиција била већ пала. Овде су чете опазиле на један километар од села непријатељске патроле и стрелце, те зато се одмах испеше на Бонски Врх и развише у бојни поредак, у коме на десном крилу, на падини виса а фронтом према Врапчанском друму беше 14-та чета поручника Радојкова; на левом крилу на самом Бонском Врху три вода 13-те чете поручника Чернева, а позади њих у резерви стајала је 16-та чета поручника Халачева, са фронтом према селу Банки. Позиција је одмах утврђена.

Пред њу дође најпре половина ескадрона II коњичког пука кавалериске бригаде. Чета 13-та избаци три плотуна на њу, и она окрете назад, оставивши на месту једног убијеног, два рањеника и једног убијеног коња. То је било око 3 часа по подне. Дотле Срби сазнадоше да код села Банке има још један бугарски одред, и зато одмах послаше свој XII пук, који је за време битке на Врапчи стајао у резерви да отме Бонски Врх.[2]

Око $3^1/_2$ часа развио се XII пук у бојни поредак, и са 2 батаљона у првој линији а једним у резерви почео је настунати, а дошао је до на 1000 корака од бугарске позиције. Бугари су пуцали плотунима гађајући поглавито резерве. Српска паљба је била неправилна и без дејства. Наступање је испрва било тромо. Тек око $4^1/_2$ пођоше Срби у одлучну атаку, али су дочекани тако сложном ватром да су на 300—400 корака пред позицијом морали прилећи. У то време опазише Бугари један српски ескадрон који се беше

[1] l. c. стр. 173.

[2] Који се у нашим извештајима зове „Плоча“.

упутио к секиричком мосту. Кад је био на 500—600 корака од позиције поручник Радојков командова три плотуна 14-те чете и натера њима онај ескадрон да се врати у каријеру оставивши 7 убијених коња.

Овај српски ескадрон успео је да избије на трнско-брезнички друм у позадину Бугара и чак да поквари телеграфску линију, али га одатле отераше делови Врапчанског Одреда, који се беху искупили у Филиповцима.

У 5 часова покушаше Срби понова да отерају Бугаре с ове позиције, и дођоше до на 100—150 корака од њих, али ту су морали опет прилећи.

При великој потрошњи муниције и великим тешкоћама да се ова попуњава (због терена) велику је услугу овом бугарском одреду учинио портепе-јункер Левтерев командир коморе V пука, који је био код секиричког моста. Код њега се од делова 3-ег батаљона, који беше одступио, прикупило око 50 људи, и он је по њима у торбама слао муницију на ову позицију. Осем тога ова командица помогла је енергично капетана Маринова, који је са деловима оног на Врапчи разбијеног 3-ег батаљона V пука нападао српски XII пук.

У сумрак осетише се оне три чете на Бонском Врху (Плочи) у тешком положају. Претила им је опасност да им одступница буде одсечена. Али у томе тренутку поможе им капетан Маринов, који беше дотле прикупио 150 људи 11-те и 12-те чете V пука у селу Филиповцима, па је с њима пошао у помоћ 4-ом батаљону. На северу од секиричког моста стигао је у командицу Левтерева, који је такође из сопствене иницијативе био пошао у помоћ 4-ом батаљону, и ових 200 људи нападе с бока XII-ти пук, који око 7 сах. поче одступати на друм. Ноћ је прекинула борбу.

У 8 часова у вече одступише 13-та и 16-та чета до секиричког моста. Остали осташе на позицијама до 10 часова, када су добили заповест да и они одступе у истом правцу. Губици бугарски — непознати.[1] На Бонском Врху погинуо је командир 16-те чете V пука потпоручник Халачев.

Сви делови бугарске војске, који су узели учешћа у борби на Плочи (Бонски Врх) заузеше исте ноћи позицију јужно од секиричког моста, испред села Јездимироваца за

[1] Зар чак 1902 год. када је штампано дело Бендерева?

заштиту одступања Трнског и осталих одреда. Само 11-та и 12-та чета и вод брдске батерије Банова преноћише у Филиповцима. Остале чете (9 и 10) V пука, чета резервиста, два брдска топа капетана Сељановског и део ополченаца одступише у Брезник. Само се није знало где је 2-га чета IV пука, која је 2-ог новембра била остављена код секиричког моста. — —

Позиција код села Петаченци била је поседнута 4-ом четом IV пука, која је тамо послата још 2-ог новембра увече. Сутра дан послата је тамо, у одред капетана Кавалова и 15-та чета V пука, али он ју је послао да заузме позицију пред секиричким мостом. Четни командир Ангелов, који је у пола ноћи између 2 и 3 новембра заузео позицију позади батаљона капетана Кавалова, наступао је 3-ег новембра у 3 по подне, наишао је на 4-ту чету IV пука и распоредио се десно од ње. Мало раније придружио јој се и један вод 13-те чете V пука, који је, као што смо видели, био послат у извиђање. И тако око 3 часа по подне биле су овде две и по чете.

Око 4 часа по подне појави се пред њима непријатељска пешадија, (не зна се које трупе) и отворила је против њих паљбу, која је трајала један сахат. Кад су Срби пришли на 800 корака, мрак је прекинуо борбу. Бугарски одред заноћио је на тој позицији не знајући ништа о поразу на Врапчи. Видећемо да је тај одред сутра дан опкољен и заробљен.

Што се тиче одреда капетана Кавалова, он је појачан једном четом (Киркова поручика) III-ег пука, која је стигла из Трна у 10 часова 3-ег новембра. Овај одред стајао је позади села Ловнице, са добровољцима у првој линији. У подне је на ловничку позицију напао један српски батаљон[1] старајући се да јој обиђе лево крило. Кавалов се одржао на својој позицији до 10 часова ноћу, када је добио заповест да одступи. Овај одред имао је 5 погинулих, 16 рањеника и 20 изгубљених људи. Одред је одступио око 3 часа после пола ноћи и састављао је аријергарду Трнског Одреда који такође одступаше.

[1] Бендерев мисли да је то био један батаљон XV пука другог позива.

Да се вратимо врапчанској битци. Ту је бугарски одред изгубио 36 убијених, 100 рањених и 200 заробљених војника и 2 брдска топа, т.ј. изгубио је више од једне трећине свога бројног састава, али су ти губици учинили да се цела Шумадијска Дивизија на своме продирању задржала.

И ако ресултат беше за Србе сјајан, опет Шумадијска Дивизија није извршила свој задатак тога дана. да се веже са Моравском Дивизијом. У томе ју је спречила издржљивост 4-ог батаљона V пука на Плочи (Бонском Врху) и енергичност капетана Маринова.“ — —

Шта су радили Моравци вас дан 3-ег новембра?

Ево да чујемо како сами Моравци причају свој данашњи рад:

Авангарда кренула се у 6 и по сахата у јутру и ако ***и овог дана беше притисла долину густа магла***, [1] и то овако: 3-ћи батаљон XIV пука ишао је путем, који за Трн води, и кад је дошао спрам села Мирославаца, скренуо је путем за Зелени Град, и дошав до хана на путу, зауставио се према добивеном налогу од команданта пука. Лево крило авангарде, 1 ви батаљон XIV пука, које је наступало преко Руја стигло је око 10 сахати пред бугарски положај и ту се задржало. Једновремено с овим батаљоном стигла је на исти положај и 2-га чета 2-ог батаљона, која је била упућена да заузме Руј пре него што би Бугари могли то да учине. Остале три чете 2-ог батаљона, с два брдска топа скренуше у лево према бугарском положају. Остале трупе авангарде кретале су се долином према Турековцу и Бабином Мосту, где беше и положај бугарске војске. Кад је авангарда прешла село Зеленград задржата је по налогу Команданта Дивизије, те да се и главнина дивизије прикупи (?), а нарочито I-ва батерија која се врло тешко спуштала путем с Дешчаног Кладенца, и ако су пионири, поправљајући пут на брзу руку, потпомагали спуштање батерије.

Око 9 и по часова магла се проредн, а у ово доба беху се прикупиле и све трупе, те је се могло продужити наступање према бугарском положају.

[1] Карактеристично је, да *овога* дана *густа магла* (која ме тако подсећа на „Nebel von Hlum“) није спречавала кретање трупа.

Бугарске трупе, које су имале да бране Трн, беху поселе положај на огранку Руја, а између Трончког Потока (приточица Ловничке Реке) и турековачке речице, који је одвојен од главног бйла, и који се стрмо спушта Ловничкој Рецн а блажије према Јерми-Нишави и тако, да затвара карлицу знепољску, образујући корито којим Јерма тече кроз Трн.

Положај овај Бугари су спремили пре почетка операција, а поселн га за одбрану при прелазу наше војске преко границе.

За напад на овај положај прво су трупе прикупљене, а потом је и сам напад предузет.

Лево крило авангарде, дошав око 10 сахати, пред положај бугарски, са стране Руја, одмах је и отпочело напад имајући за ову цељ: 1-ви батаљон XIV пука, трећу чету 2-ог батаљона и два брдска топа под командом капетана Чаушевића.

За успешно извођење напада на овом крилу, тај батаљон ојачан је с осталим трима четама 2-ог батаљона, које су у 11 и по сахата приспеле на положај и одмах ступиле у напад.

Командант 1-ог батаљона нареди, да његова прва и трећа чета пређу провалију и приђу ближе положају, али како ова стрмен беше каменита и за пешадију тешко пролазна, то су ове две чете једва прешле у 1 и по сахат, но прешав провалију, беху изашле на чистину, коју су Бугари брисали ватром из опкопа.

Око 1 сахат по подне наредио је дивизијар потпуковнику Бајаловићу да са својим трећим батаљоном потпомогне трупе на Рују, а по могућству и да га заузме. Како и само тежиште борбе беше на левом крилу, то је и сам командант XIV пука отишао тамо са својим трећим батаљоном. У овоме покрету преко Забел-Виса заузме овај батаљон положај према противнику тако, да овај није могао више да дејствује бочно према другом батаљону.

Са ових положаја водила се борба и пешачка и артиљеријска (друга брдска батерија) све до 3 сахата ***с успехом***, јер је противник натеран, да свој предњи положај напусти и да се повуче у позадни опкоп, који на 150 корака позади првога беше.

Дошав на положај, командант XIV пука нареди труб-

ним знаком, да се 3-ћи батаљон крене напред, с намером да појача десни бок.

Командант 3-ег батаљона крене се с три чете напред, оставивши једну на месту и стигне на положај око $4^1/_2$ сахата.

За ово време главнина дивизије прешла је у борни поредак [1] готова да с ове стране нападне положај бугарски, а ради осигурања позадине наредио је Командант Дивизије да 3-ћи батаљон II пука сиђе са свог јучерашњег положаја, остављајући на Равништу једну получету, и да заузме положај Главановачки, с фронтом према Клисури, ***и ту да се утврди.***

За потпомагање напада на левом крилу, вођена је артиљериска борба и у долини: 3-ћа пољска батерија беше намештена лево од пута, на коси између Забела и Туреховца, а доцније и против батерије, која беше код ханова испод Бабиног Моста.

Пошто је целога дана вођена борба ***без успеха*** то је услед наређења Команданта Дивизије ***предузет општи напад*** из долине, те да се олакша решавајући напад левога крила.

За ову цељ наређено је команданту II пука, да с једним батаљоном нападне на противнички положај према селу Туреховцу и вису, на коме су бугарски опкопи, а уједно му се саопшти, да ће и I и III батерија отворити ***нову*** ватру и спремити напад, који ће овај батаљон имати да изврши.

Артиљериска борба отпоче у 4 сахата (пионирска чета беше заштита III-ој батерији на десном крилу).

Први батаљон II пука крену се на напад, и ***овај општи напад из долине*** [1] прихвати и лево крило, те се на тај начин изврши ***напад на целој линији.*** Тек кад је овај напад отпочет, осуше Бугари на целој линији силну пушчану ватру из опкопа, но наш напад напредоваше до даљине од 7—800 корака на десном крилу и ту су се задржале нападне трупе. Пушчана и артиљериска ватра на десном крилу отворила се

[1] Три сахата (од 6 до 9) требало је главнини „да се прикупи“, а седам и по сахата (од 9 до $4^1/_2$ по подне) требало јој је, да пређе у борни поредак? То је брзо.

[1] С *једним* батаљоном?

живо и трајаше до мрака. Ноћ прекиде борбу, и у 6 сахата престаде ватра, но *Бугари осташе на положају, дакле с овим нападом нисмо успели.*

На левом крилу, када је предузет напад у долини, кренуше се трупе, пређоше дубоку урвину, која их је раздвајала од противничког положаја, и спремише се за *јуриш.* На јуриш су пошле против свих *шест* утврђења противникових *три чете* (3-ћа првог, 3-ћа другог и 3-ћа трећег батаљона) До самих предњих ровова дошла су *четири вода,* а *један вод с два официра*[1] *и заставом* ушли су и у опкоп. Остала јуришајућа одељења заосташе. С тога ни они војници нису могли остати у опкопу, јер их је противник напао из задњих положаја и принудио на напуштање опкопа, а неке од наших војника и похватали су Бугари при овом поновљеном нападу.

За време маршовања овога дана, ескадрон је био у предводници, а за време битке у долини код хана, шаљући патроле према Бабином Мосту. Око 3 сахата појави се *неколико коњаника и бугарских добровољаца* према селу Баранцима и отпочну пушкарање с нашим коњаницима, који их, у драгунској борби — пешке — отерају и заузму вис изнад самог села Баранаца.

За време борбе завојишта су била на левом крилу: капетан Др. Хаџи Лазић и резервни капетан Др. Мита Поповић с 25 болничара. Санитетска чета пратила је главнину дивизије, а кад је општи напад предузет, подељена је у две секције, од којих је једна остала на месту где је и резерва, а друга је била напред према борећим се трупама.

Ноћ између 3 и 4 новембра провеле су трупе на положају, и то XIV пук с другом брдском батеријом на Рују, а прва два батаљона II пука с двема пољским батеријама на положају између Забела и Туре ковца. Штаб дивизијски у Забелу.

О резултату данашње борбе извештена је и Врховна Команда депешом с тим да је *борба вођена но без успеха,* и да се противник није могао отерати с утврђеног положаја због јаког отпора, а и великих теренских тешкоћа. Истом депешом јављено је Врховној Команди, да ће сутра, 4-ог,

[1] Њихова имена?

предузети понова напад, но како командант ове дивизије не *расйолаже с више него с йеш башаљона* (три XIV и два II пука), то је предложно, да би добро било, да се *од йирошске сшране шшо йредузме йрема Трну.* — — —

Као што видимо Командант Моравске Дивизије не само да признаје, да је данашњи дан изгубио, него већ очајава, да ће он с ове стране моћи што учинити, па предлаже, да се отуда од пиротске стране проба штогод против Трна....

Међу тим то није никакво чудо! Кад се целога дана бори само један пук, а „главнина" се три сахата прикупља и $7^1/_2$ сах. треба да дође у борни поредак. кад се општи напад наређује пред вече, кад се тај напад *на целој линији* састоји у томе, да *шри* чете на левом крилу пођу на јуриш против *шесш* непријатељских *уšврђења*, а на десном крилу само *један* батаљон се приближује на растојање од 7—800 корака, онда је појамно, да је Моравска Дивизија 3-ег новембра морала са свим *у лудо да изгуби сшошину људи,*[1] да утроши грдну муницију и да *изгуби и други дан раша,* у коме сваки *сахаш* беше судбоносан за Србију, јер су бугарске колоне не маршовале, већ летеле Сливници....

Али што је доиста чудо, то је, да моравски дивизијар већ и не рачуна да има онај батаљон другог пука, који је наместио на Главановом положају, већ рачуна, у својој депеши Врховној Команди, да има свега пет батаљона.

Ама за Бога, тај се батаљон не може употребити ни сутра, он треба да чува „позадину" дивизије од некаквог напада са стране Клисуре!

Па до ђавола, колика је то бугарска *армија* спрам Власине, кад ђенералштабни пуковник Тополовић мисли, да она може савладати и оних пет наших батаљона на Власини и напасти његову дивизију с леђа?

Пре него што одговоримо на то питање, да видимо како се с бугарске стране описује борба за Трн.

„Трнска позиција — описује Бендерев[2] — беше на јуж-

---

[1] Погинуло је 9, рањено 77, остатак је заробљен при одбијеном јуришу. Ову *сишницу* и не помињу у горњем опису. Тако исто и утрошак муниције не помиње се за 3-ћи новембар, а он износи 254.494 метака и 491 граната. Горњи опис не помиње ни то, да су у данашњој борби рањена и два официра, поручници Илија Крстић и Грујица Симић.

[2] lc. стр. 178.

ној падини Малог Руја и налазила се западно од вароши Трна. Та падина протеже се са севера на југ и завршава се код друма у долини Јерме. Испод ње налази се јаруга, која допушта прикривено приступање. Испред деснога крила налази се Големи Руј, који доминира позицијом, али на њему се може кретати само пешадија и брдска артиљерија. Продужење позиције састављају висови с ону страну реке Јерме, који бране улазак у долину Лукавице, у којој пролази један од путова за позадину (за Брезник). Главна одступница је друм, који пролази кроз варош Трн за везу са пиротским путем, који иде преко Врапче. Тај друм до вароши и иза ње пролази кроз два теснаца.

Позиција је била утврђена шанчевима за пешадију и батеријама за артиљерију (махом на десном крилу).

На тој утврђеној позицији Бугари су имали 13 чета (четири II пука, седам чета III пука, и 2 чете IV пука) стајаће војске, 8 пољских топова, један жандармеријски ескадрон и 100 ополченаца, свега није их више било од 3000 људи.

На њу су Срби пошли са два пука пешадије (II и XIV) са 16 пољских и брдских топова, дакле са 5500—6000 људи, било их је два пут толико. Али Срби се нису користили својом бројном надмоћношћу.

Они су око 10 часова напали на десно крило бугарске позиције свега са 2 батаљона и 2 брдска топа, и то отворили су паљбу на таквом растојању да им Бугари нису ни одговорили, док у 11 часова Срби нису почели да се спуштају с Руја потпомогнути са 3 чете 2 батаљона XIV пука. Сада тек осуше ватру 9-та и 12-та чета II бугарског пука са десног крила позиције и одмах зауставише наступање српског левог крила, не допустивши му да пређе јаругу.

Око 1 часа по подне посла Командант Моравске Дивизије и 3-ћи батаљон XIV пука напред. који је дотле стајао у резерви код села Туpековца. Овај се батаљон развио противу 10-те чете бугарског II пука. И тако око једног часа беше ушао у борбу цео XIV пук са 2 брдска топа. Ови су поглавито пуцали противу 9-те чете II пука на крајњем десном крилу позиције али не избише из бугарског строја више од једног погинулог и два рањена војника. Кад је и 3-ћи батаљон XIV ушао у борбу, онда је цела српска бојна линија пошла напред. Бугари оборише густу ватру из пу-

шака, која потпомогнута артиљериском ватром из батерије капетана Златарског, није допустила да Срби на свом десном крилу приђу ближе од 1000 корака и ако су на свом левом крилу успели да пређу јаругу. Овај напад потпомагала је у 2 часа по подне и 3-ћа пољска батерија српске артиљерије, која је пуцала из долине Јерме, лево од друма, са растојања од $2^1/_2$ километра од бугарског левог крила. Њено гађање није било тачно, њене гранате нису се распрскавале.

До $4^1/_2$ часа подржавали су оба противника пешачку и артиљериску паљбу, која је правила велику ларму али без икаквог смисла.

Тек око 5 часова наредио је Командант Моравске Дивизије свом II-ом пуку да потпомогне наступање XIV пука, па и ту оставио је један његов батаљон (3-ћи) позади па Штрбом Камену да чува позадину од капетана Филипова. Једна чета овог батаљона чак се утврдила с фронтом према Клисури. И тако у српској резерви за време трнске битке беше свега 2 батаљона, са којима се могло располагати. Један од њих (1-ви II-ог пука) кренут је у борбу против оне исте 10-те чете бугарског II ог пука и делова III-ег пука.

Једновремено с овим батаљоном пошла је напред цела српска линија од Туре̄коваца до Руја, потпомогнута ватром целе своје артиљерије, али и овог пута напад није имао успеха. Ово се од чести може објаснити тиме, што је од сваког српског батаљона избачена у стрељачки ланац само по једна чета. Тако северно од Туре̄коваца беху прешли преко јаруге само 3 чете (из сва 3 батаљона XIV пука по једна) и за то су их лако могле одбити три бугарске чете (I-ва и 3-ћа IV и 10-та II-ог пука), које су биле на утврђеној позицији. Готово тако исто је било и на бугарском левом крилу.

И после овог напада Срби се не примакоше бугарској позицији ближе од 700—800 корака. Паљба је трајала до $6^1/_2$ у вече, када је у ноћ прекинута.

Што се тиче ескадрона Моравске Дивизије, он се вазда̄п налазио на њеном десном крилу. потискујући за време напада бугарске патроле и чувајући бок дивизије. Око 9 часова изјутра имао је тај ескадрон озбиљнији сукоб код села Ројановаца са жандарским ескадроном поручика Топалова.

По неким бугарским изворима губици Трнског Одреда

у овој битци износе 3 погинула и 16 рањених, али је вероватно да су били већи.

Срби су изгубили 9 мртвих, 77 рањених, (међу њима два официра) и 10—15 заробљених [1]. Они су у овој борби избацили 254.494 пушчаних и 491 топовски метак. Баш да претпоставимо да су сви српски батаљони пуцали батаљонским плотунима опет долази код 2.800 пушака на сваку по 90 испаљених фишека, то је готово цела муниција коју војник носи на себи. И са таквом паљбом у противника погинуло 3, рањено 16.

Што се тиче утрошка муниције с бугарске стране немамо тачних података, али тешко да је мањи од српскога, јер су и Бугари тако исто без смисла пуцали."

Овде Бендерев критикује цео рад око одбране Трна овако:

„Чим је 3-ег новембра у 2 часа по подне пала врапчанска позиција, није требало ни мислити на одбрану Трна, јер је у позадини те одбране могла да се башкари читава непријатељска дивизија, бројно три пут јача од Трнског Одреда, која је могла завладати јединим друмом за одступање тога одреда. И што после подне 3-ег новембра није наступила катастрофа за цео Трнски Одред, има да се припише тромости Шумадијске Дивизије и енергичној предузимљивости капетана Маринова.

Бугарски одреди, који су бранили Трн, били су без опште заједничке команде, били су поцепани и конфигурацијом терена и растојањем једног од другог, и били су бројно сувише слаби за какав озбиљан отпор непријатељу. Још већа бугарска погрешка беше, што је на врапчанској позицији, која је била главна, јер је заграђивала главни и највероватнији правац за наступање Срба, остављен сувише слаб одред (од 5 чета са 6 брдских топова), и што се на путу мање вероватном за наступање Срба, на трнској позицији концентрисала главнина свију бранилаца Трна. Један поглед на карту показује, да је за Бугаре врапчанска позиција била

---

[1] То је од оног вода српске пешадије, који је са 2 официра и са заставом продро у бугарски опкоп. Па ипак Бендерев не помиње ту епизоду боја, а помиње заробљенике, које Бугари нису могли заробити иначе, јер се вазда нису макли иза својих шанчева и грудобрана.

Др. Владан.

важнија од трнске. Са губитком трнске позиције њени браниоци не губе своју одступницу на Сливницу или Софију (кроз Крушу), где је имала да се реши судбина рата. На против са падом врапчанске позиције сви одреди за одбрану Трна ризиковаху да буду одсечени. Према службеним документима цела одговорност за ову велику погрешку пада на команданта трнске одбране капетана *Генева*. Он је још 20 октобра нарочитом депешом јавио команданту Западног Корпуса ово; „Како из Врапче нисам добио никаква извешћа то је вероватно да тамо неће бити ништа.“ Депешом од 22-ог октобра, № 910, у којој јавља да се Срби концентришу код Дешчаног Кладенца, Генев изводи ово „Из свега излази да Срби намеравају са те стране наступати на Трн“, а мало даље у истом телеграму вели „Врапчанска је позиција јака. По упуствима поручика Матејева[1] од сутра се почиње утврђивање Банке и до Глоговице.“ Чак и на сам дан 3-ег новембра начелник Главнога Штаба Војске капетан Петров добија на свом путовању код Ихтимана овакав телеграм од капетана Генева „Српски одред иде на Врапчу. На Врапчи смо довољно јаки.“ Капетан Генев је сматрао да он одговара само за трнску позицију, на којој је он непосредно командовао, зато је он без бриге за врапчанску позицију. Тек пошто је привукао себи што је могао више трупа, па чак и први батаљон IV пука са врапчанске позиције, који је њу утврђивао и добро познавао околину, тек у 2 сахата по подне 2-ог новембра Генев телеграфише „Бојим се за Врапчу. Тамо су свега две чете и два брдска топа. Пошљите тамо још један батаљон.“

У Ловницу, на Банку (Плочу) и у Петаченце није требало слати одреде, који сваки за се беше готово раван ономе на Врапчи. Да су сви ови одреди били концентрисани на Врапчи, сумње нема да би даље операције са свим другаче испале. На споредне путове међу позицијама довољно је било бацити извиднице, а главну трупу требало је концентрисати на тачкама за решавање и у резерви, које Бугари овде готово нису ни имали. Противник није имао никакаква рачуна да се поцепа и да се зарије у испресецано и шумом обрасло земљиште без путева, а баш да је он то и учинио, у толико би

[1] пионирског официра, који је утврђивао позиције око Трна.

лакше Бугари изашли с њиме на крај, јер би он себе тиме ослабио на главним тачкама. У осталом и сам капетан Генев то је врло добро разумевао, као што се види из његове депеше штабу Западног Кора, од 30 октобра, у којој јавља да су Срби још 27 октобра заузели Црни Врх на бугарском земљишту. „Тешко би било отерати отвореним нападом Србе са те тачке, али је и за њих тако исто тешко одатле наступати. За то и шаљем противу њих само 40 ополченаца колико да пазе на њих да не би покушали преко планина приближити се вароши (Трну).“

Да су Бугари у 12 сахати у подне имали у резерви само два батаљона и да су ови бачени у помоћ врапчанској позицији — успех Шумадинаца био би врло сумњив.

Па и оно мало резерве, што су Бугари имали, нису употребили онде где треба. Тешко, је појмити, зашто је 4-ти батаљон V пука послат да заузме некакву бочну позицију (на Плочи) у место да је послат на Врапчу, где би стигао у 1 сахат по подне, кад је битка на Врапчи била у највећем јеку, и где би можда спасао врапчански одред од пораза.

У осталом и саме наредбе из Западног Кора и Главног Штаба Војске биле су врло погрешне још раније. Овај одред за одбрану Трна прогутао је по тим наредбама трећину војске, којом су Бугари могли располагати док не стигну трупе из Источне Румелије и са македонске границе. Тиме је за трећину ослабљена одбрана Сливнице и саме Престонице, и Срби су могли маширајући право на Сливницу одсећи све бугарске трупе око Трна, трећину кнежевинске војске у толико пре, што је било мало трупа да их зауставе на путу Цариброд—Драгоман—Сливница, који је пут много краћи од пута Трн—Сливница.

Што Бугари, услед оволиких погрешака нису претрпели катастрофу имају да благодаре само тој околности, што су Срби починили још више погрешака. — — —

За време борбе на врапчанској и трнској позицији десио се сасвим случајно ту и Командант Западног Кора мајор *Гуцев*, који је још у очи ратног прогласа обилазно границу. Изгледа да је он и наредио разашиљање одреда у Ловницу, Петаченце и на Плочу. Пошто је пала врапчанска позиција, мајор Гуцев отишао је у Брезник, одакле је Главном Штабу Војске, који баш тада беше стигао у Софију, ја-

вио, да је битка на Врапчи изгубљена. Из Софије му је одмах наређено, да одмах упути све трупе, које одступају, и оне са македонске границе право на Сливницу.

Како телеграфска веза са Трном беше прекинута, то мајор Гуцев није ништа знао ни о судбини врапчанског ни о стању трнског одреда. Тек у 12 часа у пола ноћи, трудом поручника Матејева, беше обновљена телеграфска веза између Трна и Брезника и Гуцев је позвао команданта Трнског Одреда на телеграфски апарат да му рапортира шта је било на линији. Ту се показа да капетан Генев који је располагао са 3000 људи и жандарским ескадроном, није имао никакве везе с врапчанским одредом и да није ни слутио, каква му опасност прети из позадине. Гуцев га је известио, у колико је дотле сазнао, како стоје ствари и ***предложио** му **је*** да одмах одступи преко Брезника на Сливницу. Оставио му је на вољу да бира, којим ће путем одступати, али му је категорички наредио, да по што по то спасе пољску батерију. Како Гуцев још није знао ***где*** су разбијене трупе са Врапче и Плоче, он није могао на своју одговорност да саветује Геневу да одступа друмом, на коме је још за дана непријатељ покварио телеграфску линију. За то је оставио Геневу да сам бира, којим ће путем одступати. Да је се Генев потрудио да пошље само једну патролу до секиричкога моста (3 километра од Трна), он би сазнао да су неуморни бранноци Врапче и Плоче заузели позицију да заштите његово одступање. Али капетан Генев није то урадио, него је наредио одступање планинским венцем реке Глоговице. Туда је послао и батерију капетана Златарског. При томе је заборавио да о свом одступању извести одред у Петаченцима, а наредбу Ловничком Одреду, да формира арнјергарду при његовом одступању, послао је по некаквом жандару, који је могао и не однети је (донео је у 3 часа по поноћи).

Но и мајор Гуцев могао је понешто учинити за осигурање одступнице Трнском Одреду. У по ноћи већ је било сигурно да на друму нема још непријатеља. То му је јавио телеграфиста из Трна, који у то време стиже у Брезник. Васпостављење телеграфске везе беше други доказ. Он је сад располагао и 3-ћим батаљоном III пука, који баш тада беше стигао из Дубнице у Брезник. Помоћник Министра Војног, који такође у исто време беше дојурио из Софије, предла-

гао је да се тај батаљон одмах пошље друмом, да се појача оним деловима, који су одступили с Врапче, на позицији коју већ беше заузео капетан Маринов, и да се тако до зоре осигура одступање колоне Генева, у толико лакше што је та колона цео дан провела на позицији, што је изгубила свега 3 погинула, и што је према томе била у стању да се и сама брани. Али ни овај предлог није усвојен. Заповести за одступање издаване су на врат на нос. Осем одреда у Петаченцима заборавише и па 2-гу чету IV пука, која је била остављена код секиричког моста. Две чете 2-ог батаљона III пука (5-та и 6-та) одступише са батаљонским командантом, не разбирајући за своје друге две чете ни за њихову судбину. Благодарећи тој хитњи много људи на предстражама и у патролама беху остављени па су заробљени, као и цео одред у Петаченцима.

Но највећи губитак не само у овој борби, него у целом рату, претрпеше Бугари тиме што су изгубили оних осам топова капетана Златарског. Ноћу и то на онаквом путу, какав је капетан Генев изабрао за своје одступање, беше немогућно извући топове. Морали су их бацити и Срби узеше те топове без боја.

На целом фронту од Врапче до левог крила трнске позиције Бугари изгубише тога дана: 8 пољских и 2 брдска топа, 100 погинулих, 200 рањених, 350 заробљених и око стотине на све стране растурених војника. Избивено им је из строја 750 војника, не рачунајући ополченце, од којих је известан део — отишао кући.

Српски губици износе до 250 рањених и 100 погинулих. Број заробљених незнатан.

Упоређујући радњу Моравске Дивизије с оном Шумадијске, не можемо да не приметимо разлику не само у тактици него и у стратегиском погледу.

Моравска Дивизија подељена је у два готово подједнака одреда, који имају разне задатке.

Шумадијска Дивизија наступа концентрисана, тражи противника, стара се да га победи и да добије везу са Моравцима.

На бојишту Шумадинци уводе у борбу одмах две трећине своје бројне снаге и целу артиљерију. Моравци напа-

дају са минимумом своје снаге и наступају са врло развученим фронтом врло полако.

Тако је и са дисциплином ватре. Шумадијски пукови (X и XI) потрошили су 90.000 бојевих метака, долази по 20—25 па пушку. Моравци су потрошили четири пута толико муниције и више. Процентуално Моравци су потрошили 20% више муниције него Шумадинци. Једино XII пук Шумадинаца није штедио муницију. Он је сам избацио 150.000 метака дакле на сваку пушку колико и Моравци.“ — — —

Шта је радио потпуковник Гајиновић данас? Данас му је већ било јасно шта значи реч „пођас“, данас ваљада се чак и он тукао?

Ево шта се отуда прича о његовој радњи 3-ег новембра:

Тачно у 6 сах, из јутра, сходно диспозицији, прешао је капетан Петар Грубић границу с три чете (прва поручника Недељка Трифуновића, друга потпоручника Вујице Милићевића и четврта потпоручника Радивоја Боловића) имајући у почетку прву чету у предводници, и после 300 корака наиђе на једно одељење бугарске милиције од *40 војника с неколико редова стајаће војске*, и развијајући се у борни поредак, отпоче пушчану ватру с Бугарима, који беху у добрим заклонима постављени, због чега је дејство наше паљбе слабо било; с тога се одвоји један вод друге чете за обилазак, с тим да му остатак чете следује. Овај покрет принуди Бугаре на бегство и *предају*, и за тим се крене капетан Грубић с 1-ом и 2-ом четом у бојном реду к селу Божици; четврта чета остала је у резерви: трећој чети 2-ог батаљона (потпоручник Милан Максимовић) и трећој чети 3-ег батаљона (поручник Милан Михаиловић) беше капетан Грубић још пре поласка издао налог, да први с пољане код Ровине, а други испод Букове Главе, пођу у правцу села Колонице а одатле на вис више села, чим капетан Грубић са својим четама у њихову висину дође. Трећа чета 3-ег батаљона беше међутим зором, по добивеној наредби, заузела косу између Колонице и Букове Главе и почела утврђења подизати.

Наступање капетана Грубића отежавало је само земљиште непрестаним рововима и дубодолинама, а и многобројне непријатељске *патроле* успоравале су напредовање припуђавајући на већу опрезу. У селу Божици наиђе на *50*

бугарских коњаника, који су иза кућа на његово одељење пуцали, а позади села, иза једног камена обарало је једно појаче одељење жестоку ватру; видећи да напад с фронта није пробитачан, нареди капетан Грубић првој и другој чети обухватајући напад с оба крила; док се ово наређивање извршивало, напусти бугарска коњица и пешадија своје положаје и да се у бегство.

Међутим од целе те борбе није добио г. Гајиновић никаква извешћа, нити је могао да је прати очима с Букове Главе, због земљишта, и да не би непријатељ променио онај распоред на штету капетана Грубића, нареди капетану Чизмићу да отпочне напад у оном правцу, у ком то диспозиција за капетана Грубића прописује. Он упути трећу чету свог батаљона (поручник Коста Бранковић) и прву чету I-ог батаљона другог позива на косу између Букове Главе и Колонице за напад Цветковог Гроба. У 8 сах. и 15 мин. отпоче тај полубатаљон своје дејство паљбом против стрељачких ровова бугарских. У исто доба почела је брдска батерија и пешачка резерва с Букове Главе да дејствује против бугарских стрељачких ровова добро управљеном ватром плотунском.

Тако је исто почела дејствовати и 4-та чета I-ог батаљона (потпоручник Андрија Миливојевић) плотунском паљбом против одељења, која су из позадности притрчавала у помоћ Гробу, и привлачила је паљбу на себе.

Капетан Грубић је у то доба потиснуо своје противнике из Божице и упутио се на Равну Шибу, мислећи да ће се они, обиласком преко Равне Шабе лакше из ровова истерати.

Прва чета 1-ог активног батаљона, стојећи у рововима западно од Букове Главе, најближе бугарском положају потпомагала је успешном паљбом напредовање Чизмићевог полубатаљона. Непријатељ, добро заклоњен у рововима на Цветковом Гробу, одговарао је врло добро вођеном плотунском паљбом. После кратког времена увидео је капетан Чизмић, да с оним полубатаљоном не може добити превагу над непријатељем, па посла у лево свој комбиновани полубатаљон (друга чета 1-ог батаљона поручник Јеврем Вучићевић и друга чета 1-ог батаљона другог позива) и узе сам у своје руке управу напада на колоничкој коси. Капетан Грубић у

то доба пењао се са својим одељењем на Равну Шибу, борећи се с многобројним бугарским патролама.

Како је приметио колону капетана Грубића г. Гајиновић испратио је одмах коњичку *патролу* да заузме што пре Равну Шибу и да управи своје кретање гребеном, у правцу к селу Колоници, како би пресекао Бугарима одступницу.

Прва чета 3-ег батаљона (поручник Милисав Тутуновић), која је припадала Грубићевој колони, није отишла на Равну Шибу колони Чизмићевој на њено десно крило.

Око 11 сах. и 11 мин. уверио се капетан Чизмић, да се непријатељ не може с фронта потиснути без несразмерно великих жртава, које би могле чак и користан успех у питање довести, и за то је дат трубни знак другом батаљону који је са својим предњим одељењима стигао на венац Равне Шибе, да ступи лево напред и тако нападне Цветков Гроб у леви бок. У једно нареди капетан Чизмић, да његово десно крило дејствује против левог бока непријатељевог.

У том тренутку примио је г. Гаиновић од команданта Моравске Дивизије депешу у којој му каже да је

„— Врло добро, што ће данас напасти Бугаре; држи извесно да ће их енергичним нападом истерати из њиних положаја; нека гледа да им не да да се повлаче у правцу Трна, и ако их дакле потисне, да заузме такав положај из кога ће им сметати да и доцније што према Трну предузму. Сада продужује наступање к Трну и гледаће на сваки начин да га данас заузме. Наше трупе од стране Пирота јуче су заузеле Цариброд. Према овоме нек види колико је важно за даље операције наше, да и он у томе крају истера Бугаре из њихових положаја. У оној депеши, на коју је тражио објашњење, **реч „ноћас" означавала је ону ноћ, кад је депеша и писата.**"

После 11 сахати уверио се капетан Чизмић, да му 2-ги батаљон не може да стигне у помоћ благовремено, пошто је са својим непосредним противником (на јужној страни Равне Шибе) сасвим заузет био, и да његово сопствено десно крило не напредује колико је нужно било, то он потражи од команданта пука једну чету из резерве.

Посматрајући тренутно стање борбе овај пошаље из резерве три вода капетану Чизмићу, а два вода 3-ег батаљона у помоћ левом крилу одељења, које је дејствовало против

Цветковог Гроба с наредбом да ова два вода заузму утврђења 1-ве чете 1-ог батаљона на Равништу, а ова ступи у садејство с одељењем капетана Чизмића. Овај упути добивена три вода на своје десно крило коме нареди да удвоји своје нападно дејство против непријатељевог левог крила. Чизмићево одељење приближило се непријатељу на врло велику ватру; непријатељ је већ неколико предњих ровова напустио био. Чизмић је сада дејствовао унакрсном ватром.

Очекујући блиско решење борбе нареди г. Гајиновић око 12 сахата да брдска батерија и резерва на Буковој Глави скором паљбом спреме јуриш. Наредник *Булајић*. из 1-ве чете 1-ог батаљона, по дозвољењу свог четног командира (поручника Јована Цветковића), нападне с три вода 1-ве чете 1-ог батаљона врло смелим и вештим начином изненадно ***бајонетом*** у десни бок и леђа бранилаца Цветковог Гроба, ***и зароби браниоце најглавнијега рова и других споредних***. У исти мах удвоји се дејство на Чизмићевој линији. Непријатељ, који се дотле тако упорно бранио, застрашен обиласком и нападом Булајићевим с леђа, као и наступањем Грубићевог одељења гребеном Равне Шибе и јаком ватром с виса над селом Колоницом, а и последицама датог знака „на јуриш“ с Букове Главе у 1 сахат по подне, све то учини, да непријатељ потражи спаса у дивљем бегству и у предаји на милост и немилост. Нападно одељење капетана Чизмића по кратком и општем јуришу гонило је непријатеља паљбом што је потпомагала и 4-та чета 1-ог батаљона с ђумручког положаја врло умесном паљбом. Непријатељ се за тили часак распрсну. Одељење капетана Чизмића пође у маршеви поредак уређујући се у маршу.

„Ова се борба свршила у 1 сахат и 30 минута по подне.

„По казивању заробљеног поднаредника ***јачина бугарских трупа*** састојала се овде: из ***једне дружине*** редовне војске, II-ог пука, ***једне дружине*** милиције и ***пола ескадрона коњице.***

„Добровољци под командом Баја Иље и једна дружина истога пука, која се кренула из Ћустендила што је све имало да уђе у састав ове трупе, задоцнили су се. Баја Иља дознавши за пораз Бугара на Цветковом Гробу вратио се са Три Клипа к Радомиру, а ону другу дружину бугарског II-ог пука дочекао је капетан Грубић и одбио: она је одсту-

пала Ћустендилу, праћена плотунском ватром Грубићевог одељења. И ова колона пређе у маршеви ред, и на крају Равне Шибе три сахата од Букове Главе састаше се Чизмићева и Грубићева колона и заузеше одбранбени положај.

Из извештаја што га је потпуковник Гајиновић поднео о овој борби своме дивизијару, да изведемо ово:

„До сада имамо ***заробљених 160 војника***, сем тога упљенили смо 85 Берданака, 55 Крнкиних пушака, 9000 фишека муниције. 171 комад пионирског алата, 600 хлебова, 32 бакрача, 54 овце нађене на бугарском положају; овога часа нађено 43 сандука муниције и 10 џакова пек-симита.

„***Наши*** губици износе *7 погинулих*, *35 рањених*. Од ***Бугара*** погинула су два официра, један прапорчик и једанаест војника: бугарских рањеника нашли смо 9 и међу њима један лекарски помоћник; њихови се рањеници још налазе. По казивању сељана из Колонице они су имали много више рањеника, но су лако рањени отишли у Мељну а тешко рањени однесени су на колима.

„Од наших војника, који су погинули, јуначки је пао поднаредник 1-ог батаљона Петар Повреновић из округа рудничког. Он не само што се није хтео склопити него је ишао напред градећи цигару. Непријатељски куршум погодио га је посред чела.

„Од заробљеног поднаредника дознао сам, да у Ћустендилу има 3 батаљона стајаће војске и једна батерија.

„По моме мишљењу овај би положај и даље требало држати, и овај крај чистити од Бугара, а по чувењу (кад пре?) намеравају нас Бугари из Ћустендила напасти.“

Апстрахујући од ове преране бриге г. Гајиновића и његове жеље да остане ту да чисти „овај крај од Бугара“, шта је der langen Rede kurzer Sinn?

Ништа друго него да је 3-ег новембра спрам *једног* бугарског редовног батаљона на Колоници стајало ***три*** активна српска батаљона и спрам *једног* батаљона бугарске милиције ***два*** српска батаљона другог позива, и да осим тога Бугари ***нису*** имали артиљерије, а ми смо на томе месту имали једну брдску батерију.

Ето од чега се онолико плашио пуковник Топаловић те га цео дан не могоше ***намолити*** његови потчињени да нареди општи напад, ето зашто и онда, кад се већ *у вече*

на то решио, он не сме да одвоји од другог пука више него само један батаљон за општи напад, ето зашто је Гајиновић с три активна, два народна батаљона и једном брдском батеријом учинио више него Топаловић са шест активних батаљона, две пољске и једном брдском батеријом. И он препоручује другом „енергичност"!....

Ама зар се у нашим штабовима тако мало труда полаже на то, да се *пре* битке сазна *тачно бројно стање* непријатељево?... — — —

Али да саслушамо и противну страну:

Капетан Бендерев зове ову борбу *„битка код* села *Колонице"* и пошто је цитирао цео наш предњи опис битке, коме је додао само то: да је бугарским коњичким жандарима, које је отерао капетан Грубић, командовао поручник Пенев — наставља: [1]

„И ако се бугарски батаљон (који је био у утврђењима) осетио у врло критичном положају (због Грубићевог обиласка) ипак је упорно продужио одбрану, очекујући са сигурношћу помоћ од стране Извора. Капетан Филипов, који је још 2-ог новембра у вече молио капетана Фудулакија да од његове колоне, коју је водио из Ћустендила, пошље један батаљон регуларне војске у помоћ Колоници, рачунао је да тај батаљон може стићи на његову позицију најдаље између 10 и 11 часова пре подне, дакле баш онда када се капетан Грубић појавио у позадини његове позиције. И одиста капетан Фудулаки кренуо је са једним батаљоном 3-ег новембра рано из Извора, само у место да маршира тако како би осигурао лево крило позиције на Цветковом Гробу, ударио је по сопственој иницијативи у правцу на село Шипковце. У то село стигао је око 10 часова, где су га Срби угледали, као што је и он видео да су Срби обишли капетана Филипова, али у место да нападне на српску обилазну колону, Фудулаки је зауставио свој батаљон у Шипковцима. Капетан Грубић, кад је угледао колону Фудулакијеву и сам се уплашио, и уместо да изврши заповест потпуковника Гајиновића, да сасвим обиђе бугарску позицију на Цветковом Гробу, окрете свој фронт према Шипковцима и заузе позицију за одбрану. Око 11 часова капетан Чизмић, да би из-

[1] Іс. стр. 189.

бегао велике жртве фронталног напада, давао је сигнале Грубићу да наступа, али Грубић се не миче с места.

Кад је Чизмић то видео он затражи од команданта да његову колону појача бар са још једном четом. Гајиновић посла ту три вода једне чете. У исто време послао је и два вода 3-ег батаљона на лево крило да смени 1-ву чету I-ог батаљона, која је била у утврђењу на Равништу, па да та чета оде у помоћ Чизмићу.

Чизмић је прва три вода помоћи послао на своје десно крило, које је имало да јуриша на лево крило бугарске позиције. Јуриш је извршен у 12 часова. Лево крило и центар (3-ћа и 4-та чета Филипова) морадоше услед тога напустити своја предња утврђења и повући се у позадна, која су била више предњих. Изгубивши предња утврђења Бугари се нађоше под унакрсном ватром противника. Па ипак они не помишљаху да напусте сасвим позицију, а нападач се још не решаваше на нов јуриш.

Сад је командант Власинског Одреда наредио батерији и пешачким деловима на „резервној" позицији Букова Глава, да усиљеном паљбом спреме други јуриш. У предњим бугарским утврђењима стајала су сад она три вода 1-ве чете I-ог батаљона I пука српског противу 4-те чете бугарске. Ова три вода отворише убрзану паљбу. Више у лево праштала је српска ватра без икаквог смисла. На десном крилу пође капетан Чизмић поново на јуриш. Позади бугарске позиције, на Равној Шиби стајао је капетан Грубић са две чете. И тако, око 1 час по подне беху Бугари опкољени са три стране, и само с једне стране, онде где је пут за село Шипковце беху слободни, и ако је већ и тај пут брисан српском ватром. У том тренутку зачу се трубни знак за општи јуриш. Бугарима не остајаше ништа друго до да напусте своју позицију и да се пробију пут Шипковаца. Они почеше своје одступање у 1½ по подне. На томе их је пратила ватра 4-те чете I батаљона I пука која је стајала код ђумрука. Чизмићева колона гонила их је али слабо.

У описаној битци учествовао је с бугарске стране само 1-ви батаљон II пука (828 бајонета), који је по одбитку болесника и других расхода бројао 700 људи. Са српске стране, по одбитку 2-ог батаљона 2-ог позива учествовало је 4 батаљона и једна брдска батерија, дакле најмање 2000 људи

и четири топа. Само један српски батаљон није уведен у борбу. Он је остављен на граници, јужно од бојишта. У пркос бројној надмоћности противника Бугари су упорно бранили своју позицију $7^1/_2$ часова, и одступили су тек пошто беше несумњиво, да ће сасвим бити одсечени.

За време ове борбе, и то од 10 до 12 часова у подне, стајао је код Шипковца, на 5—6 километара други бугарски батаљон капетана Фудулакија са 800 бајонета. Пред очима тога батаљона вршио је капетан Чизмић свој обилазак бугарске позиције. Опасност за ову беше очевидна, али Фудулаки није ни покушао да помогне. Зашто? Зато што је се капетан Фудулаки осећао увређен тиме, што није он, као старији по рангу, добио Команду Изворског Одреда него Филипов, па није хтео да се стави под команду свога супарника. Зато није хтео да помогне ни онда, када је онај батаљон на позицији био у опасности да цео буде заробљен. Тачно у подне наредио је капетан Фудулаки свом батаљону да окрене назад и одмарширао с њим у село Трекљано, чиме је одрешио руке капетану Грубићу, који се само због њега био зауставио и окренуо фронт према Шипковцима.

Ми смо видели да су Срби у подне кренули у напад све слободне делове Власинског Одреда, да су дакле остали без резерве. Да се капетан Фудулаки користио развученим положајем Срба, да је пошао на јуриш противу њихових бокова са својих 800 бајонета у рукама правих солдата и са 200 добровољаца, који би се тукли барем као Срби другог позива — битка би се сасвим другаче свршила.

Одступање извршио је капетан Филипов овако. Најпре је послао своје три чете у Шипковце, а он је са једном четом остао на позицији да заштићава одступање док оне три нису стигле до Шипковаца. Он је ризиковао да са последњом четом буде заробљен само да спасе три чете. И фактички Срби јурнуше на њега са свију страна. Сложним „Ура!“ чета се пробила бајонетом. Последњи је одступио капетан Филипов.

Ова сјајна одбрана „Цветковог Гроба“ коштала је Бугаре 18 погинулих (међу њима и један официр) 128 рањеника, 56 војника заробљених и 65 изгубљених свега 266 људи, или трећину целог батаљона.

Срби су изгубили само 7 погинулих и 35 рањених.

У овој битци бугарски ополченци нису никако употребљени. Капетан Филипов није имао вере у њих, зато их је цело време држао на једној позицији 3 километра иза Цветковог Гроба. Велики део тих ополченаца разбегао се одмах после прве пуцњаве на Цветковом Гробу. Кад је одступио батаљон, већина их је отишла право кући.

До 3 часа по подне прикупљао се батаљон у Шипковцима, па је онда одмаршировао у Трекљано, где је стигао у 2 сахата ноћу; ту га је дочекао његов пуковар капетан Кисов. Ту се налазио и одред капетана Фудулакија. Не давши ни часа одмора батаљону, који је цео дан провео у борби и на маршу, капетан Кисов му је наредио да одмах, заједно с Фудулакијевим одредом марширa у Радомир.

Код ове битке пада у очи са српске стране тромо напредовање према малобројном противнику, а са бугарске стране рђаво гађање, које се види по малом броју српских губитака и ако је битка трајала скоро 8 часова. А већ историја о старешинству капетана Фудулакија врло је поучна."

Оволико из књиге Бендерева.

Нама се сада намећу питања: Зашто капетан Филипов није „имао вере" у читав један свој батаљон од хиљаду људи, него га је за време ове битке држао у позадини и није га употребио ни онда, када је видео да ће га Срби опколити? Је ли могућно да онај трећи батаљон регуларне војске бугарске, који је стајао код Шипковаца (на 5 километара од бугарске позиције), који је својим очима гледао очајну борбу капетана Филипова да се одржи на позицији, који је *гледао* како капетан Грубић, пред његовим носом, пролази да опколи бугарску позицију, није хтео да нападне са својих 800 бајонета на те две српске чете, а камо ли да јурне трчећим кораком за спасавање капетана Филипова? Је ли могућно да је капетан Фудулаки са својим батаљоном љутих Струмичана гледао пуна два сахата (од 10 до 12 у подне) како пропада одред капетана Филипова *само зато*, што је овоме као млађем дата команда Изворског Одреда, и ако се шеф Главнога Штаба војске извинио капетану Фудулакију за такву своју наредбу изјавом: да је Филипову дата команда само зато, што је он случајно боље познавао ту позицију и целу околину. Па онда зар они „лавови" струмски, који се онолико ругаху српским „свиња-

рима“, гладним „скелетима“, „дроњавим просјацима,“ зар они беже испред српских „натрагџија“ без одмора читавих деведесет километара, чак до Радомира?

Шта на све то има да каже командант струмскога пука, велики војнички оратор и русофил капетан Кисов? Он је врло опширан, али вреди зауставити се на његовом казивању, јер ћемо из њега видети, како би цео рат испао, да с наше стране нису учињене толике неопростиве и судбоносне погрешке.

Ево како прича Кисов[1]:

„Најпосле, 2-ог новембра у 2 часа ноћи добио сам од шефа штаба Западног Одреда овај телеграм:

„„Субота, 7 часова. Рат са Србијом објављен. Батаљон који имате, ма који био, пошаљите истога тренутка у Извор. Тако исто и чету поп-Георгијева. Пуковску муницију пошљите у Радомир. Тако исто и пексимит. Спремајте храну за Извор и наредите да батаљон из Чатараца иде у Радомир. На граници (значи турској) оставите ополченачки гранични (по селу Граници) батаљон с официром и кадровским војницима. Батаљон и чета да иду трчећим кораком (бѣгомъ) у Извор.““

Је ли пуковар Кисов „истога тренутка“ када је примио ову заповест, дакле у 2 часа ноћи командовао своме 2-ом батаљону, који је имао под руком, „трчећим кораком марш!?“

Није. Он је до 4 часа у зору 3-ег новембра „издавао заповести“ и спремао је своју *беседу*, коју је хтео најпре да издекламира пред фронтом свога 2-ог батаљона пре него га упути у Извор. Ево нек он сам прича:

„При томе казао сам им ово:

Војници,

Пуче пушка, крв се проли! Јуче је једна чета српске војске оборила плотун против једне наше патроле од 20 војника, од којих је један погинуо. Тада је 11 наших војника отворило паљбу и убише и ранише 8 српских војника.

Срби нам објавише рат!

Војници! Дужност нам је да се одазовемо гласу драге наше отаџбине, која позива све своје синове у помоћ. Непријатељ Србија прети да нам отме слободу, имање и живот.

[1] l. c. стр. 52.

Хоће да нас зароби. Војници, који међу нама не зна шта значи ропство? Сви знамо. После петвековног ропства сваки је осетио сласт слободе. Па зар треба да допустимо да опет паднемо у ропство?

„Хоћемо ли да чекамо да нам непријатељ опет натакне ропски јарам? Не војници! Ми сви треба да изгинемо само да очувамо слободу, која је задобивена потоцима руске и бугарске крви. Ми сви треба да потрчимо на бојиште под нашу светињу заставу, и да покажемо непријатељу да Бугарин не жали свој живот, када ваља сачувати слободу отаџбине.

„Војници! У тренутку када вам ја ово говорим, тамо, на граници наши другови јуначки се бију са противником чекајући да им ви притечете у помоћ, те да с вама заједно не само одбију него да униште непријатеља. А да ћемо га поразити, о томе не може бити сумње. Ја сам вам још раније разложио да су Срби плашљивци. Сада ћете се сами о томе уверити само будите одлучни, неустрашиви јунаци. Не бојте се српске ускорене паљбе, нити њихових плотуна, немојте и ви да пуцате као они у лудо. Чули сте да је плотун једне чете њихове убио само једног човека, а наших 11 војника убише и ранише њих 8. Пуцајте ретко али гађајте добро са сваким метком. Два три пута нишаните па тек онда обарајте обарач. Не бојте се српског бајонета. Срби немају обичај да јурну са бајонетом. Они пуцају из даљине без нишањења. Али баш ако би пробали да пођу на бајонет треба сви заједно да их дочекамо онако како ваља. У битци нека нико не мисли на себе, него на своје другове, а ови ће њега чувати. Вршите заповести својих старешина па био то официр, подофицир или разводник. На прву команду скачите у ватру, у воду! Ја сам уверен, јунаци, да ћете сви бити храбри и неустрашиви, као што беху наши опълченци на Старој Загори, на Шипци и код Шеинова. Ако ли се међу вама нађе какав страшљивац, са њим ћемо се ми сами разрачунати. Такав који би у боју дао рђав пример, нека буде уверен да ће погинути од нашег бајонета, од нашег куршума. Али ја сам уверен да се такав неће наћи ни један међу вама. Не заборављајте да куршум нарочито погађа страшљивце. За то при наступању нека се нико не крије, него нека сваки наступа право издигнуте главе, јуначки! Тиме

ће сваки окуражити и себе и своје другове, а непријатељ ће задрхтати.“

„Тренутак беше тако свечан, да је моја слаба беседа (како је скроман г. пуковар!) учинила силан утисак на војнике. Уздигнуте главе и зажарених очију они су гутали сваку моју реч и у себи се заклињаху да казне нашег нападача.

„Кад изрекох „а непријатељ ће задрхтати“ осу се једно сложно, громогласно и дирљиво „Ура!“ које се речима не може описати. Изгледаше ми као да то не беше само једна хиљада, него много хиљада војника....

— А сада, јунаци, да се прекрстимо и да се помолимо Богу, да нам даде здравља и снаге да победимо непријатеља!

— Срећан пут јунаци! —

„И војници 2-ог батаљона прекрстише се још једном у маршу и пођоше уз војничке песме онако сложним кораком, као што су марширали бугарски опълченци у руско-турском рату.

Одмах сам телеграфисао окружном начелнику изворском:

„Данас је кренуо један батаљон струмскога пука преко Извора на Колоницу са једном четом добровољаца. Пошљите нарочитог коњаника у Колоницу да јави команданту Одреда да му је послата помоћ.“

У исто време телеграфисах и Филипову:

„Други батаљон и чету поп-Георгијева послах вам у помоћ. Ађутант батаљона отишао је напред да му дате инструкције куда да одведе батаљон и чету.“

Батаљон је кренуо у 7 часова изјутра. Раније бејах примио овакав телеграм од капетана Петрова шефа Главног Штаба Војске:

„Саопштите капетану Фудулакију да би по праву старешинства требало да он буде командант одреда (Изворског) али Филипов боље зна рејон, претпоставке и употребу одреда. Осем тога батаљон капетана Фудулакија служиће као резерва“. [1]

[1] Кисов не вели ништа да ли је ову денешу шефа Главнога Штаба саопштио капетану Фудулакију или је због своје фулминантне беседе и дирљивог позоришта на то заборавио.

„Чим сам испратио 2-ги батаљон похитао сам у варош да кренем и чету добровољачку поп-Георгијева, којој сам још синоћ издао заповест да буде спремна за полазак. У тој чети беше 206 Македонаца под командом поп Георгијева и деда-Иље војводе... Ова чета кренула се тек око 10 часова пре подне.

У Ћустендилу оста само 5-ти батаљон пука (састављен од прекобројних резервиста). С тога депешом упитам Команданта Западног Одреда, куда треба ја да идем са пуковским штабом, и на то питање добих овакву кратку и јасну заповест:

„Останите у Ћустендилу." Како ћу да останем са скрштеним рукама у таквим околностима? То за ме беше горе од пакла. За то после 3 часа послах овакву депешу:

„Сва четири батаљона повереного ми пука налазе се на српској граници. Само ја са персоналом пуковског штаба стојим овде. Молим за распоред."

Кад је капетан Филипов још синоћ добио извешће да му иде помоћ, то је на његов одред направило најбољи утисак. Сви су били уверени да ће, чим стигне та помоћ, отети непријатељску позицију.

„Ех — говораху војници — само док стигне помоћ јурићемо плашљиве свињаре да виде, како се плаћа за хајдучки напад."

Сутра дан око 10 часова примио је Филипов прокламацију кнеза Александра, и ова је прочитана пред војницима, који је поздравише громким „Ура", које је натерало Србе да одмах потрче на своје позиције. Али они осташе мирно до $2^1/_2$ после подне када отворише паљбу, која је трајала до мрака без икакве штете за нас.

Око 8 часова у вече стиже у Колоницу ађутант 2-ог батаљона. Капетан Филипов му је издао овакву наредбу:

— Кажите команданту вашем да га молим да сутра крене из Извора и да најдаље буде овде на Цветковом Гробу до 2 сахата по подне, и то са батаљоном, а добровољце нека остави у селу Божици! —

3-ег новембра у 4 сахата у зору дође к мени шеф телеграфске станице Милков и рече, да има две важне депеше од начелника штаба Западног Одреда, једну за капетана Филипова, другу за капетана Фудулаки-а, па не може да их преда,

јер се телеграфска станица у Извору никако не одзива. Одмах одох с Милковом у станицу где је он понова звао Извор, али му се нико не одзиваше. Међутим депеше беху врло важне. Једном се наређује Филипову да одмах пошље 2-ги батаљон најкраћим путем у Брезник, а другом се наређује Фудулакију да одведе тај свој батаљон форсираним маршем у Брезник. Не остајаше друго него да се ове депеше пошљу по нарочитом куриру.

Кад хтедох да пођем из станице, Милков ми рече да баш прима једну депешу за мене. Ево шта ми њоме наређиваше шеф штаба Западног Одреда:

„Идите одмах у Извор да примите команду над Изворским Одредом. Ваш штаб нек остане у Ћустендилу са батаљоном резервиста.“

Одјурио сам у штаб да издам потребне наредбе. Али ме опет зовнуше у телеграфску стацију. Јавио се Извор. Тамошњи телеграфиста беше се просто разболео од даноноћног дежурства. Наредих му жицом да зовне окружног начелника у стацију. После 20 минута овај се јави. Упитах где је 2-ги батаљон и добровољачка чета. Одговара да је батаљон стигао у Извор у 2 сахата по поноћи и да је мало час кренуо пут Цветковог Гроба, а да добровољци још нису стигли у Извор. Упитах докле је 2-ги батаљон до сада могао стићи? Одговара да ће батаљон бити на 4—5 километара од села Божице. Наредих окружном начелнику да по нарочитим коњаницима пошље горепоменуте депеше шефа западног штаба Филипову и Фудулакију, а осем тога првоме да преда и ову моју депешу:

„Према телеграфској заповести шефа штаба Западног Одреда, 2-ги батаљон полази за Брезник, за то не рачунајте на његову сурадњу.“

Али ова моја наредба није извршена и ове депеше намерно (умишлено) нису предате. Ово се доцније утврдило, а онда се могло закључити из овога факта: Тек што сам ја издао горње наредбе, окружни начелник ми јавља по жици:

„Један коњаник 3-ег ескадрона пројурио је карцјером кроз варош вичући да иде у Ћустендил за муницију.“

За какву то муницију? Ако је за берданке у Трклену има читав магацин те муниције, а то је много ближе позицији. Биће да је 3-ћи ескадрон у борби, па је потрошио своју

муницију помислих. Али кад пре? Још ја то размишљам, а апарат опет поче да куца.

— Зове вас командир ескадрона потпоручник П. —

Ескадрон се распрштао сену ми кроз главу; јер иначе тај командир имађаше да буде код Команданта Изворског Одреда према диспозицији за 30-ти октобар.

Ја га по жици упитах одкуда он у Извору и зашто ме зове? На то он не одговара него моли да 2-ги батаљон не иде у Брезник него да га пошљем у Божицу од куда је он сада дошао и склонио се у Извор, јер су се у Божицу спустиле три српске чете. То исто стаде ме молити и окружни начелник. Ја наредих потпоручнику П. да се одмах врати у Колоницу а да напред пошље коњанике карцјером да јаве Филипову шта бива на левом крилу Божице и да му јави да је 2-ги батаљон добио заповест да иде у Брезник. У исти мах телеграфисах шефу штаба Западног Одреда све што сам сазнао и наредио.

Кад сам хтео, после тога, да се и ја кренем за Колоницу, добих од шефа штаба Западног Одреда овакву депешу:

„На турској граници оставите само ополченски гранични батаљон са кадровским нижим чиновима под командом портепејункера Пчеларова; а резервиски батаљон пошљите одмах у Радомир. Пуковски штаб и цело пуковско имање (имушчество) такође у Радомир.“

Сада је ваљало да издајем нове наредбе, што ме зауставило још неколико часова.

Пошто сам наредио капетану Тодорову да са петим батаљоном иде у Радомир, куда послах и цело имање пука кренух са потпоручником Бошњаковом и са три жандара пут Извора.

Док стигосмо до села Горњег Ујна поче да се смркава. Одатле до Извора остајаше нам још 3—3½ часа. Кад се попесмо на вис беше већ сасвим мрак. Мени се учини да не идемо оним путем којим сам ишао 23 октобра. Али наш вођа увераваше ме да се он ту родио, да зна сваку стазу да се не бојимо ни чега, он ће нас одвести у Извор.

Путовали смо још један километар. И ако беше густ мрак опет ми беше јасно да ја туда нисам никада пролазио. И Бошњаков, који ме је пратио први пут налажаше да ми

не идемо како треба. Али вођа нас уверавање толико, да смо и даље ишли за њим докле не дођосмо до непроходног места, где више не беше никаквога пута. Сад наш вођа ошину коња и одјури у помрчину не освршћући се на моје викање. Он нас беше нарочито завео са правога пута. Доцније сам се о томе уверио.[1] Лутали смо читав сахат и по док не чусмо први лавеж сеоских паса те по њему дођосмо у село Кортен. Одатле до Извора беше још сахат и по. Ободосмо коње и пођосмо касом, али не пређосмо ни 2 километара а на друму зачусмо разговор многих људи, које смо мало доцније и угледали. Ови чим су нас видели стадоше да се крију по шумарцима поред друма.

Викнем им да изађу преда ме. Гомила људи изађе. То беху ополченци из батаљона потпоручника Попова, који је улазио у састав Изворског Одреда.

На моје питање шта раде ту и за што нису у свом батаљону, они стадоше сви на једанпут да говоре, како су се тукли са Србима, који су данас отворили силну пушчану и топовску ватру, која је убила многе војнике и ополченце.

— Јер — причаше један ополченац — Срби имају много топова, па нас засуше својим гранатама тако да нисмо могли ни главе подићи —

— Њихови куршуми — говораше други — не могоше ништа да нам учине, они су сви прелетали преко наших глава, али нас њихови топови засуше. —

— Наш капетан нам је говорио да ће доћи и наши топови, ама не дођоше! —

Међутим са Запада показиваху се друмом све нове групе људи, које се одмах, чим би нас угледале, скриваху у шуму. Претњом да ћу да пуцам за њима зауставих те бегунце и прикупих исте око мене. Сада је један ополченац причао:

— После подне видесмо иза нас код села Шипковца војску. Мишљасмо да то наши иду у помоћ и обрадовасмо се, али па скоро за тим поче та војска да пуца на нас. Кад

[1] Ово је драстично: да *командант једнога пука*, у околини свога гарнизона, не зна пута, који води из једне вароши у другу! Он прича да је за ову експедицију на Северни Пол имао још два вођа, па је ипак залутао... Ама да сви ти вођи не беху „српски агитатори“ и од куда баш њих да изабере за вође?

се уверисмо да је то српска војска, почесмо бежати и једва се спасосмо. Наши војници беху остали у опкопима на позицији, али на скоро почеше и оци да одступају. У то време Срби беху њих сасвим опколили, и многе од наших капетана и војника убили, а друге заробили. Само мали део наших војника одступише на Трклено. Од свију капетана[1] само је наш и још један остао жив, а сви остали, или су погинули или заробљени! —

— Па што ви не остасте са својим командиром, шта тражите овде?—

— Па, господине, кад су побијени сви наши капетани и толики војници, шта можемо ми проклетим Србима? —

Не беше више времена за разговор. Заповедих ополченцима да се построје у две врсте, разбројах их и поведох у Извор. Уз пут им казах да ћу свакога стрељати ко покуша да изађе из строја.

— Е, е, господине — зачуше се гласови — што да бежимо кад смо наоружани пушкама? Побегосмо са Колоннице зато што нам је командир казао да бежимо, када је видео да смо опкољени. —

Пустих коња ходом, а ополченци — било их је сада 80 — за мном. Уз пут све чешће и чешће нове гомилице од 9—10 ополченаца и од 20—25 војника махом из 2-ог батаљона. Ови у неколико потврђиваху казивања ополченаца, али ми не знадоше рећи куда је отишао 2-ги батаљон. Једног од тих војника поставих за старешину покупљених ополченаца и наредих му да их води у Извор, а ја са потпоручником Бошњаковем и двојицом вођа одјурисмо касом у варош. Пред њом сретосмо 8 коњаника из ескадрона поручника П. Они се беху упутили да траже свој ескадрон, јер нису знали куда је овај одступио. Наредих да иду за мном.

У Извор стигох у 9 часова ноћу. Мртва тишина, нигде живе душе. На пијаци пред начелством транспорт од 150 сандука хране и муниције који беше из Ћустендила послат за изворски одред. Спроводници нису знали шта да раде. Коморџије растоварују сандуке па да са својим коњима умакну као и други што беху већ учинили. Наредих Бошњакову да одмах опет све натовари и да транспорт пошље

[1] Ова реч значи код овог ополченаца „официр".

у Трклено. Ту сам нашао и многе војнике 2-ог батаљона који још на маршу беху заостали од строја, јер је батаљон одиста ишао „трчећим“ кораком, као што беше и наређено у депеши шефа штаба Западног Одреда.

— Испрва — причаху војници — ишли смо и ми са батаљоном, али после се тако уморисмо да баш нисмо могли више ни крочити. Осим тога израњавише нам се и ноге од цокула, те морадосмо заостати од наших чета и беше нам жао што не можемо и ми да помогнемо друговима на Колоници!

Покушах да што ближе сазнам од административних и полицијских власти у Извору, али ове беху већ побегле у Ћустендил. Рекоше ми да је једино телеграфиста Јосифов ту, али да се и он спрема да затвори штацију. Појурих тамо и нађох га где пакује. Он ми је дао оригинал телеграма, који је командир 3-ће чете струмскога пука, поручник Топузов послао начелнику штаба З. о. са преписом за мене. Он је гласио:

„Изворски одред разбијен пре него што је стигла помоћ која је синоћ била у Извору. Ако сутра до подне не дође помоћ у Трклено бићемо принуђени да напустимо и трклёнску позицију. По казивању појединих војника погинуо је капетан Филипов и потпоручник Цанков, а за поручника Нишкова не зна се. За поручника Рајчева кажу да је са једном получетом одступио на Трн“.

Ово извешће било је за мене као гром. Док су ми то говорили ополченци, ја нисам веровао. Сад из ове депеше видех жалосну истину.

Одмах сам телеграфисао капетану Паприкову у каквом се стању налази изворски одред.

Телеграфиста ми у исти мах предаде две депеше. У једној ми капетан Паприков заповеда:

„Сакупите што можете и још ноћас крените за Радомир а сутра у Софију. Хитајте колико можете више. Где је батаљон Фудулакијев?“

У другој ми наређује:

„Оставите Извор одмах и још ноћас крените за Радомир а одатле за Софију. Марширајте без одмора.“

Кад сам излазио из штацније примих и трећу депешу од Паприкова да идем форсираним маршем и да кријем своје кретање од противника.

Одох на пијацу. Транспорт хране и муниције беше готов за полазак. Прикупих 150 опољченаца и 80 војника 2-ог батаљона и наредих, да сви оду са транспортом у Тркљено и да ми јаве кад стигну у то село.

Чим изађосмо из Извора те се попесмо на висораван, чусмо пушчану паљбу час појединачну час плотуне. Та пушчана паљба долажаше са северо-запада и очевидно беше далеко. Сумње не беше да се то негде наши бију са Србима али који наши? По моме сазнању I-ви батаљон беше одступио у Тркљено а 2-ги беше на путу за Брезник. Доцније сам сазнао да су то били војници 2-ог батаљона, који беху изостали на по путу натрапали на српске трупе. Не знајући куда је отишао њихов батаљон, ови војници окренули су назад и одступили су у Дубницу, куда је раније одступио и 3-ћи ескадрон.

На $2^1/_2$ километра од Извора угледасмо на једном вису, лево од пута, формални стрељачки ланац. Позади овога три коњаника. Један од ових викну нам „Стој! Ко иде?“ То беше поп Георгијев, а ланац беше његова храбра чета. Ова је била стигла у Извор тек у 7 часова у вече, и пошто се одморила, била је пошла за Тркљено. Кад је дошла на тај вис, чула је горе поменуту паљбу и одмах се расула у ланац. Наредих поп Георгијеву да прикупи своју чету и да маршира у Тркљено.[1]

— — — — — — — — — — — — — — —

3-ег новембра рано стиже на позицију карцјером један коњаник из ескадрона потпоручника П. и јавио је капетану Филипову да Срби наступају против левог крила позиције на Цветковом Гробу. Филипов је испрва сумњао, да је то истина, јер је он имао у Дејановој махали чету опољченаца и три вода од ескадрона, који би отворили паљбу да је непријатељ пошао против њих. Међутим на целој позицији беше мртва тишина. На скоро се уверио да је истина да су

[1] Овде Кисов описује врло опширно битку на Колоници. Да не бисмо понављали оно што читаоци већ знају, ми ћемо овде забележити само детаље, којих нема ни у нашим изворима ни у Бендерева.

Срби пошли против његовог левог крила, да су опалченци и коњички жандари, у место да оборе ватру на њих, просто побегли. Ми смо видели да су они побегли чак у Дубницу. Ово бегство уносило је страх и трепет у сва села, кроз која су бегунци прошли. — — —

Кад је Филипов видео да Срби почињу обилазити његово лево крило послао је свог ађутанта портепејункера Рускова у сусрет 2-ом батаљону и добровољачкој чети, да замоли капетана Фудулакија, да похита и да нападне с леђа непријатеља, који му обилази лево крило.

Русков је карпјером стигао у Божицу у $8^{1}/_{2}$ часа јутра, али ту је већ натрапао на непријатељску патролу. Он је поред ње пројурио, али на крају села наиђе на читаву чету Срба, јер три њихове чете беху већ дошле довде. Како није хтео да стане ни на позив српског официра, чета опали на Рускова и убије му коња. Русков гоњен српским куршумима успео је пешке да умакне и после једног километра наиђе на батаљон капетана Фудулакија и саопшти овоме молбу Филипова да нападне непријатеља, који је обишао бугарску позицију (и који је ето ту код села Божице).

Дакле 2-ги батаљон није на путу за Брезник, као што му је наређено. Дакле изворски окружни начелник није му намерно предао моју заповест! —

Узевши у обзир да је број људи у 2-ом батаљону у след форсираног марша био знатно смањен, да је и оно људи колико је имао било заморено, да од оних 200 добровољаца још не беше ни трага ни гласа, капетан Фудулаки није могао да се реши да улази у битку на маршу, у толико мање што је заповест, коју је имао, гласила изрично: да хита на позицију Цветков Гроб. За то је окренуо свој батаљон у десно према селу Шипковцима надајући се да ће туда стићи на колоничку позицију. Али у исто време, лево од 2-ог батаљона по гребену виса кретаху се две српске чете. Чим их је капетан Фудулаки видео, он је постројио свој батаљон у бојни поредак и у таквом поретку извршио је форсирани крилни покрет, да се дочепа виса и да заустави непријатеља. Чим се попео на тај вис, Срби отворише ватру против њега.

У форсираном кретању врсте 2-гог батаљона беху се тако побркале да се стрељачки ланац измешао с резервом.

Кад су Срби почели да пуцају, бугарски стрељачки ланац стаде им одговарати, али је пуцао без циља марширајући.

Међутим неред у батаљону постајаше све већи док се све није збило у гомилу, која је окренула назад у Тркљено. У томе сукобу батаљон је изгубио свега четири војника (један је погинуо, тројица су рањени) али при повлачењу је уз пут изгубио много више, јер је у Тркљено стигло од целог батаљона свега 350 људи.[1]

Наши бранноци на Колоници само су чекали да стигне 2-ги батаљон па да пођу у контр-атаку противу плашљивих (зар још г. Кисове?) Срба. Али какво је било њихово очајање кад видеше сопственим очима како тај 2-ги батаљон после кратке чарке одступа и нестаје га из њиховог догледа! — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — —

Кад је капетан Филипов видео да је опкољен, он је викнуо својим војницима:

— Децо! Опкољени смо готово са свију страна. Спаса нам нема! Имамо да бирамо једно од овог двога: или да да паднемо у руке непријатеља и да осрамотимо бугарску војску или да погинемо са пушком у руци. Непријатељ је пред нама. Само на бајонет ћемо га одбити! —

После тога он посла поручника Нишкова да поведе 4-ту чету и нареди скору паљбу.

— Јунаци, не пуцајте у ветар — говорио је Филипов обилазећи шанчеве. — Не пуцајте као Срби! Гађајте макар и ређе пуцали! —

— Ха Георгијев! Видесте ли како се претури онај српски војник тек што се исправио! —

Значари (добошари и трубачи) беху се већ искупили код команданта (да свирају и ударају јуриш) кад Филипов угледа Нишкова где се брзо враћа.

У тај мах један војник поче да говори Филипову:

[1] Из овога казивања самога струмског пуковара јасно је: да г. Бендерев нема право кад тврди да 2 ги батаљон није дошао у помоћ капетану Филипову, зато што је Фудулаки био увређен у његовом старешинству. Ма колико да је био „фудул“ на свој ранг тај Фудулаки, опет он је покушао да се бије, али му није пошло за руком да сузбије са целим батаљоном две српске чете лошијег војничког квалитета.

— Господине капетане, водите нас и у ватру и у воду, ми ћемо за вама, ми ћемо да умремо за Бугарску, али никакве вајде неће бити од нашег јуриша. За бадава ће се крв пролити, јер ето га непријатељ ту иза наших леђа. Боље је да ударимо на њега на бајонет, па после.,.

Али му Филипов пресече говор, и ако је у себи морао признати да војник има право, да јуриш с фронта с оном шаком људи нема смисла. У то стиже Нишков до њега и рече му тихо да војници не чују:

— Стојане, ја сам опкопе 4-те чете нашао празне. Чета је одступила! —

Сада беше Филипову јасно да се не може одржати на позицији, у толико мање што с леђа почеше падати куршуми у шанчеве и то куршуми из Крнкиних пушака... То беху куршуми његових ополченаца. Командант није ништа очекивао од свог ополченског батаљона. На против био је уверен да ће се ополченци разбећи чим почне битка. Ово уверење црпео је не само из тога, што је милиција свагда рђава војска, него поглавито зато што је *у том батаљону ополченаца било много Србофила*, за то их и није смео да метне на позицију, него их је оставио позади.[1] И одиста они су се после првих пушчаних метака разбегли пуцајући тако лудо да се њихови куршуми падали у наше шанчеве. Командант ополченског батаљона потпоручик Попов остао је сам са неколико кадровских војника.

Срби заузеше шанац, који 4-та чета беше напустила. Сада Филипову не остајаше ништа друго него да се с остатком својих људи пробије на бајонет пут Шипковаца—Тркљена, и он је то извршио оставивши на бојишту једног официра (Цанкова) и 20 војника мртвих, 130 рањеника, 50 заробљених и 70 „ишчезлих.“ — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — —

Сад се Кисов враћа својим личним доживљајима.

„У 12 часа ноћу стигосмо у Тркљено. Мртва тишина коју само прекида лавеж паса и кукурекање петлова. Код прве куће викнусмо домаћина. Нема га. Из куће се чује јечање. Скочих с коња и уђох у кућу. Око ватре наложене на

[1] Кисов, l. c. стр. 77.

средини лежи војник до војника и међу њима три рањеника превијена. Упитах где су њихови официри? Један одговори.

— Командант баталона је погинуо од гранате. Где су други не знамо! —

— Ударите децо! виче један од оних што спавају — ето их! Вод!... —

То беше старешина једног вода у чети погинулог потпоручника Цанкова.

У другој кући нађох 8 рањеника. Тако до центра селског обиђох још неколико кућа и у свакој нађох по неколико рањених војника. Али ни једног становника не видех. Тек у последњој нађох једног сељака и рекох му да ми доведе кмета.

Овај беше отишао са некаквим капетаном у „големи“ хан. Одосмо тамо и нађосмо капетана Фудулакија са свима официрима 2-ог батаљона осем поручика Н. који је при поласку из Ћустендила отишао до своје куће „само на неколико минута“, па још не беше отишао у команду. Ту је сад био и поручик Топузов и Попов, командант без војске изворског ополченског батаљона.

Прве речи, које ми је казао Фудулаки, беху:

— Бог да прости капетана Филипова и потпоручника Цанкова! —

Ја му упадох у реч.

— Оставите, капетане, оне који су погинули за слободу Бугарске, него ви мени тачно рапортирајте, шта је ваш батаљон радио у данашњој битци, и у каквом је сада стању —

У место Фудулакија узе реч Топузов и потврди оно што је било и у његовој депеши, т. ј. да је 1-ви батаљон разбијен и да је капетан Филипов погинуо. Колико је било моје изненађење кад мало доцније угледасмо мушку појаву живога капетана Филипова, који стиже са поручником Нишковом. Филипов се једва држао на ногама од физичног и душевног умора. У први мах нисмо веровали сопственим очима али Филипов проговори:

— Жив сам, жив, али моји момчета... —

Није могао да сврши, јер га сви стадосмо љубити и честитати спасење.

— Какво спасење — рече он горко — камо срећа да сам и ја пао с онима... —

Али сад му не беше време за исказивање наших осећања. Сада је ваљало извршити заповест старије команде, а та је заповест гласила:

„Скупите колико можете па још ноћас у Радомир.“

Али како ћу да скупим и да кренем људе, који су у 2-ом батаљону марширали без одмора стотину километара, или који су у 1-ом батаљону још од 31 октобра били на стражи а последњих 12 сахата у борби и на маршу. Све је то попадало као снопље и спава мртвим сном растурено по кућама на далеко разбацаним кошарама, под плотовима. Сви ти људи беху гладни, јер нису имали кад јести, а сада им је пречe спавати но јести.

С друге стране изрична заповест морала се извршити у толико више, што по казивању официра и војника непријатељ беше на 1—1½ сахат од Тркљена а мени се наређивало да кријем од непријатеља кретање мог одреда. Али кога да шаљем да буди и зове војнике? Сви становници овога села беху већ побегли у гору. Наредих трубачу да свира збор. Та труба као чаролијом пробуди мртво заспале и војнике, у скоро их се искупи код крчме око 500. Нема сумње да их је било који нису чули збор, кад оно 8—9 војника, који су спавали под плотом на неколико корака од нас, није чуло трубу. Међутим од Колонице и Шипковаца стизаху непрестано поједини војници.

Беше 2 часа по поноћи када батаљони беху спремни за полазак. У то и Баја Иља доведе чету поп Георгијева. Само транспорт из Извора и заостали војници, који су га пратили, још не беше дошао. Ту се нађоше и 68 коњичких жандара из ескадрона потпоручника П. Они нису хтели да иду за својим командиром чак у Дубницу. Њих је наредник довео овамо.

Даље се није могло чекати. Наредих капетану Фудулакију да крене напред с оба батаљона и са четом добровољаца. Ови су ударили преким путем преко планина јер поп Георгијев уверавашe да ће тако стићи у Радомир пре батаљона.

Ја остах са Бошњаковом, са 12 војника 2-ог батаљона и с 8 коњаника да екпедујем рањенике, муницију, храну и пионирски алат. Наредих кмету да ми дотера сва сеоска кола за то. Овај ми рече:

—Ноћас господине не можеш добити ни двоја кола. Цело становништво је побегло у гору и отерало собом све што има. У селу су остали само старци. —

Уверих се да кмет говори истину, те му наредих да сутра рано добави потребан број кола и товарних коња и да их преда најстаријем кога оставим, а овоме наредих да тај транспорт пошље у Радомир, а за случај да му кмет не дотера кола и коње или да непријатељ стане продирати, да спали цео материјал само да пази да не пострада село. Осем тога наредих му да сутра у подне пошље два коњаника за мном да ми јави шта је урадио.

За тим са Бошњаковом и са два коњаника похитах да стигнем батаљоне.

Од Трклења до Радомира има више од 60 километара. Пут за Радомир иде негде коритом Мелничке реке — једне Струмине притоке — негде иде падином висова, негде виси над самом реком, а на много места води преко реке без икаквих мостова. На 3—4 километра од Трклења је блато до колена, ограђено десно и лево трњацима. Мало даље до села Врање Стене пут је био без блата али је пролазио преко голог стења, које се наднело над реком и беше тако узан, да су пешаци пролазили по два, а коњаници по један.

Првих 5 километара не стигосмо ни једнога војника, а требало је да стигнемо бар оних 30—35 војника који беху дошли у Трклено тек пошто батаљони беху одмакли. Не беше сумње да су се растурили по кућама, ако нису ударили другим путем.

С оне стране блата почесмо стизати поједине војнике. Неки једва вуку ноге, други не могу ни то него сели крај пута.

На моју заповест да не остају иза другова они одговараху кротко:

— Господине капетане и ми бисмо желели да не остајемо од друштва, али се баш не може. Ноге су нам у ранама од цокула. Па ипак ми ћемо стићи наш батаљон. Проклети Срби! Осветићемо им се!

Мало даље у једној воденици беше 25 војника којима један причаше овако:

— Јуче смо имали са Србима битку за какву никада нисам никада ни чуо. Куршуми су летели каоројеви пчела, а оне пусте гранате кад се распрсну засипљу парчадима и

куршумима. Па при свем том ми нисмо хтели допустити да њихова нога ступи до наших шанчева. И одиста наши сложни плотуни зауставише њихове густе колоне и натераше их да прилегну. Видели смо како српски официри бију голим сабљама своје војнике да иду напред. Они устану и пођу, а ми опет сложан плотун и они опет легну.

— Али за то су њихови топови добро гађали — рече други војник — и њихове су се гранате увек распрскавале.

— Ја сам видео када једна граната паде у шанац, у коме је стајао капетан Филипов. Кад се распрсла неколико војника паде, ама да мрдну! Једнога је разнела на комаде. Неколико војника повикаше „погибе капетан, погибе командант!“ и потрчаше те га дигоше, али он је био само пао од потреса, и брзо се прибра и викну: „Здрав сам, јунаци! Не бојте се граната! Удрите Србе!“

Таквим причањима не беше краја, али ја нисам имао каде да их слушам. Наредих тој гомили војника да похитају за својим батаљоном. И они пођоше али опет до најближе воденице, којих има доста на тој реци.

Многи војници даље показиваху ми своје изранављене ноге с молбом да их оставим колико да завију ноге.

На 10 километара од Трклена стигох батаљоне. Имали су у строју по 100 људи. Остали су ишли како је који хтео измешани са каваљеристима. Такав начин маршовања само је још више заморавао војнике. Наредих коњаницима да се прикупе и да иду позади колоне. При томе ми се учини да их је мање него што их се кренуло из Трклена.

Кад сам стигао на чело Одреда дадох мали одмор. Колико да се прикупе они који су застали. Војници, чим седоше или легоше, захркаше.

— Ево Срба!... Удрите момчета! Ура! — викаху по неки у сну.

Један скочи и онако бунован у мало се не стропошта у провалију поред пута.

Видех да је опасно да људи дуже остану на оном влажном и хладном камењу и после $^3/_4$ часа наредих да се колона крене даље. Једва пробудише људе.

Није могућно описати физичку изнуреност не само војника него и самих официра. Све је било тако сањиво да су

коњаници ишли пешке само да не падну с коња а пешаци су дремали у маршу.

Дођосмо до једног раскршћа. Један пут води преко реке други по левој обали. Како нико није знао којим путем треба нама ићи, наредих да се иде другим. После 1—2 километра видесмо да се тај пут рачва у неколико планинских путања. За то вратисмо одред назад и прегазисмо реку.

Око 8 часова стигосмо (било нас је свега 300 људи) у село Врању Стену. Дадох одмор од једнога сахата, да се прикупе остали. Ту приметих да међу заосталима има и официра. Кад стигоше коњаници видех да их је од 68 дошло свега 20. Питам где су остали. Веле отишли да траже своју команду да не буду кажњени...

— Нас ће да казни наш командир, молимо за допуштење да и ми одемо у нашу команду. —

Рекох им да ће и њихов командир доћи у наш одред и да би тек онда били кажњени, ако би оставили наш одред.

У 10 часова стигосмо у село Пештеру где сам војницима дао ракије, пексимита и сира. После 50 часова непрекидног напрезања седоше војници да се нахране. Али многи од њих па и официри претпоставише да спавају него да једу.

У околини села Пештере беху утврђења за одбрану теснаца, ако би непријатељ туда ударио. Послах неколико коњаника у теснац и на северо-запад прво да виде да не наступа непријатељ а друго да војницима, које сретну, кажу моју заповест да иду у своје команде.

У 1 сахат по подне стигосмо у село Жабино, одакле после малог одмора кренусмо за Радомир. Пут из тога села води на 7—8 километара нешто по висоравни где је пројектована железница а нешто долином. Цело то пространство беше скроз наквашено водом тако да није било могућно ићи по њему. Изнурени војници падаху као снопље. Многи су стојећки одмарали се подупирући се на пушку, јер нису могли да седну у блато. Ту већ ништа не помагаше ни саветовање ни строгост. У осталом каква строгост кад су и официри једва корачали вукући на свакој нози гомиле блата и отресајући га сваки час. Војници су хукали.

— Пусте ноге не држе. Као да су одсечене од колена. Три дана и три ноћи нити спавамо нити једемо!

курпџумима. Па при свем том ми нисмо хтели допустити да њихова нога ступи до наших шанчева. И одиста наши сложни плотуни зауставише њихове густе колоне и натераше их да прилегну. Видели смо како српски официри бију голим сабљама своје војнике да иду напред. Они устану и пођу, а ми опет сложан плотун и они опет легну.

— Али за то су њихови топови добро гађали — рече други војник — и њихове су се гранате увек распрскавале.

— Ја сам видео када једна граната паде у шанац, у коме је стајао капетан Филипов. Кад се распрсла неколико војника паде, ама да мрдну! Једнога је разнела на комаде. Неколико војника повикаше „погибе капетан, погибе командант!“ и потрчаше те га дигоше, али он је био само пао од потреса, и брзо се прибра и викну: „Здрав сам, јунаци! Не бојте се граната! Удрите Србе!“

Таквим причањима не беше краја, али ја нисам имао каде да их слушам. Наредих тој гомили војника да похитају за својим батаљоном. И они пођоше али опет до најближе воденице, којих има доста на тој реци.

Многи војници даље показиваху ми своје изранављене ноге с молбом да их оставим колико да завију ноге.

На 10 километара од Trкљена стигох батаљоне. Имали су у строју по 100 људи. Остали су ишли како је који хтео измешани са каваљеристима. Такав начин маршовања само је још више заморавао војнике. Наредих коњаницима да се прикупе и да иду позади колоне. При томе ми се учини да их је мање него што их се кренуло из Tркљена.

Кад сам стигао на чело Одреда дадох мали одмор. Колико да се прикупе они који су застали. Војници, чим седоше или легоше, захркаше.

— Ево Срба!... Удрите момчета! Ура! — викаху по неки у сну.

Један скочи и онако бунован у мало се не стропошта у провалију поред пута.

Видех да је опасно да људи дуже остану на оном влажном и хладном камењу и после $^3/_4$ часа наредих да се колона крене даље. Једва пробудише људе.

Није могућно описати физичку изнуреност не само војника него и самих официра. Све је било тако сањиво да су

коњаници ишли пешке само да не падну с коња а пешаци су дремали у маршу.

Дођосмо до једног раскршћа. Један пут води преко реке други по левој обали. Како нико није знао којим путем треба нама ићи, наредих да се иде другим. После 1—2 километра видесмо да се тај пут рачва у неколико планинских путања. За то вратисмо одред назад и прегазисмо реку.

Око 8 часова стигосмо (било нас је свега 300 људи) у село Врању Стену. Дадох одмор од једнога сахата, да се прикупе остали. Ту приметих да међу заосталима има и официра. Кад стигоше коњаници видех да их је од 68 дошло свега 20. Питам где су остали. Веле отишли да траже своју команду да не буду кажњени.

— Нас ће да казни наш командир, молимо за допуштење да и ми одемо у нашу команду.

Рекох им да ће и њих [illegible] и да би тек онда [illegible]

У 10 часова [illegible] цима дао ракије. [illegible] кидног напрезања [illegible] од њих на и официри [illegible]

У околини села П[illegible] снаца, ако би непријатељ [illegible] њаника у теснац и на [illegible] ступа непријатељ а [illegible] моју заповест да иду у [illegible]

У 1 сахат по подне [illegible] малог одмора кренусмо за [illegible] на 7—8 километара нешто [illegible] железница а нешто долином. [illegible] скроз наквашено водом тако да [illegible] њему. Изнурени војници падаху [illegible] јаки одмарали се подупирући се на [illegible] да седну у блато. Ту већ ништа не [illegible] ни строгост. У осталом каква строгост [illegible] једва корачали вукући на свакој нози [illegible] сајући га сваки час. Војници су хукали.

— Пусте ноге не држе. Као да су одсечене. Три дана и три ноћи нити спавамо нити [illegible]

Најзад жалосни остатци 1-ог и 2-ог батаљона, свега око 350 људи стигоше у Радомир 4-ог Новембра у 8 часова у вече. Одведоше их одмах право на казане са спремљеном храном, али већина је пала да спава без хране."

*
* *

Ето како сам пуковар струмскога пука јавно прича судбину свога првог и другог батаљона, који су се борили са српским одредом на Власини. Он се чак код пештерског кланца брине да непријатељ не јури за њим, а овај није ни помислио да гони побеђеног противника...

Потпуковник Гајиновић и не слути колико је разбио противника, он је срећан што је заузео позицију Цветков Гроб, он се на тој позицији утврђује против кога?

Противу Баја Иље, који са поп-Георгијевом, и са њихових 200 добровољаца ломе вратове по планинама бежећи од њега чак до Радомира.

Доцније ћемо видети, како је судбоносно за српску војску било овако схватање ситуације и оволика необавештеност о противнику, коју је показао командант српског власинског одреда.

Да се вратимо Врховној Команди, коју смо оставили на висовима изнад Цариброда где по мраку лута тражећи путање да се, силазећи у варошицу, не скрха заједно с коњима у какву провалију.

Само ћемо уз пут додати, да је Дринска Дивизија заноћила данас с оваквим распоредом: IV-ти пук с две батерије на вису изнад села *„Више"*, дивизијски штаб, ескадрон, VI-ти пук и пионирска чета код села ***Невља*** на раскрсћу путева за Врапчу, Драгоман, Сливницу и Брезник. Артиљерија код ***Новог Села,*** V-ти пук на вису око Борова. Муницпона колона код лукавичког моста. Обе пољске болнице код Сукова. Возарски пук и енжењерски депо код Пирота. — —

При силажењу с оних камењара пут Цариброда сви смо ћутали као заливени. Да ли због мучног пута или због умора или због рђавог расположења, што је борба на Видену остала нерешена, не знам. Можда је све троје дејствовало.

На један пут неко из колоне рече гласније:

— Ура, ево га Цариброд! Али шта је то, да ли ме очи варају? —

— Ни мало. То је доиста брилијантно осветљење! —

— Браво. Чисто већ читам Тошину депешу у новинама, како је Цариброд био осветљен à jour —

— Онај с црвеном качкетом, што га остависмо доле код каванице кад пођосмо на позиције, види се да разуме, како се прави народно одушевљење. Тај ће далеко дотерати.

— Диби јок. Зар онај срески писар? Он и не зна да се на тај начин исказује радост једне вароши. Ја бих се опкладио, да је то онај шабачки враголан! —

— Који, мајор Марко Ц. Марковић?

— Командант стана Врховне Команде. У осталом, и то је његова надлежност! —

Али бадава, сви покушаји да се заподене каква му драго шала остајаху без успеха, исто као и „општи напад“ Моравске Дивизије у данашњем боју.

Сви бесмо срећни кад најзад наши коњи наступише у „прву“ улицу цариброску.

Краљ сјаха пред истом каваницом где смо доручковали. И ако нас ту чекаху спремна и каруца и кола из коморе Врховне Команде, за повратак у Пирот, опет о томе још не беше речи. Ваљало је примати рапорте, издавати заповести.

Краљ се одвоји с начелником Врховног Штаба, начелником оперативног одељења, ђенералом Катарџи, потпуковником Пинтером, и још неколико официра — у ону собицу где смо доручковали. Пред врата стадоше два гардиста. Истина не беше никоме ни од нас осталих забрањено да уђе, али тек беше јасно да се сад тамо неће јести, већ радити, зато ми остали остадосмо у кавани.

Мајор Марко рече ми пријатну новост, да је мог посилног ухапсио и одредио ми другог на службу.

— Шта је урадио чапкун?

— Опио се! —

— Е, онда алал ти вера! Не треба Шопови да виде ни српског жандара пијана.

Један од мојих другова показа у том тренутку велику дозу практичности. Он беше купио у механџије сира, хлеба и вина, па сасвим спокојно вечера.

Одмах сам и ја „следовао“ његовом примеру.

Врата од оне собице у којој сада беху „свјатаја свјатих“ отварају се сваки час. Ађутанти, ордонанси улазе и излазе, уносе рапорте, износе заповести, просто један велики голубињак.

— Шта је море — упита мој комшија једног од тих официра, који баш изађе из собице — зар нема ништа, што би се и оглашенима могло саопштити? —

— Има пуно — рече овај журно — али морам да однесем ову заповест. Само толико вам могу казати: на Врапчи сјајна победа. Бинички заробио неколико бугарских батаљона. На Власини победа. На Тимоку победа.

— Браво, живео! — повикасмо сви.

— А Топаловић? —

— Пред самим Трном! — рече официр па одјури.

— Хм, рече један, па ни Дешчани Кладенац није далеко од Трна! —

— Е, па не може на све стране да буде победа. Доста је, кад он напредује, макар и полако! —

Да видимо сад, какве су заповести експедоване 3-ег новембра ноћу из наше Врховне Команде.

Команданту Коњичке Бригаде јављено је од начелника Штаба Врховне Команде у 8 сахата у вече у Цариброду, да је Шумадијска Дивизија данас разбила Бугаре код Трна (!) четири шанца отела и многе заробила; да Дунавска Дивизија ***због наступившег мрака*** није могла да заузме драгомански положај. Она ће сутра зором продужити напад, ако Бугари ноћу не одступе, иначе ће продужити наступање до излаза од теснаца. За тим му препоручује да тежи, да продре што даље к Софији, обилазећи теснац драгомански, не заустављајући се пред сваким непријатељским положајем, ***но обилазећи га.***

Куд коњицу буде намеравао упутити за обилазак теснаца, да јави Врховној Команди. —

Кад је пуковник Прапорчетовић добио ову заповест, он је нашао да мора напустити своју идеју да сутра отме Гинички Теснац, те да се дочепа софиског друма, па је јавио Врховној Команди, да ће коњица оставивши мали део код Разбојишта, ***да чува позадину,*** сутра одмах упутити се преко села Прекрсја и Големог Малова на Бездан, ка Софији. Тај мали део, који је имао остати код Разбојишта, беше први ескад-

рон првог пука и једна чета XIX батаљона, али како је бригадир исте ноћи добио извешће од команданта XV-ог пуковског округа, да је он с једним батаљоном другог позива потиснуо Бугаре (?) и до Комштице дошао, то је Прапорчетовић одмах наредио, да командант тога батаљона сутра у јутру пошље своје две чете у Стањане с тим, да оне своје предстраже истуре до Разбојишта и Мозгоша, а две чете да остану у Комштици, и на тај начин да држе оба пута што воде из Берковца у Пирот; а командиру 1-ог ескадрона I. пука наредио је, да с оном четом XIX батаљона одмах крене за бригадом, чим пешаци другог позива заузму његово место...

„Друга заповест из Врховне Комонде била је команданту Моравске Дивизије. У њој му се најпре јавља, како је Шумадијска Дивизија, оперишући к Трну да добије везу с Моравском Дивизијом, напила код Врапче на непријатеља у утврђеном положају, кога је *грозно* потукла и заробила две стотине војника. ***По добивеној борби Шумадијска Дивизија послала је њему помоћ*** путем к Трну. И опет је Шумадијској Дивизији наређено, да њему зором пошље један пук пешадије и једну батерију, ако би му потребно било.

Ово му се јавља ради знања и управљања с тим, да се начелник Врховног Штаба слаже с његовом намером да сутра напад продужи.

Ако успе, нека продужи марш к Брезнику, осим ако би га одступање непријатељево на други правац одвело.„. — —

Пуковник Топаловић, који је међу тим добио вест и о победи на Власини, саопштио је одмах обе ове вести својим поткомандантима с тим, да нам је сад осигурана ***позадина*** и раскршће путова што с Равне Шибе воде у Брезник, Радомир, Ћустендил и друге „крајеве“ бугарске.

Услед овакве ситуације командант Моравске Дивизије наредио је одмах команданту II пука, да свој трећи батаљон, који је штитио позадину на Главановом положају, одмах позове и тим прикупи свој пук, а свима командантима наредио је за сутра општи напад на непријатеља. Бајаловић с XIV пуком имао је, да с левим крилом а са свима трупама из долине форсира улаз у Трн, па макар се у неколико морали хватати и висова на десној обали Јерме-Нишаве. Ако лево крило не би успело нападом, имало је задатак, да

непријатеља задржава на положају, јер ми, оперишући из долине, а шумадијски пук од стране Врапче, лако може бити да их са свим опколимо и од њихове одступнице одсечемо, ако би се Бугари дуже задржали на својим положајима. — — —

Најзад послат је по нарочитом официру гардијском, поручнику Вељку Николићу, налог Врховне Команде команданту Шумадијске Дивизије у коме му се вели, да је несигуран успех Моравске Дивизије на Трн. Њен командант не зна, да му је Командант Шумадијске Дивизије послао (?) помоћ. С тога, ако му није (?) послао, а он нека пошље зором један пешачки пук с једном батеријом, а с остатком дивизије (два пешадијска пука и све остало) да се крене на Драгоман, најпречим и најпробитачнијим путем тако, како би се могао развити на крајњем десном крилу наших трупа, које ће дејствовати против овог положаја. Но ако је сигуран да Моравској Дивизији није нужна његова помоћ, онда да се крене на Драгоман с целом дивизијом. Изгледа да ћемо имати код Драгомана ***значајну*** (?) битку. Што буде односно овога предузео, да извести одмах Врховног Команданта, који ће бити у долини Лукавичке Реке код Дринске Дивизије. —

И ако је ова заповест, због своје важности, послата по нарочитом гардиском официру, кажу да ју је пуковник Бинички примио тек сутра дан у 9 сахати пре подне„..

Шта су радили Бугари те исте ноћи 3-ег новембра?

Бугарска Врховна Команда стигла је из Пловдива у Софију.

„Осем сливничке посаде — вели Бендерев[1] — која је својом главнином била избачена на линију Драгоман — Крушје, у вече и ноћу 3-ег новембра стигоше на Сливницу: Одред капетана ***Бахчеванова***, 4-ти батаљон II-ог пука (Струмског) под капетаном Иваном ***Пойовом***, друга и шеста батерија I артиљеријског пука, први и други батаљон V пука (из Софије). Рачунајући и одреде Царибродски и Доње-Невљански, који беху одступили са границе, може се рећи да је до 4-ог новембра у јутру било на Сливници једанаест батаљона регуларне војске, једна чета резервиста капетана ***Букурешлијева***, 200 добровољаца поручика ***Шиварева***, 500 ополченаца поручика ***Майејева*** и потпоручика ***Соколова***, три пољске ба-

[1] l. c. стр. 199.

терије, једна брдска батерија, и три ескадрона, свега 12,000 људи, 24 пољска и 4 брдска топа.

Од осталих делова бугарске војске, налажаху се поћу између 3-ег и 4-ог новембра:

3-ћи батаљон III пука у Брезнику.

Одред капетана Кисова на маршу за Радомир. Тамо су хитали још: Батаљон резервиста II пука из Ћустендила и 4-ти батаљон III пука из Дубнице. Све те трупе имале су да саставе одред капетана Кисова, који се формирао у Радомиру за акцију противу Српске Моравске Дивизија. Од тих трупа послат је на Сливницу само 5-ти батаљон II пука.

На путу из Врапче у Брезник налажаху се и чете (9-та и 10-та) V пука, једна чета резервиста, два брдска топа и нешто ополченаца.

11-та и 12-та чета V пука и 2 брдска топа беху у селу Филиповцима.

На позицији јужно од секиричког Моста на Трнско-Брезничком друму беху три чете V-ог пука (13, 14 и 16). Вероватно је да се овде налазила и друга чета IV пука.

У Петаченцима беху заборављене две чете (15-та V пука и 4-та IV пука).

Остали делови Трнског Одреда (са Трнске и Ловничке позиције) беху на маршу долином Глоговице.

I-ва пољска батерија I активног пука стигла је у Софију из Дубнице за један дан! У Софији су даље били резервисте I позива и IV-ти коњички пук који се формирао.

Одред поручника Зафирова беше одступио на Гинце

На друму из Пловдива за Софију налажаху се ешелони Румелијске војске: први и четврти батаљон I пука, добровољачки батаљон капетана Карацова, први и други ескадрон II коњичког пука и кнежев гардијски ескадрон, први Пловдивски румелијски батаљон, пета пољска батерија артиљеријског пука капетана Тантилова. Али сви ти делови могли су стићи на Сливницу тек 5-ог новембра у вече, односно 6-ог у јутру и ако су ишли сумануто форсираним маршем.

Из овог излази: да су Срби могли 4-ог новембра напасти Сливницу бар са три дивизије[1] (Дунавском, Шумадиј-

[1] Са 27,000 људи.

ском и Дринском) докле Бугари нису имали на томе месту више од 12,000, јер све остале бугарске трупе беху за један или два марша далеко од Сливнице.“

У неко доба ноћи вратила се Врховна Команда из Цариброда у Пирот.

Други дан рата беше свршен.

С каквим резултатом на главном војишту, видели смо доста детаљно.

XI
Трећи дан рата

Четврти Новембар 1885.

Ми смо се довде љутили на споро кретање наше војске, на нечувено расипање најдрагоценијег времена од стране наших команданата, времена, којим су се Бугари тако сјајно користили, али то све није ништа, то је цвеће и ковиље према ономе што смо радили 4-ог Новембра, према резултату који смо постигли трећег дана нашег ратовања.

И ако тога дана у јутру не беше ***никакве*** непријатељске трупе ни пред коњичком бригадом, ни пред дунавском, ни пред шумадијском дивизијом, ни пред моравском дивизијом, јер: оне бугарске трупе с' артиљеријом, против којих се наша коњичка бригада тако вешто борила два дана да није имала ни једног човека, ни једног коња рањеног, кад је стигла другог дана у вече до Чепрљинца односно до Разбојишта, та бугарска трупа као да на један пут беше у земљу пропала! Пред левокрилном дунавском колоном беше се непријатељ још синоћ повукао тако да је цела лева страна драгоманског теснаца била чиста, а они батаљони бугарски што се одупреху деснокрилној дунавској колони са највише тачке на десној страни Драгоманског теснаца, и са стране Драгојлице, беху зором одступили к Сливници, тако, да је цео Драгомански теснац и друм у њему био слободан. Последња одељења бугарске војске која беху заноћила пред Шумадијском и Моравском дивизијом, беху се, по заповести из Софије, преко ноћ повукла такође чак на Сливницу, тако, да су Моравци могли још ноћас, најдаље јутрос у зору ући у Трн без борбе. Најзад онај власински одред беше још јуче

у подне тако распрштао Бугаре пред собом да су одступили чак у Радомир.

Пред целим нашим фронтом на моравско-нишавском војишту: Комштица — Разбојиште — Караула — Виден — Невље — Врапче — Трн — Колоница не беше више непријатељских трупа: ***свуда беше пут слободан чак до Сливнице. на неколико километара пред Софијом***, и то тако, да су наше четири дивизије могле вечерас, најдаље 5-ог у јутру бити концетрисане пред Сливницом.

У место свега тога шта се урадило?

На крајњем левом и па крајњем десном крилу ***ништа***. Хајде што мајор Марко Милошевић са његовим једним батаљоном другог позива није урадио ништа, он и није имао никакву улогу офанзивну, он је данас по заповести имао да пошље две чете у Разбојиште, те да чува оба пута из Берковца у — Пирот, али за што потпуковник Гаиповић да не ради ништа? Зар не би било доста за одбрану Власине од разбијених Бугара, оставити она два батаљона другог позива, и зар први активни пук није могао данас отићи у своју дивизију? Аја, ваљало се ваздан распоређивати на отетим висовима у ***одбранбени*** положај; не знам противу кога?

А коњичка бригада, наше крилате „хатлије“, што беху онако одушевиле механџију у Моралији, колико су они данас прелетили кад нема никога да им смета флешама и редутима? Од јутра до један сахат после подне, дакле најмање ***седам сахата*** требало је другом коњичком пуку да се из свог синоћњег логоришта у Чепрљинцу спусти у Калотинску клисуру и да се одатле успење уза страну до села Мали Берендер, те да се састави са ескадронима првога пука и са XIX гардијским батаљоном, који беху заноћили између ***Берендера и Калиноваца, т. ј. требало им је седам сахата да пређу један, највише један и по километар***!...

Зашто по Богу?

За то што је пут био тако рђав, стрменит и стеновит да је за ***артиљерију*** био ***скоро*** непролазан. Са највећим напорима низ брдо помоћу одвоза, а узбрдо помоћу гурања, за што су употребљени сви коњаници другог пука, и пошто је и оправка пута извршена, успело се итд. Дакле она батерија крива? Па што њу нису послали из калотинске клисуре па Драгомански друм те да се коњица ослободи тог

излишног баласта, јер ето оне јучерашње непријатељске артиљерије нема више, а ако се баш и данас наиђе на какву флешу, зар ће два коњичка пука и један гардијски батаљон бити довољни да је узму? Или, ако по новој тактици, коњица никуда не сме без артиљерије, зашто је први коњички пук и пешадија, који су већ били с' оне стране тог скоро непролазног пута, морали да стоје и дангубе седам сахата чекајући док други коњички пук изгура топове уза страну? Зар они нису могли одјурити напред да се још данас појаве на крајњем десном крилу бугарског сливничког положаја, да по дану осмотре непријатељски положај, те да бар једна половина наше коњице уради оно што је у опште задатак кавалерије „тих очију војске?“ Јок, и пешадија и коњица тамо горе код Берендера морала је да дангуби већи део јесењег дана, па кад су се и топови изгурали на вис, онда је морала да чека још један сахат док се други пук одмори од ових чисто ***коњаничких*** напрезања (гурања топова), и тек у два сахата по подне кренула се цела колона са места, на којима је преноћила, напред преко села Прекршја. И на томе путу „ваљало је непрестано спуштати се у дубодолине и пељати се на висове“ тако да је колона тек у ***мрак***, око 6 сахати у вече, ***стигла*** пред село ***Големо Малово***. О каквом осматрању према Софији није, наравно, могло бити ни говора, јер је већ ноћ. Само су два ескадрона истурена, у престраже, један на путу који из Малова за Бездан и Софију води, а други мало у десно према вису „Мекана Црева“ на коме је било лево крило Дунавске Дивизије као што је њен шеф штаба, прошавши туда, казао Команданту Коњичке Бригаде. Да је овога вечера цела трупа пуковника Прапорчетовића била „на опрези“ то се разуме по себи.

Дакле шеф Штаба Дунавске Дивизије већ је ту, лево крило Дунавске Дивизије већ је у висини ***саме коњице***? Та то су дунавци пешаци летели у сравњењу са коњаницима Како је то било могућно?

Ево како о томе прича један војник из IX-ог пука:

„***Четврти новембар 1885.*** Пошто је командант леве колоне тврдо држао, да се она 2 виса не могу на дану освојити, а сутра предстоји туда да продире — стане се разговарати о томе са командантом II батаљона после размештаја и вечерњег залогаја, и изјави му мњење, да би

рад бионоћас те висове да заузме. На томе се прође разговор. Но командант колоне пробуди се око 2 сата и реши се да своју намеру изврши. Међутим дотле није добио никакву заповест од дивизијског штаба. Он пробуди команданта II батаљона да скупи батаљон и да се у 4 сата крене на вис „Петровски крст.“ Даље пошље ађутанта и једног питомца војне академије, да јаве команданту I батаљона, да се и он дочепа Чепња. Ађутант је отишао одмах, а командант II батаљона кренуо је овај у 4 сата, и с њим је пошао и командант колоне. III-ћи батаљон и батерија остали су на свом положају до даље наредбе. О ескадрону се није ништа знало.

„Срећом противник је одступио са ових висова и оставио само неколико болесних у селу Драгоману, који су сакривени па таванима. II батаљон успе се на први вис, а пред овим су до Драгомана била још два. Командант колоне заповеди да се наступа даље и пошто ни она два виса нису била поседнута, то се II батаљон спусти у Драгоман, где претресе село по упуту команданта колоне и нађе 28 заробљеника. Ађутант и питомац нису нашли I батаљон да му саопште заповест. Но сам командант батаљона, чим је видео кретање десно од њега попне се сам око 6 и по сати па Чепањ. Ово је дакле извршено до 7 и по сати, и тек тад добије командант налог из дивизијског штаба, да се крене са својом колоном даље друмом.

„Кад је командант леве колоне дошао на последњи вис над Драгоманом расматрао је одатле предње земљиште. Лево је видео Чепањ, затим неку као подводну долину и потом даље ка Сливници једну косу десно поред друма не далеко од Драгомана, а другу мало даље и ближе Сливници, на којој су неколико ханова. Ово су чувене „Три уши.“ Ово је име сазнао командант колоне од Драгоманчана, а тако исто и то, да је Сливница близу томе венцу. Даље је дознао, да у Сливници има 8000—9000 војске. Услед тога он нареди команданту II батаљона, да наступа напред и постави предстраже лево и десно од друма тако, да 3 чете буду на Три уши, а једна чета десно од друма за свезу са дринском дивизијом. Уједно је командант колоне, видећи већ први батаљон на Чепњу послао батаљоном команданту заповест, да остави једну чету на вису, а са остале 3 чете да сиђе доле у Драгоман, где је добио налог, да постави предстражу лево

од II батаљона такође на положају „Три уши." На послетку послат је налог заосталим у синоћном положају, да наступају и да се на одређеном месту сместе. III-ћи батаљон са батеријом образовао је предстражну резерву и намештен је позади средине предстража. Ту је смештена и комора и штаб команданта колоне. Ескадрон је упућен у предстраже тако, да један вод буде на крајњем десном крилу, а 3 на крајњем левом, и да први тражи свезу са дринском дивизијом, а остала 3 вода са коњичком бригадом. За време наступања резерве предстража из синоћњег положаја у данашњи, командант колоне отишао је на положај „Три уши" и расматрао сливнички положај. Опазио је да је положај јак и сем тога утврђен.

Кад је командант разгледао положај спазио је, да преко Чифлик Биолева и Драгоілице наступа повећа колона. То је била главна колона дунавске дивизије. Командант леве колоне врати се са положаја и спрам Драгомана очекиваше на друму дивизијског команданта, који је био пред колоном. Чим се је јавио дивизијском команданту, одмах му је овај казао: „Стокићу, ја сам мислио да пошљем Срећковића у предводницу, а тебе да одморим, али кад си ти већ напред, онда остани и у предводници." На то му је командант леве колоне одгорорио, да даље не може дивизија наступати, због чега је и поставио предстраже, и да треба известити врховну команду, те да нареди прикупљање свију дивизија. Уједно му предложи, да оде на „Три уши" и да разгледа сливнички положај, који се лепо види. У пратњи дивизијског команданта био је командант леве колоне и шеф дивизијског штаба са ордонанс-официрима. Даље били су и неколико команданта. Кад је дивизијски командант прегледао у главноме сливнички положај врати се натраг, да изда нужну наредбу позадњој главној колони за размештај, а шефа штаба пошље да прегледа предстражни распоред. Са дивизијском командом вратио се и командант леве колоне и зауставио се код свог логора.

„Овога дана после подне главнина се разместала за биваковање, а штаб дивизијски отишао је у Драгоман да преноћи. Даље је дивизијски командант наредио: да се сутра у 9 и по сати састану сви команданти код команданта леве

колоне, управо сада команданта предстраже, и да се одатле крену у проматрање.“

А ето како се данашњи дан представља у казивањима из Штаба Дунавске Дивизије:

Колоне Дунавске Дивизије, продужиле су 4-ог новембра у 7 сати из јутра наступање ка Драгоману, свака својим засебним путем, и *у два сахата по подне*, цела дивизија са IX-им пуком у предводници, приспела је на „Три Уши.“

Како је овим у исто време дивизија приспела пред сами главни положај непријатељев на Сливници, где је његова главна снага била прикупљена, то су биле предузете прописне мере опрезности, *рекогносциран је непријатељев положај*, а даље наступање обустављено је *услед налога Врховне Команде*, по коме се имало да очекује на долазак Дринске Дивизије, која је уз Лукавичку реку такође к Сливници наступала. Овога дана ухваћена је блиска веза са коњичком бригадом која је из Драгомана (?!) приспела у село Мало (?) Малово.

Изласком дивизије на Положај Три Уши, драгоманска клисура остала је сасвим чиста од непријатеља. Ради рекогносцирања сливничког положаја издат је налог пуковарима да се сутра 5-ог новембра у 10 сати пре подне искупе на предстражном положају на Три Уши. Заповеђено је за 10 сати а не раније за то, што се *због снега и магле* није могло данас рекогносцирање да предузме. Поред овога *умољена је и Врховна Команда да рекогносцирање у исто време предузме*, те да на основу тога изда диспозицију за рад свију дивизија, које би у нападу на Сливнички положај имале да учествују.

Трупе дунавске биле су распоређене овако:

Три батаљона VII-ог пука на три Уши. Један од њих у резерви.

Два батаљона IX пука *у биваку иза предстраже* а један на Чепњу.

Три батаљона XV-ог у бивaку иза предстража, а до деветог пука. У истом бивaку цео артиљеријски пук.

При сваком пуку по један вод болничара, остали у општем бивaку.

Једна пољска болница у Драгоману, а једна у Цари-

броду. Тако исто подељена и муниција колона, а возарски пук у Цариброду. — — —"

Много којешта ја не разумем у овим казивањима из штаба Дунавске Дивизије. Што ли то она казују да се и левокрилна колона кренула у 7 сати, кад се она кренула пуна три сахата раније, а што ли казују да је цела дивизија стигла тек у два сахата по подне, кад је она стигла читава четири сахата раније? Да није приповедач осећао потребу да тиме извини што дивизија данас није ништа предузимала противу непријатеља? Али што ће му то, ако је дивизија имала већ наредбу Врховне Команде да стане и да чека долазак Дринске Дивизије? Па онда кад је већ ***данас*** рекогносцирован непријатељски положај, као што се у казивању каже изрично, шта значи она наредба пуковарима да се тек ***сутра*** искупе на Три Уши да се опет рекогноскује непријатељски положај? Шта они имају да се ***искупљају*** тек до 10 сати пре подне, кад ето их свију у општем биваку одмах позади Три Уши. И какав је то ***снег и магла*** што до 10 сати сметају рекогносковању, када је ***данас ваздан*** био најлепши и највседрији јесењи дан, какав се само пожелети може? Да није Дунавски Штаб имао са собом тако диван барометар, на коме се могло са сигурношћу прочитати и предвидети, да ће ***сутра*** доиста бити снега и магле? Шта значи то да казивање вели да је седми пук био на предстражи а девети у биваку? Ово је причано после рата. Да није приповедач осетио да је било погрешно одређивати три ноћи узастопце један исти пук у предстраже, а друге одмарати?... Па онда зар дунавски дивизијар тако мало зна о о кретањима ***сопствене*** војске на његовом левом крилу, да вели да је Коњичка Бригада дошла из Драгомана, и то не у Големо већ у Мало Малово?

Кад се једно штабно рапортовање дивизије излаже оваквим питањима најобичнијег здравог разума, ја какву вредност имају за ратну историју извештаји бедних ратних кореспондената, који не знају ништа осим оног парченцета акције, које се на њихове очи развије?

Али хајдемо даље. Да пођемо са Врховном Командом уз Лукавичку Реку, да видимо шта ради Дринска Дивизија?

Ми смо се кренули из Пирота око 7 сати из јутра на колима.

Око 9½ ако не 10 сати стигли смо до онога места пред Царибродом, где се одваја од насипа пут уз Лукавицу. Ту су нас причекали јахаћи коњи и Краљева Гарда.

Одмах смо појахали и појурили уз реку најкрупнијим касом и галопом где год се само може.

Прејурисмо преко оне равничице, на којој беше логор дринске муниционе колоне, па онда прегазисмо реку, и уђосмо у лукавичку долину, у којој се нисмо много освртали на обиласке и пентрања сеоског пута, који на много места води странпом да уштеди честа гажења преко реке. Ми смо јурили најкраћом линијом газећи преко Лукавице тако небројено много пута, да је она честобродица између Црне Реке и Ћуприје права играчка, која не заслужује такво име.

Ово често гажење преко реке имало је за ме то добро што сви мораху преко воде ићи ходом, те сам ја тако врло често дошао до прилике да се издувам од овог јурења, а рђавих страна зато, што је вода која је другим коњима била до колена, ишла мом алатчићу до трбуха, услед чега сам ја моје ноге за време сваког прелаза преко реке морао да држим хоризонтално, у висини алатових ушију, ако нисам хтео да ми се чизме напуне водом. Одржати равнотежу у енглеском седлу, са таквим положајем тела, за време брођења преко реке, па макар то била и Лукавица, за цело не спада у најпријатнија занимања овога света.

Најзад после за ме нечувених еквилибристичких студија стигосмо у прву станицу.

То беше ***Невље***.

На жалост бављење је као и код сваког брзог воза било само један минут, колико да се упале цигарете, јер штаб Дринске Дивизије, који овде беше преноћио, беше већ отишао напред.

На другој станици код ***Новог Села*** затекосмо, лево од пута, спрам некаквог хана, целу дринску артиљерију постројену у смакнутој колони.

Она се дакле још не беше кренула, а подне се већ примицало.

Ни ту се не заустависмо више него што је потребно било да Краљ прими рапорт, па одјурисмо даље.

Не прође дуго, а ми стигосмо један дрински пешадијски пук у маршевој колони. Нисам имао каде ни да питам

за његову намеру, нити да га познам по официрима. Све што сам у овом јурењу могао приметити то је да пук не *маршира*, већ мили. Или то је била оптичка обмана за то, што смо *ми* поред пука пројурили?

Мале даље стигосмо још један пук, а пред Недељиштем дивизијски штаб. Благодарећи тој срећној околности наши коњи пођоше ходом.

Док је Мишковић рапортирао Господару, ми се поздрависмо с официрима дивизијскога штаба. Његов санитетски референт мајор Др. Љ. Весовић јахао је поред мене, и на његово питање: како је? ја само уздануx.

Весовић се насмеја.

— А што јурите толико? Зар ћете ви, Врховна Команда, да идете у предводницу наше дивизије, или ћете и поред ње пројурити па да ви примите улогу наших извидница? —

— Како то? —

— Па ево где је наша предводница — рече Др. Весовић и показа руком.

И доиста један пешадијски пук тек што беше одмакао од Недељишта путем за село *Габар*.

За ме беше јасно да Дринска Дивизија данас није ишла форсираним маршем, и ако поред ње не беше непријатеља.

— Та ви, Бога молећи, не марширате него милите? —

— А шта да замoравамо трупу без нужде кад нам данашњи задатак наређује: да дођемо до *Драготинаца*, и ту да заузмемо положај за одбрану. Драготинци су ено онде преко брда, погледај право преко Габра! —

— Е кад је тако, онда је вероватно да ни ми нећемо више далеко јурити. Дај да направимо по цигару.

— Молим г. пуковник, ево готових! — рече Весовић и пружи ми своју кесу.

— Охо — рекох ја кад запалих и повукох два дима — ово није пиротски фабрикат? —

— То су Краљеве цигарете! —

— Е? —

— Прекјуче на Суковском Мосту позајмио сам Краљу једну, а Он је за то наредио те ми послаше из Пирота две стотине његових цигарета.

Сиромах Весовић! Није му било суђено да попуши те Краљеве цигарете, јер док смо се ми шалили јашући је-

дан поред другог пут Недељишта, — тамо преко брда, на Сливници, већ је била спремна граната, која је имала да угаси тај живот пун снаге и најлепших нада за будућност...

Ко би могао помислити да ће у рату, од свију официра српске војске, први погинути један виши ***санитетски*** официр!... Та ови су некомбатанти!...

Кад смо стигли на раскршће путева код Недељишта, Краљ се одвоји са неколико официра те оде на један вис десно, одакле се могао прегледати терен у правцу на Врапчу, а ми остали одосмо у хладовину пред некакав хан, јер подневско јесење сунце беше добро припекло.

Пред тим ханом, кућом ли, што ли беше, нађосмо доста сељака, жена и деце.

Сви су нас гледали са чудном смесом апатије и радозналости. Само једна баба хода, хуче и грува се у прси, али остали и не осврћу главе на њу.

Неко од нас потражи воде, неко купи мало хлеба, и тако се између нас и сељака заподене разговор.

Мене је изненадило кад сам чуо како ови сељаци говоре. Ама просто српски, скоро онако, како се код нас говори у Јагодини.

То беше свима у очи пало, јер један не могаде се уздржати да не каже сељацима:

— Па зар је то бугарски како ви говорите? Тако говоре и код моје куће усред Србије-

— Није тако зборимо — рече један сељак — а по бугарски си зборе тамо хеј на куде Загорје.

— Аха — рекох ја најближем до себе — то значи да бугарски говоре само они иза Горе, тј. с' оне стране Балкана. Ово је врло интересно! —

— Па тој се знаје — рече други сељак — није сме браћа! —

— Не л' сме браћа? — викну она баба што хуче па стаде пред нас, — а што да се тепаме кад сме браћа? —

— Е, моја бабо — рече неко од нас — то треба да питате вашу господу у Софији, који су нама били дин-душмани од када Руси ослободише Бугарску и дадоше њима власт у руке!

— Бог нека им суди — рече један сељак.

— Леле мене! — груваше се баба у прси и стаде опет ходати.

— Знаш господине — прихвати један сељак осетивши потребу да нам протумачи бабино очајање — она си има салт едно момче, па га откараше у топције на куде Трн! —

Један од дринских пукова, које бесмо отоич престигли, стаде сада путем поред нас пролазити.

Пред пуком иде један дебео бугарски поп са шубаром, на којој беше дупли византијски крст. Очевидно то беше нека сорта заробљеника, па га сада пук тера пред собом, ваљда да показује пут. Упитасмо официре пука, какав им је то поп? Кажу нам, да је то један од „апостола“, агитатора, који су се били размилели по целој Бугарској да дижу народ на оружје.

Тек што пук прође, ја се наједанпут осетих на земљи. Моје друштво прсну у смех пре него што сам ја могао појмити шта се догодило. Погледам, мој алат лежи на земљи, а ја стојим над њим у раскорак.

— О мај — рекох ја — где ми црче коњ тако на пречац? —

— Та није цркʼо — заценио се Магдаленић од смеја — него је само легʼо да се одмори. Вади ноге из узенгија, јер ће он сад да се ваља! —

Одскочих од коња и доиста, мој алат сасвим мирно лежи на трбуху и гледа ме, као да хоће да ми каже, да је је то безобразлук после оноликог јурења не сјахати.

Овим вицом мог алата користили су се и остали коњи, јер сада цело моје друштво сјаха и сељаци сами прићоше да их валају.

Стадоше ме дирати за моју „халу“.

— Добро, добро, — рекох ја — видећу ја ваше першероне арапске и енглеске расе, док пођемо уз онај камењар тамо. А ово од Цариброда довде, то је било једно суруџијско јурење по равници, то није струка мог алата, данас већ и коњи знају шта је подела рада! —

Међутим прође поред нас цела Дринска Дивизија, и за њом оде и њен штаб.

Мало доцније стиже и Краљ пред ону кућу, где смо га чекали и сјахали.

Он је најљубазније разговарао са сељацима, тако да му ови одмах стадоше причати своје јаде.

Изгледа да су судови најрањавија тачка бугарске државне администрације, јер су се бар ови сељаци највише тужили на своје судове, који сваку парницу развлаче годинама, говораху да су судије подмитљиве, да су адвокати праве изелице народа, итд.

Једно мало лепо детенце беше се радознало прогурало до пред самога Краља, па га великим зачуђеним очима гледа.

Краљ га диже и пољуби, па онда и њему и осталој деци даде по наполеондор. Онај малиша још не познаваше вредност злата. Он пусти златник, те се откотрља у прашину, где га жене стадоше тражити, а он и даље гледа у Краља...

Сада тек сељаци познаше Краља и стадоше се дошаптавати:

„Тој си је Цар Милан“.

Ја се сетих да су и бугарске новине, кад је у Србији проглашено краљевство, нашега Краља писале „Цар“. Бугари су у вековима ропства заборавили значење речи „Краљ“, они сваког независног владаоца зову „Цар“. Чудновато, кад у Саборној цркви у Софији и данас леже кости нашега ***Краља*** Милутина, мошти „светога Краља“.

Не потраја дуго ни овај одмор у Недељишту. И ако подне беше превалило, још не беше ни речи о некаквом „доручку“. Наравно, оне јучерашње царибродске „апотеке“ Антонове имају да путују док пређу толику земљу, коју смо ми прелетели. Команда „на коње!“ захори се и сувише брзо, не толико за мене, колико за мога бедног алата, који очевидно после јучерашњег алписког марша и данашњег стиплчеза беше сасвим балдисао. С тога ја сад и нисам могао да јурим са осталом свитом Краљевом, него пођох за њом понајлак, ходом, само сам пазио да не изгубим из очију правац, којим је јурио Краљевски ескадрон. Тај правац вијугао се најпре пољаном па онда нестаде целе сјајне кавалкаде у некаквој јарузи испод виса на коме се белило село Габар у мрком стењу и голом камењару, за тим се појавише како галопирају право уз брдо, поред и око села, и зауста-

више се на највећем камењару. Хвала Богу, што нису отишли даље, сада ћу их ипак стићи.

Кад сам пролазио поред села и нехотице сам се сетио оних села, која сам виђао у Пиринејима. Свака сеоска кућа и авлија беше ограђена зидом од наслаганог камења, исто као у Пиринејима.

Кад сам се попео на вис, преда мном беше узбуркано море самога голог камена, у коме џиновски таласи беху грдне стене, чукаре, шиљци, и међу њима оне већ славне „дубодолине“, које већ познајемо из прича о маршу наше Коњичке Бригаде јуче и прекјуче.

Да сам знао, колико ће се мало бавити Господар на таласима тога каменог мора, ја не бих ни мучио мог алата да ме изнесе на ону чукару више села, јер тек што сам тамо стигао, Краљ пође на ниже, натраг у село. Габарци, који, мушко и женско, беху истрчали на вис, јурнуше сад руљама за нама, неки путем, а неки правце преко безбројних камених ограда.

У селу се заустависмо пред механом. Рекоше као да ће Врховни Штаб преноћити у Габру.

Прва ми је брига била да намирим коњче. Препоручих га највећој бризи гардиског наредника. Али не прође по сахата, а наредник к мени.

— Г. Пуковник — рече — ваш коњ не ће да окуси ништа, ни сена ни зоби! —

Пођем с њиме у један воћњак иза механе где су били сви официрски и гардиски коњи (јер у шталу једва стадоше Краљеви коњи) и уверих се о жалосној истини.

Сви коњи једу као мећава, а мој алатчић оклембесио главу па гледа у оно сено пред њим као да то за њега и није никакво јело.

— Шта да се ради? —

— Дај ти њега мени, господине, — рече ми један сељак, који се од некуда обрете ту — ја ћу га водим у моју шталу, ће га истрљам, па ћеш да видиш како ће да си једе!

— Хајде, брате, платићу ти колико рекнеш! —

— Јок — рече он, и поведе коња за улар, упртивши седло и узде на раме, — то да рекнеш да је за пари, неје за пари. —

Неколико корака низ брдо, у крај потока беше кућа тога сељака. Пошто сам сместио јадно коњче у шталу, вратих се пред механу где сам застао Краљеву свиту како једе хлеба и ораха. Краљ са шефом штаба, ђенералом Катарџи-ем и потпуковником Атанацковићем беху унутра у једној соби механе, где су за једним дугачким масним столом писане заповести.

Једна од тих заповести беше Команданту Дунавске Дивизије да „у садејству других дивизија“ сутра, 5-ог новембра, нападне на непријатеља код Сливнице. Препоручено му је да се споразуме са Командантом Коњичке Бригаде како би овај једновремено енергично напао на непријатељски десни бок те тиме потпомагао напад Дунавске Дивизије која ће вечерас изаћи на његово десно крило.

Друга заповест беше Команданту Коњичке Бригаде. Њему се јавља да ће Дунавска Дивизија сутра напасти на Сливницу, препоручује му се, да се стара да тај напад енергично потпомаже „дејствујући у непријатељски десни бок“, а да би тај свој задатак што боље решио наређује му се: да *још данас* изађе што даље ка Софији, те да „осмотри терен свог сутрашњег дејства“, и да се о свему споразуме са дунавским дивизијарем. Најзад тражи се од њега извештај „шта је данас успео“ и где ће вечерас бити, а јавља му се да ће Врховна Команда ноћити у Габру.

Као што смо видели, Коњичка је Бригада „успела“ да за цео дан пређе растојање од три пешачка сахата, и стигла је тако доцкан у Малово да о данашњем осматрању према Софији „није могло бити ни говора“, као што се каже у причањима Коњичке Бригаде за данашњи дан, и према томе пуковник Прапорчетовић није могао још данас изаћи што даље ка Софији нити осмотрити терен свог сутрашњег „дејства“, као што му се из Габра наређивало. Он се задовољио тиме да *чека позив* Команданта Дунавске Дивизије *на споразум*, у место да га као млађи сам потражи, и врло се чудио, што целе ноћи тај позив не дође, „и ако је шеф штаба Дунавске Дивизије *видео* да је коњица стигла, и бригадиру изјавио радост, што је тиме осигурано лево крило и позадина дивизије....“

Најзад што му драго, само кад је већ наређен напад на главни непријатељски положај, само кад смо већ у очи

решавајуће битке, пре него што може у Сливницу да стигне сва уједињена бугарско-румелијска војска.

Само.... само....

Како ли се разуме оно „садејство других дивизија?“ Пуковник Мишковић биће још вечерас „на линији“, он може садејствовати, и он је сигурно код Недељишта примио усмену заповест, али Шумадијска и Моравска Дивизија, где ли су оне сад? Хоће ли оне моћи да стигну за ову сутрашњу главну битку? Да нису ове две дивизије са коњичком бригадом сувише мала снага за отимање Сливнице?

Хајде да видимо шта раде оне друге две дивизије, које имају да „садејствују“ сутра на Сливници?

Пуковник Бинички чим је, јутрос око 9 сахата, примио ону синоћну заповест Врховне Команде, коју му је однео гардијски поручник Вељко Николић, одмах је заповедио команданту XII-ог пука, да са своја три батаљона и једном батеријом настави борбу (?) све дотле док не нађе везу са Моравском Дивизијом, и Трн не буде у нашим рукама, а чим би се ово постигло, да и он са пуком и батеријом пође ка Драгоману.

У 10½ сахата Трн је „пао“ и XII пук Шумадијске Дивизије, по састанку са трупама Моравске Дивизије и надлежном, хоћу рећи незнатном *одмору*, упутио се са придоданом му батеријом за својом дивизијом.

Којим је путем ударила Шумадијска Дивизија?

Да чујемо њеног шефа штаба, мајора Ст. Грујића, који о томе вели:

„Пре кретања дивизије к Недељишту пуковник Бинички са пуковарима — артиљеријским и командантом XI-ог пука — и са својим штабом чинио је осматрања изнад Врапче у правцу Недељишта, са једнога виса, одакле се готово цела долина Лукавице могла да види. Било је већ 12 сати у подне, када смо приметили колоне Дринске Дивизије у маршу ка Габру и даље Драготинцима. У питању је био ***правац*** будућег ***наступања наше дивизије***. Ја сам се тада изразио ***против*** кретања Недељишту наводећи за разлог, да би било шкодљиво, а донекле и опасно, најашавати на реп Дринске Дивизије, и ***предлагао*** сам да наша дивизија хвата путове десно, паралелно с онима Дринске Дивизије, па да иде ***право на Сливницу***. Командант Дивизије ***није хтео*** да прими

моје мишљење, него је ***наредио*** напротив ***да дивизија иде на Недељиште.*** А да је усвојио мој предлог, имале би се ове користи: 1-о Добило би се у времену и то ***читав дан,*** који је ***изгубљен*** на путу из Недељишта у Новалиршн; 2-о маршовало би се бољим путем, пошто пут из Врапче ка Сливници иде косом, те нема много ни пењања ни спуштања као што је било на усвојеном путу; 3-е. Позадина дивизије била би, према новом оперативном фронту јаче осигурана, пошто би тај правац био управљен на нови фронт. Напротив усвојен пут био је косо према фронту, изложен бугарском нападу с десног крила, ако би они узели офанзиву с те стране; 4-о Веза са Моравском Дивизијом, за којом се толико тежило била би тиме осигурана и пре добивена него што је овако било". [1]

Зашто ли то пуковник Бинички није хтео да усвоји овакве разлоге свога ***шефа штаба,*** него је у место правог, краћег и лакшег пута изабрао дужу и много мучнију странпутицу, особито кад је врло добро знао, да му је дивизија већ потрошила тродневну храну у хлебу, кад је видео, да се брашно, које је ношено у име хране, за четири дана није имало где заместити и пећи по оним малим селима?

Да ли је ту крива синоћна заповест Врховне Команде да ***иде на Драгоман,*** или је имао што важно да разговара са Врховном Командом, за коју је знао да ће је данас наћи у долини Лукавичке Реке?

И доиста предлог, који је пуковник Бинички имао да учини Врховној Команди, био је тако важан, да га не би могао на цедуљи из блока довољно мотивисати, било је потребно да се лично измењају мисли са Врховном Командом и он је сасвим добро урадио, што је са својим штабом сишао у долину Лукавице, само, може бити да није баш било нужно да замарава целу дивизију тим „веома врлетним, сеоским, неоправљеним путем, којим су возови *једва* прошли, пентрајући се час десно, час лево од пута." Можда би боље било да је дивизија отишла косом правце на Сливницу, а он би је, после састанка са Врховном Командом, лако стигао.

[1] Овде г. Грујић мисли везу са Моравцима на фронту пред Сливницом, која је тек 7-ог новембра у јутру постигнута.

Међутим баш и да пуковник Биннчки није имао важног разговора са Врховном Командом, он би морао у њу доћи, јер чим је Господар, из Габра, угледао колоне једанаестог пука, где се спуштају као предводница Шумадијске Дивизије ка ***Недељишту***, одмах је послао капетана Божу Јанковића, из свога штаба, да зове команданта дивизије у Габар да предстане Врховном Команданту.

Ја сам се десио унутра у механи пишући неке заповести за телеграфску станицу у Цариброд — пошто смо имали преноћити у Габру — када се капетан Божа вратио и ушавши у механу рапортира:

— Ваше Величанство, покорно јављам да сам нашао пуковника Биничког. Он ће сад одмах бити овде! —

И доиста после неколико тренутака затутња некаква кавалкада уз брдо, на коме беше механа, зазвекташе сабље поред њених прозора, и победилац од Врапче беше пред Краљем.

Ми сви који се бесмо десили у соби, устасмо радосно узбуђени.

— Покорно јављам Вашем Величанству — поче командант дивизије да рапортира, али га Краљ прекиде, пружи му руку и рече:

— Благодарим вам, г. пуковниче, за успех ваше дивизије у јучерашњој битци. Ви ћете ми што скорије поднети ваше предлоге односно официра и војника, који су се одликовали. Вама могу казати још сада да вас одликујем другим степеном Нашег Таковског Крста с мачевима! —

Биннчки се дубоко поклони, Краљ седе опет у чело стола, а ми сви опколисмо Биничког, љубећи се с њиме, и честитајући му победу и тако лепо заслужену таковску звезду с мачевима.

— То се зове прави војвода — рече ми ђенерал Катарџи француски, пошто се он с њиме поздравио — то ти је оно што Немци зову Haudegen. eh?

— Јесте, г. ђенерале — рекох ја, па онда похитах да довршим моје пискарање, јер Биннчки беше сео и беше почео да прича детаљно јучерашњу битку.

Један од тих детаља у његовој причи чисто не смем да запишем. Волео бих да се ја варам, да сам онда рђаво чуо, или да сам рђаво запамтио. Али опет, услед тога де-

таља Врховна је Команда донела једну врло важну одлуку која је факт познат свима, о коме имају писане наредбе, дакле изгледа да ја нисам рђаво чуо.

Па онда, то је детаљ који потврђује и наш званични билтен од тога дана, и ако другим речима него што је нама у Габру казат, као што ћемо даље видети.

Па онда то је речено пред Краљем, пред ђенералом Катарџи-ем, пред Јоцом Петровићем, пред Јоцом Атанацковићем и пред нама, осталим официрима Врховнога Штаба, који смо се десили у соби....

Бог ми је сведок да не бих хтео у овој књизи ни најмању неправду да учиним никоме чија дела морам да поменем, али ваљда ја нисам пред Краљем и целим Врховним Штабом спавао, те да сам *снио* да је пуковник Биничкн казао: *да је на Врайчи заробио два бугарска йука?*..... Најзад, ако сам ја то снио, а не чуо мојим ушима, живи су многи, који су у тај мах били у соби габарске механе, па ће они казати је ли то одиста било....

Како бугарски пукови имају по четири батаљона, то би значило да је јуче заробљено осам бугарских батаљона.

Не, не, то није могућно да је Бинички то казао!

Е, онда није истина ни овај разговор, који се ја сећам да сам чуо:

— Али г. пуковниче — рече Бинички окренувши се начелнику Врховнога Штаба — моје су трупе услед ове борбе а још више услед овако мучних маршева тако уморене, да сам ја управо за то и пошао овамо, да им измолим *један дан одмора!*

— То? — рече Краљ — то ће тешко ићи.... —

— Ми смо већ издали заповести да се сутра напада на Сливницу! — рече Јоца Петровић замишљено.

— И ваша дивизија има да заузме положај према Алдумировцу — додаде Јоца Атанацковић показујући дотично место на карти, која беше раширена на столу.

Бинички погледа у карту.

— Зар ипак овим путем г. потпуковниче? — упита дивизијар зачуђено.

— Да — рече начелник оперативног одељења.

— Ама ја сам вам — настави пуковник Бинички — још у Пироту, пред пуковником Драгашевићем и другим

официрима казао да је овај пут преко Чеканца, Брусника, Пиштена и Повалирипа ***тако рђав*** да возови њиме ***неће моћи*** да прођу? —

Атанацковић само слеже раменима. Биничкп се окрете начелнику штаба.

— Ја велим да је овај пут непроходан Ја вас молим дозволите ми да бар возове могу упутити уз Лукавичку Реку на опредељење? —

— Заповест Врховне Команде — рече Атанацковић. — потписана је, по којој Шумадијска Дивизија ***мора*** преко Чеканца и Брусника ***сва*** да маршира к положају према Алдумировцу!

Јоца Петровић као да није ништа чуо од ове дебате, о путу којим треба Шумадијска Дивизија да удари. Он као да још размишљаше о оном предлогу Биничковом да се његовој трупи даде један ***дан одмора***. Он као да се трже из неког сна, наједанпут рече:

— Бугарска има тако мало пукова, да, кад су јуче два положила оружје, ми можемо дати један дан одмора не само Шумадијској Дивизији, него свима трупама. Тиме ће се добити двоје: прво, трупе ће бити одморне, што је врло корисно кад се улази у велику битку, а друго што ћемо још за један дан имати све трупе наше пред Сливницом, и онда улазимо у решавајућу битку са свом снагом! Тај један дан — настави начелник Врховног Штаба окренувши се Краљу — ми ћемо употребити да на лицу места сами осмотримо непријатељске положаје и да према томе удесимо диспозицију за главни напад. Предлог ђенерала Милутина, да Врховна Команда дође на Три Уши, може још бити врло користан —

— Мислиш? — рече Краљ — па то би требало онда издати contreordre свима, и онда нема смисла да ми преноћимо овде? Ако ћемо сутра да будемо рано на позицији Дунавске Дивизије, ми морамо ноћити у Цариброду? —

И доиста на скоро беше издата заповест: „коње!"

Ја потрчах као без душе низ брдо у приватну шталу мог алата и стадох га седлати и зауздавати, на велико чудо газде од штале, који ми рече да ми је његова домаћица спремила вечеру.

— Хвала, брате, хвала, него деде ти мени помози да ја спремим коња.

За тили часак беше сељо спремио мога коњића, за кога ми рече, да је мало нешто јео, те он мени коња, а ја њему бакшиш, па хајд пред механу.

Ту већ беше све спремно за полазак. Чекало се само да Краљ изађе. Унутра су писане последње заповести.

Пуковник Биничкн изађе и са својим штабом одјури право на ниже.

После неког времена потпуковник Атанацковић изађе те разасла неколико наредаба.

Да ли у њима беше опозвана данашња наредба за сутрашњи напад на Сливницу?

Ништа не знам.[1]

У мемоару Ст. Грујића стоји записано ово:

„По казивању пуковника Биничког имало се ***сутра дан*** (5 новембра) ***одмарати*** у Недељишту. Према томе ***те ноћи ништа се није наређивало трупама за сутра***".

Пуковник Бинички прича овако:

Заповест Врховне Команде била је већ издата да Шумадијска Дивизија мора преко Чеканца и Брусника сва да маршира к положају према Алдумировцу.

Према томе издао сам наредбу за марш у заповеђеном ми правцу, која гласи:

„Противник се налази пред Сливницом и око ње у утврђеним положајима. Подручна ми дивизија има налог да маршира у том правцу преко Чеканца, Брусника, Ништена до Повалиришта, ту да се заустави, и положај у напред према

[1] Тек сада при преради наших успомена добисмо текст ове наредбе:

„Пошто је Шумадијска Дивизија јутрос имала борбу и заморена, те не може да стигне на место, одакле би могла учествовати у нападу на Сливничке положаје, — то се наређени напад на Сливничке положаје, сутра неће предузети, него се одлаже за прекосутра, тад ће моћи и Моравска Дивизија учествовати.

Јавља вам се, да је наша војска Трн јутрос у 10 сати заузела и Бугарску војску која га је бранила заробила.

Према томе остаћете сутра само на положају који сада имате.

Врховни Командант биће ноћас у Цариброду а не у Габру, као што вам је пређе јављено.

Службено

4. новембра 1885 г. у Габру

Начелник штаба Врховног Команданта
пуковник *Ј. Петровић*

Алдумировцу да заузме. Зато наређујем да командант предводнице, мајор г. Цинцар Марковић, крене исту, т. ј. XI-ти активни пук, једну пољску батерију, оба ескадрона, који су већ били напред, и пионирску чету с осталим, — с погледом на лапавицу и рђав пут, тек у 8 сати изјутра из Недељишта за Чеканац, где су оба ескадрона ***преноћила***, и даље преко Брусника. Главна трупа, пошто се прикупи у Недељишту, да иде за предводницом, и да се креће непрестано на прописном растојању.

Ја ћу се налазити за време марша код предводнице —"

Према прошлом виду глагола преноћити, који је у овој наредби за даље наступање Шумадијске Дивизије употребљен, за мене је јасно да она није писата 4-ог новембра после састанка са Врховном Командом у Габру, већ тек сутра дан. —

Беше се већ почело смркавати када се Краљ са Својом свитом и Врховним Штабом кренуо из Габра натраг пут Цариброда.

Док смо силазили к потоку ишло је с мојим алатом ћене-ћене, јер су сви ишли ходом.

Али чим сиђосмо у равницу на Краљ полете са свитом преко поља, ја се наједанпут обретох сам.

Ни дебео штап, ни обе мамузе не помогоше ништа.

Спромах алат покаса мало, па опет ходом, ја га мучем мамузама колико игда могу, он опет покаса па опет ходом, најзад стаде са свим, и ништа га на свету није могло кренути с места.

Ја морадох сјахати, јер сам увидео да би свако даље ударање било просто „Thierquälerei".

Стојим па гледам како се сумрак све више хвата и како се Краљевска кавалкада све више удаљава.

Куда ћу сам по мраку у непријатељској земљи, онако мртав уморан, гладан и жедан, са коњем који не може више да макне?

То беше ситуација, којој се мало што имало да завиди.

Али Бог је видео моје чисто срце и моју добру вољу да упркос моје корпулентности издржим сваки штрапац барабар са најбољим јахачима Краљевине, па ми посла помоћ од куда сам јој се најмање надао, из Габра.

Та помоћ није у форми каквог анђела који би ми на један пут ставио на расположење добре тарнице на феде-

рима — што беше за ме идеал у томе тренутку — већ то беше наредник гардиског ескадрона, који се нешто беше забавио у селу, чини ми се да плати трошак, који сада са два три гардиста касаше преко поља.

Чим ме је угледао где стојим у сред поља, гледајући час у мог непомичног коња час у Краљевску свиту, која се већ губљаше на хоризонту, тај интелигентни човек одмах је појмио ситуацију, скочио је с коња, наредио да мени један гардист уступи свога коња, а он да поведе донекле мог алата док се одмори, па онда на њему полако да дође у команду

Ја сам се тако обрадовао овом неочекивано срећном решењу питања, које беше у том тренутку за ме важније од целог Источног Питања — да нисам имао када ни да мерим дужину каишима од узенгија, него брже боље узјашем и појурим каријером само не бих ли стигао на своје место.

Тако сам брзо узјахао и одјурио да нисам имао каде ни да погледам још један пут оно добро кониче, које се за ме жртвовало јуче и данас, нити да коју лепу реч кажем оном гардисти, који је тако драговољно пристао да мени помогне из неприлике па макар се он сву ноћ мучио с оним уморним коњчићем. Човек је грозан егоиста, он је. најнезахвалније створење.

Али Бог, који ми је помогао у невољи, није пропустио да ме одмах казни што сам био незахвалан.

Казна је била двојака: прво, узенгије су ми биле ужасно дугачке, а друго та гардиска коњина тако је „инглезирала“ да ме је просто бацала „небу под облаке.“

Најзад стигох и ја у Недељиште. Срећом ту беше већ постројен XI-ти пук у смакнутим батаљоним колонама, и Краљ се беше зауставио да поздрави своје драге Шумадинце. Господар им је изговорио једну од оних одушевљених и речитих Својих импровизација, у којима је Он недостижан мајстор. На жалост за мене, она се баш свршила у тренутку кад сам ја стигао на своје место у свити, тако да сам ја само чуо оно громовито:

— Живео, живео, живео! — којим грмнуше батаљони XI-ог пука, одговарајући на поздрав Господарев.

Одмах за тим кренуо се Краљ даље, тако да сам једва имао каде да пружим руку потпуковнику Др. Лонткијевићу.

Испрва је ишло којекако са јахањем у свити, само ме је наједио један поглед, који случајно бацих у страну.

У крај пута стајаху кола пуна оних јучерашњих царибродских дворских „апотека“ у којима има чак и штрасбуршких паштета, а поред кола стајаху гологлави Антон и још двојица дворских лакеја са тако зачуђеним изразима лица као да нас питају:

— Добро; а ми, куда ћемо ми? —

Али нико и не осврће главе на њих. Чини ми се само да је пуковник Пантелић довикнуо нешто немачки, projуривши поред Антона.

— Шта велиш ти на то? — упита ме неко из друштва, показавши руком на кола која осташе за нама као какав сан.

— Ја велим — одговорих му, а уста ми се напунише воде — оно исто што је Јуније Брут казао, кад је морао оба своја сина да осуди на смрт, велим: Ама Богови, ви ми се ругате? —

— Бравос докторе, тебе не оставља твој хумор ни када си гладан? —

— У оваким околностима ја мислим да нам и не остаје ништа друго него да се хранимо својим рођеним досеткама, па макар покварили стомак! —

Али шала није дуго трајала, бар за мене не. На мојој ужасној гардијској коњини открио сам још једну махну, која је толике људе упропастила, а камо ли неће коње.

Та махна беше ужасно частољубље, какво се — односно коња — нигде тако не развије, као међу нашим гардијским коњима, који се сваки дан тренирају невероватним партијама касања и галопирања.

Док не бејах стигао у Недељиште, ја сам ту гардијску грдосију имао у својој власти: кад ми се досади крупни кас, ја пређем у галоп па се одморим и vice versa, али сад — сад је њено частољубље било јаче но моје обе руке, којим сам вукао узде; могли сте томе коњу ако хоћете одвалити доњу вилицу, он је опет у првим редовима. Како год они напред иду, онако морам и ја хтело ми се не хтело.

А они опет напред не иду једном сортом коњичкога хода, па да се човек према њему намести и удеси, него сваки час друкчије.

Али није ни чудо: сада не беше лукавичка долина празна као јутрос да би се њеном целом дужином могло јурити; јутрос свега на три места нађосмо или стигосмо и престигосмо пукове Дринске Дивизије, али вечерас беше цела лукавичка долина *закрчена* најразличнијим возовима. Сад сам тек разумео шта је реп једне дивизије, на који не ваља друга дивизија да *„најашава.“* То је једна поворка товарних кола, коња, коморџија, коњоводаца, возара, грдње, ларме и псовке, која је дугачка најмање два сахата пешачка. Та непрекидна поворка („све један другом у потиљак“), трајала је тако рећи од Недељишта до Невља па богме и до пред сами Цариброд.

Нас није било више него један ескадрон, па смо имали муку да сваки час обилазимо ове зајажене колоне, ја шта ли ће бити сутра код Недељишта и даље уз Лукавицу, кад и Шумадинци пребаце у њу овакав аждајски реп?

Каква би несрећа била да се овако два колосална репа побију за пролаз у каквом теснацу, или да их наједанпут с бока нападне каква непријатељска колона? Ето од куда је она велика наша брига, коју смо до сад нашли свуда и на сваком месту, брига за осигурање „позадине“, јер, отсеците једној војсци њене муницијске и профијантске возове, она мора, па макар најпобедоноснија и најхрабрија била, да се повлачи натраг, својој основи, одакле се храни и одакле муницију добија.

Чудновата је ствар војска. То вам се један читав народ крене да путује, и мора на том путу да вуче за собом и своје магацине, и своје болнице, и своје поште и телеграфе, и своје судове и своје радионице, мора да вуче цео апарат државни.

Па кад је још све то неспретно натоварено, на трошним колима и слабим коњима, онда је појамно да се иза сваких 7—8000 војника вуче реп од два сахата, који им смета у кретању, који их задржава као какве тешке букагије. Тај реп са својим хиљадама коморџија и хиљадама грла стоке, прождире барем половину оне хране, коју носи за војском, ако не више; ту је тежа дара него масло! И на то *ужасно* питање о војним ратним возовима, од којега често зависи судбина једне војске, односно судбина једне државе, једва ако у мирно доба мисле два, три човека у економном одељењу Министарства Војног, и ако та два три човека стану молити Министра Војног, да се већ једанпут набаве

прописни возови за војску, без којих она не може да ради као права војска, онда им се насигурно одговори да „за сад“ нема пара, да су „топови пречи од коморе“ и да ће се „гледати.“

Ето зашто смо и у трећи рат угазили с оваквом грозном комором.

Ове мучне мисли о безгранично дугачкој, гломазној и тако тешко покретној репини наше војске, доведоше ме на једну другу необичну дужину, дужину пута, којим смо поред и између кола касали да нам се све некакве игле забадају у колена.

Збиља, „что сије јеже от нас бист таинство?“ Од кад себе ми идемо из Недељишта, па још нема ни онога хана пред којим смо јутрос видели дринску артиљерију? Каквом је мађијом лукавичка долина постала вечерас *дужа* но што је пре подне била?

Буди Бог с нама, па ми нисмо прешли ни трећину пута! Та за оволико времена ми смо јутрос прејурили од Цариброда до Недељишта?

Не може бити, та ми смо морали проћи поред тог хана, само је мрак, па га нисмо видели.

— Докторе, колико ли је сахата? — упита неко иза ојих леђа.

— Господине — одговорих му набусито — ја имам само две руке, а оне имају у овом тренутку далеко важнија посла него да траже сахат.

Ово је мучење већ тако дуго трајало, да сам о сваком већем вису, који се црнио пред нама, држао да је Нешковац, и да ћемо сад, још мало, осетити се на насипу и заврнути десно у Цариброд, где нас чека вечера (уједно ручак), кревет, и што је најглавније мирна и равна земља под ногама.

Међутим један по један црни вис ишчезаваше и то све не беше Нешковац, и ми бесмо још далеко од Цариброда, а пред нама беше само густи, црни мрак, из кога шкрипе ненамазани точкови комораџијских кола, или се чују овакви разговори и откинуте реченице:

— Ама зар си ћорав те не видиш читава кола? —

— Не видим ја ни прста пред очима, а камо ли твоја кола! —

— Држи лево! Један за другим! О мајковићу зар не знате српски? —

— Ах, пут му најстарији, и ко га овуда просече! —

— Ама зар си ти коњ? Ти ниси коњ него си шерет, знаш? Сад ћу ја тебе научити памети! —

— Ај, сивоњо ај!

— Ej, Миловане! —

— Aj?

— А Бога ти што ће нашем Краљу ови камењари код онолике наше лепе земље? —

— Е, де, де! —

— Држи лево! — викну гардијски официр који је јахао пред Краљем да рашчишћава пут, колико се могло.

Коморџије се прибише уз волове гурајући их у лево док цела Краљева свита јашући један за другим прођосмо.

— Бог и душа ово сам Краљ прође? — зачу се нечији глас иза нас.

— Е јес ја, ваљда ће се и он потуцати овуда ноћу. Њему бар нико не заповеда! —

— Какав Краљ? седи он сад у Пироту у своме конаку, срче каву и пуши чибук, па само заповеда куда ће која војска, а ђутанти и динарџи трче на све стране! —

— А ја брате к'и Краљ! —

Нестаде и тих занимљивих разговора у мраку; оста сама помрчина, шкрипање кола, топот и ржање коња.

Најзад у неко доба засветлуца пред нама у дољи некаква ватра.

— Хвала Богу — уздахну неко из свите — ево Цариброда! —

— Какав Цариброд? Зар си заборавио да је он у склопу од висова и да се не може видети док не наиђу прве куће?

— Ја шта је оно доле?

— Каква коморџијска ватра, шта ће бити друго? —

— Јок, брате, оно су куће, оно су осветљени прозори.

И доиста беше тако.

После четврт сата бесмо у Невљу. Око једне куће беше читав логор. Око упаљених логорских огњева леже кола, људи, волови.

— Упитајте, које је одељење овде? — заповеди Краљ једном од официра своје свите.

Онај притера коња најближој ватри.

— Је ли, сељаче, из које сте ви команде? —

— Зар ми? — рече један и устаде кад виде официра — ми смо прва пољска болница Дринске Дивизије! —

— А где вам је командир?

— Ено га онде у оној механици, што ли је! —

Ја притерах коња отвореним вратима те куће и видех цео виши персонал око огњишта.

— Капетан Др. Копше! — викнух кроз врата:

Он се одмах појави на басамацима пред вратима, и таман му ја рекох „Краљ је ту, изађите на рапорт“, а Краљ већ беше крај нас.

Командир болнице одрапортира како је могао, али одмах показа да му српски језик не иде баш лако, па га Господар стаде питати немачки, како је путовао, каква су му кола и запреге, је ли донео цео свој материјал и најзад где је остала друга пољска болница Дринске Дивизије? —

Кад командир рече да ју је оставио код Ѳуковог Моста, Краљ се окрете мени са питањем: да није друга пољска болница сувише далеко од својих трупа? Ја одговорих да је то ствар дивизијске команде и да ће вероватно обе дринске болнице сутра примаћи се својим трупама.

Краљ запали цигарету, отпоздрави персонал болнице, који непрестано салутираше, и пође даље.

— Дакле тек Невље прођосмо?

— Па то има бар један сахат још до Цариброда? — уздахну неко.

— Кад бисмо могли касати, да, овако биће богме и два!

И доиста пут опет беше закрчен возовима, што беше још незгодније него до сад, јер сада је пут ишао све страном, и беше тако узан, да се двоја кола не би шале размимоићи могла. С једне стране пута стена, с друге одсек, провалија чак до реке. На таквоме путу ваљало је обилазити зајажене возове. Где се могло обићи с десна поред стене, ту је за нас било благостање, али су и коморџије волеле по ономе мраку држати се ближе стени него провалији тако, да смо ми махом морали пролазити ивицом одсека. Местимице вала није било четири педља простора између кола и провалије. Ту је Краљ пролазио пешке, а један му гардиски подофицир водио коња. И цео штаб и цела свита скакаше

с коња и пролажаше пешке на тим вратоломним местима, сваки је водио свога коња за собом, па кад се опет изађе на релативну чистину, сваки опет појаше.

Само ја нисам никако сјахивао, не што сам презирао опасност да се заједно с коњем откотрљам низа страну чак до реке, него на против баш из тога страха, јер ако ја један пут сјашем, ко ће ми у тој невољи, у којој сваки себе гледа, помоћи да опет узјашем, нарочито што мој коњ не би ни тренутка стајао мирно, чим би чуо да они други откасаше. Ја сам не бих се могао више попети на тај торањ од коња, а пољски биљекташи још нису прописани за коњичку ратну опрему. У тој новој невољи, која већ узимаше на се облик формалне опасности за живот, ја сам опет измислио барут, т. ј. пустио сам коња да сам бира где ће стати ногом по оној ивици провалије, а сам хватао сам се чврсто рукама за ступце и канате кола поред којих се ваљало прогурати. Том приликом ја сам долазио у тако интимни додир са наплатцима, паоцима и главчинама од точкова, да сам већ мислио да ми је отворен десни коленски зглавак; али шта ме је стало за колено, кад се само изнела глава читава!....

Најзад сиђосмо сви здрави и читави опет у долину, при чему придев „читави“ није овде само стиха ради.

Тек доле нам се опет одреши језик, који је дотле био апсолутно миран, јер се био прилепио за непце.

— Ох — хо — хо! узданух и ја сишавши доле —

Али ма како да сам се обрадовао равници у долини, та ми радост брзо преседе.

Сада се непрекидно касало.

Најзад — post tot et tanta — забели се пред нама давно тражена џада.

То беше цариbродски друм.

Бесмо већ на месту, где смо јутрос појахали.

После неколико тренутака укасасмо у Цариброд.

Како сам се скинуо с коња и како сам доспео на сламњачу једног гвозденог кревета у некаквој механи, ништа не знам.

Кад сам дошао к себи од умора ја видех да су у соби и мајор Др. Лаза и професор Љ. Миљковић. Мој персонал беше стигао и пре моје наредбе из Габра, јер је већ раније

била издата наредба да се све канцеларије Врховне Команде пренесу из Пирота у Цариброд.

Добро, рећи ћете, па зар је то све што је било четвртог новембра? А Моравска Дивизија? А Власински Одред? Шта се тамо радило? Докле су Моравци продрли данас?

Ох, нису далеко. Ево да видимо:

Најпре код дивизије пред Трном.

У $7^1/_2$ сахата из јутра кренуло се лево крило (XIV-ти пук итд.) а у 8 сати и главнина (II-ги пук, коњица, артиљерија) из својих синоћних положаја напред и одмах су се уверили, да непријатеља нема, да је он још ноћас напустио своје положаје. И ако се пуковник Топаловић уверио да Бугари беху одступили, он је опет наредио, да један део пешадије иде преко окомака Рујевих, који леже изнад Трна, а остатак да, под осигурањем предњег дела, наступа путем за Трн, с тим, да пијонирска чета остане на уласку клисуре, ради осигуравања деснот крила, а и од могућег узнемиравања разбеглих бугарских војника.

Овако маршујући ушли су Моравци без борбе у Трн око *10 сахата* пре подне. Ту се Командант Дивизије могао уверити да су бугарске трупе одступиле још ноћас, да су према томе његове трупе на предстражама и његове патроле рђаво вршиле службу, јер оне такво кретање непријатеља нису ни приметиле ни јавиле. Је ли бар сада дивизија појурила за непријатељем да се колико толико накнади време изгубљено услед рђавог вршења предстражне службе? Јок, полако, то се не ради тако на врат на нос. Куда је одступио непријатељ? Ваљало је пре свега послати један полуескадрон у правцу на Филиповце, а један вод коњаника ка Глоговици, да извиде где је непријатељ? Од тих извидница, од бугарских заробљеника и од становника Трна дознало се да су Бугари отступили у два правца: једни путем Брезнику долином Филиповачке Реке, а другим путем преко Глоговице, Мисловаца према Брезнику као и то да је овим другим путем отишла бугарска артиљерија са осам топова острагана, и да је она, сазнавши да су наше трупе већ у Трну и даље се крећу, одмах напустила топове и возове и са самим коњима побегла!

Шта је радио пуковник Топаловић, пошто је сва ова извешћа прикупио?

Он је наредио да се његове трупе ***прикупе и одморе*** (од чега?) у Трну, па онда да, осигуравши се претходно истуреним појединим одељењима напред, предузму кретање према Брезнику, а у исто време наредио је да командант другог пука са два своја батаљона и са II-ом брдском батеријом пође за Бугарима преко Глоговице, али да тако наступа, да пресече одступајућим Бугарима одступницу те да их тако принуди на предају....

Пошто је наша војска ушла у Трн, и док се још XIV пук пентрао по стрмим окомцима Руја изнад Трна, зачу се пуцњава и неколико метака друге брдске батерије на некакво бугарско одељење које је лутало по јучерашњем бојишту. У ово доба било је наређено да командант другог пука, заузме околне висове, но у том његове трупе наиђу на Секирици — вису, који лежи лево од пута Трн — Брезник, на једну бугарску чету и отворе паљбу на њу. Командант пука нареди да се први и други батаљон развију у борни поредак (зар два батаљона против једне чете?), али док су се ови батаљони развијали, дотле се пењао I-ви батаљон XIV-ог пука, и после кратког пушкарања принудио ову бугарску чету на предају.

По свршетку ове кратке борбе са разбијеним и разбеглим бугарским одељењима, ***и пошто је очишћена околина Трна*** од разбијених делова бугарске војске, нареди дивизијар да се командант II-ог пука крене преме издатој му заповести у правцу Глоговице, а XIV пук с артиљеријом, санитетом и возовима да се ***прикупи и одмори до три сахата по подне*** у Трну, па онда да се крене према Брезнику путем, који води Филиповачком Реком на вододелницу Струме и Нишаве.

Командант другог пука кренуо се из Трна у 2 сахата по подне са првим батаљоном у предводници, за тим други батаљон, за овим II-га брдска батерија, и као заштитница једна получета 1-ог батаљона.

У оваквом маршевом реду стигао је на преноћиште у Јездимировац.

На путу од Трна до Јездимировца хватале су патроле бугарске војнике из милиције, и један од њих проказао је, да се на ћувику десно од села налази осам бугарских топова.

У Трну затекло се бугарских рањеника којима је ука-

зана помоћ од нашег санитета.[1] У једном делу бугарске болнице смештени су и српски рањеници, а за неговање и једних и других остављен је у Трну капетан Др. Моравац.

У Трну постављен је за кмета мештанин Димитрије Србин, а за команданта остављен је привремено капетан Сима Коларић.

Један батаљон другог позива (I-ви XIV-ог пука?) остављен је у Трну као посада.

У 3 сах. по подне наредио је командант дивизије да се све трупе крену према Брезнику и то у оваквом маршевом реду: у предводници, којом је опет командовао потпуковник Бајаловић, I и II батаљон XIV-ог пука, 1-ва и 3-ћа батерија тимочког артиљериског пука, 3-ћи батаљон II-ог пука, санитетска чета, и на 1500 корака иза зачеља колоне комора. Пионирска чета имала је да образује заштитницу, а да се са положаја, који је била заузела на уласку клисуре у Трн, крене у 3¼ сах. по подне за Брезник. Али командир ове чете добио је тек заповест у то доба, и док је покупио своје патроле било је 4¼ сах. када се кренуо позади целе коморе.

У оваквом маршевом поретку стигле су трупе у 5½ сахата у Филиповце, где су преноћиле са истакнутим предстражама према Брезнику, док је у позадину чувала пионирска чета, која је стигла тек у 10½ сах. ноћу. —

Ето то је урадила Моравска Дивизија 4-ог новембра, ушла је без борбе у Трн, чаркала се са једном залуталом бугарском четом, заробила је, и напредовала је према Брезнику читава два сахата пешачка — до Филиповаца...

А потпуковник *Гајиновић*, шта је он урадио са својих пет батаљона вазда̂н 3-ог новембра?

Он је рекогносцирао и *утврдио* се на своме новом положају, градио је нов распоред својих трупа: на Равну Шибу наместио је I-ви и II-ги батаљон „повереног му“ првог акт. пука у „предстражни и одбранбени“ положај; мало се бри-

---

[1] Њих 42, осем оне неколицине који су понесени из данашње чарке и међу којима беше и један бугарски официр (Ангелов). У овој чарци с оном залуталом бугарском четом имали смо и ми још 9 рањеника што са оних 77 јучерашњих чини 86 рањеника на Трну. (в. Ист. срп. вој. санитета књ. IV стр. 214).

нуо: коме да повери команду над том важном првом линијом, и одлучно се да је стави под управу капетана Чизмића, наравно, као старијег батаљонског команданта. Али тако важној линији требало је и резерве. У „такову“ одређене су две чете I-ог батаљона другог позива. Оно истина овај положај, који Гајиновић са таквом бригом утврђује и гарнира трупама, био је одвећ простран и за једну читаву дивизију а камо ли за ових десет чета, али „неодољиве околности су захтевале заузеће таквог положаја“. Међу тим ваљало је на сваки начин осем мале резерве имати и пуковску резерву, шта мислите? У тој главној резерви био је: 3-ћи батаљон I-ог активног пука, брдска батерија на Буковој Глави, 4-та чета I-ог батаљона са три вода другог позива на Ђумруку, две чете I-ог батаљона другог позива на Панчином Гробу и суседним ровинама. Посада десно од Панчинога Гроба остала је као и пре борбе.

Таман је потпуковник Гајиновић са толиком муком направио овај диван распоред, који га је постављао у стање да држи једну позицију за коју би другоме било мало и читава дивизија. нарочито ако би Бугарима сад у опште падало на памет да пођу са силном војском да поврате Цветков Гроб и Равну Шибу, кад ал стиже ситна књига од команданта дивизије која прећаше да уништи цео данашњи труд Власинског Одреда.

Ево шта беше од прилике у тој ситној књизи:

Пошто је он на томе крају Бугаре разбио. то дивизијар држи да се они тамо неће ни прикупљати, а нарочито после успеха наше војске на осталим крајевима. С тога дивизијар држи да ће Гајиновић моћи са својим целим пуком и брдском батеријом или бар са два батаљона и батеријом ***придружити*** се дивизији, а чување тога краја да се повери другом позиву. С тога је дивизијар такав ***предлог*** учинио Врховној Команди, и молио да на Власину пошље г. мајора Вуковића са још једним батаљоном другог позива: дакле чим би мајор Вуковић добио налог да г. Гајиновића замени и тамо дошао, Гајиновић, ***не чекајући нарочити налог***, има да се крене за дивизијом и да се стара да је што пре стигне. Даље му дивизијар јавља, како је јуче водио борбу с Бугарима између Забеле и Туреговца, но пошто су се они на овим висовима добро утврдили ...та (?) великом броју

били, то их није могао из њихових положаја потиснути. Данас ***продужава борбу***, и држи посигурно да ће ући у Трн, у толико пре што ће га потпомоћи једно одељење Шумадијске Дивизије у правцу од Врапче к Трну, јер је Шумадијска Дивизија јуче код Врапче ***грозно потукла*** Бугаре.

По заузећу Трна његова ће дивизија одмах наступати к Брезнику; међу тим он — Ганповић — треба да се стара да Бугаре, ако су се где у близини задржали, растера и тај крај од њих очисти, и долину Нишаве у свом домашају слободном учини. Ово му шаље по једној коњичкој патроли дирекктно, а и путем телеграфа.

Ето баш тако. И цела мука око утврђења Равне Шибе, цео труд Власинског Одреда 4-ог новембра да пропадне?

Ето то је све.

4-ог новембра заноћила је наша главна војска на линији М. Малово — Трн-Уши — Драготинци — Недељиште — Филиповци — Равна Шиба.

А шта су радили Бугари данас?

„Може се слободно тврдити — вели Бендерев[1] — да је судбина Сливнице зависила од тога, да ли ће Трнски Одред благовремено стићи на ту позицију. Шумадијска Дивизија могла је, да је 3-ег новембра, после своје победе на Врапчи, одмах пошла на Сливницу тамо стићи ***пре*** бугарског Трнског Одреда за читав дан, и онда су три српске дивизије са кавалерийском бригадом могле да нападну на 12,000 Бугара у сливничким положајима. С тога је ваљало Трнски Одред упутити најфорсиранијим маршем у Сливницу. Капетан Генев издао је заповести за то у пола ноћи између 3-ег и 4-ог новембра. По њима главно зборниште било је код Бабиног Моста на уласку у западни трнски теснац. Ту се пре свију осталих искупише 3-ћи батаљон II пука, 4-та пољска батерија I артиљериског пука један и по батаљон III пука, полубатаљон IV пука. Ове трупе стадоше гурати се у теснацу реке Лукавице и протезати се њиме као гомила без реда. Други батаљон III пука не беше се још ни прикупио кад је његов командант наредио да полази. Две његове чете беху остале на позицији и одступиле су тек пошто су је сви остали напустили, па се упутише за колоном. Друга

---

[1] l.c. стр. 202.

чета IV пука беше такође заробљена. Један део њен одступио је доцније ноћу а други тек сутрадан с остацима бранилаца Врапче, који заштићаваху одступање Трнског Одреда.

Одред капетана Кавалова почео је одступати са ловничке позиције у 3 сахата по поноћи, кад му је жандар донео заповест за то. Он је у саму зору стигао у Брезник. Ту је нашао гомиле разтрканих војника разних команада, саставио је од њих две чете под командом подофицира, и повео их са својим одредом долином реке Глоговице. Излазећи из теснаца реке Јерме наишао је на један противнички ескадрон, и са неколико плотуна отерао га назад.

На 10 километара од Трна колона капетана Кавалова натрапа на бачену бугарску батерију у некаквом непроходном терену. Око бачених топова батргаху се ополченци поручика Чорбаџијева да их извуку из једне јаруге. Кавалов им одреди у помоћ оне две напабирчене чете и добровољце, али сва ова напрезања осташе без успеха: Баш у то време зачу се пуцњава са стране секиричког моста. То беше доказ да тамо има још Бугара, вероватно арјергарда врапчанских бранилаца. У след тога одлучише да спасу топове пошто по то и послаше у оближња села да дотерају волове. Ал у то стиже нова наредба капетана Генева да се похита с одступањем. Топови су остављени где су и били.

Трнски одред (без одреда капетана Кавалова и ополченаца, који осташе код топова и пошто је Кавалов отишао) стигао је у Брезник 4-ог новембра у подне, а Кавалов са својим одредом и остатком Врапчанског Одреда тек око 6 часова по подне.

У Шумадијској Дивизији знало се само о томе да Бугара има код секиричког моста и у Филиповцима. Да би их одатле отерао Дивизијар је наредио да два батаљона X-ог пука и један ескадрон рано 4-ог новембра нападну на Бугаре код Филиповаца, а XII-ти пук с једним батаљоном X-ог пука да нападну на позицију код секиричког моста.

XII-ти пук је отпочео свој напад и не чекајући на онај батаљон X пука. Паљба је трајала један сахат, и онда Бугари почеше одступати. Баш у то време доби Дивизијар заповест из Врховне Команде да похита Сливници, и за то нареди X-ом пуку да не иде на Филиповце него да се спреми

па да са XI пуком, артиљеријом и коњицом иде преко села Круше право на Сливницу.

Али тек што је XII пук прекинуо паљбу (која је трајала до 10 часова и ако се противник није видео), с десна, од стране Трна зачу се артиљеријска паљба. То беху два брдска топа који беху заједно са XIV пуком послати висовима да обиђу варош са севера. Овај одред беше натрапао на Бугаре у Петаченцима, који одступаху.

Ево како је то било.

XIV пук не знајући да су Бугари одступили са трнске позиције, беше у 7½ часова пошао са позиције на којој је преноћио, противу десног крила трнске позиције. После по сахата кренуше и остали делови дивизије, и на своје велико изненађење нађоше да је цела бугарска позиција напуштена. Тада је и послата ова колона (XIV пука са 2 брдска топа) а главнина дивизије ушла је у Трн око 10 часова пре подне оставивши код западног уласка у трнски теснац пионирску чету, а пославши полуескадрон путем у Филиповце, и један вод коњице у долину Глоговице. Сад је Моравски Дивизијар добио извешће о баченим бугарским топовима, те је послао два батаљона II-ог пука и брдску батерију у долину Глоговице. Тек што се кренуо овај одред зачу се пуцњава оних брдских топова обилазне колоне са виса Плоче. Услед тога је Дивизијар променио своју наредбу и послао је II-ги пук против Плоче. Овде оба моравска пука наиђоше на бугарске чете Петаченског Одреда. Немамо бугарских података о радњи ових несрећних чета. По причању наредника 15-те чете V пука Бјелчева на њих је најпре напао полуескадрон српске коњице, који су они плотуном отерали. За тим се српска пешадија (XIV-ог пука) развила у бојни поредак, и наступајући брзо обухватила њихова крила. Тада су бугарске чете брзо отступиле у некакву шуму. У том тренутку рањен је потпоручник Рашков, командир 4-те чете IV пука.

У шуми чете се постројише и по заповести потпоручника Ангелова (командира 15-те чете V-ог пука) заузеше један вис. Одатле осуше ватру на противника, али у том тренутку овај их беше опколио са свих страна. Овде је понова рањен потпоручник Ангелов у груди и то смртно. Оставши без официра, бугарски одред положио је оружје и предао се. Од чете IV пука спасло се свега 30 људи а од

чете V-ог пука и од вода 13-те чете истог пука спасли су се наредник, два поднаредника и 11 редова, и ови су успели да нађу своје команде.

У 2 часа по подне сва околина Трна беше очишћена од Бугара и сада тек могао је II-ги пук Моравацa кренути у долину Глоговице.

XIV пук и остали делови дивизије прикупише се у Трну и одмараху се до 3 часа по подне, када су почели наступати брезничким друмом, оставивши у Трну један батаљон другог позива.

Шумадијска Дивизија кретала се полако: авангарда и XI пук стигоше у Недељиште доцкан у вече, и ако је растојање од Врапче до Недељишта мање од 10 километара. Толико им још остаје до Сливнице. X-ти пук заноћио је у селу Крушју. Један шумадијски ескадрон дошао је до села Чеканца сврнувши на запад од правога пута за Сливницу. XII пук са придатом батеријом сазнавши да су Моравци ушли у Трн, пошао је и сам за својом дивизијом али га је ноћ ухватила на путу из Врапче у Крушје и ту је заноћио. И тако Шумадијска Дивизија налазила се ноћу између 4-ог и 5-ог новембра у дугачкој колони од Врапче до Недељишта, за један марш од Сливнице. Она је пропустила да се на тој одсудној тачци нађе још 4-ог новембра у вече, те да сутра дан нападне са Дринском и Дунавском Дивизијом и каваљерском бригадом ***пре*** него што стигну бугарски одреди са Врапче и Трна. Овако се изравнаше изгледи за успех на Сливници.

Око 5 часова у вече скупише се у Брезнику бугарске трупе не само из околине Трна, него и два батаљона са македонске границе (5-ти II пука капетана Тодорова и 3-ћи III пука капетана Христова). Ту беше дакле бугарски одред довољно јак, да се одупре целој Моравској Дивизији, јер у њему беше 8 батаљона или 7000 бораца. И тај релативно јак одред беше толико исто далеко од Сливнице колико и Шумадијска Дивизија.

4-ог новембра око 4 часа по подне, када је Бугарски Кнез стигао на сливничку позицију и кад је код батерије капетана Иванова импровизован ратни савет, помоћник Министра Војног предлагао је да се још исте ноћи нападне на Дунавску Дивизију, пре него што и остале српске диви-

зије стигну пред Сливницу. Тај је предлог усвојен, формиран је одред под командом коњичког капетана Бендерева, нађени су неки сељаци из околних села, који добро познаваху стазе и богазе у оном врлетном терену, и све беше спремно да се у пола ноћи нападне на изоловану Дунавску Дивизију. Међутим овај напад није извршен зато што је штаб Западног Кора бугарске војске успео убедити Врховну Команду бугарску да тај напад не би одговарао циљу (о нецѣлесообразности) и наредба је опозвана.

— — — — — — — — — — — — — — —

Командант српске Коњичке Бригаде хтео је да у теснацу остави своју батерију и нешто пешадије, па да с осталом својом трупом преко Печеног Брда продре у софијску долину, те да дејствује у бок и у позадину бугарске позиције на Сливници. Тај прекрасни план било је лако извршити, јер Комштички Одред, који је тога дана одступио на Гинце, беше сувише слаб да га омете. Због рђавог разумевања заповести тај план оста неизвршен, и Кавалеријска Бригада 4-ог новембра у 1 сат по подне скупила се код Беренде, одатле је пошла у 2, стигла је у малковску долину у мрак око 6 часова, где је и стала пославши у предстраже два ескадрона, један на пут Малково—Бездан а други у правцу на Мека Црева, али ова позиција оста ту ноћ у рукама бугарских предстража.

Ноћу 4-ог новембра био је овакав распоред бугарских трупа на сливничком положају:

На десном крилу, са предстражама противу српске позиције на Три Уши, десно од насипа, стајао је 4-ти батаљон II пука капетана Попова.

Више у лево али ближе друму беше распоређен 1-ви батаљон V пука капетана Кутинчевъ.

У центруму, лево од друма на падини позиције стајао је 2-ги батаљон V пука капетана Крстева. На централном вису позиције беху ове батерије: 3-ћа и 6-та I активног пука капетана Данаџијева и Стојанова, при чему је 6-та подељена у 2 полубатерије стала на крилима 3-ће батерије. У непосредној близини беху распоређени 3-ћи и 4-ти батаљон IV пука капетана Лазарева и Попова.

Још даље у лево и напред на једном језичку терена, који је испадао из центра позиције стајала је 2-га батерија

I активног пука капетана Владимира Иванова. Још више у лево, савијени у назад: добровољци поручника Шиварова и ополченци поручника Матејева.

На левом крилу беше распоређен цео VII-ми пук капетана Дикова, северно и јужно од села Алдумироваца. Иза њега је стајао 4-ти ескадрон II коњичког пука поручника Костова и 4-ти ескадрон III жандарског пука поручика Славејкова.

У резерви беху: 1-ва пољска батерија I активног пука капетана Гергинова, 2-ги батаљон IV пука капетана Мандаџијева, брдска Витфордова батерија поручика Бакарџијева и доњеневљански одред (чета резервиста и нешто ополченаца) капетана Букурешлијева.

На *крајњем десном* крилу бугарске позиције код Маленог Малкова стајао је 3-ћи батаљон I пука капетана Бахчеванова и 3-ћи ескадрон II коњичког пука капетана Михаилова. — — —

Још неколико речи о крилима стратешког фронта српске војске. Власински Одред одмарао се целог 4-ог новембра на ловорикама своје јучерашње победе. И ако је његов противник јурио да пређе 70 километара до Радомира без одмора, потпуковник Гајиновић цео тај дан организира одбрану Равне Шибе. Он је зазирао од Ћустендила, и ако тамо не беше остао ни један батаљон бугарски.

Изворски Одред капетана Филипова морао је да маршира, заједно с трупама које је нашао у Тркљену, тако сумануто брзо да је, кад је сутрадан у вече стигао у Радомир I-ви батаљон II пук изгубио по путу 262 војника (који нису могли даље) а стигао свега са 300 људи.

У вече 4-ог новембра скупили су се у Радомиру сви делови трупа, који су имали да уђу у одред капетана Кисова, који је имао да спречи продирање Моравске Дивизије било к Сливници, било право на Софију. Ту беху -ви батаљон (300 људи) и 2-ги батаљон (800 људи) II пука, 4-ти батаљон III пука и 200 добровољаца, свега 2000. Тај одред имао је да сутрадан (5-ог новембра) крене из Радомира у Брезник. — — —

На крајњем левом крилу стратешког фронта Нишавске Војске, 4-ог новембра у јутру послао је мајор Милошевић две чете XV пука другог позива у Стањане да смени гар-

дијску чету и један ескадрон, који тамо беху остављени, а са друге две чете остао је на Комштици.

Поручник Зафиров одступио је са Комштице на Гинце. Ту је 4-ог новембра рано добио заповест од начелника штаба Западног Кора да одмах маршира у Бучену да се придружи одреду капетапа Бахчеванова (?), а одатле, задржавајући противника на ломском насипу, да одступа у Софију. За што је издата таква наредба не зна се. Извесно је само толико да су инструкције, коју је тај исти начелник штаба дао капетану Бахчеванову, као и његове депеше том истом официру гласиле: да цео Смиловски Одред има да одступи на Сливницу а не у Софију. Сигурно су се у штабу сада тек сетили да тај одред може бити одсечен, али Срби се нису користили његовим изолованим положајем. Добивши ту наредбу, поручник Зафиров одмарширао је са својим одредом преко Шуме у Годеч, оставивши једно одељење за одбрану Губежа, са фронтом према Комштици. Кад је стигао у село Годеч, одред је заузео позицију позади села. Таким начином поручник Зафиров заменио је у неку руку капетана Бачхеванова.“

Спиро Гопчевић у својим чланцима, који су штампани у часопису „Unsere Zeit“, вели:

„4-ог новембра стигло је толико нових бугарских трупа, које су марширале по 60 километара дневно да их је тога дана већ било у Сливници 15,000.

„Само зато што Срби нису 4-ог новембра радили ништа, они су изгубили овај рат, а само нечувено марширање бугарских трупа прибавило је Бугарима победу.“

„4-ог новембра појавише се српске извиднице код Бучене, на друму Софија — Лом Паланка, и код Радомира (?) на југозапад од Софије, и то је направило панику не само у престоници, већ и у Главној Команди бугарске војске. При саветовању, које је држато у Кнежевом конаку, ја сам изјавио да се нерадња српске војске 4-ог новембра може само тако протумачити, да Срби предузимљу са својим крилима врло велике обиласке да дођу Сливници за леђа. Појављивање Срба код Бучене и Радомира потврђиваше моје мишљење, коме се придружише Принц Ф. Јозеф Батенберг и барон Ридезл. Беше већ свршено да Сливницу ваља без борбе напустити, ако се код Бучене и Радомира појаве веће масе

српске војске. Само се још дебатовало, треба ли саму Софију бранити и куда ваља одступити.

Ја сам гласао за то да се варош не брани, да се повучемо у Румелију, да се тамо сјединимо с осталом нашом војском, јер није вероватно да ће српска војска усудити се на ***чисто турско земљиште***. Али Срби учинише неопростиву погрешку што не обиђоше Сливницу" —

Исти Гопчевић у својој књизи[1] вели:

„Од 3-ег новембра у вече почевши непрекидно су стизале нове бугарске трупе тако, да је бугарска војска за час постала и ***бројно надмоћнија*** од српске."

„Али ***у бугарском главном стану беше већ несумњива ствар да је Софија изгубљена, ако Срби нападну 4-ог новембра***. Међутим догодило се оно, чему се нико није надао т. ј. Срби, који су за прва ***два дана*** марширали свега 28 километара, осетише већ потребу да се један дан одмарају, и то баш онда, када су бугарски пукови по 60—70 километара ***дневно*** (!!!) прелазили. ***Ово одмарање 4-ог новембра било је врло кобно за Србе, проузроковало им је пропаст***. 4-ог новембра после подне стигао је Кнез у Сливницу и својим присуством подигао је дух својих трупа, који ***већ беше клонуо***. Осем тога овог дана већ је у Сливници било 15.000 бораца и 32 топа.

„Рекао би човек да су се Срби 4-ог новембра добро одморили од напрезања 2-ог и 3-ег, и да ће 5-ог похитати да енергичним нападом накнаде што су 4-ог продангубили. Уместо тога видимо из српских извештаја, да је ђенерал Јовановић био и 5-ти новембар наменио за одмор својих нежних војника (!)[2] и да је био врло изненађен када га Бугари нападоше.

„— — — — — — — — — — — — —

„Топаловић је имао од границе до Трна 7 сахата марша, од Трна до Брезника толико исто, а од Брезника до Сливнице може се такође стићи за 7 сахата. Како су Бугари имали на Трну само један батаљон, један ескадрон и једну батерију

---

[1] l. c. стр. 477 и даље.

[2] Овде се вара г. Гопчевић. Није сиромах ђенерал ништа крив, ако је за пети новембар било наређено, да се цела војска српска одмара. Ми смо напред видели зашто је то наређено.....

то је Топаловић са својом дивизијом могао лако савладати ову сметњу, и могао се 5-ог новембра у јутру појавити за леђима бугарског левог крила на Сливници[1] чиме би главну решавајућу битку решио у српску корист. Уместо тога како је радила Моравска Дивизија?“

Сада Гопчевић прича оно што смо ми боље и подробније видели него што он зна.

Али има нешто што он боље зна од нас, и то ћемо узајмити из његове књиге.

То су бугарски дипломатски кораци предузети у почетку рата.

Ево шта о томе прича Гопчевић:[2]

Као што је познато, у Цариграду беше се 1-ог октобра (по новом) састала конференција свију амбасадора Великих Сила. Та је конференција наставила своје безукусне расправе тако исто неспретно и после оглашеног рата, као и пре.

„Ова бедна радња конференције само беше смешна· Цео резултат њене радње дотле био је једна нота, у којој се Пловдивска Револуција не одобрава!

„Услед тога желела је Порта да ту конференцију задржи у перманенцији, и она је потом од $^{10}/_{22}$ октобра предложила Великим Силама да се састане конференција, која ће се искључиво бавити регулисањем Румелијског Питања.

„Од вајкада су конференције најмилији спорт дипломата за то се $^{17}/_{29}$ октобра на ново саста конференција да измења мисли о начелној страни питања. Највеће тешкоће градила су енглеска закерања, која по изузетку овога пута беху израз *личне* политике, што је у Енглеској велика реткост. Краљица Викторија воли кнеза Александра јер је он брат њенога зета, па је желела да га направи бар ђенерал-губернатором Источне Румелије. Уз те енглеске тешкоће придружи се и Султаново подозрење, јер он се дуго није могао да реши, кога ће од своје стране да одреди за делегата, док се у по-

---

[1] У толико пре што при таквом маршу она два бугарска батаљона, један из Ћустендила а други из Колонице (Калумница), који су се саставили код Врезника и са којима је Топаловић изгубио још један дан, не би ни марширала у правцу, куда је већ прекјуче прошла читава српска дивизија (Види Хунгербилера, стр. 414).

[2] l. c. стр 469 и даље.

следњем часу није одлучно за мунира *Север*-пашу. Председник конференције био је Велики Везир *Саид*-паша.

„Енглеска је на конференцији гледала да целу ствар што више одуговлачи. У седници од последњег октобра (12 новембра по новом) у којој се констатовало нешто што се по себи разуме, т. ј. права Султанова на обе Бугарске, предложила је Енглеска, да се изабере једна поткомисија која би имала да саслуша жеље Румелиота. То је у очи српског огласа рата изгледало као иронија.

„Што се у Цариграду до рата лупало (das gesprochene Blech) не заслужује да се сачува потомству. Али што је интересантно то су ноте бугарског Министра Спољних Послова *Цанова*, које су према новостима са бојишта биле час надувене, а час не може бити скромније.

„Ево прве ноте упућене Великим Силама *2-ог новембра*:

„—„Услед депеше коју је јутрос послао командант бугарских трупа код Цариброда кнежевском Војном Министру, част ми је известити вас да су ***данас у зору*** (?) српске трупе, више од 2 батаљона пешадије, два ескадрона и две батерије, друмом од Пирота за Цариброд, прешле на бугарско земљиште и поселе бугарско село Пашаше. Изненађен овим извешћем, ја сам похитао да у 10½ сахата пре подне упитам г. Рангависа дипломатског агента Грчке и отправника послова Србије у Бугарској, да ли он зна штогод о озбиљним догађајима, који су се догодили на граници. Услед овога корака, који сам код њега учинио, саопштио ми је српски отправник послова најпре полузванично, а у подне и званично текст једне депеше, коју је он примио јутрос у 4 сахата, и коју сматрам за дужност саопштити вам од речи до речи (овде је уметнут текст депеше г. Гарашанинове, којом је оглашен рат, и коју смо ми напред саопштили).

„Кнежевска Влада наложила ми је, да вам саопштим како она против тврђења у овој депеши мора одлучно да протестује, изјављујући најпозитивније, да бугарске трупе ни на који начин нису напале на положаје, које српске трупе заузимљу у близини Власине. Пред овако тешком оптужбом коју Краљевска Влада подиже противу Кнежевске, Влада Његовог Височанства држи да је својом чашћу обвезана да представи факта онако, како су се догодила са свима споредним околностима, које се на њих односе.

„1-ог новембра, између 7 и 8 сахата из јутра налазила се једна бугарска патрола од 20 људи, која је осматрала кнежевске пограничне страже између села Божице и границе, кад је сасвим изненадно, на бугарском земљишту, нападе једна чета српске пешадије и отвори на њу плотунску ватру. Наши се војници заклонише иза једног засека и стадоше одговарати својом ватром. Један од наших војника убијен је на месту, двојица су рањена. Срби су изгубили 8 људи. Наскоро се један део те српске војске повуче ка граници, а други паде у заседу 20 корака од оног места где су напали, оставивши своје мртве. Наши се војници повукоше назад и понеше свог убијеног друга и оба рањеника.

„То је истина. Напад је произишао од српских трупа; бугарске су се увек ограничавале на одбрану, и данас ће се тако владати и ако нам из Цариброда јављају, да је Краљевска Војска умарширала на земљиште Кнежевине. И сад изјављује Српска Влада да услед напада, за који одговорност пада на њене сопствене трупе и на њу, мора сматрати да се налази у ратном стању са Кнежевином Бугарском! Напротив, Влада Н. Височанства има право да сматра као оглас рата одлуку Српске Владе да ступи непријатељски на земљиште Кнежевине и не саопштивши претходно разлоге за тако важну и неочекивану одлуку.

Са мирном савешћу коју даје свест о учињеној дужности, Бугарска Влада прима последице једнога рата, који она није изазвала, и за који она нема никакве одговорности пред Европом. Да ли је нужно да се побројавају све оне мере, које је Кнежевска Влада предузела, и које доказују да ни из далека није било у намерама владе Његовог Височанства да ишта предузме, што би само изгледало као непријатељство или као напад на Србију, а камо ли да пређе у братоубилачки рат? Сваки зна да је наша граница према Србији тек пре месец дана била сасвим разголићена од трупа, да су бугарске трупе враћене на ту границу тек онога дана, када је постало несумњиви факт, да је Српска Влада променила фронт концентрујући војску на граници Кнежевине. Тако је исто познато да се бугарске трупе и данас налазе на 5, 10 па чак и 25 километара од српске границе и да се утврђења, која је Кнежевска Влада предузела, налазе готово пред капијама престонице. Зар све ове мере нису необориви

доказ о мудрој умерености Бугарске Владе, која далеко од тога да изазове какво непријатељство, напротив чини сва могућна напрезања, да по сваку цену избегне сваки судар, држећи се у чистој одбрани? Под таквим околностима, Влада Његовог Височанства апелује на високу непристрасност и праведни суд Владе итд. односно природе и домашаја рата, који је Србија огласила Бугарској. Нека Европа пресуди ко је први ратни корак учинио и на чијој је страни правда."

Цанов."—"

„Против ове ноте — наставља Гопчевић — нема се шта приметити! Бугарској се не може замерити што апелује на европско осећање правичности. Али просто је гадно видети чанколизачко самопонижење и псеће пужење пред Портом, коју су Бугари дотле онако непријатељски надувено третирали, које се види у ***ноти*** истога ***Цанова од 4-ог новембра***, када је изгледало да се Бугарима вода попела до грла. Ево те ноте:

— „Када је Влада у чврстој намери и великодушној одлуци, да спречи проливање крви у Источној Румелији, узела у своје руке ствар ***румелијскога народа***, Велике су Силе поступиле с њом врло строго, оценивши њено поступање као повреду суверенских права Султанових и као повреду интегритета Отоманске Царевине. Покоравајући се пресуди Великих Сила (?!), Кнежевска Влада узела је на се свечану обвезу да очува ред и поредак у Румелији, и да спречи сваку агитацију, која би могла изазвати опасности у суседним земљама.

„Пошто је спречила проливање крви, пошто је очувала мир и сигурност у Кнежевини и у Румелији, ***у тим интегрирајућим деловима Отоманскога Царства***, и тиме одржала реч, коју је задала своме Сизеренском двору и Великим Силама, Кнежевска Влада наједанпут види да јој прети опасност од једне суседне ***независне*** државе, која упада у Кнежевину, а не шаље јој, по међународном праву, ни ултиматум преко ***Високе Порте, као једино надлежне у тако озбиљној евентуалности.*** Србија је Бугарској огласила рат. Њена је војска, под околностима, које су сваком познате, продрла у нашу земљу. А међутим Европа и Порта, која тако суревњиво чува ***интегритет Отоманскога Царства***, не по-

дигоше протеста, дозволиле су и дозвољавају да једна независна држава *ногама гази то исто начело интегритета*, на које су Бугарску опомињале под околностима, које се не могу ни сравнити са кризом, која је сада настала.

„У овом су тренутку Европске Владе у стању да пресуде, ко је нападач. *Бугарска, као вазална држава Султанова*, нити је могла Србији да огласи рат, нити је огласила. Шта више Кнез је сматрао за своју најсветију (!) дужност да се одмах, чим је сазнао за упад српске војске на бугарско земљиште, обрати Султану и Великом Везиру. Како Кнез на те своје депеше до данашњег дана није добио никаквог одговора, то је Његово Височанство, полазећи данас против непријатеља који продире, мени заповедило, да подејствујем код Отоманског Министра Спољних Послова, те да какав одговор добијем. Услед тога ја сам управио Порти следећу депешу:

— „Непријатељ, који је продро у Бугарску, користи се том околношћу што *Бугарска као вазална држава Турске* нема права да својим суседима огласи рат, услед чега је лишена (beraubt) свију срестава за напад (?). Ово је учинило да је непријатељ дошао скоро пред саме капије од Софије. Кнез је данас отишао против непријатеља, али ми је заповедио да Високу Порту замолим за одговор на депеше, које је Кнез послао Султану и Великом Везиру. Услед ове заповести, а с погледом на члан први Берлинског Уговора, *по коме се Влада Кнежевине Бугарске не може непосредно упуштати у преговоре са непријатељем*, молим Високу Порту да ме својим одговором почаствује.“

„Пред лицем тако нечувене агресије, коју је Српска Влада учинила презирући и међународно и народно право; пред лицем ратних невоља, за које је једина Србија узела иницијативу, и за последице којих ће, ми смо о томе уверени, она сама имати да носи одговорност, Бугарска Влада држи, да, ако је *интегритет Отоманске Царевине*, икада нападнут и повређен, то није било посредовањем Бугарске у Румелији (?), *јер су обе земље саставни део Отоманскога Царства*, него се то догодило нападом, који се не може ни квалификовати, нападом једне независне државе, којој је једина цељ да увећа своје земљиште на рачун једне суседне земље.“

„Кнежевска Влада гради себи од тога дужност да изјави, како она оставља високом осећању правичности у Великих Сила да донесу своје решење, јер последњу реч има да каже Европа.“

Цанов“.—“

„Претворност — настави Гопчевић — са којом Цанов наједанпут показује толико жарке љубави спрам интегритета Турске и тако велику бригу за Султанова права, просто је одвратна и за презирање, није дакле чудо што је ***Порта у свом одговору*** од 4-ог новембра казала да:

„— „Одговорност за све што се сад догађа пада на онога, који је подигао буну у Источној Румелији. Међутим ***Турска ће Влада, ако кнез Александар поврати*** пређашње стање, узети његову молбу за помоћ у оцену.“—“

„Турска је даље одговорила Србији, да је са задовољством примила изјаву Српске Владе да она нема никаквих непријатељских намера противу Порте. Великим Силама најзад послала је Порта ноту, у којој им саопштава депеше и Српске и Бугарске Владе као и своје одговоре на њих, и у којој их моли да убрзају радњу конференције.“

„Кнез Александар видећи да ће му Турска само онда помоћи, ако јој се без икаквих услова покори, загризе у ту киселу јабуку и 6-ог новембра посла Султану депешу, у којој изјављује ***„да се он и његов народ*** покоравају вољи Султановој,“ да је он још 2-ог новембра издао заповест, да бугарска војска напусти Румелију, и у којој он — Кнез — „у својој несрећи преклиње Султана да му помогне борити се против заједничког непријатеља.“

Ето какав је ефект учинило на Кнеза Бугарског и његову владу и оно мало успеха, што га је наша војска постигла 2-ог и 3-ег новембра.

Да сумирамо у кратко све, што се урадило са српске и са бугарске стране за први три дана у овом рату, т.ј. да видимо кретање обојих стратешких фронтова, у толико пре што је то врло прецизно изложено у књизи г. Бендерева:[1]

„Пред објаву рата Српска Влада је располагала на бугарској граници од Пирота до Власине са 43 батаљона (међу

---

[1] l. c. стр. 215—222.

којима их је било 5 другог позива, са 20 батерија (одових две брдске), са 12 ескадрона. Свега са помоћним трупама Срби су мали на том парчету границе 45000 људи и 116 топова. Од тога броја било је *у околини Пирота* 32 батаљона, 16 пољских батерија (96 топова) и 11 ескадрона свега 35,000 људи. Осталих 12 батаљона, 4 батерије (две брдске) и 1 ескадрон улазило је у састав одвојене Моравске Дивизије, која је била распоређена од Дешчаног Кладенца до Власине.

Главнина дакле српске војске, Нишавска Војска била је поцепана на двоје. Већи део стајао је на главном и најкраћем путу за главну мету, за престоницу бугарску Софију. Други, мањи део главнине био је распоређен, не знамо за што, по брдовитом и мало приступном терену, за некакву засебну, готово самосталну акцију, на десном крилу стратешког фронта. Благодарећи тој поцепаности Нишавске Војске у очи самог рата, њен стратешки фронт износио је 50—60 километара.

Тако исто дугачак био је фронт и оних одреда бугарске војске, са којима је Нишавска Војска имала да се бори на својој операционој линији до Софије. Разлика је била само у томе, што бугарска војска беше растурена не само фронтом него и у дубину готово толико исто километара од границе а српска војска беше прикупљена на самој граници. Ми овде говоримо о бугарским одредима од Извора до Славиња и од границе до Софије. То беху поименце: Изворски одред (2000 људи), Трнски одред са оним на Врапчи (7000 људи), Цариградски одред (1200), Доње-Невљански одред (600 људи), Смиловски (1100 људи), Комитички (1100 људи), Сливнички одред (5300 људи) и резерва у Софији (4200 људи). У тих 8 одреда беше 17 батаљона стајаће војске, 9 ескадрона (међу којима 4 ново формирана), 3300 ополченаца (који нису ни за што), 6 чета резервиста, 1250 добровољаца, 4 пољске и 2 брдске батерије, свега 22500 људи са 32 пољска и 10 брдских топова.

Ако се овој цифри дода и Ћустендилски одред (3000 људи) и Дубнички (2500 људи) онда је цела бугарска војска, која је имала да брани Софију од српске војске износила 28,000 људи са 50 топова, растурених на фронту од 250 километара, а у дубину рачунајући од Софије на 60 до 100 ки-

лометара. Неки њени делови, који су стајали на македонској граници, беху удаљени од Сливнице на 130 километара.

При таквом распореду противничких војсака, она која наступаше беше у бољем положају и ако је ова, без икаквог умесног разлога, одцепила од себе једну своју четвртину, јер је ипак имала концентрисано 33 до 34,000 људи са 96 топова, докле бугарска војска нигде nија имала концентрисано више од 7.000 људи. Кад се томе дода да је најјачи бугарски одред (Трнски) лако било одсећи не само од Сливнице него и од Софије, онда је још јаснија бројна надмоћност Срба у почетку рата.

Од Пирота до Софије има 80 километара, свега 3—4 марша. Да су Срби одредили Моравску Дивизију да пази на бугарски Трнски одред (при чему би дошло 11,000 Срба на 7000 Бугара), а са свима осталим трупама да су похитали ускореним маршем преко Сливнице на Софију, то би тај српски корпус (од 32,000 људи) имао да савлада најпре 1200 Бугара код Цариброда а затим одред од 10,000 људи па Драгоманском Теснацу односно на Сливници. Првог дана рата био би заузет Цариброд, другог, најдаље 3-ег дана био би заузет Драгомански теснац и Сливница, а петога дана, најдаље 6—7 новембра пала би и сама Софија. Трнски одред, пред којим би стајала цела Моравска Дивизија, ако би покушао да брани своје позиције насигурно је могао бити одсечен и од Сливнице и од Софије, и морао би да одступа преко Радомира и Самокова да се придружи ешелонима румелијске војске на маршу. У истом положају нашао би се и бугарски одред на Власини, а одреди Смиловачки и Комштички морали би одступити на Врацу, с ону страну Балкана.

Али Срби се не користише на овај начин својом релативном концентрираношћу. Они су горње ресултате могли постићи и без Моравске Дивизије, да је Шумадијска Дивизија *одмах*, чим је отела Врапчу, кренула пут Сливнице, јер онда би 4-ог новембра пред Сливницом биле три српске дивизије и каваљеријска бригада, то ће рећи 25.000 људи противу бугарског одреда од 12000. Овима би у најсрећнијем случају могао за време битке пристићи у помоћ Трнски одред са 7000 људи, али Срби били би опет један пут и по бројно јачи од Бугара. Српска Врховна Команда морала је знати, да је Бугарима јурила помоћ, како са македонске гра-

нице тако и из Румелије, и према томе она је требала похитати да сврши са противником пре него што овоме стигну те потпоре. Уместо хитања ми смо видели како се стратешки фронт Нишавске Војске полако кретао:

2-ог новембра. Моравска Дивизија уместо да тога дана дође до Трна, као што јој је било наређено, остала је на самој граници. Само њена предводница дошла је до села Вучјег Дола. Остали делови преноћили су између Зелен-града и границе, т.ј. ушли су у непријатељску земљу свега 5 километара. А већ њен Власински одред није се ни макао са границе.

Шумадијска Дивизија, уместо да тога дана дође до Белог Камена, како јој је наређено, заноћила је са својом главнином код Бањског Дола, дакле на четири километра од границе.

Дринска Дивизија није се тога дана ни кренула преко границе.

Каваљеријска бригада заузимала је са својим предстражама позицију код Смиловаца а главнина јој је стајала на 4 километра од границе.

Одред Ржански мајора Милошевића заноћио је на један и на 3 километра од границе.

И тако је први дан рата завршен тим да је стратешки фронт Нишавске Војске стајао готово исто онако као и политичка граница између Србије и Бугарске. Известан успех, који је лично на пробијање центра противникове линије, постигнут је само код Цариброда, али и ту се не опажа особито продирање у непријатељску земљу.

Што се тиче бугарског стратешког фронта, то је онај део његов, који је био јужно од главнога друма Пирот—Софија, осем Доњо-Невљанског одреда код Бањског Дола, остао непромењен. Северно од тога друма, губитком Цариброда, фронт је прováљен, и пут је био слободан до Драгоманског Теснаца. Тиме је десно крило бугарског стратешког фронта (Смиловски и Комштички одред) принуђено да се такође повуче за толико, и повукло се назад до линије Станани—Доњи Криводол. На тај начин Бугари одступише са најважнијег парчета свога стратешког фронта, оног које је имало да брани најкраћи пут до њихове престонице. Овде се показаше слабији но на ма којој другој тачци на граници

Растројеност снаге за одбрану осетила се одмах, чим се српска војска примакла Драгоманском теснацу. Све што је тога првога дана предузимано с бугарске стране беше наперено на то да се појачају одреди који су имали да бране најкраћи пут у Софију. Наређено је трупама и у Софији и на македонској граници да хитају форсираним маршем у Сливницу. Иста таква заповест послата је и ешелонима бугарске војске, која се била кренула из Источне Румелије. Оно што је већ било трупа на Сливници послато је напред на линију Владиславци—Драгоман, а један батаљон IV пука из Малкова послат је у помоћ Смиловском одреду. У Сливницу је тога дана стигло два батаљона из Софије (1-ви и 2-ги V пука). У Трну се концентрисаше сви одреди, који се налажаху на путу из Врапче и Трна до Радомира закључно, где су стајали 3-ћи и 4-ти батаљон V пука.

3-ег новембра. На крајњем десном крилу стратешког фронта српске војске Власински одред одгурао је бугарски одред са граничне позиције, и заузео је Божицу и Шипковце. Тиме је продро за 10 километара у непријатељску територију, али ту главнина ипак оста на самој граници. Главна сила Моравске Дивизије није могла да отме бугарску позицију пред Трном, и заноћила је пред њом готово у јучерашњем распореду на 6—7 километара од границе.

Шумадијска Дивизија отела је од Бугара њихову Врапчанску позицију, и заноћила је на њој — 16 километара од границе.

Дунавска Дивизија заузела је готово без отпора доминирајуће висове, на које Бугари не беху обратили пажњу. Истина није јој пошло за руком отети бугарске позиције на јужном уласку у Драгомански Теснац, али тек и она је продрла за 15 километара од границе.

Дринска Дивизија прешла је из свог резервног положаја у прву линију да попуни празнину између Дунавске и Шумадијске Дивизије. Она је дугачком колоном ушла у лукавичку долину, и продрла је са својом главнином на 12—15 километара од границе.

Кавалерijска бригада са XIX-им гардиским батаљоном и батеријом отерала је бугарски Смиловски одред са позиција Стањани и Врдљувци—Ћепрљници (Чепрница) и за-

ноћила на 16 километара од границе са предстражама на линији Ропот—Разбојиште.

Одред мајора Милошевића дошао је без борбе до села Комштице.

Како су Бугари ноћу између 3-ег и 4-ог новембра одступили са свију својих позиција између границе и Сливнице, то се Шумадијска Дивизија налазила 4-ог за један, а Моравска (без Власинског одреда) за два дневна марша од Сливнице, докле Дунавска и Дринска Дивизија беху непосредно пред сливничком позицијом.

Изузимајући Смиловски одред, који је још ноћу између 3 ег и 4-ог новембра одступио у Малково, и онај батаљон III пука, који је 3 у вече стигао у Брезник (један марш од Сливнице), сви други делови бугарског Западног Корпуса, који су одступили на Сливницу, беху од ове удаљени још за два дневна марша. Прва батерија првог артиљериског пука, која је имала из Дубнице да иде преко Сливнице у Софију, прешла је ***за један дан и ноћ деведесет километара*** и осванула је 4-ог новембра у Сливници, где још 2-ог беше стигла из Софије и 6-та батерија истог пука (капетана Стојанова).

Најзад на два дневна марша од Софије, а на три од Сливнице налажаху се први ешелони бугарских потпора из Румелије: 3 батаљон I пука, први Пловдивски, Пештерски, Добровољачки батаљон капетана Карацова, 5-та батерија I артиљериског пука и три ескадрона (1-ви и 2-ги II коњич. пука и онај Кнежеве свите). Међу тим те су трупе ишле тако форсираним маршем да су могле и раније стићи на сливничку позицију.

Из свега овог види се да су се Бугари сада бринули само за одбрану на Сливници. Одред капетана Кисова, који се формирао, имао је да дејствује на крајњем левом крилу, са стране Брезника, а крајње десно крило из Бучина, са стране Смолче. Фронт бугарског корпуса беше сада од Бучина преко Сливнице до Радомира.

4-ог новембра. Дунавска Дивизија заузела је висове Три Уши, који доминираху десним крилом бугарске позиције на Сливници. У лево од ње стала је каваљериска бригада код села Малкова. Десно од Дунаваца код села Драготинаца стајала је Дринска Дивизија.

И тако овог дана у вече беше пред Сливницом 20.000 Срба са 90 пољских топова, а у Сливници беше (заједно са Смиловским одредом који се беше повукао) 12.000 Бугара са 32 пољска и 4 брдска топа.

Шумадијска Дивизија заноћила је на путу из Врапче у Крушу, дакле готово на јучерашњој позицији.

Моравска Дивизија дошла је до Филиповаца. Њен Власински Одред остао је на јучерашњој позицији.

Мајор Милошевић послао је две своје чете у Стањане а са двема остао је у Комштици.

Или, другим речима: Дунавска и Дринска Дивизија налажаху се на 30—35 километара од границе, главнина Моравске Дивизије на 18 км. а остали делови српске војске беху још на јучерашњим положајима. Моравци кретаху се ка Брезнику, беху дакле још за два марша далеко од Сливнице. Шумадинцима је требао још један дневни марш до бугарске главне позиције. За случај битке 5-ог новембра Срби су дакле могли рачунати само још на Шумадијску Дивизију.

Што се тиче Бугара њихово стање све се више поправљало.

4-ог новембра у вече беше у Радомиру већ искупљен цео одред капетана Кисова, који је имао да зауставља Моравску Дивизију.

Још важније беше, што се тога вечера у Брезнику искупио цео Трнски Одред и два батаљона са македонске границе, те тако ту беше 7000 људи, који беху ближе Сливници него Шумадијска Дивизија.

Из Софије тога дана послаше једну чету резервиста (1-ва I-ог пука) и 200 македонских добровољаца у Бучену те тако појачаше Смолчински одред поручника Зафирова.

У Софију почеше стизати потпоре из Румелије.

И тако 4-ог новембра у вече, на линији Малково—Врапча стајаху 19.000 Бугара спрам 34.000 Срба.

Дужина фронта беше у оба противника једнака, око 25 км. само што Срби, благодарећи задоцњењу Шумадијске Дивизије, беху растурени и у дубину. У осталом та погрешка не би имала рђавих последица за српску војску, да је Шумадијска Дивизија стигла пред Сливницу макар 5-ог у подне, када је оних 7000 бугарских ------ стигло из Брезника у

Сливницу. Али Шумадинци не стигоше и борба 5-ог вођена је готово са подједнаким силама на обе стране.

Из оваквог наступања српске војске види се да она 4-ог новембра у вече није заузимала такав положај, који би јој допуштао да изврши пресудни удар према ратном плану своје Врховне Команде. Овај је био: да Дунавска Дивизија са каваљериjском бригадом држи десно крило бугарске позиције Сливничке а са три дивизије да се изврши пресудни напад на лево крило Сливнице. Међутим за овај пресудни напад 4-ог новембра била је само Дринска Дивизија на одређеном јој месту, а остале две дивизије беху још за један и за два дневна марша удаљене од главног објекта за напад. С друге стране, узевши у обзир близину оних 7000 бугарских војника из Брезника, положај истакнутих двеју српских дивизија 5-ог новембра постојаше опасан још и с тога, што оне беху прилично развучене, а Бугари беху у Сливници концентрисани. У место да ургира концентрисање целе војске што пре код Сливнице — Српска Врховна Команда наредила је да 5-ти новембар буде дан одмора за целу њену војску, и ако ова дотле није имала ни великих битака ни форсираних маршева.

Сасвим друкчије поступаху Бугари. Опазивши погрешку првобитног распореда своје војске, они се напрежу свима силама и нечувеним маршевима да је поправе. Видели смо, како је нечувено брзо марширао Изворски Одред, како I-ва батерија I артиљеријског пука и остале трупе са македонске границе. Растојање од Пловдива до Сливнице рачуна се на 160 километара. Први ешелони бугарских трупа из Румелије прешли су то растојање у походном поретку за 4 дана, прелазили су по 40 километара за дан, а доцнији ешелони прелазили су и по 60 километара за дан, при чему готово није ни било малаксалих, које би ваљало оставити. Сви ти усиљени маршеви не би Бугарима помогли, да су Срби брже наступали, јер онда би Софија морала пасти 5-ог најдаље 6-ог новембра. Али погрешке које починише Срби у своме наступању учинише, да су ова напрезања Бугара крунисана успехом.

Судба сливничке позиције 5-ог новембра зависила је од тога да ли ће благовремено стићи оних 7000 људи из

Брезника и да ли ће Шумадијска Дивизија учествовати у борби или не.

Бугарске трупе из Брезника имале су само толико времена да дахну душом. 4-ог новембра у вече већ се кренула њихова предводница (3-ћи батаљон II пука, 3-ћи и 4-ти батаљон V пука) преко села Раките. Ноћу су кренути за њима 5-ти батаљон II пука, 2-ги батаљон III пука, 1-ви батаљон IV пука, 3-ћи и 4-ти батаљон V. Све те трупе стигле су 5-ог новембра у 11 часова пре подне у Сливницу, и један део тих трупа уведен је одмах у борбу.“ — — — — — —

Из својих бележака и успомена пуковник г. Светозар Нешић за 4 новембар износи ово:

„Тога дана око $10^1/_2$ часова пре подне упутио ме је Краљ као свога изасланика из невљанског хана у сусрет Дунавској Дивизији, да видим, је ли та дивизија дебушовала из Драгоманске Клисуре, и где је, као и да разгледам сливнички положај, па да га о томе рапортом и усмено известим.

Кроз Габар, Владиславце и Бâлин[1] изађох на Бâлински Вис. Одатле имађах диван поглед на сливнички положај. Дан беше ведар и земљиште прегледно. Картом и на самом земљишту осматрах положај.

Испред мене, на 2—3 километра био је Сливнички Вис, на коме су војници и сељаци радили на утврђењима, и размилили се на све стране као мрави. Приметио сам трокатна утврђења на центруму и батеријске заклоне. Оцених да је Сливнички Вис управо главни положај, који директно заклања друм из Цариброда за Софију, и служи овој као прави браник и заклон. Јужно између висова Леште и Мека Црева приметио сам неко кретање трупа а тако исто и на коси између Алдумироваца и Братушкова. На први поглед види се да је фронт тога положаја особито јак, јер надвишава

---

1 Пролазећи кроз села, виђах већином старије људе и женскадију. Млађи људи беху или у војсци или рађаху на утврђењима. Свет излажаше преда ме и викаше „живели и добро нам дошли Срби.“ Чудио сам се како се свет по селима не склања но весео рађаше своје обичне послове, као да се рат ту не води. Када их упитах рекоше ми „зашто да бежимо, ми вас одавна очекујемо“. — Механџији, у Балину, сво посуђе бугарски војници беху поразбијали, када се повлачише са Драгомана, вичући „толико желисте Срб[illegible]м сад и долазе; они нека ти купе посуђе.“

и дозвољава прегледност на далеко и има јаку бришућу пешадијску ватру. Слаба му је страна што му бокови нису наслоњени, и лако им се може прићи. *Леви бок*, услед нашег стратегијског обухватања с те стране, а и нахођења на томе боку друма Брезник—Софија, и још на близу једине одступнице друм Цариброд—Софија, ***стратегијска је слаба страна сливничког положаја***. Но тај леви бок, зато што се наслања на косе Вискар Планине, има нешто више отпора по десни. *Десни бок* сасвим је отворен и ненаслоњен, и пролаз на њему је лак и подесан. *Вис Лешта*, на који се овај бок наслања, надвишава цео фронт тога положаја који се са њега може уздуж ватром тући, — ***слаба је тактичка страна овог положаја***. Прелаз Бугара у напад са фронта из тога положаја, био би врло тежак нарочито са Сливничког Виса. *Леви бок* наслоњен на Вискар Планину, ***неподесан је за слободно маневровање*** Бугара са левог крила на десни бок. *Десни бок* има отвореније земљиште и боље путове, и према томе ***погодније за испаде и маневровања у наш леви бок и позадину***.

Стратегијска ситуација сливничког положаја у опште је врло повољна.

*

Још када сам био на Балинском Вису Дунавска Дивизија силазила је из Драгомана ка Три Уши.

Са узвишице северно од Балина посматрах наш бојни (тактички) нападни положај који би требале заузети Дунавска и Дринска Дивизија, а око 1½ часа по подне приметих да ка Балину наступа предводница Дринске Дивизије.

Крећући се ка Три Уши сретнем XV пук Дунавске Дивизије источно у пољу од Јарловаца.

Команданта Дунавске Дивизије затекох око 2 часа по подне одмах испод западног Виса Три Уши. Претводница те дивизије (IX пук, дивизијски ескадрон и једна батерија) била је дошла раније и поставила се на Три Уши. Када сам ја дивизију сусрео, предводница је заузела предстражни положај на Три Уши, а главнина заузимала је своје биваке из међу Драгомана и Три Уши.

Командант дивизије у главном показа ми распоред своје дивизије, и означи ми ***Три Уши као предстражни а и***

главни положај своје дивизије, ако би га противник случајно напао.

*

Прво сам похитао поднети рапорт Краљу који је гласио

„Ваше Величанство,

Испред Драгоманског Теснаца а у висини Три Уши, застао сам око 2 сата по подне, Дунавску Дивизију. Тада је баш командант издао заповест да се трупе распоређују за становање, а IX пук заузимао је на Три Уши и даље предстражу. За данас неће даље ништа предузимати.

У путу да нађем Дунавску Дивизију прошао сам кроз села: Владиславци, Чукувезер и Бâлин, где су ме сељани са одушевљењм дочекали. Говоре ми, да Бугара има на Сливници до 10.000 људи, као и да се непрестано прикупљају.

Од Бâлина кренуо сам се правце к Сливничком Вису: који је изпад Сливнице и Алдумироваца, пошто приметих да је утврђен. Пришав ближе видех кретање трупа, утврђивање, и да је центар утврђеног сливничког положаја снабдевен трокатним утврђењима и батеријама. Лево крило изпад Алдумироваца а десно на висовима испод Три Уши. Фронт положаја износи 4—5 километара.

У брзо морадох се уклонити, јер приметих близу бугарске коњичке патроле.

Одатле кренух се у правцу ка Три Уши и тада приметих, како Дунавска Дивизија дебушоваше из Драгоманског Теснаца, а испред ње на 4—5 километара повлачила су се нека растројена одељења бугарске пешадије и нешто коњице, друмом у правцу к Сливници.

Дунавска Дивизија својим предстражним распоредом, на сву прилику доћи ће близу десног крила противниковог утврђеног фронта и како се мени одавде (са Три Уши) чини према правцу кретања Дринске Дивизије, и ова ће опет ударити у лево крило тог противничког утврђеног фронта. Обе су дакле дивизије ту већ у блиском сукобу са противником.

Како је Дунавска Дивизија маневарски пиво наше стратегијске обилазне комбинације, а при том она се сувише рано истакла и већ дотакла противников утврђени фронт, то

сам слободан, према оваквој стратегијској ситуацији, да доставим Врховном Команданту моју оцену, да се лако може, па ма и случајно, изазвати сукоб са противником. У томе случају он може врло лако прикупити, на тој његовој страни (наспрам нашега пивоа), довољно јаку снагу, па да одсудним нападом предузме изненада иницијативу дејства, на тај наш пиво, који је тако јако и без довољног наслона истакнут. Ако у томе успе, да само у неколико потисне овај пиво, из садањег положаја, може нам се поставити нешто још и бочно, и после одатле брзо и непрестано дејствовати на наше лево крило, дуж нашег операцијског фронта. Па ако би био толико смео и јак, да дејствује још и противу наше главне везе са позадином (која је баш на самом крају за овим пивом) парализао би нам наш стратегијски обилазак пре, него што га ми и извршимо, недајући нам чак ни времена да наше дивизије прикупимо.

Да се ово не би догодило слободан сам доставити, да је овде сада потребно ову дивизију што више прикупити и учврстити на садањем положају, те да тако она буде сигуран и чврст пиво, док се све дивизије не прикупе, или би је требало до тога времена повући нешто у назад.

Овога часа стиже и Коњичка Бригада. Она се поставља лево од ове дивизије и тиме још више осигурава чврстину овога пиво-а. Како ће се пак поставити и докле, за сада не знам. Само толико знам, да ће она стићи доцкан на свој постав и да ће се по мраку, када већ киша почиње падати распоређивати, и да ће бити не оријентовања довољно о земљишту и противнику.

Три Уши, 4. новембра 1885, 4 часа по подне.

Капетан ***Светозар Нешић***"

После, пошто послах горњи рапорт Краљу, казах команданту дивизује да долазим са Балинског Виса, и шта сам тамо видео. Изнесох му моје мишљење, ***да се је његова дивизија сувише истакла, нарочито сада када је дошла у непосредни додир са непријатељем. Његов садањи предстражни положај да буде и главни, није добро но још и опасно***, за случај да га Бугари озбиљније нападну; и како испред таквог као главног положаја нема довољно обезбеђену просторију за слободно деловање, може још бити и изненађен·

Даље, рекох команданту, да расматрањем сливничког положаја, са тактичке стране, дођох до закључка, да би за Дунавску Дивизију понајзгоднији био фронт ***Мека Црева Лешта***; то би управо био као ***прави нападни положај*** ове дивизије противу Сливнице. Са тога фронта само она би могла слободно деловати, на њему би се осећала јака и маневарска, са тога фронта могла би развити најјачу снагу своје ватре, а у кооперацији са Коњичком Бригадом, погодно би могла напасти Бугаре у бок и позадину на Сливничком Вису, а тим би потресла отпор и морал ових. ***Положај Три Уши са висом Мека Црева могао би бити само привремени положај***; као предстражни за извесно време, док се не отпочне заједнички напад на Сливницу, тада ***што пре ова дивизија требала би да отима и поседне тај свој прави нападни фронт Мека Црева — Лешта.***

На први поглед пада у очи, да Три Уши, без виса Мека Црева, неподесан је и још врло опасан положај. Три Уши и са висом Мека Црева такође је деликатан положај, јер се особито лако напада од стране Леште. Цела коса виса Леште надвишава и туче уздужном ватром цео тај положај, те се лако, после боље спреме ватром или изненадним налетом, може отети. Положај Три Уши па и са висом Мека Црева косо је постављен према главном фронту сливничког положаја и не може се са њега развијати потребна јака фронтална ватра. Тај положај сам је крш, са стрмим странама и уском косом и не дозвољава слободно кретање и узајамно помагање трупа на њему, још притешњен је спреда и позади опасном пиштољином, те се не могу посадне му трупе ни слободно кретати у напред, ни у назад.

За време мога разговора са командантом Дунавске Дивизије, око 4 и по часа, дође код овога коњички капетан Светозар Тривунац и рече, да је он са својим ескадроном у предводници Коњичке Бригаде, која ће за њим доћи. Питаше команданта дивизије, где ће се бригада требати да постави ради сарадње са његовом дивизијом. Командант му одговори, да је његов начелник штаба напред на положају и да се о томе може с њиме разговарати; али му напомену, да је просторија, лево од његове дивизије, код села М. Малова, празна и слободна.

Овим деласком Коњичке Бригаде у неколико је више била учвршћена ситуација Дунавске Дивизије. Но долазак Бригаде тако задоцњен, излагао ју је опасности, да конакује без оријентације и обезбеђења.

*

Коњичка Бригада имала је 4. новембра директивно наређење за своје деловање: Да када буде Дунавска Дивизија нападала на сливнички положај, енергично потпомогне овај напад, *делујући у непријатељски десни бок*. Да би овај задатак што боље решила, *потребно је да* (још 4. новембра) *што даље ка Софији изађе и осмотри свој терен деловања*. Да се не би ова Бригада задржала у своме главном задатку око споредних улога, поново добија налог, *да тежи што даље ка Софији, не задржавајући се пред непријатељским положајем, но обилазећи га*. Овом напоменом, незадржавајући се но обилазећи га, командант те бригаде *није био ослобеђен свога основног правца деловања, да тежи што даље ка Софији*, управо да се дочепа што скорије друма Софија—Берковац, или бар да се креће ка тој страни и што пре изађе код села Шуме или Черкловаца у правцу поменутог друма. Хтело се је, да та бригада што пре дебушује и *загрози десном боку и позадини Бугара*. И заиста, 4. новембра пре или по подне, појав наше коњице код села Бучина или Шуме, са избаченим јаким официрским патролама ка Софији и у позадину сливничког положаја, другаче би утицало и на ситуацију Дунавске Дивизије и на њено деловање. Али, командант те бригаде, само замишљајући, а није ни извидео, да ли у селу Годечу има непријатеља (и то непријатеља кога је он и деморалисао), није се држао основног правца кретања те да *прође поред тог села* и продужи пут ка Бучину или хану Пешчано Брдо, но *окрене се сасвим бочно у десно од села Годеча*, остављајући један ескадрон и чету да осигурава његов леви бок од стране тог села. И кроз планинско и посве кршевито земљиште, преко села Прекршја, силом извлачећи своју батерију, приспе у ноћ код села М. Малова, *приљуби се уз Дунавску Дивизију* и бивакује код тог села, *потпуно неоријентаран и непознат са земљиштем и положајем непријатеља*. У место да се постави с *бока сливнич-*

ког положаја, бригада је биваковала *испред овога*, а на близу виса Лепте.[1]

Коњичка Бригада добила је пешадије и артиљерије у свој састав само зато, да би била што самосталнија и слободнија у своме деловању, како би могла што пре дебушовати код Бучина и у Софијско Поље а тим да загрози десном боку и позадини сливничког положаја и потресе морал Бугара на положају и у Софији.

*

Када сам пошао од Дунавске Дивизије настао је сумрак. Пред вече нагло се наоблачи и осећаше се јужни ветар и киша поче већ јаче падати. Толико дана лепо време, одједаред сада се квари. У Драгоманокој Клисури, на друму, достигох једног сељака из села Калотине. Испитивах га. Изказивао ми је радост што ми тако олако прођосмо са војском кроз ову Клисуру. — Побегао је са Сливнице, где је радио на утврђењима. — Говораше ми, како је сав овај крај јако расположен за Србе још од старине, а особито од српско-турског рата. „Ми вас знамо за своје ослободиоце“. Причао ми је, како су се војници бугарски јако заплашили, особито они потучени на Трну и Врапчи. Говорио ми, како се бугарска војска непрестано све више прикупља на Сливници. Јуче није било ни 5000, а данас већ има 10.000 момака. Како су војници доста заплашени, то официри а особито командири, непрестано пролазе поред њих, напомињући им да што пре и више раде на утврђењима и да се не боје, говорећи им, до сада је било тек само чаркања. сада ће отпочети огледање и права битка. Нарочито су их храбрили тиме, што су им говорили, да из Румелије данас до подне најдаље стиже 20000 момака, а сутра а најдаље до мрака још 20.000. — Поведох тог сељака са мном у Цариброд.

У Цариброду затекао сам Краља. Он се беше већ вратио.

Идући Краљу на рапорт, сретнем начелника оперативног одељења Врховне Команде, рекох му у главном шта сам данас видео, и радовах се што смо дошли једном до кон-

[1] Који вис одједаред му се сутрадан појављује као крајње десно крило сливничког положаја, и као наслон и полазна тачка бугарских трупа (баш оних које је раније испред себе потискивао и тукао, кад је наступао на левом операцијском боку наше војске) — које га отуд нападоше.

такта тако блиског са противником, да више нема одлагања, мора се бити битка. На што ми он рече: „Каква битка? Све беше наређено да се сутра отпочне битка, али дође Командант Шумадијске Дивизије и све поквари. Молим те, какав је то командант, који написмено једно јавља, а то да је заробио 200 војника, а пред Краљем говори да је заробио два пука. Ти нас овде не би затекао, но морао би доћи у Габер, тамо је требао Краљ, са Врховном Командом, да заноћи. Начелник штаба и ја одвраћасмо Краља, али не успесмо. Када будеш сада рапортирао Краљу а ти му нарочито напомени, како могу Бугари нас напасти, ако ми њих нећемо.“ —

Краљу усмено изнесох на карти сравнење сливничког положаја са нашим садањим операцијским фронтом, који је већ својим левим крилом и средином почео постајати наш нападни бојни положај противу Бугара на сливничком положају, у главном овако:

Сливнички Вис је управо представник главног бугарског положаја на Сливници. Тај вис фронталног је пространства 2—3 километра. Са крилима тек његов се фронт шири на 5 па и више километара, према простирању ових крила. Али та крила и бокови немају јаких наслона. Лево крило и бок осетљивије је са стратегијског а десно крило и бок са тактичког гледишта. Расподела слабе му стране на оба крила, чине га у неколико отпорнијим, но да су на једном крилу. Фронт тога положаја врло је јак, али прелаз са тога фронта у напад врло је тежак и ризичан, јер је откривен. И према томе средина нашег нападног положаја Балински Вис — Брложница врло се лако и са малом снагом може бранити. Према томе *Бугари могу са сливничког положаја само са крила му и бокова предузимати испаде противу нашег нападног бојног положаја. Лево крило* и *бок* сливничког положаја наслоњено је на планину Вискар, има колико толико извесног отпора на тим височима; али *ова планина не дозвољава слободно маневровање.* Далеко је *подесније за нападне испаде десно крило и бок сливничког положаја* са кога се слободно може маневровати и противу нашег левог крила а и противу левог бока и наше позадине, јер има за то погодних путева преко вапновитог али доста пролазног и прегледног земљишта, особито ако се има у рукама вис Лешта, која надвишава околину и положај сливнички.

Стратегијска ситуација сливничког положаја у опште је повољна према нашем операцијском фронту. Тај положај долази у *средини*, према нашем стратегијском обилазном фронту, довољно је повучен од планина кроз које ми морамо пролазити, остављајући одма за леђима клисуре од дана и два марша, када хоћемо да дебушујемо на наш нападни бојни положај. Тада *Бугари могу из свога централног положаја испадати противу појединих наших колона, и тући их посебично.*

Али, за Бугаре *наставе тежак положај када ми успемо изаћи једновремено на наш бојни положај и почнемо га обухватном ватром тући и нападати с фронта и бокова му.* Он ће бити угушен од таквог нашег актичког стезања и наше ватре.

Наш операцијски фронт данас извесним делом почео је постајати наш нападни бојни положај. Дунавска Дивизија као стожер нашег стратегијског обухватања, истакла се већ својом предстражом и ударила у сливнички положај као наше лево крило. И Дринска Дивизија изашла је на средину нашег бојног положаја, и својом предстражом дотакнуће такође сливнички положај. Коњичка Бригада ће ноћас пасти на бивак на крајњем нашем левом крилу бојног положаја, неоријентирана ни у тактичком, а камо ли у стратегијском смислу.

Лево крило нашег бојног положаја заклања главну нашу комуникацију са позадином. На левом нашем боку понајповољније су комуникације ка нашој позадини са десног крила и бока сливничког положаја. Коњичка Бригада која је до сада осигуравала тај наш деликатни леви бок, прилубила се вечерас уз Дунавску Дивизију и на тај начин оставила га отворен. Према таквој ситуацији *наше лево крило и са стратегијског и са тактичког гледишта слаба је страна нашег бојног положаја. Обе слабе стране на једном истом крилу, чине, да је све тежа и деликатнија ситуација нашег левог крила тако доста истакнутог пред Сливницом, и то тим више, у колико се сада, када смо дошли до најближег додира са Бугарима, и када је у изгледу сваког часа сукоб, ми одлажемо наш заједнички одсудни напад на Сливницу.* Тим још пре може се доћи до судара, што овако деликатни положај Дунавске Дивизије и Коњичке Бригаде

може навући Бугаре на мисао, да они покушају напасти нас пре, но што бисмо се ми спремили да започнемо наш заједнички одсудни напад на њих, и док нисмо успели поставити то наше лево крило на што погодније тачке на њиховом десном боку, одакле би га бочним ударом могли бацити са сливничког положаја. Та погодна тачка је Лешта,[1] заузимањем које ми бисмо Бугаре одсекли од друма Софија — Берковица, и тако затворили им врата, да не могу улазити и загрожавати нашем левом боку и позадини. Тим отимањем опет ми бисмо обратно Бугарима сасвим сузили поље деловања а отворили врата слободног деловања нашој Коњичкој Бригади у позадину Сливнице и ка Софији, и тако потресли морал и отпор Бугара на сливничком положају.

Према томе изнесох Краљу тако рећи крајњу потребу, да се што пре ***мора сада одсудно нападати на сливнички положај, јер иначе они могу на нас нападати, па да они постану нападачи а ми браниоци***, који у већини случајева напослетку морају изгубити. Неодложан је напад потребан и зато, што се Бугари на Сливници сваким даном све више јачају, што је и Краљу било добро познато, јер је имао вести, да се бугарска и румелијска војска већ пре три дана кренула са турске границе ка Софији у помоћ. То се потврђује и са других страна. И командант Дунавске Дивизије рече ми да се данас по подне чуло неко весело кликтање код Бугара на сливничком положају, а закључује да им је то сигурно помоћ донела.

Поред тога, изнесох Краљу, да према данашњем мом рекогносцирању земљишта идући ка сливничком положају и посматрању овога са Балинског Виса, ценим да би Дринска Дивизија могла само са једним пешадијским и једним па и два артиљеријска пука држати средину нашега напад-

---

[1] Вис Лешта удаљена је од Меких Црева на 4 километара у правој прузи. Мислиће се, да је то врло велики фронт за слабу Дунавску Дивизију. Али, данашња јака и моћна даљна ватра, потом тако опасан постав тог фронта према Сливничком Вису, врло тежак испад са сливничког положаја да се изврши одсецање тог нашег левог крила од наше средине, даље помагање одсудно и брзо тог нашег левог крила на томе фронту који би био само маневарског карактера, дакле да се заузме у току битке и одмах са њега настави бочни напад на главни део сливничког положаја, тако би уздрмао Бугаре, да се тај и тако пространи фронт оправдава.

ног бојног положаја од Балинског Виса па до Брложнице, а остала два пука задржати као резерву општу код Јарло ваца. Употреба ове опште резерве према потреби, нарочито да се потпомогне у своме врло згодном тактичком удару Дунавска Дивизија када буде ударала у бок сливничког положаја.

Када то сврших, Краљ ми рече: „Ваљда ноћас неће Бугари предузимати што противу нас, а сутра рано изаћи ће цео мој штаб на бојиште код Дунавске Дивизије, и видећу шта ће се урадити.“

„Онога сељака, рече ми, пусти, јер се види да је наш пријатељ.“

XII
Сливница

Пре него што приступимо описивању првог дана Сливничке Битке, да видимо како се по бугарским изворима описује сливничка позиција, која је зауставила офанзиву српске војске, да видимо зашто је баш та позиција изабрана за главни отпор бугарске војске, и како је она утврђена.

„Сливничка позиција — вели Бендерев[1] — налази се на 4 километра од села Сливнице, на по пута између Софије и границе. То је село удаљено од Софије 28 километара или један усиљени марш. Овде се укрштају ови путеви са границе у Софију: 1. Друм Пирот—Цариброд—Драгоман Софија. 2. Колски пут, који се од тога друма одваја и који води од Цариброда Лукавицом преко Несле на Сливницу. 3. Рђав колски пут, који се одваја од друма Пирот—Суково—Трн, и који води преко Врапче и Круше на Сливницу. 4. Путови за обилазак Драгоманског Теснаца са северо-истока преко Прекршја и Драгомана или из Смиловаца, преко Чепрљинаца, Разбојишта, Врбнице и Малкова на Сливницу. Најзад у Сливницу води и пут који иде из Брезника преко гребена Вискера планине. Све те путеве оправљали су сељаци у очи самога рата, али при свем том, осем друма који води кроз Драгомански Теснац, сви други путеви беху нарочито по снегу врло неподесни за кретање артиљерије и возова.

Позиција је изабрана на линији Братушково—Лешта. Њен центар беше једна висораван између главног друма и села Алдумировца. Њено десно крило беше камените вис између друма и горе Леште, а лево крило се пружало од

[1] l. c. стр. 223.

Алдумироваца до висова југо-западно од села Братушкова. Дакле дужина фронта на овој позицији износила је 12 до 14 километара. За ојачање ове, за мален Сливнички Одред, и сувише дугачке позиције, није урађено много, па и то највећа пажња беше поклоњена центруму, који и без тога беше најјачи део позиције. Благодарећи личној иницијативи капетана Дикова, команданта VII пука, коме беше одређен један део левога крила, ово је појачано фортификаторским радовима, али како није било могућно продужити позицију до висова села Братушкова, то су ови остали неутврђени и ако доминирају позицијом. Тако исто на десном крилу позиције вис Лешта, који доминира позицијом, остао је неутврђен. На тај начин сливничка позиција беше најслабија на својим крилима. Извршена утврђења беху неколико редута, линета и батерија лаког профила. Празнине између њих беху попуњене стрељачким рововима, који местимице беху у два спрата, при чему доњи ровови беху слабијег профила од горњих. Главни недостатак ових утврђења беше што нису били добро удешени према терену.

Још већи недостатак ове позиције, и од саме њене протегнутости, беше у томе што су висови Три Уши њоме доминирали. Те стрме стене и камењарски висови протежу се од десног крила позиције до друма и до самог уласка у Драгомански Теснац. Заузети и те висове беше немогућно, јер би за њих ваљало одвојити знатан део бранилаца, којима би тешко било слати потпоре из резерве.

У таквим односима центар позиције, и ако се с њега могао врло лепо брисати цео терен пред њим, губио је много од своје важности. Беше врло лако обићи га и с десног и с левог крила. У опште сливничка позиција била би јака за одбрану тек онда, када би цео њен фронт био утврђен и добро поседнут трупама, а Бугари нису имали на расположењу толико трупа. Да су и крила била јача и да је било више трупа у позицији, нападач би за обилазак крила морао да обилази преко ванредно неприступних гора (преко Балкана око десног а преко Вискера око левог криза) или да јуриша на фронт, а и једно и друго захтеваше врло много напрезања и жртава. Терен пред фронтом целе позиције беху две котлине, раздвојене гребеном Три Уши. Обадве беху под артиљеријском и пушчаном ватром са центра позиције, који

доминира целом околином. Саобраћај појединих делова позиције са позадином доста једобар изузимајући комуникацију између Леште и Три Уши, куда се није могло попети са пољским топовима.

Испред деснога крила, с обе стране висова Три Уши налазе се баруштине. Најближа је између друма и подножја висова Три Уши. Друга је у малковској долини, на подножју виса Петровски Крст. Обе су неприступне како за топове тако и за пешадију, оне се морају обићи. Испред центра тече поток са блатавим, местимице стрмим обалама. Он даје нешто заштите нападачу. Иза тога потока налази се вис Забел, који је добра артиљеријска позиција за нападача. Ту су и два шумарка, који дају нешто заштите пешадији нападачевој. Испред оног дела позиције од Алдумироваца до Братушкова, дакле испред левог крила, налази се таква иста речица, само је незгодно то што терен између Радуловаца и Брложнице доминира тим делом позиције.

Успех у рату оправдава сваку одлуку. Зато су и Бугари добили много похвала што су изабрали сливничку позицију. У самој ствари само политички разлози могу оправдати Бугаре, што су баш ту позицију изабрали за своју главну одбрану. Ми ћемо даље видети, да су Бугари са тим избором осудили себе да буду потучени делимично, по партијама. Под најсрећнијим околностима за њих, они су могли ту концентрисати 19.000 људи са 50 топова противу најмање 30—33.000 људи са 96 топова. Тај одред од 19.000 људи морао је, да би се користио сливничком позицијом, да се развуче од Леште до Братушкова, дакле да заузме фронт од 12 до 14 километара. Појамно је да је тако танак фронт ласно било провалити на свакоме месту, и одбрана на њему беше сумњива. А да се тај одред концентрисао у средини позиције, било би ласно обићи га са оба крила.

Изузимајући Смиловски Одред, који се сасвим случајно, иницијативом капетана Бахчеванова нашао на позицији Лешта, сви остали делови Сливничког Одреда налажаху се 4-ог новембра у вече на позицији од Братушкова до Три Уши (8 клм.), при чему на Меким Цревима беху само бугарске предстраже, а саме висове Три Уши беху већ поселе делови Дунавске Дивизије. Зашто Срби нису истога дана

заузели и Мека Црева — не знамо.[1] Заузевши Три Уши Срби су доминирали малковском долином и десним крилом бугарске позиције на коме беше свега једна чета 6-ог батаљона II-ог пука. Са Три Уши и Меких црева Србима не би било тешко спустити се на пресло између последњих и Леште, довућн из малковске долине артиљерију, и тући бугарски центар и његову позадину бочном ватром. Једино случајно поседнута позиција Лешта сметала би Србима да заузму тако згодан положај на десном крилу бугарске позиције, које беше тактички њено најслабије место.

Није боље стајало ни са бугарским левим крилом. Доминирајући висови села Братушкова не беху ни утврђени ни поседнути Бугарима. Међутим ти се висови налажаху готово позади позиције и владаху њоме. При најмањем успеху противниковом, браниоцима би била одсечена одступница за Софију. Та стратешка тачка позиције беше њено најосетљивије место, а баш противу њега имао је да се изврши главни напад Нишавске Војске.

И тако: да су Бугари јаче поселн своја слаба крила, ослабили би свој и онако развучени центар, и овај би се провалио, а да су се концентрисали на центру противник би их обишао са оба крила. Отуда је очевидно да је избор сливничке позиције, према броју бранилаца који се ту могао имати, био врло погрешан.

Тај избор био је и у стратешком погледу незгодан. Прве потпоре из Источне Румелије могле су стићи тек 6-ог новембра, па и онда би Бугари били далеко од тога да се бројно изравнају са Србима, а ми смо видели да су Срби тога дана већ могли бити у Софији.

Примивши борбу на сливничкој позицији са половином своје војске, Бугари су само олакшали задаћу Врховној Команди српске војске, којој не би било тешко савладати ту прву половину противникове снаге, па онда потући и другу иза Софије или на изласку из Ихтиманског Теснаца.

Како је ово питање најважније у Историји Српско-Бугарског Рата, ми ћемо овде саопштити, шта је тадашњи бугарски Министар Војни, капетан Никифоров писао мајору Ванкову:

[1] Шеф штаба Дунавске Дивизије беше г. Радомир Путник.

„Како су одмах после преврата 6-ог септембра 1885 сви официри послати у Филипопољ, то су на мом расположењу остали само они официри, који су се последњи вратили из Русије[1] и они од којих у рату нисмо видели никакве користи (као нпр. капетан И....) Доцније стигоше и капетани Бендерев, Хесапџијев и Дерманчев. Први је остављен код мене као мој помоћник, а другу двојицу послах на српску границу. Хесапџијеву и енжењерском капетану Иванову беше наређено да изберу и да утврде једну позицију на друму Пирот—Софија. Изгледа да је први Хесапџијев имао мисао да се за то изабере сливничка позиција, али је на њој испрва мало утврђења подигнуто, и ја сам доцније послао енжењерског капетана Лалчева да обрати нарочиту пажњу на Сливницу. Лалчев је допунио оно што је Хесапџијев почео и у неколико раширио је сливничку позицију користећи се у томе упуствима доктора Молова, који се у то време налазио у Сливници, да организирајући војни санитет војске спреми етапу у томе селу[2] Др. Молов као ловац, који је често ловио у оним кршевима пуним дивљачи, познавао је терен тако добро, да је знао не само сваки пут него и сваку козју стазу, која води од границе до Сливнице, и за то је био у стању да даде много корисних упута.

„После Лалчева наставили су утврђивање позиције команднри појединих њених одсека, и то до самога почетка рата. Па ипак систем утврђења у том тренутку не беше још довршен.

„Пре него што је објављен рат ишао је једанпут и Врховни Командант Кнез са својим шефом штаба капетаном Петровом на Сливницу. Они су наредили неке исправке на позицији које не беху врло умешне.

---

[1] Око 60 бугарских официра беше командовано на службу у руској војсци.

[2] Интересантна случајност. Начелник санитета српске војске у рату противу Турске 1876 даје ђенералу Черњајеву мисао да пошље Хрватовића из Књажевца преко Рсаваца у бок турској војсци, која напада на Шуматовац. Та се диверсија извршује и она принуђава целу турску војску да рокира на леву обалу Мораве. После 9 година начелник санитета бугарске војске даје врло корисне поуке фортификаторима Сливнице, која је дефинитивно зауставила офанзиву српске војске, и решила судбину српско-бугарског рата. Dr. В.

„На сам дан објаве рата Кнез и капетан Петров налажаху се у Филипопољу. Тамо је био и Министар Председник Каравелов, који је, чим је примио депешу да је рат објављен захтевао да Кнез одмах иде на границу. Кнез је тај свој полазак одлагао и кренуо је на једвине јаде тек 3-ег новембра у подне, а стигао је у Софију 4-ог новембра у 11 часова па и то благодарећи једино наваљивању Каравелова, који је с Кнезом имао врло непријатну сцену у Ихтиману, где је Кнез без икаквог разлога остао пуних 6 часова. У Софији је Кнез изјавио Каравелову да неће да иде на Сливницу, јер његово место, као Врховног Команданта, није тамо где се битка бије, јер он има пред многима и моралну одговорност, па се мора и о њој побринути. Тада му је Каравалов казао гомилу дрских речи, и не само што је захтевао, него је претњама натерао Кнеза да пође на Сливницу.

„Такво понашање Кнежево може се протумачити једино плашљивошћу, као што ћемо даље видети. Он је хтео да најпре дочека извешћа о првим сударима на граници, а ова су била врло жалосна.

„До саме објаве рата Кнез не знамо по чему никако није хтео да верује да ће доћи до тога рата, и кад сам ја, по мојој иницијативи, резервисте и ополченце, који су стајали на мом расположењу, почео слати на српску границу, он ми је то замерио и наредио ми је да више никада не шаљем војску без његовог одобрења.

„О формацији Северног Одреда и наоружању Видина Кнез и његов шеф штаба нису апсолутно ништа знали. Они у опште нису на то ни помислили. Све сам то ја урадио са твојом помоћу (тадањег капетана Ванкова).

„4-ог новембра у подне натерао је Каравелов Кнеза да оде на Сливницу. С њим је пошао и начелник артиљерије Панов. Капетани Панов и Бендерев нису имали никаквог службеног положаја у активној војсци. Они су били просто добровољци на Сливници, па ипак су својом спремом и својом храброшћу имали пресудни значај за резултат Сливничке Битке...“

У опште може се смело рећи да са бугарске стране није било никаквог утврђеног ратног плана. Из првобитног распореда Западног Кора јасно се види, да се у његовом штабу Сливници није придавао већи значај него Трну. Чак

је трнској позицији поклоњено више пажње него сливничкој, јер је на првој било више трупа, којима није било лако одступити на Сливницу. И тако избор и утврђење сливничке позиције није дело ни Врховне Команде, ни штаба Западнога Кора него дело Министра Војног, који се, благодарећи небриги Главног Штаба, мешао у туђу надлежност. На концентрисање свију делова Западног Кора навалише сви тек пошто је Српска Војска прешла бугарску границу. И покушај да се Срби задрже на сливничкој позицији није предузет из чисто воінничких обзира, него из политичких разлога. Нико није хтео да се без боја преда бугарска престоница, јер сваки је знао да ће се, чим Срби узму Софију, Велике Силе умешати, и да ће ваљати закључити мир под околностима врло непогодним за Бугаре. Стратешко начело, по коме на пресудној тачци ваља имати концентрисану *сву* своју снагу, беше напуштено на бугарској страни једино из политичких разлога. Бугари су остали некажњени за ту грубу војничку погрешку само зато, што је и њихов противник учинио исту погрешку, и што су се они благовремено користили и осталим његовим погрешкама, као што ћемо то видети при опису сливничких битака.

Распоред пред почетак битке 5-ог новембра.

На Сливничкој позицији беше: једанаест батаљона сталнога кадра, 4 пољске, 1 брдска батерија, 3 ескадрона, одред капетана Букурешлијева и ополченски батаљон поручника Матејева. Још из јутра почеше стизати оних 8 батаљона, који дођоше из Брезника и 4 брдска топа капетана Сељановског. Око 11 часова пре подне искупише се све трупе из Брезника на Сливници, и како је која стизала, одмах је увођена у борбу. У подне на Сливници беше 19 батаљона, од којих три силно растројена под Трном, 4 пољске батерије, 2 брдске (по 4 топа), 4 ескадрона (два жандарска), цео добровољачки батаљон капетана Кавалова, одред капетана Букурешлијева, одред поручника Матејева, свега 19,000 људи, 32 пољска, 8 брдских топова.

Десно од Сливничког Одреда, иза горе Чепањ, у селу Годечу стајао је Комштички Одред поручника Зафирова, коме је до мрака имао доћи из Софије у помоћ капетан Паница, са 5-ом четом резервиста I пука и са 200 македонских добровољаца.

Још даље у десно на берковачком преслу код Петро-Хана стајао је поручик Маринов са једном четом резервиста IV пука и са 50 добровољаца поручика Кара Уланова.

На левом крилу стратешкога фронта бугарске војске у варошн Радомиру налазио се одред капетана Кисова са 3 батаљона (непотпуна) једном четом резервиста и са 100 добровољаца. Капетан Кисов добио је заповест да тога дана наступа на Брезник, коме приступаше главнина Моравске Дивизије из Филиповаца.

Осем поменутих одреда у Софији се почео формирати један нов одред под командом капетана Агуре. У тај одред имала је ући нова батерија (која се формирала на место оне бачене) капетана Златарског, даље софијски ополченци и што прво стигне од румелијских батаљона. Овај одред имао је да брани Владајски Теснац, ако би капетан Кисов био потучен, али тај одред могао је измаршнрати тек 7-ог новембра.

Што се тиче српске војске то Дунавска и Дринска Дивизија као и Каваљериска Бригада беху на својим јучерашњим позицијама.

Из Шумадијске Дивизије само X-ти пук досезаше до Повалириша иза десног крила Дринске Дивизије. Остали њени делови. а нарочито артиљерија Шумадијске Дивизије, још су лутали по непроходном Дервену Вискера у позадини, и нису могли ни да коракну напред са својим топовима. Овде вреди забележити факт да је Врховна Команда, у пркос примедбама шефа дивизијскога штаба, наредила да дивизија иде из Крушја преко Чеканца на Брусник, Пиштен, Повалириш. Тиме је Врховна Команда хтела да дивизија не натрапа на возове Дринске Дивизије, који се кретаху добрим колским путем за Драготинце, али, не познавајући терен којим је упутила Шумадинце, учинила је то, да се дивизија задоцнила за читав дан, и то пресудни дан.

Власински Одред још се не беше кренуо с места, бојећи се добровољаца некаквог Деда Жељу.[1] Његов командант беше 4-ог новембра добио заповест свог дивизијара предату на телеграф у $6^1/_2$ часа, да са I-им пуком и једном брдском батеријом иде право на Брезник, а само возове да пошље

[1] Баја Иље.

преко Трна, али је он ту заповест примио тек 5-ог новембра у 10 часова у вече, и она је за то остала неизвршена.

Што се тиче главнине Моравaца, то се она кренула изјутра рано пут Брезника. У 11 часа пре подне ушао је њен ескадрон у варош где је нашао на бугарске патроле. Ове одступише у Радомир. У $1^{1}/_{2}$ по подне стигла је у Брезник цела главнина дивизије а у 3 часа и њени возови.

Ржански одред мајора Милошевића остао је на јучерашњој позицији. —

Противнички положаји пред Сливницом.

На крајњем десном крилу бугарском, а пре него што су стигле трупе из Брезника, стајао је капетан Бахчеванов са 3-им батаљоном I пука и са 3-ћим ескадроном II коњичког пука на гори Лешта, са фронтом према Малкову.

Лево од њега на преслу између Леште и Меких Црева а фронтом према малковској долини (у правцу на Драгоман) заузимала је предстражну линију једна чета II пука (капетана Ивана Попова). С једне и с друге стране главнога друма стајаху 1-ви и 2-ги батаљон V пука, 3-ћи и 4-ти батаљон IV пука, добровољци поручника Шиварова и ополченци поручника Матејева. Седми бугарски пук беше распоређен десно и лево од Алдумироваца, и то: 1-ви батаљон на падини централнога виса, десно од села. Лево од тог батаљона беше распоређен 4-ти батаљон у „Преславском" редуту и у „Заставној" линети. На крајњем левом крилу био је 3-ћи батаљон у „Разградском" редуту и у рововима испред овога. Позади 4-тог стајао је 2-ги батаљон као пуковска резерва.

Артиљерија беше у неколико другаче 5-ог новембра изјутра, него што беше 4-ог. На десном крилу, десно од шумице, у готову батерију, наместише 4 брдска топа капетана Сељанског, који стигоше из Брезника ноћу између 4-ог и 5-ог. Заштита тој батерији беше доњо-невљански одред капетана Букурешлијева, који је на ту тачку послат из резерве.

Десно од друма, а позади оног пута, који се од друма одваја за село Малково, намештена је једна полубатерија (6-те батерије I активног пука) а друга полубатерија остала је на јучерашњој позицији као и 2-га батерија I активног пука.

На левом крилу, код 1-ог батаљона VII пука у тако-званој „срећној" батерији беху 2 топа, у Преславском редуту

заједно с пешадијом беху друга 2 топа 3-ће батерије I активног пука. Остала 4 топа те батерије беху на јучерашњој позицији заједно са полубатеријом 6-те батерије. Најзад, на крајњем левом крилу у Разградском редуту беше намештена Витфордовска батерија поручика Бакарџијева.

Каваљерија беше као и 4-ог на крилима.

На целој бојници пешадија беше распоређена тако да је од сваког батаљона било по три чете у рововима и утврђењима, а по једна чета у резерви.

Трупе које су стизале из Брезника слате су одмах на крила сливничке позиције, и то батаљони III, IV и V пука послати су на десно крило, а остали (3-ћи и 5-ти батаљон II-ог пука и добровољачки батаљон капетана Кавалова) послати су на лево крило. Испрва су ти батаљони били у резерви. Иза центрума позиције у резерви стајао је 5-ог новембра у јутру 2-ги батаљон IV пука и 1-ва батерија I активног пука, али су и они послати на гору Градиште иза десног крила.

Корпусни штаб заједно са Главним Командантом налазио се у великом редуту на врх центрума, у коме не беше никакве посаде.

Према оваквом распореду на бугарској позицији српске трупе беху овако распоређене.

На левом крилу код села Големо Малково стајала је Каваљеријска Бригада са три чете XIX гардијског батаљона и са 2-ом батеријом шумадијског артиљеријског пука. Један ескадрон био је истакнут напред на путу Бездан (Боздан) а други на путу за Сливницу. Пешаци и топови стајаху на позицији источно од Малкова. Батерија је била на десном крилу а оне три чете, као њена заштита на левом.

Дунавска Дивизија стајала је на Три Уши. Њен IX пук налазио се још растурен, јер је његов 2-ги батаљон још заузимао гору Чепањ. 1-ви батаљон био је на Три Уши са предстражама на Меким Цревима, која већ беху напуштена од Бугара. Позади, на средњем „увету" од Три Уши стајао је 3-ћи батаљон IX пука.

Три вода дивизијског ескадрона стајала су на левом крилу предстражне линије, одржавајући везу са Каваљеријском Бригадом, а један вод беше десно код друма за везу са Дринском Дивизијом.

На средњем вису од Три Уши, поред 3-ег батаљона IX пука наместила се 2-га батерија.

VII-ми пук заузимао је позицију између Три Уши и села Драгомана, при чему је на десном крилу на северној падини последњег „увета" стајао његов 1-ви батаљон, на левом крилу, северно од села Драгомана његов 3-ћи батаљон а 2-ги поред 1-ог с фронтом према малковској долини.

XV-ти пук стајао је десно између последњег „увета" Три Уши и друма.

Десно од XV-тог пука између друма и села Јарловаца стајаху остале 3 батерије Дунавског артиљеријског пука.

Дивизијски Штаб био је код XV пука.

Дринска Дивизија заузимала је своју јучерашњу позицију код Брложнице, и то V-ти пук на десном крилу између Брложнице и Радуловаца, VI-ти пук у центру а IV-ти на левом крилу и мало унапред. Артиљеријски пук заузео је позицију између IV-ог и VI пука. Шумадијски артиљеријски пук стајао је у резерви.

Шумадијска Дивизија још се борила са непролазним тереном и целог 5-ог није могла да се поравна са Дринском нити да учествује у борби.

Пошто је са српске стране наређено да се војска 5-ог новембра одмара, то није ништа наређено односно командовања на крилима војске. Са бугарске стране подељена је команда на три секције: Десним крилом командовао је капетан Бендерев, центрумом капетан Бласков а левим крилом капетан Савов. Командант целе позиције био је мајор Гуџев. Главни Командант Кнез био је на позицији. Његов начелник штаба капетан Петров био је у Софији.

Бугари су очекивали напад Срба још 4-ог новембра, а већ што се тиче 5-ог они нису ни најмање сумњали да ће српска војска извршити свој главни напад само да спречи да румелијске трупе не појачају и Сливницу и Софију. Једино растуреност српских дивизија могла је оправдати њихов нерад тога дана. Међутим по извешћима, која су Бугари имали, они су знали да од Драгомана до крајњег њиховог десног крила, дакле на Три Уши и у малковској долини Срби немаћаху 5-ог у јутру више него 3000 пешака, доста

коњице и две батерије топова. Капетан Бендерев мислио је да је то само авангарда противникова, и да његова главна војска тек марширa из Цариброда. Тако је он и јавио своме Главном Команданту и предложио је да он нападне са десног крила те да разбије противника пре него му стигну главне трупе, којих као што се доцније видело није ни било.

Благодарећи растурености Дунавске Дивизије бугарском десном крилу изгледаше, да је њено бројно стање много мање него што беше у ствари, и то је дало повода Бугарима да они пређу у наступање, у толико пре што је позиција, коју је заузимало бугарско десно крило, била врло неподесна за одбрану. С фронта њоме доминираху Мека Црева, а с десна вис Лешта. За поседање тих висова не беше трупа, а бранити се на њиховом положају беше просто немогућно. За то је капетан Бендерев још пре него што је заузео пресло између Лиште и Три Уши молио команданта сливничке позиције да пошље један батаљон и једну батерију у позадину десног крила на гору Градиште, на којој је дивна позиција за заштиту одступања са сливничке позиције. Тек пошто су на Градиште послати батаљон капетана Мандаџијева (2-ги IV пука) и батерија капетана Гергинова (1-ва I а. пука), и пошто је тако осигурана одступница, могло се помишљати на заузимање бољих позиција на десном крилу, куда су имали доћи и батаљони из Брезника и одред капетана Бахчеванова. Овај, добивши наредбу да стане на десно крило позиције сливничке, а не знајући где почиње а где се свршава то десно крило, заузео је гору Лешту, са фронтом према Малкову, и тако је он сасвим случајно спречио српску Каваљеријску Бригаду да заузме ту тачку, која доминира бугарским десним крилом. Да није било те случајности, Срби би се осетили господари бугарског десног крила, на коме је 5-ог новембра рано била само једна чета 4-ог батаљона II пука. Сада је тек тамо упућен и одред Букурешлијева и брдска батерија капетана Сељановског. Али већ у 7 часова изјутра 5-ог новембра стадоше стизати трупе одређене за бугарско десно крило: 1-ви батаљон V пука капетана Кутинчева, батаљон II-ог пука капетана Ивана Попова, брдска трофунтовна батерија, једна чета резервиста I пука и нешто ополченаца потпоручика Соколова. И тако 5-ог новембра у 8 часова изјутра командант

бугарског десног крила располагао је са 3000 бајонета и 12 топова, Само одред капетана Бахчеванова не беше ту још. С њиме се бројна јачина десног крила пела до 4000 људи. Део брезничке војске беше већ на Сливници, а и остали њени ешелони имали су стићи кроз који час.

У 8 часова дође Кнез на вис Градиште. Командант десног крила изађе му на рапорт с молбом да му допусти наступање чим стигну и последњи батаљони из Брезника. Кнез је изјавио сумњу да се може што постићи тим наступањем, али му се није противио. У томе тренутку зачуше се први пушчани метци на вису Лешта, који мало по мало пређоше у праву паљбу.

Капетан Бендерев претпостављао је, да то Срби нападају на капетана Бахчеванова, који им је, зауставивши се на Лешти, сметао да обиђу бугарско десно крило. Учинило му се да би с обзиром на помоћ, која непрестано долази из Брезника, била велика погрешка оставити Бахчеванова његовој судбини и допустити да Срби заузму Лешту. С тога је капетан Бендерев 5-ог новембра у 11 часова 10 минута пре подне послао овакав рапорт Команданту Сливничке Позиције:

„Не може се капетан Бахчеванов оставити без помоћи. Молим осигурајте колико је нужно лево крило, а све што претекне трупа пошљите на десно крило. Чекам капетана Букурешлијева и последњу чету капетана Попова, па да пређем у напад.“

Пре овога рапорта било је неколико сличних. У 11 часова 15 минута стигао је мајор Гуџев на десно крило, и обећавши одмах послати потпоре, наредио је да се нападне на Србе, који беху у борби са капетаном Бахчевановом.

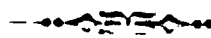

XIII

Први дан Сливничке Битке

Кад сам 5-ог новембра у јутру отворио очи и погледао кроз прозор оне механске собе, у којој сам преноћио, видео сам две непријатне ствари, прво, на крововима царибродским бели се *снег*, а друго, и у авлији механе и у суседној, гардисти на врат на нос опремају Краљеве, официрске и своје коње.

— То значи, да сам се ја успавао! — пребацивао сам себи — и то значи да смо свршили с лепим временом. Но, то ће бити лепо рекогносковање! —

На брзу руку обукох се и претрчах у „конак". Краљевски двор беше некаква кућица једног железничког енжењера у дну једне авлије, с прописним филаретама на сокаку, пред којима већ беху упрегнути Краљевски екипажи, једно одељење гардиста на коњима, и дворска стража.

То значи, да Краљ тек што није пошао!...

У предсобљу и у средњој од оне три собе, које састављају Краљев стан, нађох све више официре штаба и целу Краљеву свиту готову за полазак. Једино ђенерал Катарџи беше нешто слаб — жалио се на своје бубреге — он неће данас с нама. Хтедох да му кажем, да се он синоћ највише смејао, кад сам ја у 16-ом сахату јучерашњег јахања стењао, па опет данас мора он дома да остане, и ако је он кава љеријски официр, а ја само официр од кипа-сребра. Срећом један од другова обрати ми пажњу на једну далеко паметнију ствар него што би била таква освета, т. ј. на једну чашу врућег чаја, што се пушила на столу. Они беху већ доручковали и то не само чаја и каве него и хладног пе-

чења. Tarde venientibus ossa учио сам још у гимназији, те тако и ја се задовољих с голим чајем, да се бар угрејем.

Једва ја то сврших, а Краљ изађе из своје собе и пођосмо сви.

Случај, или ранглиста, шта ли, али ја се некако обретох у последњим каруцама с потпуковником Атанацковићем.

Он је био данас ванредно добре воље. Што му се ретко када десило, од кад га ја познајем, а то је још из наше дворске службе, данас је био разговоран. Причао ми је по гдешто из своје многоструке каријере војне и доказивао ми је нешто што сам од многих официра слушао тј. да само онда може ђенералштабни официр да буде како ваља, на своме месту, кад је служио у свима родовима војске, као што је он прошао почевши оздо па до садашњег чина. Говорио ми је и о бугарским утврђењима.

— Јеси ли видео оне шанчеве код Жељуше, за одбрану Цариброда? — рече Атанацковић.

— Јесам, изгледају као да су торта од шећера, просто за моловање! —

— Е, видиш, они шанчеви ништа не ваљају. Јесу брижљиво израђени, али ко данас још у равници гради шанчеве, нарочито испод висова, који их бију у главу? Чим се IX пук појавио на Нешковом Вису, они су морали да стругну из својих шанчева, на којима су сигурно десетак ако не и више дана радили. Ђачка посла! Види се, да њихов официрски кор још јако мирише на јункерску школу! —

У тај мах ми смо јурили кроз Драгомански Теснац. Магла се све више спушташе; али опет још смо могли видети предмете у близини.

— Ето — рече Атанацковић — опет шанчеви у долини!

— Аха — рекох ја — то су они, из којих је прекјуче Стокић изманеврисао Бугаре? —

— Да. Само Бугари могу бити још тако наивни да помисле, да ће неко маршпрати друмом, право под унакрсну ватру њихових шанчева! —

Пут се све више пео. Теснац постајаше све ужи. Горостасно мрко стење с десне и леве стране пута, замотано у плашт сиве магле, изгледаше као да су се постројила два фронта страшних џинова, па равнодушно гледају те мале пигмеје, који доле гамижу....

Ваљда необична величанственост сценерије, кроз коју смо пролазили, или још каква величанственија мисао, што је синула у глави мога сапутника, али он се задовољно завали у јастуке од каруца, па рече:

— Ти си се у Нишу љутио на ме, на моју тајанственост, или како је ти зовеш намрштеност, а сада видиш зашто је то све било? Видиш како све дивно иде, кад се напред све људски смисли?

Ја сам ћутао.

Обојица се замислисмо. До позиције не проговорисмо више ни речи.

Међутим, док смо ми јурили кроз драгоманску клисуру, на крајњем левом крилу нашег положаја пред Сливницом, код Коњичке Бригаде, ево шта се радило.

И ако се она у јутру 5-ог новембра нашла у магли тако густој, „да се прст пред собом није видео“, опет је њен бригадир, не добивши ни дотле од Команданта Дунавске Дивизије ништа односно наређеног споразума за напад, послао овоме извештај, да се с Коњичком Бригадом напред креће и молио за споразум, о коме се помиње у заповести Врховне Команде. Но како се изненадио пуковник Прапорчетовић, кад је од ђенерала Милутина добио овакав одговор:

„*Данас ће трупе имати одмора.* Ја ћу данас да вршим рекогносцирање и ради споразума изволте доћи на положај деветог пука, где ћу и ја са штабом бити.“

Дакле истина је! Заповест за напад беше опозвана услед предлога пуковника Бињичког!

Кад је командант Коњичке Бригаде прочитао ово писамце Дунавског Дивизијара, он заповеди својима да се не крећу, већ да остану у логору, а он сам пође на састанак с ђенералом Милутином.

Али није одмакао ни неколико стотина корака од својега логора, када зачу јаку плотунску ватру на своме левом крилу.

Он се одмах вратио и видео, да у редовима његових предстража нема никаквих губитака, из чега је закључио да се из далека пуца, а по звуку је закључио, да се пуца с виса лево од Големог Малова, иза кога лежи село Безден.

Бригадир посла једну чету XIX гардијског батаљона у лево од коњичких предстража да заузме један вис, с кога

је могла заклањати лево крило од обиласка, а свима је заповедио, да се на бугарску пуцњаву не одговара.

После по сахата умукоше бугарски плотуни.

Пошто је тишина подуже трајала, бригадир даде својима *„вољно,“ нареди да се коњи разуздају,* а сам опет пође дунавском дивизијару.

Није одмакао два километра, а пуцњава се на левом крилу осу опет плотунима.

— Молим вас — рече пуковник Прапорчетовић свом ордонансу — идите ви сами команданту Дунавске Дивизије, јавите му, да сам два пута полазио к њему на састанак и зашто сам се морао вратити и реците, да га молим за писмени упут! —

Ордонанс одјури, а бригадир се врати и оде право у ланац да види шта је?

Нашао је, да су се услед поновљене пуцњаве три ескадрона развила у ланац — наравно опет драгонски...

И овом приликом морала је српска коњица да се одрече свог правог „дејства“ тј. да се бори на коњима и сабљом, морала је опет пешке да сузбије и задржи непријатеља, јер ако би он ту продро, „бок и позадина целе наше војске беше у опасности.“

Коњичком бригадиру изгледаше да је учињена погрешка, што није поседнут и положај изнад Големог Малова, који је à cheval виса што се зове „Мека Црева,“ јер крајња тачка левог крила, које се на том вису свршаваше, била је врло истакнута остављајући позадину са свим отворену.

Сада је бригадир наредио да и остала сва коњица, приђе ближе свом ланцу, а две чете пешадије и батерија да заузму положај изнад села Големог Малова.

У тај мах. а то је могло бити око 9 сахати и 45 минута пре подне, стигао је Краљ са својим штабом и свитом у логор Дунавске Дивизије позади она три виса, око којих се савија друм за Софију, и које су наши прозвали „Три Уши.“

Ту су нас чекали коњи и ми одмах појахасмо. Мој сиромах алат у то доба тек ако је стигао у Цариброд, за то се ја опет попех на једну гардиску кулу.

Ђенерал Милутин Јовановић окружен својим штабом изађе у галопу пред Краља и одрапортова.

Краљ се одмах упути на онај вис, који је од друма у лево трећи.

Кад се попесмо на једну косу, која беше управно на „Три Уши“ и која ове висове везиваше за позадне и за „Мека Црева“ даље у лево, потпуковник Др. *Холец*, који је јахао поред мене, чим се штабови помешаше, рече ми да данас не вреди пентрати се на „треће уво,“ јер је таква магла да се ништа не види.

— Да сте јуче по подне дошли — рече он — видели бисте цео сливнички положај као на дану, чули бисте лепо како војна банда у Сливници свира „Шуми Марица“ и како трупе њихове вичу „Ура!“ Мора бити, да им је стигла нова потпора, или им је Кнез дошао на позицију. —

У пркос доиста необично густе магле, Краљ се с неколико официра из свога и дунавског штаба попе на врх „трећег увета“ и ђенерал Милутин је пробао да објасни Господару кроз ону непровидну копрену, где се шта од непријатељске позиције налази, у колико ју је јуче могао прегледати.

После четврт сахата Краљ сиђе к нама на косу, па одатле се сви спустисмо на ниже. Врховни Штаб се одвоји од дунавског, који оста на своме месту, а ми за Краљем пређосмо преко насипа и одосмо десно од „Три Уши“ у ону равницу, што се пружа испред и испод Балинских висова на којима беше Дринска Дивизија.

На једном брежуљку Краљ заустави свога коња и сјаха. Ми сви такође пођипасмо с коња. Изгледаше да ћемо се на томе месту подуже задржати. Нико се није питао за што то, кад смо пошли у рекогносцировку? Свакоме беше тако хладно, да се сваки користио овим сјахивањем да што боље закопча свој шињел, да што јаче повуче из своје чутурице, и да ходањем „у месту“ раскрави своје ноге, којима данас беше врло хладно у узенгијама. Ко се на јучерашњем лепом времену могао надати, да ће их тако скоро ваљати увити сеном.

Ја не знам, да ли је ђенерал Милутин пре доласка Краљева на његову позицију, био већ примио усмени рапорт од ордонанса коњичког бригадира и да ли ми због тога стојасмо у сливничкој равници, али не прође дуго, а ми јасно чусмо, како грокћу пешачки плотуни у даљини, лево од дунавске позиције.

— Аха! — рече неко — данас Бугари нападају! —

— И то куд нађоше баш на Коњичку Бригаду, која у оним кршевима неће моћи да макне као коњица, а као пешадија не износи више него јак батаљон!

— Ћутите, слушајте!

Сви смо напрегнуто слушали.

— Већ се и артиљерија ангажује! —

И доиста тамо далеко у лево чула се и потмула грмљавина топовска.

— То је сигурно једна батерија, и то наша, она што је придата Коњичкој Бригади, јер да је која дунавска, пуцњава би се много ближе чула! —

— Ко ће му одовуд по звуку познати, да л' је то наша или бугарска батерија, или топови дејствују с обе стране! —

Један официр из дунавског штаба дојури у том тренутку и предаде Краљу једно писамце, па се врати.

Краљ, који се мало даље од нас нешто разговарао с начелником штаба, прочита рапорт, окрете се, па викну:

— Капетан Нешић!

Један млад црномањаст официр ђенералштабни, одвоји се из наше гомилице, скиде цвикер с носа, оде пред Краља, салутова и рече:

— Заповедајте, Величанство!

— Узмите два три гардиста, па одјурите на наше лево крило. Изјавите у Моје име пуковнику Прапорчетовићу похвалу што се коњица тако добро држи, и упитајте га, треба ли му помоћи?[1] —

— Разумем! —

Нешић салутова, трчећи и намештајући на ново цвикер дође до свога коња, скочи на њ' и, праћен од тројице гардиста, одјури карijером преко поља у правцу на дунавску позицију.

---

[1] Ову заповест записао је г. капетан Нешић у својим успоменама овако:

„Узмите два три гардиста, па одјурите на наше лево крило. Изјавите моју благодарност пуковнику Прапорчетовићу на досадањем добром држању Коњичке Бригаде. Надам се да ће и сутра, када ће бити општи напад на Сливнички положај, показати се такође својим смелим радом ка Софији... Видите шта је то код Дунавске Дивизије и Коњичке Бригаде. Треба ли помоћи?“

Ми можемо сада казати, шта је тамо било и пре него што се Нешић врати. Најпре да видимо како причају из штаба Коњичке Бригаде:

Око 10 сахата пре подне Бугари су с оног виса изнад логора Коњичке Бригаде отворили још жешћу ватру и почели да се крећу напред; наш их је коњички — драгунски — ланац дочекао ватром из пушака и сузбио.

Три пута су Бугари понављали тај напад и сва три пута су сузбијени. Доцније се видело да је то нападање било с њихове стране само маневар, да сакрију своју главну намеру, која беше, да се дочепају „Меких Црева," где се налазио наш IX пук, јер су коњаници доцније опазили три бугарска густа ланца, са смакнутим одељењима позади, како наступају гребеном што везује онај вис изнад Бездана с „Меким Цревима." За коњичког бригадира беше сад јасно, шта Бугари намеравају, али му изгледаше, као да и наши на „Меким Цревима" не опажају ништа, јер им ни осигуравајућа одељења не беху истурена тако далеко напред, јер им се Бугари све више примицаху, а они не пуцају ни из топова ни из пушака. Шта више, пуковник Прапорчетовић вели да је видео један батаљон IX пука (капетана Ваје Кончара). како с виса силази на ниже и то не гребеном већ колоном удвојених редова тако, да га Бугари наједанпут изненадише и распрскоше....

Чим је коњички бригадир видео она три бугарска ланца и опазио, да наши на „Меким Цревима" не слуте опасност која им прети, нареди одмах, да цео ланац пређе у наступање. Међу тим четврти ескадрон првог пука већ се беше повукао наводећи да је то морао да учини, јер је пешадија деветог пука, десно од њега, била расприштена. Прапорчетовић посла одмах трећи ескадрон првог пука да ту празнину попуни, јер би се Бугари иначе могли ту провући непримећени у нашу позадност. Међу тим он је, као што смо раније казали, већ био послао своју батерију на један вис, да с њега, и ако је био нижи од гребена којим су Бугари наступали, потпомогне наш ланац у који беше осим коњаника разасуо и две чете пешака ради ојачања, не би ли се напредовање Бугара спречило и трупама деветог пука помогло. Тек у зло доба, када је батаљон Ваје Кончара разјурен, опа-

зише наши с виса Бугаре и једна чета или нешто више пође им на сусрет и на ивици једне шумице отвори се ватра.

За цело то време батерија Коњичке Бригаде дејствовала је против маса бугарских, које су се пењале на вис, док не изађе и бугарска артиљерија на поменути гребен па стаде озго засипати батерију коњице, тако, да су јој за час убили на месту двојицу топовођа, ранили једног каплара и два редова и контузирали командира батерије и водног официра Драгомира Милошевића — батерија је одступила и без заповести команданта бригаде.

Међу тим оно наше одељење које беше пошло гребеном на сусрет Бугарима, мали је отпор дало па одступило, и Бугари заузеше „Мека Црева."

Чим су то постигли Бугари умножише своју артиљерију, па онда с оба виса и гребена, који их везиваше, пођоше против Коњичке Бригаде и њене три чете пешака, који непрестано на своме месту стајаху сузбијајући толику бугарску навалу.

У томе тренутку стиже капетан Нешић на оно место, одакле је пуковник Прапорчетовић пратио борбу и командовао својима и испоручи што је имао да му каже у име Краљево.

— Ја благодарим Његовом Величанству — одговори командант Коњичке Бригаде — на височајшем одликовању. Молим да кажете Господару, да ћу се ја и даље трудити да се овде одржим, али ми треба помоћи. Ви видите, каква сила на моју трупу наваљује. Ја сам већ тражио од Команданта Дунавске Дивизије један батаљон, али га још не добих! —

Капетан Нешић разгледа ситуацију, па одјури натраг.

Док он хита у штаб Врховне Команде, да видимо шта је то било горе на „Меким Цревима," је ли девети пук доиста онако изненађен као што је коњаницима изгледало? Ево како пешаци причају исте догађаје:

5-ог новембра око 9 сахата изјутра почели су се команданти искупљати код предстражне резерве, да с дивизијарем осмотре свој и сливнички положај. Но око $9^1/_2$ отпочела је борба коњичке бригаде и XIX гардиског батаљона. Дивизијар нареди, да сваки командант одмах иде и покупи своју команду. Командант деветог пука отишао је на своје лево крило одакле је долазио пуцањ. При томе је наредио коман-

данту свог трећег батаљона, који је био у предстражној резерви, да иде на лево крило, а командиру батерије да буде спреман изаћи на положај када се позове.

Кад је потпуковник Стокић дошао код свог левокрилног батаљона, борба је још вођена само код коњичке бригаде и XIX батаљона, који су испред јачег противника одступали. Левокрилни батаљон (први IX пука) имао је две чете на крајњем вису „Мека Црева“ спремне за борбу, а две позади на страни виса у заклону. При томе стиже трећи батаљон у подножје „Меких Црева“ и напшао је на један одступајући ескадрон. Потпуковник Стокић пође касом к свом трећем батаљону и видећи да ескадроног одступа, нареди батаљоном команданту да упита ескадроног командира: *где је противник?* Овај одговори; „ето га ту“ и нагне нагло одступати. Стокић нареди, да се батаљон свије и да пошље патролу напред.

То се учини и у томе се појави противнички ланац, који отвори ватру. Командант батаљона одмах га построји у два борна реда у свакоме по две чете, н у том развијању и тежњи да изађе на косу, наиђе на јаку противничку ватру и на вртаче, све то у такој магли, *да се противнички ланац није могао распознати ни на двеста корака.*

Губици су били знатни. Одмах је у почетку *убијен један командир четни, смртно рањен командант батаљона, а рањен је и други четни командир.* Услед тога обе чете првог борног реда почну одступати и повуку се на остале две чете. Видећи забуну у том батаљону, командант пука нареди да батаљон одступи на леву косу првог задњег виса и у једно нареди да ту дође батерија, која је стајала позади. У исто доба напао је непријатељ и на онај (левокрилни, први) батаљон IX пука на „Меким Цревима.“ Овај се добро борио, али кад су *погинули оба командира оних двеју чета које беху напред.* ове се две чете повукоше на оне две позадне, а с њима заједно на први позадни вис. А где је још један батаљон IX пука? Он је по наредби дивизијаревој био — на Чепњу — — — —

Да чујемо како је овај дан записан код оног војника из IX-ог пука, кога смо неколико пута цитирали.

Ево његове белешке:

Пети новембар. — Овога дана освануло је хладно јутро са доста густом маглом. Око 9 сати почели су се скупљати сви команданти код команданта предстраже, те да затим оду у проматрање сливничког положаја. У $9^1/_2$ сата отпочела је пуцњава, а команданти не беху дошли сви у логор команданта предстража. Дивизијски командант окрене се команданту предстраже и нареди му, да иде одмах тамо, где је пуцњава и да ради шта треба. Овај се одмах крене. Успут изда заповест предстражној резерви, која се састајала из III батаљона и 2-ге батерије. Првом нареди, да маршира одмах на лево крило, где је пуцњава; а другој (батерији) да чека даљу заповест.

Командант предстраже дошао је до левог крила ове и нашао ту I-ви батаљон, који се је поставио већ у борни поредак, држећи и даље нужне мртве страже. Батаљон је заузео крајњи вис, *„Мека Црева“* са 2 чете на вису, а 2 позади и на другим местима у предстражном реду. Пуцњава је била између бугарских батаљона и Коњичке Бригаде са XIX батаљоном, а од положаја I батаљона могао се само дим приметити. Командант предстраже, стојећи на вису код I батаљона. опази III. батаљон, који иде подножјем венца „Три—Уши“ и излази у висину левог крила I батаљона. Он изда команданту I батаљона заповест да не пуца у овој мали у ветар, већ кад добро види противника. Затим стане да силази да се нађе код III. батаљона, који је скоро дошао у висину левог крила I. батаљона. Успут примети, где један наш ескадрон нагло одступа. Командант предстраже довикне команданту III батаљона, да упита ескадроног командира; шта је са Бугарима, где су и колики су? Командант батаљона пошље ађутанта да се о овоме извести. Ађутант добије одговор „ту је.“ У једно стишти са ескадроном у карнјеру.

Доиста се у то време појави бугарски ланац на 300—400 корака и не пуцаше. Због магле једва су се распознавале главе и изгледало је, као да су пањеви. С тога командант пука нареди команданту батаљона да прикупи батаљон и да пошље патролу, да види ко је оно, где се као неке главе у ланцу виде. Он то учини и кад су патроле дошле на пола одстојања отвори бугарски ланац ватру. Командант батаљона постави одмах батаљон у 2 борна реда и пође са првим редом да се дочепа ивице положаја, јер беше на

страни виса. При том отвори и он ватру и успут наиђе на неке вртаче, где се јако изложи поразу. Командант батаљона изврсни Војо Кончар и изврсни командир чете Гаврило Кокић погинуше одмах. Пошто су Бугари имали овде три батаљона и већ били развијени у борни поредак, то је на сваки начин увиђавно, да је III-ћи батаљон морао доћи у забуну због великих губитака и нарочито због тога, што је већ мртав батаљони командант и један четни командир Командант пука предузме сам команду над овим батаљоном и стане са 3 четна командира враћати војнике противу непријатеља, јер је мислио, да ипак није тако јака противничка снага. Тада раније Бугари једног командира и ојачаше ватру, која постаде смртоносна. Притом је командант пука увидео, да је бугарска снага много јача (три пута, а по јачини батаљона и пет пута) и наредио је одступање на први непосредно позадњи вис, а ту је мало раније позвао и батерију, што остаде до даље заповести на положају предстражне резерве. Бугари се обрну сада на I батаљон, који је био на Меким Цревима и по несрећи убију одмах оба четна командира предњег борног реда потпоручника Јована Ковачевића и Живка Ратковића. Ово, и одступање III. батаљона дало је повод и овим двема четама да одступе и да успут наведу на одступање и остале 2 чете. Оба батаљона дакле одступала су на непосредно позадни вис од Меких Црева. Ту је дошла и батерија, која је отворила ватру. Код оба батаљона поврати се ред, а дође у помоћ један батаљон XV пука и један од VII пука. Батаљон XV пука наместио је командант на лево крило и истакао једну чету напред, а потом и другу.

Борба је сада трајала до мрака и команданту батаљона XV пука наредио је командант IX пука да заузме предстраже. Оба батаљона IX пука смештена су у логору позади предстраже, а II батаљон остао је на предстражи, где се је још јуче (4-ог) поставио, али се на неки начин пред вече прикупио и његова маса није била далеко од остала 2 батаљона. Близу овог батаљона логоровао је I-ви батаљон VII пука. Батерија је остала на положају.

У вече су Бугари напустили вис Мека Црева и ова су поседи: II-ги батаљон IX пука и пола батаљона VII пука, благодарећи личној иницијативи команданта II батаљона VII

пука. *Крајњи је вис дакле опет у рукама деветог пука добивено је на ново оно, што је било изгубљено*".

Колика је забуна владала за време борбе на левом крилу у штабу Дунавске Дивизије види се не само из његових кратких извештаја, које је слао Врховном Команданту *за време битке*, него кажу чак и у релацији, коју је та дивизија *после свршеног рата* послала. По свима тим рапортима „непријатељ је напао с два пука тј. с *осам батаљона*", и то је напао на један батаљон VII *пука* (?), који је био у *предстражи* (?!) и коме су одмах послата у помоћ оба батаљона IX пука, *који је био у резерви* (?)

Зар је магла била тако густа, да штаб у њој није распознавао своје рођене трупе?

Међутим ми смо с онога брежуљка у сливничком пољу на коме је стајао Краљ са штабом, сасвим јасно видели хаос, који је завладао код Дунаваца, видели смо како се батаљони XV пука један по један растурише, један у помоћ левом крилу, један на највећи вис позади, чак изнад села Драгомана, на — Чепањ, и ако овоме још никаква опасност није претити могла,јер напред беше на „Три Уши" још недирнут цео VII пук.

Просто батаљони играју кадрил по оним висовима, извршују „chaîne anglaise"

Па добро, где је дунавска артиљерија, где је онај последњи батаљон XV пука, кад већ дивизијар не сме да макне ни један батаљон VII пука са „Три Уши", него отуда пуцају не знаш куда у маглу.

Е, где су? Једна је батерија на левом крилу, ено је отвара ватру, пошто су се оба батаљона IX пука морала повући на први позадни вис; осталу артиљерију одвео је пуковник Хорстиг друмом, па обишавши прво око „Три Уши", с једног теренског басамака пред Врховном Командом пуца — на центрум слипичких положаја.

Да ли може да дотури до бугарских шанчева? Ко ће то знати, магла је, али што је сигурно то је, да артиљерија не може остати без заштите, и за то јој се шаље последњи батаљон XV пука.

Али да причамо редом.

Подне је било давно превалило, када се вратио капетан Светозар Нешић од Коњичке Бригаде у Врховни Штаб.

— Ваше Величанство — рапортираше он — ситуација је на нашем крајњем левом крилу врло опасна, може се рећи сасвим критична. Непријатељ се приближио, користећи се маглом, тако близу смакнутим колонама IX пука, који је тамо имао своја два батаљона, да их је засуо плотунском ватром из непосредне близине, те је одмах у почетку погинуло и рањено толико официра, да су се ови обезглављени батаљони одмах растурили и сад се прикупљају на једном позадном вису. Бугари су, овладавши „Меким Цревима“, навалили свом снагом на Коњичку Бригаду, која се још држала, кад сам је ја оставио, али која се неће моћи дуго држати, јер она има свега 7 ескадрона, од којих се половина пешачки бије а половина држи коње, од пешадије има само три чете, јер четврта чета XIX батаљона још није стигла с Разбојишта. Њена је батерија већ одступила. Ако се пуковнику Прапорчетовићу не пошље што скорије неколико батаљона пешадије у помоћ.... —

У томе тренутку осуше се јаки пешачки плотуни с оног теренског басамка пред нама, у десно од Три Уши, у десно од дунавског артиљеријског пука, који је са софијског друма небо проламао.

— Ах, то је четврти пук Дринске Дивизије — рече Краљ — хвала Богу..,.. — па се онда окрете капетану Нешићу — зар ђенерал Милутин није послао помоћ Коњичкој Бригади? —

— Пуковник Прапорчетовић је тражио само један батаљон, али га још не беше добио, кад сам га ја оставио. Враћајући се с бојишта Коњичке Бригаде, ја сам срео један батаљон XV пука, али он се није упутио коњици, већ да заузме место потиснутих батаљона IX пука![1] —

[1] Овај одговор свој записао је капетан Нешић у својим белешкама овако:

„Пуковник Прапорчетовић тражио је помоћи бар један батаљон од Команданта Дунавске Дивизије, да своје људе не упропашћује у борби пешке, али овај не беше добио кад сам га ја оставио. Враћајући се са бојишта коњичке бригаде видео сам један батаљон VII пука у резерви, и ја сам га одмах увео у борбу да помогне IX пук који се је повлачио. Видео сам XV пук прикупљен, који се још нигде не упућује. Командант Дунав-

Краљ плану.

— Колико смо му пута наредили, да гура све што има под руком трупа у лево? Што је приковао она три батаљона VII пука за ову позицију, коју нико не напада? — рече Краљ окренувши се свом начелнику штаба. — Тамо треба послати каквог паметног човека, иначе ће нам она господа тамо на Три Уши компромитовати све? — Па онда се мало замисли — Коко! — викну Краљ на један пут.

Артиљеријски потпуковник Коста Миловановић, наш војни аташе при бечком посланству, који у очи рата беше придат штабу Тимочке Војске, но који се, не знам зашто, после неколико дана отуда вратио, и који сада беше прикомандован Врховном Штабу, без икаквог специјалног опредељења — изађе из наше групе и салутирајући стаде пред Краља.

— Заповедајте, Величанство! —

— Коко — рече Краљ — они су се тамо горе, чини ми се, сасвим збунили. Иди одмах и прими команду над левим крилом!

— Разумем! — рече Кока, салутова, скочи на коња и одјури каријером пут позиција дунавске дивизије.

У том тренутку један коњаник донесе један рапорт с бојишта. Краљ га отвори, прочита и пружи своме шефу штаба. Рапорт је гласио:

„Одаслато: 5. новембра 1·14 часа по подне

Његовом Величанству Краљу

Лево крило по извештају једног официра почело да попушта. Одашиљу се поткрепљења. Десно крило моје предузело је напад. Молим да Дринска и Шумадијска Дивизија пређу што скорије у напад на лево крило Бугара, јер изгледа да су Бугари напали свом снагом на моје лево крило.

Ђенерал, Мил. Јовановић·“

Док је пуковник Ј. Петровић ово читао узе реч опет капетан Нешић:

— Ја молим Ваше Величанство, за дозвољење, да још

ске Дивизије молио је да му из вашега штаба упутите једног официра кога би могао употребити за команданта положаја.“

један пут обратим пажњу на важност борбе на нашем крајњем левом крилу! —

— Говорите — рече Краљ, удешавајући свој бинокл и гледајући онамо, где је IV пук Дринске Дивизије ступио у борбу, пошавши против центрума сливничких положаја, нападајући га с фронта.

— Господару — рече капетан Нешић — онамо код наше Коњичке Бригаде решава се сада не само судбина данашње битке, него можда и судбина целога рата! —

Краљ скиде бинокл, па га само погледа. Капетан је Нешић врло скроман, отмен младић; он поцрвене до иза ушију, обори очи к земљи и настави:

— Ако Бугари продру са свом снагом на тој тачци, за нашу војску може да настане катастрофа, јер чим се Бугари дочепају Калотинске Реке, нама је пресечена главна одступница, иза наших је леђа затворен Драгомански Теснац...[1]

Краљ погледа свога шефа штаба.

Јоца Петровић разумеде немо питање, што беше у Краљевом погледу, па сасвим мирно рече:

— Зебња капетана Нешића не изгледа ми сасвим основана. Бугари нису луди да напусте свој дивни положај на Сливници, где могу да нам се одупру с концентрисаном снагом, па да пробају вратоломне авантуре по кршевима и кланцима, које нам зацело не би тако лако уступили као што јесу, да су их хтели озбиљно бранити. Али баш да претпоставимо тако лудо ризиковање од стране Бугара, баш да узмемо, да ће они напустити Сливницу, да се са свом снагом баце на наше лево крило да продру до Калотинске Реке, па шта? Срећан им пут! ***Ми ћемо командовати: Десно крило напред!*** А кад се Моравска Дивизија појави код Перника, а Шумадијска нападне на лево крило Слив-

[1] Г. капетан Нешић записао је тај свој одговор Краљу у својим белешкама овако:

„Ми смо до сада, као нападачи тукли Бугаре, данас они преотимљу од нас нападну иницијативу. Треба их одмах најодсудније напасти. Ако Бугари успеју да потисну Коњичку Бригаду, затвориће је и неће јој више дати да дејствује у правцу Софије. Наш леви операцијски бок остаје отворен маневровању бугарске војске одакле могу лако загрожавати нашој позадини. Ако Бугари продру јачом снагом на тој страни, могу нам осећи главну одступницу, иза наших леђа је затворен Драгомански Теснац...“

нице, докле их Дринска и Дунавска држе на центруму и на њиховом десном крилу, ја сам врло радознао да видим, шта би бугарска главна сила радила код Калотине и Цариброда и докле би тамо остала! —

Овај резонман беше тако јасан као $2 \times 2 = 4$. *Десно крило напред!* Камо те лепе среће, да је Врховна Команда доиста овакву команду издала! Али на жалост, она нити је издата, нити би могла бити извршена.... Зашто, то ћемо видети.

И ако се резонман начелника Врховног Штаба очевидно допао и Краљу, опет он, после дужег ћутања и размишљања, за које се време само чула ужасна топовска грмљавина и страшно грктање пешачких плотуна на целој линији пред нама — рече од прилике ово:

— Питање је када ће Шумадијска Дивизија стићи на линију.... Ево подне је давно прошло, а од ње још нема никаквог рапорта.... Тако исто ништа не знамо, где је Моравска Дивизија.... Одељења бугарске војске, која су одступила од Власине, Трна и Врапче. пробаће, то је врло вероватно, да јој још један пут даду отпор пред Брезником. Ма како да су та одељења мала, кад се сједине. могу зауставити Топаловића читав дан, па и два, јер и он није јак.... Он има само два пука, а ваља му с тиме осигуравати и позадност.... Међу тим и ако продирањем Бугара на нашем левом крилу не би наступила катастрофа, опет ми то не смемо допустити, јер би *морални* утисак од тога на Дунавску Дивизију могао постати опасан. Кад смо на левом крилу тако слаби, не остаје нам ништа друго, него да снажним нападом у центруму принудимо непријатеља, да се окане нашег левог крила. Нека Мишковић одмах уведе у борбу, десно од IV пука и V, и VI. пешадијски и цео свој артиљеријски пук, одмах! —

Начелник штаба се само поклони, и одмах се написа и експедова заповест Команданту Дринске Дивизије.

— Атанацковићу! — рече за тим Врховни Командант.

— Господару? — салутоваше шеф оперативне канцеларије.

— Код Коњичке је Бригаде тежиште целе ситуације. Одјурите Прапорчетовићу и гледајте да се како тако одржи

само још толико, док диверзија Дринске Дивизије не успе да ослаби непријатеља пред њим.

Потпуковник Атанацковић одјури с неколико гардиста.

Борба на фронту постајаше све жешћа. Топовска и пушчана ватра на целој линији узимаше огромне димензије. И ако нама свима беше хладно не само по образу, на рукама које беху у скроз мокрим рукавицама, и на ногама, на којима су нам од хладноће били утрнули прсти, него нам беше хладно и око срца, од рапората који стизаху — опет сам морао и нехотице да се насмејем на једну примедбу у бечком жаргону, коју сам чуо од некога, што стојаше позади код наших гардиста и код коња.

-- Des is ka Schlacht, des is schon a Schlachten. So a Gekrach und Geknatter hob i mei Leb lang net g'hört. Na i dank für so an Dienst. Morgen nehm i mei Abschied!

Окретох се да видим тога Бечлију пред Сливницом. То беше Краљев „јегер,“ који се разговараше с једним џокејом, сејизом Краљевих коња.

У тај мах одјурише некуда и капетан Божа Јанковић и капетан Симоновић са заповестима.

Не потраја дуго, а на десном крилу онога теренског басамака пред нама, десно од IV пука отвори се нова пушчана за тим и артиљеријска ватра.

— То је сигурно Светозар Магдаленић? — рече неко.

— Или мајор Јуришић с VI пуком? —

— На сваки начин Дринци наступају! —

— Коње! — рече Краљ.

Ми се растрчасмо и док доведоше Краљевог вранца, ми сви бесмо већ у седлима.

Краљ узјаха и пође напред.

Куда смо ишли?

То нико није знао, осем Краља.

Пошто смо сишли с онога брежуљка, на коме смо од јутрос стајали, јахали смо равницом преко некаквих орања поред некаквих баруштина. Десно беше један венац висова, о којима ни један не знађасмо како се зову, лево паралелно с правцем, којим смо јахали, беше онај теренски басамак, који се пружаше као каква греда десно од савијутка, који гради софијски друм око крајњег десног виса на „Три Уши.“ —

Према томе басамаку, где тутњи битка, ми јашемо поред њега. Нико ништа не говори.

Јахали смо тако ваљда пет километара, док дођосмо до испод оног места где се поменути теренски басамак везује с висовима с наше десне стране.

Ту Краљ стаде, окрете се нама и рече:

— Ја идем до оне наше батерије горе. Немојте сви ићи са мном, само двојица-тројица. Остали нека ме причекају овде. И гардисти нека остану овде! —

После тих речи, Краљ ободе свога вранца и каријером устрча уз онај теренски басамак. За њим одјурише начелник штаба, капетан Константиновић и капетан Миша Кумрнјић.

Код гардиста остадосмо: пуковник Пантелић, пуковник Богићевић, потпуковник Магдаленић, потпуковник Пинтер, ја и један гардиски официр.

Докле ми стојимо на том месту, чекајући на повратак Краљев, да видимо међу тим шта се догађало онамо где беше најважнија тачка данашње битке, јер ето се већ смркава, битка неће више дуго трајати.

Ми смо оставили Коњичку Бригаду у ономе тренутку, када су Бугари, заузевши „Мека Црева,“ окренули сву своју пешачку и артиљериску ватру против ње.

И пуковник Прапорчетовић рачунао је непријатеља који га је нападао на 8 батаљона пешадије и 8 топова.

Видећи ово, а знајући да бригада због своје батерије не може одступити преко Малова и Чепња, и ако би тај правац одступања био нуждан, јер иначе би сав бок и позадина наше војске остала отворена, пуковник Прапорчетовић нареди, да и трећи ескадрон II пука који је дотле на коњима у потпори стојао, у борбу ступи и ланац поткрепи, а други ескадрон првог пука да дође на његово место и да буде спреман или да *налетом*[1] сузбије бугарски ланац или да ватром поткрепи наш ланац, јер се — ипак? — мора признати, да терен није био за коњичко дејство.... Једини четврти ескадрон I пука остао је као резерва, да у случају нужде заклања одступање.

Овако је трајала борба све до 4 сахата по подне. Читав

[1] Хм! Зар је коњичка атака ипак била могућна на томе терену?

сахат после одступања своје батерије држала се сама коњица са оне три чете XIX батаљона.

У то време поче ***нестајати муниције.***

Ово није чудо; наша коњица беше наоружана магацинкама (Repetier-Karabiner), оне су сигурно учиниле, да се коњица у опште могла држати од јутра до 4 сахата по подне против тако многобројне надмоћније пешадије, али тим је пушкама баш то махна, што ужасно зобљу муницију.

Бугари успеше да обиђу онај вис на левом крилу Коњичке Бригаде на коме је била једна чета XIX батаљона и ова чета, које услед тога обиласка, које услед директне навале Бугара на њу, буде принуђена да одступи.

Ово одступање пешака и продирање Бугара с те стране принуди и остали део нашег ланца, ***који већ немаше муниције***, да одступи.

Одступано је сасвим у реду, стопу по стопу, борећи се, а кад су коњаници дошли до својих коња и појахали, бригада је одступила за $1^1/_2$ до 2 километра и ту се на ново за дочек непријатеља постројила. Артиљерија беше даље одступила, а пешадији је бригадир наредио, да одступа преко Големог Малова и да се на вису Чепњу заустави. Али само је један део пешадије одступио у томе правцу, који јој је одређен, и то баш онај, који је ***сву*** своју муницију утрошио био,[1] а остали одступише на Драгоман.

Зашто?

Ево шта је командант XIX батаљона, капетан Лаза Петровић, писао команданту Коњичке Бригаде, још истога дана:

„Драгоман 5. новембра

У данашњој борби мој је батаљон сасвим растројен. ***Погинуо*** ми је командир друге чете, ***поручик Несторовић***, рањен и остао на бојишту поручик ***Сава Стојановић***, рањени су даље потпоручик ***Ђока Ђорђевић*** и потпоручик ***Петроније Кузмановић***. Од батаљона остало је свега две стотине војника, остали су погинули, рањени и залутали. Немогуће је више уводити мој батаљон у борбу. Раздао сам

[1] XIX батаљон морао је од својих 120 метака на пушку да при крају битке позајмљује муниције и коњаницима.

муницију и сад полазим на драгомански вис (Чепањ). Патроле су ми јавиле, да су горе на венцу наши XV пука.“

Овако је дакле стајало с пешадијом која беше придата коњици. Ова пак изгубила је данас на својих 7 ескадрона 88 војника, који су погинули, или рањени, а само су два коњаника ***несшала***. Међу рањеницима не беше ни један јединии прсташ. Ово добро карактерише ред, дисциплину и морал ове одличне и храбре трупе.

Баш када је коњица појахала и почела одступати иза села Малова, стиже онај ескадрон и она чета XIX батаљона што беху остали код Разбојишта. Бригадир нареди, да тај ескадрон сјаше и разапне се у ланац према селу Малову и подножју брда (око неких стаја и плетара) и ту Бугаре да дочека, а чета да се распе у десно од ескадрона.

Одморна ова чета пешадије својим смелим наступањем толико је успела, да је не само бугарски ланац задржала, него је још Бугаре на тој тачци принудила да се натраг врате. —

Када се то постигло, бригадир посла ту чету лево да се састави с ескадроном и овако сједињени успеше за прво време да задрже бугарски ланац на ивици басамака испред села Малова (Големог). У тај мах поче и наша артиљерија с „Три Уши“ да дејствује против наступајућих Бугара.

То је учинило, те бугарско гоњење не беше нагло и они се испод „Меких Црева“ повратише.

Међутим они Бугари што беху са стране горњег (малог?) Малова почеше се пењати уз Чепањ, а и у напред кретати се, што је причинило те наши испред села почеше уступати.

Да то одступање заустави и бар на томе месту Бугаре задржи, да не би Драгоман заузели, јер они пешаци што беху к Чепњу одступили, не даваху никаква отпора, јер немаху муниције,[1] командант Коњичке Бригаде нареди, те се покупише сви они коњаници, који нису у борби били,[2] те с њима поткрепи онај ескадрон и ону чету, који се још бораху.

То је учинило, те су Бугари пред селом задржати и нису били у стању да сасвим из теснаца избију.

[1] А они XV пука?

[2] Који су за време драгунске борбе држали коње?

Међутим наступи мрак и борба се сасвим прекиде.

За време најјаче борбе на овом излазу за Драгоман стигао је потпуковник Атанацковић код команданта Коњичке Бригаде, прегледао је ситуацију и „молио, да се на сваки начин Бугари бар ту задрже“ говорећи, „да је наређено, да један батаљон XV пука поседне велики вис Чепањ.“

Бугари су на томе месту, благодарећи коњаницима и оној чети пешака, задржати.

Пошто је борба са свим престала, пуковник Прапорчетовић наредио је: да на месту, у предстражи, остане трећи ескадрон II пука, а шест ескадрона и батерија да се улогоре испод села Драгомана; XIX батаљон да се прикупи и на Чепањ испење, куда већ беху отишле две (само?) чете XV пука.

Кад је то свршио, Командант Коњице појури напред, да потражи Врховног Команданта, „за кога се говорило да је напред на позицији.“

Ми ћемо мало доцније видети пуковника Прапорчетовића, а сада да видимо шта је данас урадила Дринска Дивизија:

„Она је, као што знамо, стајала на линији Драготинце-Балин (Баља, Солинце), почела се кретати у 12 сахата 30 минута у подне и пошла је напред да нападом на центрум и лево крило Бугара олакша Дунавској Дивизији. На левом крилу марширао је IV-ти пук у средини VI-ти пук са две батерије, а на десном крилу V-ти пук, продирући преко виса изнад Брложнице (јужно од ове) у простор Алдумировце-Братушко село. Овде су стајала два бугарска пука и једна батерија, западно од Алдумироваца, а пред њима у Брложници била су два бугарска ескадрона, који су одмах отерани.

„IV-ти пук, потпомогнут 2-ом батеријом дринског артиљеријског пука продро је први најдаље и то северно од Алдумироваца, до самих стрељачких ровова бугарских. Он је продирао храбро и у реду, ***али на брзо беше испуцао сву своју муницију*** па се морао доцније повући на једну позадну позицију. Од V-ог и VI-ог пука ушло је у борбу по два батаљона са 2 батерије нападајући на лево бугарско крило. Они приклештише бугарску батерију, која се храбро држала јер српске гранате које њу засипаху — нису се распрскавале... Српска пешадија згурала је бугарску из њених истак-

нутих положаја у главна утврђења. Кад је Дринска Дивизија пошла у напад, послат је један бугарски батаљон из Горгуљата к Алдумировцима, али није могао ништа учинити.

„Бугарска батерија (4 до 6 острагана 12 см-ових) налазила се 800 корака западно од редута. Она је отворила ускорену ватру око 2 сахата по подне, кад јој се дринска пешадија примакла до на 500 корака. Сада је овде лежало тежиште борбе, јер бугарска пешадија држаше само предња утврђења, немајући за собом никакве резерве. Али она се се ипак одржа. Батерију, којој беше са свим нестало муниције, заменише другом.

„Усамљеним налетима дринских пукова не пође за руком да отму бугарска утврђења. Око 4 сахата поче се опет спуштати магла, и што се више хватао мрак, све више малаксаваше борба. Дринска Дивизија повукла се у свој први положај, 800—1500 корака од бугарских шанчева тако, да је стајала јужно од друма у једној висини са Дунавском Дивизијом. Дивизијски штаб вратио се у Брложницу. Пре овог општег повлачења Дринске Дивизије беху одступила два батаљона петог пука због немања муниције а са неоснованом хитњом.

„Оно што се хтело постићи овом операцијом Дринске Дивизије није постигнуто, јер нављивање Бугара на српско лево крило није заустављено.“

Овако прича аустријски пуковник *Билимек-Вајсолм* у својој књизи „Der Bulgarisch-Serbische Krieg 1885“ (стр. 95—97) за коју у предговору вели да ју је написао по српским изворима („durch die mich verpflichtende Gefälligkeit der Herrn Kameraden des serbischen Heeres“). Ова „Gefälligkeit“ кажу да је ишла тако далеко, да је г. Билимек имао на расположењу много више званичног материјала него што смо ми могли кроз плот видети.

Али да се вратимо на оно место позади десног крила Дринске Дивизије, где је један део Врховнога Штаба и Краљеве свите остао да чека на повратак Господарев с оне наше батерије.

Испрва смо у пркос зиме и глади — јер вазда нити је коме падало на ум да једе, нити смо имали са собом шта за јело — правили по мало шале. Нарочито сам ја задевао пуковника Пантелића питањем шта је он скривио, те у ме-

сто да седи у врућој ађутантској соби Краљевског двора у Београду, мора сада по овом мраку, гладан и жедан да се мрзне по сливничком пољу? Он се преко воље смејао, а и мени није баш збиља било до шале, јер мрак постајаше све гушћи, ми избуљисмо очи гледајући у ону тачку на теренском басамаку, иза које беше нестало Краља и његове мале пратње, а Краља нема те нема....

Мучно осећање обузе нас све, али смо ћутали.

Најзад неко проговори из мрака:

— Ми смо погрешили, што нисмо отишли с Краљем! —

— На против — зачу се други глас — погрешили бисмо да смо отишли, јер је Господар изрично заповедио да останемо. —

— Знам, али није поименце казао ко да остане, а ко да иде. Краљ је само гардисте изрично поменуо. Као што су она тројица отишла с њим, могли смо и ми. Штаб и свита и онако су спали на минимум! —

Опет сви ућутасмо.

Топовска рика и пушчана ватра беше давно престала на целој линији. Свуда мртва тишина и мрак.

На једанпут потпуковник Пиштер учини „Ah. was!“ окрете коња назад и пође.

— Куда ћеш? — упитам га ја немачки, да не разумеју гардисти.

— У Цариброд, па у Пирот! — рече он такође немачки.

— Којешта. Како би то изгледало кад се Краљ врати и упита за тебе, да му одговоримо да си отишао натраг? —

— А ко је опет то видео, да Врховна Команда једне војске лута ноћу по непознатом непријатељском терену, ризикујући можда да натрапа на непријатељске предстраже. —

— То је немогућно. Пред нама су трупе Дринске Дивизије. —

— Најзад ви чините, стојећи овде, своју дужност, а ја? Ја тиме газим изричну заповест шефа Главног Ђенералштаба, који ми је запретио да се не усудим прећи преко границе. Ја сам јуче остао у Пироту само да гроф Калноки мисли да ја доиста све моје депеше и рапорте, шаљем из Пирота. Шта би било да се констатује....

— Све је то тако, али кад си већ погрешио, не треба ту погрешку да поправљаш другом! —

Једва га наговорих да остане.

Опет све заћута.

Снег пада како Бог хоће.

— Ама људи, није могућно да је Краљ још горе на позицији?... —

— И ја не верујем. Он се сигурно вратио, али није потревио истим правцем, па нас у овом мраку није могао наћи! —

— Врло могућно. Али онда ми можемо овде стојати до сутра? —

— Знате шта? Хајдемо ми право на ту батерију. Ако је Краљ горе, добро је, макар нас избрусио, ако није, онде ће нам најсигурније казати, у ком је правцу отишао.

— Тако је. Шта наређује старији? —

— Хајдемо! — рече најстарији пуковник, и ми сви пођосмо касом у оном правцу, куда је Краљ отишао.

Јест, али ми смо тај правац видели дању, а сад у овој помрчини нисмо видели ништа.

На једанпут гардист, који је јахао напред викну:

— Овамо је бара. Држи десно! —

Окретосмо десно и — залутасмо.

Колико смо лутали по оном орању, колико смо се довикивали, не знам, али у неко доба зачусмо из помрчине где се неко одзива.

— Оно је глас Мише Кумрића! Ура! Сад је све добро! —

Галопом појурисмо на ону страну, одакле се глас чуо.

То беше одиста капетан Кумрић.

— Где сте, људи, за Бога? — викаше нам он још из далека — пропадох тражећи вас!

— Па и ми вас тражећи залутасмо. Где је Господар? —

— Овамо. Хајдете за мном? —

— Касом марш!

Само се чуше топот и фрчање коњско и звекет сабаља. На једанпут нам вођа стаде.

— О мај, да ли беше овуда? —

— Но, то би нам још фалило да се с тобом заједно изгубимо и да не нађемо Краља! —

— Александре! Еј, Александре! — стадосмо на измenце викати у мрак.

— Par ici! Овамо! — одазва се капетан Константиновић из помрчине.

Најзад се нађосмо. Где, на ком месту, то сам Бог зна.

Краљ ћутећи окрене коња с онога места на коме нас је причекао лево, у висове.

Из једног одломка разговора, који је с чела колоне допро до мене, ја закључих, да ћемо да тражимо село у коме је Штаб Дринске Дивизије, али изгледа, да је та мисао брзо напуштена, ако је у опште постојала, јер наскоро окретосмо са свим противположеним правцем, стадосмо се опет спуштати у равницу између тих висова и оног теренског басамака, на коме је Дринска Дивизија данас „демонстрирала“ против бугарског центра.

— Та да ми је само видети телеграфске мотке! — рече неко, уздахнувши дубоко.

— Е, после би било ласно — рече други — јер где су телеграфске мотке, ту је и друм софијски! —

— Односно драгомански! — поправља га онај.

Мени је сада било све једно. Истина бејах мртав уморан, гладан и жедан, али сад ме не беше брига, само кад смо нашли Краља.

Чудновато, најсилније што сам осећао јашући за Краљем по оној помрчини, то беше *жеђ*. Али није ни чудо, целога дана само смо пушили и цвркутали коњака или рума из наших чутурица, док најзад не беху све сасвим празне.

Мени се беше језик припео за непце.

Али нисам ја забадава читао Робинзона Крусе. Одмах сам нашао начин да утолим жеђ. „На „сононширму“ моје капе беше се већ следила прилична гомилица снега. Слађега сладоледа нисам јео целога живота, него што беше то грумење слеђенога снега на капи.

Још сам се ја бавио с тим пријатним проналаском, док тек неко викну:

— Ево, црне се пред нама Три Уши! —

— Бог и душа јесте! Сад добро избуљите очи. Ко пре угледа телеграфске диреке, нека се јави за муштулук! —

Не потраја дуго и жељно тражени телеграф помоли се из мрака.

Још само преко једног јендека.

Ево нас на друму. Хвала Богу. Позади позиције светлуцају кроз помрчину само неколике логорске ватре. Поред самога друма беше некаква црна колиба. Кроз отворена врата куља светлост и обасјава гомилу официра пред колибом.

Краљ стаде и сјаха.

Сви поскакаше с коња. Краљ уђе у колибу отпоздрављајући ћутке официре, који му одмах направише шпалир салутујући. Један по један од команданата позиван је у колибу Краљу на рапорт, јер ту беху искупљени готово сви виши официри Дунавскога Штаба и Дивизије и Командант Коњичке Бригаде.

Чим Краљ уђе у колибу, они се расуше у разне мале групе разговарајући се врло тихо. На свима лицима, која беху близу светлости што је из колибе излазила, могла се видети озбиљност ситуације. Само се један глас јасно чуо, тако, да смо сви што се ту десисмо могли разумети, шта он говори.

— Али то вам кажем, никад више у пешадију! Аја! Не остављам ја мој славни род оружја. Код артиљерије има командант све у својој руци, има официра на сваки вод, има нижих чинова сијасет, сваки редов зна своје место нити сме и помислити да га остави, а код пешадије? Да те Бог сачува? Волим ја бити командир батерије, него командант неколико пешачких пукова! —

Познавши глас ја приђох тој групи.

— Ти си Коко? —

— Ја сам. —

— Шта би? —

— Шта ће да буде с пешадијом без официра и без нижих чинова? Чим погине или буде рањен онај један официр на чету, то одмах прсне. А Бугари као да имају нарочито одређене стрелце за гађање наших официра. —

— Каква је дисциплина паљбе?

— Никаква. Сваки пуца како хоће, скоро нико не гађа, нити поправља нишан према приближавању непријатеља. Па кад пуцњава у ветар узме хук, ти свирај у трубу колико хоћеш „прекини паљбу“, нико те не слуша, муниција се расипа немилице. За мене, као артиљеристу, овај данашњи неред у пешадији био је прави пакао! —

— А гле — рекох ја, познавши у мраку др-а Жујовића — од куда ви колега? —

— Ето с мојим пуковаром! —

Загледах се у оног трећег: доиста потпуковник Срећковић.

— Шта радиш, Михаило? Нисам те ни познао у овој помрчини.

— Ето шта радим. Од читавог пука остао ми је само пуковски лекар!...

— Наопако — запрепастих се ја — зар сва три батаљона?... —

— Ах, није то што ти мислиш. Батаљони су сви здрави и читави, само што ја, њихов пуковски командант не знам *где* је који, само што мога ***пука*** нема више!

— Ама како то за Бога? —

— Врло просто. Најпре ми узеше један батаљон и послаше га горе у лево, па онда дај други батаљон и овај послаше у десно, најзад узеше ми и последњи и послаше га некуда без трага у оне кршеве позади! Ето како сам ја остао пуковар без пука! —

— Па добро, како се свршила битка, шта је резултат ове данашње борбе? На којој су линији вечерас наше предстраже? —

— Ја сумњам, да то већ сада зна и онај, који је данас овде командовао — рече Срећковић и показа једног официра, који у том трепутку изађе из колибе, у којој беше Краљ.

Познавши у њему Команданта Дунавске Дивизије, пођох му на сусрет.

— Добар вече, г. ђенерале! —

— А, ти си побратиме? — рече Милутин Јовановић замишљено и пружи ми руку.

— Да ли би било индискретно од једног побратима, када би те у овом тренутку замолио, да му кажеш шта је управо данас свршено, шта је резултат битке? —

Ђенерал Милутин узе ме под руку и пође са мном неколико корака у страну.

— Побратиме — говораше он мало спуштеним гласом — ево шта је. Ми смо, као што добро знаш, добили били заповест од Врховне Команде, да данас неће бити битке, да

ће се трупе одмарати, и хтео сам јутрос са свима командантима да рекогносцирам. Још се они не беху ни искупили код мене, а Бугари нападоше с две колоне, једном на Малово, а другом на моје лево крило. Непријатеља, који је напао на мене, нисп могао видети па да ти је мајка Јања. Заклањали су га висови и ова страшна магла, која је учинила, да смо непријатеља видели тек кад је био на сто корака од нашег ланца и кад је на једанпут осуо плотунску ватру. Колико је било испрва нисам могао ни приближно оценити: тек од заробљеника сазнао сам, да су у борбу била у први мах увучена два полка, то је *осам* батаљона. Ја сам имао свега *девет* батаљона, пет напред на позицији, на „Три Уши“ и на „Меким Цревима,“ један на Чепњу као на најважнијој тачци за одбрану излаза из теснаца, то је шест и три у резерви. Испрва сам послао један батаљон из резерве у помоћ левом крилу, а један у заштиту артиљерије на друму. Али Бугари не само што потиснуше моје лево крило и отеше „Мека Црева,“ него отераше Коњичку Бригаду чак у Драгоман и с *новом* снагом, од прилике два батаљона, пођоше правце на Чепањ. Ја сам одмах послао један па онда и други батаљон XV пука на Чепањ. Тиме сам спречио, те непријатељ своју данашњу намеру није могао до краја да оствари! —

— Али је ипак данас успех на његовој страни? —

— У толико, у колико је добио основу за његове даље операције против наше позадине!... — рече ђенерал замишљено.

— Па каква је ситуација сад после свршене битке? —

— Ево каква. Непријатељ је напустио „Мека Црева“ и повукао се у свој јутрошњи положај. —

— На Сливницу! —

— Да. Моје су трупе на левом крилу опет заузеле позицију, на којој су биле пре битке. —

— Шта значи то, да Бугари драговољно напуштају висове, које су цео дан отимали, док их нису отели? —

— Има две могућности. Или су се повукли због операције Дринске Дивизије у равници, или су напустили ове висове да би сутра с концентрисаном снагом напали на Чепањ. Ово ми изгледа вероватније, јер они су и даље остали у Малову и на извесним тачкама чепањског виса. Ја сам

према томе и распоредио моје трупе. По височима од друма до крајњег левог крила на јутрошњој позицији стоје VII и IX пук. Позади левог крила наместио сам један батаљон XV пука с фронтом према Малову ради осигурања ближе позадине од Бугара, који су се у том селу прикупили у већем броју. На Чепњу имам други а у Драгоману последњи батаљон XV пука. Од артиљерије послао сам две батерије у позадину левог бока код тог последњег батаљона XV пука, а две сам задржао у резерви! Наредио сам да се трупе на тим положајима ноћас укопају стрељачким рововима, и ако ће то на оном камењару — и ђенерал показа руком „Три Уши" — врло тешко ићи! —

Дивизијар ућута, а и ја нисам могао да кажем шта сам мислио, јер мени се у томе тренутку наметало питање; што да се дунавске трупе на својим положајима тек *ноћас* укопавају? Зар се то није могло урадити *јуче* по дану, када су још биле одморне, када вас дан сву ноћ нису имале никаквог другог посла? —

Враћајући се колиби, чујемо где дежурни Краљев ађутант викну:

— Пуковник Хорстиг!

— Заповедајте! — зачу се из мрака, а после неколико тренутака командант дунавског артиљеријског пука уђе у колибу.

Хорстиг је постављен за Команданта Дунавске Дивизије. На његово место за команданта артиљериског пука дошао је мајор Никодије Стефановић из артиљериског одељења Врховне Команде.

Ђенерал Милутин Јовановић „добио је друго опредељење" као што је доцније написано. Ми у овом тренутку нисмо на пољу ништа знали.

Пред Краљевом колибом нађох између осталих официра и пуковника Прапорчетовића. Ми се руковасмо и ја га повукох мало у страну.

— Шта је Јоцо, како стоје ствари код тебе на крајњем левом крилу? —

— Бога ми свакојако. Ја сам баш сада рапортирао Краљу исход данашње борбе и представио сам озбиљност ситуације. Предложио сам, да се с читавим једним пуком, а ако се може, и с више трупа поседне Чепањ и вис изнад

села Големог Малова, како би се с те стране могло спречити надирање бугарско, јер иначе они ласно могу завладати Драгоманским Теснацем, а тиме загрозити одступници целе наше војске. —

— Шта вели Господар?

— Дуго је ћутао, па онда ми рече, да ће ми се налог послати у Драгоман. Тим сам отпуштен. После, баш пре него што се видесмо, примио сам заповест, да с једним ескадроном у виду релеа заузмем цео Теснац Драгомански дуж друма ради сигурности због проласка Његовог Величанства. А ето мог коња. Збогом! —

Пуковник Прапорчетовић скочи на коња и одјури друмом к Драгоману.

Ја опет приђох колиби и нађох капетана Константиновића где наваљује на потпуковника Пинтера да уђе у колибу. Овај са свим умесно рече:

— Тамо није моје место. Drin wird jetzt wahrscheinlich Kriegsrath gehalten. Was soll ich dort?

Мора бити да се Пинтер преварио, да у колиби није заседавао никакав ратни савет, да су само писане заповести, јер капетан Константиновић, који се беше вратио у колибу, на скоро изађе опет и рече Пинтеру да га Краљ зове.

Он одмах уђе у колибу. Мени чисто беше мило што су се сетили на ту пажњу према једном страном официру. Ако колиба беше сувише мала за цео штаб, није требало оставити тог страног човека на пољу на снегу, који непрестано падаше.

У осталом моју пажњу беше на се обратила једна друга сасвим важна околност. Један од официра беше учинио драгоцено откриће. Нашао је негде повелико парче хлеба, па га је сада братски делио. И ја сам добио два три залогаја. То је било довољно да пљувачне жљезде мало оквасе уста. Сада се бар могла запалити једна цигарета. Међу тим пред нама, крај друма стајаху товарни коња са сандуцима Краљеве пољске кујне, који су нас вас дан чекали позади дунавске позиције. Али сада се још мање могло мислити на вечеру него што се преко дан имало кад мислити на ручак.

Сви смо ћутали и чекали. Крупни праменови снега пријатно нам хладе образе, који су бар мени били зажарени као да сам у грозници.

Колико смо тако стајали и чекали не знам. Беше ми сувише незгодно да се раскопчам и да тражим сахат, који је сигурно био тек у трећем слоју хаљина.

Али најзад зачу се команда:

— Коње! —

Док нам доведоше коње, изађе и Краљ из колибе. Он погледа редом све искупљене официре, који салутоваху, па угледавши ђенерала Милутина рече:

— Господин генерал и ви ћете с нама? —

— Разумем! — рече ђенерал, који је ваљда тек услед тих Краљевих речи почео слутити, да није више Командант Дивизије.

За час му доведоше коња и он пође с нама.

Тек што смо одмакли неколико стотина корака, сретосмо један ескадрон Коњичке Бригаде.

То беше четврти ескадрон I пука. Његов командир, мајор Тодор Грубановић изађе Краљу на рапорт, па онда одгалопира назад.

Пола ескадрона оде напред, а пола се стави позади гардиста. Грубановић уђе у свиту.

Тако смо наставили путовање.

О мај, мислио сам у себи, овај ескадрон имао је заповест да направи реле дуж целог теснаца. У место тога он цео долази да прати Краља? Шта ли то значи?

Размишљајући тако разне мисли, од којих ни једна не беше пријатна, ја и не опазих да јашем поред ђенерала Милутина.

Он на један мах поче сам да говори:

— Баш хвала Господару, што ме собом води. То је сигурно смена. Није, побратиме, више за мене овај штрапац. Није то шала четрдесет година војничке службе. Одавно сам ја заслужио пензију да одморим старе кости!...

— Тако је, побратиме! — беше све, што сам ја умео казати у том тренутку.

Настаде мучно ћутање, које срећом прекиде та околност, што стигосмо пред једну механу на вису испред уласка у Драгомански Теснац. Пред том кућом беху многе ватре запаљене и спрам њихове светлости могаху се видети болничарске патроле, где из околине појединих огњева дижу рањенике на носилима и уносе у кућу.

Краљ заустави коња и зовну ме по имену.

Ја притерах коња ближе.

— Заповедајте, Величанство! —

— Овде је сигурно главно завојиште Дунавске Дивизије? —

— Не, Господару, то би било сувише далеко од позиције. Овде је II пољска болница Дунавске Дивизије. —

— Да ли бих могао видети командира? —

— Одмах — рекох ја, притерах коња до плота и викнух:

— Мајор Милутин Поповић!

— Ја! — одазва се командир болнице, који се у дворишту десно и потрча к мени.

— Краљ те зове! — рекох му, и вратих се на своје место. —

Др. Милутин изађе на рапорт.

— Колико сте примили рањеника данас? — упита га Краљ.

— Преко четири стотине наших и десет бугарских, и то 400 наших је само из Дунавске Дивизије! — рапортираше командир болнице.

— Како само из Дунавске? — упита Краљ — зар се овамо евакуишу и рањеници Дринске Дивизије? —

— Из једног њеног пука, четвртог, који се борио десно од наше дивизије и који је с тога био и сувише далеко од евакуационе линије своје дивизије. Њему је било најближе, да евакуира своје рањенике овим друмом. —

— Колико сте их примили из IV пука?

— 58, Ваше Величанство! Осим тога и велики број рањеника Коњичке Бригаде....

— Па то ви имате сад преко пет стотина рањеника? —

— Толико је *прошло* кроз болницу, али се апсолутно не би могло сместити овде, јер хан је сасвим рабатан, ја сам морао употребити све штале. У осталом на овакој близини бојишта и неможе функционисати болница као таква. Ја сам се морао задовољити, да свршимо неопходно нужне операције, да поправимо прве завоје, које су рањеници добили на пуковским и на дивизијском завојишту, да направимо чвршће завоје код тешких рањеника, да их нахранимо, напојимо, да их покријемо ћебетима и да их експедирамо у

царибродску болницу. Сада овде немам више од стотину рањеника, а и од тога ћу гледати да екепедујем колико могнем више још ноћас, чим ми се врате кола и каруце из Цариброда, како бих направио места за сутрашњу борбу! —

— То је добро. Трудите се и даље тако!

— Ради смо старати се, Ваше Величанство! —

Краљ окрете коња и ми на скоро зађосмо у Драгомански Теснац. Овај беше тако зако закрчен сваковрсним возовима, који су врвели тамо и овамо, да смо непрекидно морали ићи ходом.

Ја сам размишљао о цифрама Др. Милутина. Па оне још не обухватаху све губитке наше тога дана, јер осим оних 400 рањеника Дунавске Дивизије, осим 50 рањеника IV пука и осим 80 рањеника Коњичке Бригаде, примиле су још ноћас дринске пољске болнице које беху стигле у Драготинце 91 рањеника из V и VI пука.

То значи, да нас је 5-ти новембар коштао 629 људи само у рањеницима!

А погинули?

Колико ли их је остало на бојишту?...

Мени беше грозно зима...

Пристао бих на најбешњи каријер и ако бејах пао на нос од умора, само да се загрејем... Али није било могућно ни касати ноћас у Драгоманском Теснацу.

И ако је оно пола ескадрона пред Краљем чистило друм, опет смо ретко где и то за кратко растојање могли покасати, па онда опет ходом...

Докле ми милимо тим друмом у дну Драгоманскога Кланца, да видимо, шта су данас урадиле Шумадијска и Моравска Дивизија?

Шумадијска се Дивизија ваздан борила, но не с непријатељем, већ с путем, који јој је одређен за данашњи марш.

Чим је батерија шумадијске предводнице стигла испод села Чеканца, нашла је на немогућност даљега марша, те је била принуђена да преже у *сваки поједини топ и у сваку топовску кару по 12 коња и по 10 пари волова* док је изашла на Чеканац.

Пуковник Бинички, пошавши из Чеканца даље за Брусник, одмах је видео, да је остали део пута још непроходнији, а то су му већ и јавили били писменим рапортом како

командант предводнице тако и командир шумадијског активног ескадрона. Дивизијар одмах нареди, ***да се артиљерија и сви возови врате натраг***, па да преко Јаботине дођу у Повалираш. Предводничка батерија продужила је преко Брусника ***и нечувеним напрезањима путовала је цео дан и целу ноћ*** тако, да је тек сутра дан, 6. новембра стигла у Повалириш. Осталој артиљерији и возовима, који су се вратили испод Чеканца и пошли преко Јалботине, био је пут такође тежак, тако да је она тек ноћу између 4. и 6. новембра стигла у Повалириш. У опште како за артиљерију и возове, тако и за остале трупе пут је био врло рђав и врлетан тако, да је само XI пук стигао у Повалириш. X пук заноћио је у Пиштену, одакле је ***по налогу Врховне Команде исте ноћи враћен на Драгоман, у помоћ Дунавској Дивизији,*** [1] XII пук заноћио је у Јалботини.

Целога дана чула се јака артиљеријска и пушчана пуцњава, зато је пуковник Бинички хитао, да бар с пешадијом и коњицом, која је у предводници била, стигне у помоћ Дринској Дивизији. Оба ескадрона била су око подне, а XI пук око 4 сах. по подне у Повалиришу, куда је дивизијар у исто време приспео, и одмах се упутио с командантом предводнице и с ескадроним командирима на положај, пред којим се Дринска Дивизија у густој магли борила. Одмах су послати официри и ордонанси да нађу г. Мишковића, али док су га нашли, настао је био и мрак и борба је престала. Доцкан у вече добио је пуковник Бинички писмо од Команданта Дринске Дивизије у коме овај јавља:

По налогу Врховнога Команданта нападала је Дринска и Дунавска Дивизија непријатељски положај код Алдумироваца — Сливнице: успех је само у томе постигнут, што је непријатељ отеран с предњих положаја у утврђења. Има до 200 мртвих и рањених. Моли да што раније буде на његовом десном крилу, бар с једним пуком, с тога му се ваља држати висова, остављајући у лево села Цацаровце и Драготинце. Он остаје у селу Брложници. Ако би Бугари напали, што не верује, онда се шумадијски пук може одмах ангажовати, иначе треба претходно да се споразумеју пре почетка дејства, а пешадија нека се у том случају концентрише

[1] Где је и остао све до 10 новембра.

на вису до дринског V пука, који је на десном крилу дринскога фронта.

— Изгледа — вели г. Биничкн на једном месту — да Командант Дринске Дивизије није знао *од куда* долази Шумадијска Дивизија и који су јој положаји намењени, иначе не би напомињао Цацаровце, нити би се са својом дивизијом растегао толико, да заузме положаје, који су Шумадијској Дивизији одређени! —

Овако прича 5. новембар Шумадијске Дивизије њен командант. А ево како је представљен у мемоару њенога шефа штаба:

„5. новембра — прича мајор Ст. Грујић — освануо је први снег с кишом.

„Пуковник Бинички болестан (повраћао је). Кад је било 7 сах. приђе к мени па рече:

„— Напиши заповест за марш?

„Био је тако нестрпљив, да није могао да сачека, док ја напишем заповест. Полунаписану трже ми је из руку, па је поцепа. Ја га покорно замолих да он диктира заповест свима присутнима, што он одобри, и тако су све заповести до 7³/₄ биле готове и разаслате.

„И ако је било наређено, да се трупе крену у 8 сах., због намирења људи храном нису се кретања могла отпочети ни до 9 сах.

„Добијем налог од пуковника Биничког, да идем с предводницом, која се кренула тек у 9 сах. 20 минута пре подне к Чеканцу и да водим трупе у одређеном правцу Чеканац — Брусник — Пиштен — Повалириш.

„Кад смо били на вису пред клисуром чеканачком, после читавог једног сахата, дође од некуда један коњаник па рече, да је пуковник ударио колима на манастир Недељишки, да је тамо помео пут тако да с колима не може даље. За то, вели, тражи своје коње да може пут продужити.

Тада је било 11 сахата. У ово доба цео XI пук био је прошао село Чеканац, али батерија предводничка, која је за њим ишла, није могла даље, јер је пут био не само и одвише стрм него и врло узан. *Пијонирска чета*, која је услед рапорта коњице, јер је ова синоћ туда прошла, била послата јутрос рано да поправи пут, *није могла ништа учинити јер је сав пут у стени.*

„Пошто сам видео тешкоће, одмах по коњанику известим пуковника Бинничког какав је пут. Тај коњаник није га могао нигде наћи, и тако од тога јављања не би никакве вајде. *И сам нисам знао шта да радим.* Видео сам, да ће батерија моћи изаћи на брег до 2 сахата после подне: али шта ће бити с осталим батеријама? Међу тим и трупе из позадине марширају, ту су разне коморе свију делова итд. Било је апсолутно немогућно тога дана туда провући толике тренове.

„Непрестано у очекивању пуковника излазио сам час на вис код Чеканца, а час слазио у теснац к потпуковнику Мостићу, који је у једној воденици седео.

„Око 2 сахата по подне била је оваква ситуација трупа на маршу:

„1. Коњица пред Повалиришем.

2. XI пук с трећином санитетске чете пред Брусником према Чеканцу, пионири пред њима за оправку пута.

3. Батерија предводничка код Чеканца на вису у прикупљању за даљи марш.

4. Две батерије у теснацу чекајући на воловску запрегу, те да се и оне извуку као и предводничке.

5. Позади њих, такође у теснацу, X пук с две трећине санитетске чете.

6. XII пук на маршу из Недељишта.

7. Бојни возови у теснацу, а стројна комора позади целе колоне.

8. Мунициона колона и возарски пук у Недељишту.

„*Ситуација је била очајна*, у толико више што пуковника Биничког нема ни од куда да се јави. Међутим знао сам, да све трупе морају бити концентрисане тога вечера код Повалириша, а то беше немогућно ако се продужи овим путем.

„У очајању решим се се да целу ствар сам обрнем. Тргнем свој блок и напишем „по заповести Команданта" ове налоге:

1. XII пук одмах да узме пут из Недељишта к Јалботини и да хвата десно висом за Брусник и Повалириш, а возове и своју батерију да упути, ако је могућно, због тренова Дринске Дивизије, Лукавицом, иначе да иду и они с пуком.

2. Колоне и возарски пук да остану до даље наредбе у Недељишту.

3. Командант моравског артиљеријског пука да врати одмах две своје батерије назад и да их пошље другим путем (?) за Брусник, само не Лукавицом, пошто сам тога тренутка сазнао, да је пут к Драгоману и даље уз Лукавицу пун возова Дринске Дивизије.

4. X пук да маршира за Чеканац, прошав поред батерија, а његови возови да се врате назад другим (?) путем.

„Све ово могло се *лако* извршити, пошто XI пук није био још ни близу теснаца.

„Кад сам био готов, ја дадох потпуковнику Мостићу онај налог за њ, а наредих да се за ношење осталих спреме коњаници.

„Потпуковник Мостић прочитавши налог, рече, да је готов извршити га, али ме у исто доба опомену и на то: какву одговорност ја узимам на се кад такве налоге сам издајем. Нарочито ми рече, да је у толико ризичније на се такво што узимати, у колико се зна, да је Бинички човек непоуздан и несигуран да би млађи под њим могао слободно да ради.

„Услед овако умесне примедбе ја га замолим да не извршује налог, а остале нисам ни послао. Само наредим команданту X пука, да се са својим батаљонима провуче кроз међупросторе батерија и да маршира даље, не би ли бар главни део пешадије стигао на одређено место, а само једну чету своју да остави артиљерији као заштиту и помоћ при извлачењу топова.

„После тога (око 3 сахата по подне) оставим теснац, прођем Чеканац и упутим се Бруснику да тражим команданта дивизије. На 500 метара пред селом срете ме ордонанс-коњаник Туцаковић с писмом пуковника Биничког, у коме ми наређује да, *као ђенерал-штабни официр* одмах одем с артиљеријом на Јалботину и одатле пронађем и користим најбољи пут за Пиштен и Поваліриш, пошто је узета линија непроходна.

„Како сам био врло близу села учини ми се, да ће боље бити да се с командантом састанем и ближе објасним о његовим намерама и начину, како да се артилерија и возови из ове кризе избаве.

„Кад сам га нашао у селу пред једном кућом, изгледао ми је као да је ван себе. Ја му јавих, како је пред Чекањцем, држећи да он за тамошњу ситуацију не зна, пошто га онде целога дана не видех.

„На то добијем овакав одговор:

„— Био сам тамо. Видео сам све. Наређујем вам, да с места мој налог, без даљег говора, извршите! —

„Окренем коња и појурим да извршим налог.

„Око 4 сахата све је било кренуло к Јалботини. У овом селу узмем вође. Рекоше ми, да има прека пута за Брусник — Пиштен—Повалириш.

„Маршовало се даље и то: две батерије, комора пешачких пукова, за тим штабна и артиљеријска. Што је било непотребно, оставио сам у Јалботини те да се сутра крене.

„Код Цацаровца дођемо пред мрак. Коњаници јавише, да је XII пук с батеријом пред Цацаровцем. Наредим да и даље иде за нама.

„Од Цацаровца ваљало је, по путовођи, ићи десно уз једну пролоку, ову проћи, бацити се лево на косу, која, као што се доцније видело, истина иде право Бруснику и Повалиришу, али је била стрма и беспутна. Да би се та пролока прешла, ваљало је најпре скресавати стране и низ њих спуштати топове и возове, па тек за тим пењати се на вис.

„Мрак, снег, хладноћа.... Очајан положај. Људи и стока са свим изнурени, јер се тога дана није могло ни мислити на храњење. Али је ваљало трпети све. Ваљало је ићи Повалиришу.

„Благодарећи једино многим ***рукама пешадије*** стигло је чело колоне пред Брусник око 9 сахати ноћу, а ***комора*** је морала због своје ***сасвим слабе запреге*** да остане на вису и ту да заноћи.

„Тек око 10 сахати ноћу до дна исцрпљени и душевно и физички стигосмо у Повалириш. Нађем пуковника у једној сниској кућици. Грдио је на сва уста све из реда и Врховну Команду, која га је тим путем упутила, и ***ђенералштаб као струку, која не зна ни шта ради ни шта предузима.*** На моју представку да бољег пута преко Јалботине није било и да се Лукавицом због тренова Дринске Дивизије није могло проћи, одговорио је грдњом, што сам раније говорио да тај терен познајем, јер сам га снимао. На послетку тражио је

да види налог, који ми је у Бруснику дао, сумњајући да ме је њиме тамо упутио. Кад је видео, да ми је сам у том налогу наредио да преко Јалботине проведем комору, он цедуљу пружи ађутанту Николи Петровићу с речима:

„— Ово припада штабу. За то чувајте!...

„Исто вече изгрдио је и мајора Шећевића, називајући га свима могућним погрдним именима.

„Око 2 сах. после пола ноћи упаде у собу потпуковник Мостић. Бинички устаде и између њих настаде дебата о мучном положају његових батерија, које још ни тада не беху стигле у Повалириш. Бинички преклињаше Мостића да форсира не би ли батерије бар у свануће биле у Повалиришу. За тим обојица осуше кишу од грдња на ђенералштаб и сву његову радњу у опште, а нарочито на оне личности, које су имале учешћа у вођењу операција.

„У 5 сахата у зору биле су све трупе и све батерије у Повалиришу.

„Око 6 сахата упаде у собу капетан Божа Јанковић с речима:

„— Г. пуковниче, један налог Његовог Величанства за вас! —

„Соба се на мах испразни. Изађох и ја. Мајор Цинцар-Марковић се насмеја.

„— Зар и ти излазиш на поље? Какав си ти онда начелник штаба? —

„Али ја сам видео, да се то јутро све заповести за размештање трупа издају преко ађутанта, дакле да ја већ у ствари нисам био више начелник штаба дивизијског, па сам ћутао.

„Око 6½ сахата штаб се кретао. Пуковник Бинички, полазећи, окрете се мени с речима:

„— Ви ћете се вратити истим путем, којим сте ноћас дошли, па ћете настати, да се сва заостала комора врати натраг и реком Лукавицом да дође у Повалириш. У исто доба наредите, да се колоне из Недељишта примакну овамо како би доцније попуна с муницијом била бржа! —

„Окрете се и оде на састанак с пуковником Мишковићем.“ —

Ето у чему је провела Шумадијска Дивизија цео дан 5 новембра и целу ноћ између 5. и 6.

А сад хајдемо Моравској Дивизији. Она се јутрос у 7 сахата кренула пут Брезника. О непријатељу знала је, да су нека мања одељења, која су била на Врапчи и Трну отишла с једним топом у Брезник, но да овај не намеравају бранити, већ се крећу Софији.

При свем том пуковник Топаловић маршовао је врло опрезно, истакнувши напред *коњицу*, која је *ушла око 11 сахати пре подне у Брезник*, пропушкаравши се с противничким патролама, које су одмах побегле путем радомирским.

У $1^1/_2$ сахата по подне приспеле су трупе Моравске Дивизије и ушле у Брезник без борбе. Возови и комора стигли су око 3 сахата по подне с пионирском четом као заштитницом целе колоне.

У Брезнику се сазнало, да су бугарске трупе, које су одступиле од Трна и Врапче, 4 новембра стигле у Брезник, а тако исто и војска из Ћустендила, да су све те бугарске трупе ноћу између 4. и 5. и зором 5. отишле на Сливницу.

Чим су наше трупе заузеле Брезник, одмах је трећи батаљон II. пука с две чете заузео вис Св. Николе изнад Брезника, једну је истурио с II брдском батеријом лево од Брезника, а четврту на пут за Трн. Први батаљон XIV пука разместио се за осигуравање од Софије и Сливнице. Остатак трупа кантоновао је у вароши, у колико се у маленој вароши могло сместити, а остало је логоровало на пољу и ако беше зима и околина врло оскудна у дрвима и материјалу.

Командант II пука, који је био изаслан долином Глоговице, нашао је оних 8 топова бугарских, наредио је да се одвуку у Трн, око 9 сахата продужио је пут, у 11 сахати стигао је у село Љашницу, ту је одморио трупе и у 6 сахата у вече стигао је у Брезник.

Пуковник Топаловић заузевши Брезник и поставивши у њему нову општинску и среску власт, као и привременог начелника станице, *беше извршио задатак, који је имала његова дивизија, за то је депешом* предатом у 3 сахата по подне *молио Врховног Команданта за даља упуства*.

Ова нису добивена целу ноћ између 5 и 6. новембра. Наравно, јер та депеша није нашла Врховног Коман-

данта на бојишту, 5-ог, а ноћу је он путовао с дунавске позиције у Цариброд — — —

А оних 5 баталзона Власинског Одреда? Шта су они ***данас ваздан*** урадили?

До 5 сахата у вече, то значи ваздан, ништа. У то доба примио је потпуковник Гајиновић депешу свога дивизијара од 4-ог новембра, у којој, између осталог прича:

„Данас пре подне ушли смо у Трн без борбе, пошто су се Бугари ноћас повукли. По уласку у Трн било је мало борбе између наших предстража и њихових разбијених делова. Бугари су свуда разбијени, што се види из множине заробљеника и осталога плена на који се свуда наилази. У Трну имамо већ 300 заробљеника, данас смо продужили наступање према Брезнику, куда ћемо већ ***сутра*** бити. Поднесите ми опширнију релацију борбе коју сте имали. Филиповац, 4. новембра 1885., у 6 сахата у вече.“

Дакле ни једне једине речи која би ургирала сједињење ових 5 батаљона или бар I активног пука с Моравском Дивизијом!

Онда није ни чудо, што се ппуковник Гајиновић задовољно, да око пола ноћи одговори своме команданту оваквим новостима:

„Дознао сам од једног сељака из села Колонице, да је 3. новембра кренуо Баја Иља с хиљаду добровољаца из утврђеног Трнклина у помоћ својима на Цветковом Гробу, но кад је сазнао, да су Бугари на томе месту пораз претрпели, он се вратио и казао да ће право у Радомир, где се прикупљају да српску војску дочекају. Достављам ово Команданту Моравске Дивизије ради знања. Овом приликом част ми је јавити, да су ми два батаљона код Мељне. Нишавска је долина сасвим очишћена.

„Команданту првог батаљона наредио сам услед предњег добивеног извешћа да прибави податке о истинитости овога, и да обећа награде за истините податке, што је и учинио. Уједно сам му наредио, да се постара за путовођу и податке о путевима са Равне Шибе за Трн, Брезник и Радомир, како би за све случајеве био спреман.

„Командант I батаљона позвао је попа Тому Поповића из Власине и средством њега прибавио је обилне податке по мојој предњој наредби.“

Каква комотна преписка ноћу између прве и друге крваве битке на Сливници....

Међутим пуковник Топаловић као да се брзо покајао што је из Филиповаца 4-ог у вече послао потпуковнику Гајиновићу само ово извешће о уласку у Трн без икакве даље заповести; јер му је после по сахата (6 сах. и 30 минута у вече) послао овакву депешу:

„*Чим вас смени* командант I пука другог позива г. Мајор Јован Вуковић, ***а ви с вашим пуком и брдском батеријом крените директно за Брезник***, колску комору вашу пошљите долином Нишаве преко Трна за Брезник, ако је можете да извучете.“

Ову је депешу примио потпуковник Гајиновић у 10 сахата ноћу између 5. и 6. новембра, дакле два сахата пре него што је отправио ону важну депешу о намерама Баја Иље, па ипак не вели да је примио и ту наредбу. — Наравно. Зар је марш I активног пука на Брезник и његово што скорије стизање у дивизију толико важно као испитивање истинитости гласова о намерама Баја Иље?

Ето то је све, што је с наше стране урађено 5-ог новембра на нишавско-моравском војишту. Пола се војске тукло с грдним губицима, једна је четвртина ломила врат 24 сахата по непроходним путевима, а од последње четвртине половина је врло лагано марширала, а друга је половина седела сасвим беспослена.

Срећа је, те је бар Тимочка Војска имала јуче успеха, јер иначе не би они наши у Србији о данашњем дану ни речице чули: званични билетен № 6. који је *данас* послат, гласи овако:

„Јуче је имао ђенерал Лешјанин јаку борбу између Куле и Видина, с главним делом бугарске видинске војске. Бугари су поражени и растерани, оставивши на бојном пољу много мртвих и рањених. Заробљено их је преко хиљаду. Од наших је сразмерно мало пало. Међу погинулима је и храбри поручник Спасоје Миловановић.“

И ништа више. —

Толико смо знали с наше стране пре 20 година, кад су штампане ове белешке из нашег ратног дневника.

Сада нам је г. пуковник Светозар Нешић ставио на расположење и ове податке за пети новембар:

„Краљ ме је упутио да одем до Коњичке Бригаде, и изразим његову благодарност, као и да видим шта је на левом крилу. Јурећи ка овој Бригади видех на падини северног виса Три Уши, како беже у позадину положаја гомилице наше пешадије. Појурих до њих, рекоше ми у бежању: „Разбише нас Бугари, ево их за нама." Похитах и дођох код Коњичке Бригаде, коју затекох у борби између М. Малова и Г. Леште. Командант Бригаде са смакнутим пуком и батеријом, која пуцаше живо, а један пук и пешадија (XIX батаљон) развијени испред, вођаху живу борбу ватром.

Бугари подељени у две групе бујно су нападали, једном на Коњичку Бригаду, а другом на Три Уши.

Пешадија Дунавске Дивизије повлачила се падином од виса Мека Црева ка јужном вису Три Уши. Неки њен део од времена на време у одступању пуцаше, али већи одступаше растројено.

Бугари наступаху од виса Мека Црева за нашима пуцајући живо.

Појурих ка тој нашој пешадији. Уђох у ону гомилу, која је већ била на северном вису Три Уши, када узједаред испред мене искрсну гологлав и посве узбуђен потпоручник Ђура Суботић, ађутант команданта IX пука, вичући ми очајно: „Г. капетане, помоћ што пре! Изгибосмо од проклетих Бугара, који нас због магле изненадише и разбише. Водимо толико време сами очајну борбу а нико нас не помаже. Помоћи за Бога, што пре помоћи! Бар једну батерију! Сви ћемо изгинути ако помоћ одмах не дође!....." И војници унезверени почеше викати: „Помоћ! Пропадосмо данас!...."

У трку кроз шибље сиђох падином испод северног виса Три Уши и ту одмах у подножју нађох смакнут 3-ћи батаљон VII пука. Позвах команданта батаљона, капетана Петра Антића, да одмах пође са батаљоном за мном у помоћ IX пуку, на кога већ од дужег времена нападају Бугари. Одговори ми, да му је строго наредио командант пука, да се одавде без његове заповести не креће. Заповедих му у име Врховног Команданта, да одмах пође за мном. Батаљон се одмах крену и у живом кораку пође. Развијаше се у борбени поредак пењући се уз вис. Кад се испесмо, беше већ развијен. Показах батаљону правац и фронт деловања. Одмах и уђосмо у ватру. И како је већ била навала од одступају-

ћих наших војника IX пука, и осећала се јака бугарска ватра, то чете првог борбеног реда отпочеше одмах и јаку плотунску ватру. За магновење све обузе дим... Ватра је била тако силна да одједаред престаде френетично кликање бугарских војника... Изгледаше ми, као да смо се ми појавили Бугарима с бока. Једна маса недалеко испред нас у нереду устукну.... То је била бугарска пешадија.... Наши кликнуше ура! Дим од пуцњаве опет нас покри.... Тек доласком овог батаљона могао је мало да одахне и IX пук.... Држим, да је већ било крајње време да се овај батаљон појави а можда је он тада и задржао положај Три Уши...

Сиђох испод западног виса Три Уши и доле у равници затекох команданта Дунавске Дивизије. Рапортирах му зашто и где сам био, и изнесох му шта ја видех и шта ја учиних. Он ми одобри што сам тако поступио са 3-им батаљоном VII пука. — Командант дивизије у главном ми каза догађај, у колико га је он дотле знао, св IX пуком. Рече ми, да је он већ био на положају и пратио донекле тај догађај, па је сишао доле да нареди употребу XV пука, који му је у резерви. Приметио је да бугарским трупама, које га нападају, још долазе трупе у помоћ. Начелника дивиз. штаба оставио је на положају, и он ће у место њега моментално шта затреба наређивати, али он очекује вести од њега па да продуже одбијање Бугара. — Када му ја рекох да је Коњичка Бригада тражила и очекује помоћи бар један батаљон, он ми одговори: да је и сам у опасности и критичној ситуацији, и с тога не може му упућивати, бар за сада, никакве помоћи, но још када би могао ко и њега помоћи, док се ова напаст одбије... — Ја изнесох команданту дивизије моје мишљење, да би требало овакву ситуацију брзо рашчистити. Бугаре не треба очекивати на положају и ту увлачењем резерве одбијати их. Са масом, са појавом изненадном једног или и два пука, а не посебичним батаљонима, треба ово надирање не само пресећи и зауставити, но и разбити — одбрана је најбоља, ако се такође напада. С тога велика би потреба била сада са том резервом — XV пуком — кренути се ка селу М. Малову одмах и, када се дође до наспрам виса Мека Црева, окренути се на десно, напасти их са тим пуком и заосталом артиљеријом, у вези са Коњичком Бригадом, тако исто смело као што то они урадише..., Тако бисмо

дали најбржу помоћ и Коњичкој Бригади а и осигурали бисмо свој положај. „На овом уском положају Три Уши ви немате просторије за слободно деловање. Са тога фронта вашег садашњег положаја, ако бисте наступали, ви не можете учинити јак утисак на Бугаре, нећете их потиснути тако брзо и одсудно, као када би им се појавили у бок. Тај ваш положај Три Уши врло је скучен, не даје вам потребно слободно деловање, и трупе на њему не могу тако јаком ватром тући нападача. И сада се на томе положају гуше трупе, све ће бити горе ако их више буде, а при том непријатељ га туче сасређеном пешадијском и артиљеријском ватром. Овим покретом у лево ка М. Малову, сасвим ћете другаче моћи деловати, имаћете довољно простора. Чим будете успели Бугаре потиснути, управите ваш рад, у заједници, са Коњичком Бригадом да отмете вис Лешту. И показах му тај вис на карти, и одговорих да та ***Лешша са висом Мека Црева уиравo је ирави нападни иoложај*** Дунавске Дивизије према сливничком положају. Само на том положају Дунавска Дивизија осећала би се слободна у своме деловању. Само ако се тај вис узме Коњичка Бригада могла би попова изаћи на свој основни правац кретања ка Софији. Са тога само положаја ова дивизија са бригадом може снажно напасти у десни бок и позадину сливничког положаја и тако уздрмати отпор Бугара на њиховом централном положају“... На све ово Дивизијар ми рече, да ништа без свога начелника штаба не може радити; он се у таквим маневарским стварима не разуме; а моли да кажем Краљу, да му упути једног официра[1] из свога штаба, који разумевајући идеје Врховног Штаба, може га помоћи да он уради шта би најбоље било.

Враћајући се да рапортирам Краљу, пред очима ми непрестано лебдијаху оне кобне слике догађаја код Дунавске Дивизије, а кроз главу прелетаху мисли за мислима. Видео сам и доста сам дуго посматрао тај догађај, који ме је заиста потресао, када сам видео оно безобзирно налетање многобројних Бугара, а растројено и у нереду повлачење наших разбијених трупа,... И то стање не беше моментално, но трајаше.... И друга трупа која долажаше у помоћ би брзо пову-

[1] **Када сам Краљу рапортирао о тој молби команданта дивизије, Краљ је одмах позвао и упутио потпуковника Коку Миловановића томе команданту.**

чена првој и наста још већи неред.... Међутим Бугари смело наступаху.... У место да се таква случајност одлучно и енергично исправља, настаде нека збуњеност и оклевање.... Чудио сам се, како то, да они Бугари, којима до сада виђасмо само леђа после слабијег отпора, сада тако бујним и безобзирним налетом наваљују, да управо свима нама то изгледаше као нешто непознато... У овако критичним моментима показана спорост и неодлучност с наше стране, можда је од уплашених и збуњених младих бугарских официра начинила храбре и смишљене вође..... Моменти ратни су врло брзи, али остављају дубоке трагове својим последицама.... Они потучени бугарски војници, који разбијени стекоше се код Сливнице, — удесом среће и магле, — повратише се к себи, и добише поуздање да и они могу тући Србе.... Наши војници, који до сада показаше чврстину у наступању, губе ову и не одржавају никакву дисциплину у ватри . . . .

Размишљао сам о томе познавајући добро стварне наше прилике: Наше дивизије беху се растуриле по овој планинској, кршној и испресецаној просторији, у намери да изврше стратегијско обухватање, на операцијском фронту од преко 20 километара (у геометријској прузи). У место да су се све три дивизије, Дунавска и Дринска у првој линији а Шумадијска за овом прикупиле одмах још 4 новембра, по њиховом дебушовању из тог планинског предела, и тако прикупљене појавиле испред утврђеног сливничког положаја. [1] Знао сам да се наше дивизије крећу по директивним

[1] **Да су Бугари напали Дунавску Дивизију 4. новембра у подне или по подне, када је она дебушовала из Драгоманске Клисуре и њена претходница била на Три Уши, било је у оште наше повољније стратегијско стање но 5. новембра. Тада је Дринска Дивизија била већ близу Дунавске, на дубини Табан—Невље Хан. За овом на близу био је XI пук и код Врапче X пук Шумадиске Дивизије. XII пук ове дивизије пошао од Врапче ка Трну у помоћ Моравској ако затреба могао би се брзо вратити. Све те те трупе, осим XII пука биле су на дужини једнодневног марша. Дринска би могла доћи ускоро по подне, а Шумадијска пред вече са XI а у мрак са X пуком. Опасно би било да су напали Бугари Дунавску Дивизију преко ноћ између 4. и 5. новембра. Зло би прошла Коњичка Бригада која је онако неоријентирана заноћила код М. Малова. Према стварним ратним приликама не би чак рђаво било да је Дунавска Дивизија одмах после дебушовања напала на још слабу посаду сливничког положаја, а одмах**

налозима (а не по објективима и одређеном времену), и да се оставља појединим командантима потпуна самосталност у извршивању, као да су то читаве армије. Услед оваквог начина самосталног деловања команданти извесних дивизија, и ако су познавали главни циљ и потребу брзог деловања, опет су се до сада врло споро кретали. Међутим ратне прилике брзо се мењају, и ако се у згодан час не дође, може се све проиграти. Брзина само деловања ствара изненађење код противника, а изненадити овога, то је највећа вештина војсковође. Знајући све то, видео сам сада противника како одлучно напада, имајући у виду само главни циљ: задржати нас, одбити и посебно растројити пре но што успемо извршити наше укупно сасређење према Сливничком положају. Такав активан противник налази се на утврђеном сливничком положају, прикупљен (и непрестано се све више прикупља) и спреман да нас дочека, док ми са двема нашим дивизијама удаљени смо од њега па неколико километара (дунавска ударила већ својим челом у тај његов положај) а остале две удаљене су на дан и два марша од ових. — Такав до ризика смео противник, *ако и случајно предузима овај напад на то наше истакнуто лево крило, он опет делује посве смишљено. — Противу нашег стратегијског обухватања Бугари не могаху се боље бранити (налазећи се у централном положају) но да те наше истакнуте делове нападну и растроје пре но што се ово обухватање прометне у тактичко* обухватно стезање, тј. заједничко наше нападање. Тако само најбоље могаху пореметити извршење ове наше стратегијске комбинације, која би их насигурно уништила, да се само брзо и одсудно извела.

Дошав код Краља, изнесох му озбиљност ситуације на нашем левом крилу, која постаје опасна и критична, као и остало што је напред у овом делу наведено.

Овако критична ситуација, требало је да пробуди из летаргије и нашу радљивост. Настао је час када се

усиљеним маршем дошла јој у помоћ Дринска и Шумадијска Дивизија. Ово последње захтева израђене вође и *да је било већ смишљене идеје у Врховној Команди о таком извесном смелом и брзом нападу.* Бугари су по подне 5. новембра добили потпоре а до подне били слаби и растурени на њиховом пространом положају.

је морало одсудно деловати. Ту ćмо, у непосредном додиру са противником, који је у утврђеном положају и спреман да нас дочека. Сада још покушава озбиљно да нам *преотме нападну иницијативу деловања и ако може поремети наше стратегијско обухватање, пре но што успемо прикупити се, да га тако заједнички и са планом нападнемо.* И онда када се прићe противнику на један дан марша почиње се већ смишљати и правити план, шта да се ради, а ми дошли само на неколико километара од непријатеља, истакли тако усамљене две дивизије, па дали одмор и разузурили се без бриге... *Време је дакле било крајње да се одмах отпочну предузимати одсудне и брзе мере, како би се са тако активним, а можда и смишљеним противником што пре свршавало, док се и више не ојача.* Ту су биле две наше дивизије, са јаком артиљеријом, трећа тек што пестиже а четврта такође је требала бити у кретању ка Сливници преко Вискара и она може ускоро такође доћи....[1]

Држао сам, како је настао решавајући тренутак, да ће се сада одмах склопити *план за битку*, одређујући бар сада појединим дивизијама правце и фронтове деловања по објектима, као и одређујући време доласка, и означујући *главни правац удара*, који би требао бити, према нашем стратегијском поретку дивизија, на лево крило и бок сливничког положаја, а такође би се и згодно могао, са тактичког гледи-

[1] Шумадијска Дивизија требала је још 4. новембра да стигне, — према усменом наређењу које је њен командант добио од начелника штаба Врховне Команде, а правац кретања објаснио му је начелник оперативног одељења Врховне Команде, — код Поваљириша (Повалирож на карти руској Бугарске) и Радуловаца. Али она долази тога дана са коњицом, XI пуком и артиљеријом само до Недељишта, X пук од Врапче до Круше (1 сâт од Недељишта), а XII пук са једном батеријом од пута за Трн враћа се до близу Круше (на 3 клм. отприлике од овог места). Ова дивизија 5 новембра са својом претходницом (коњица дивизијска 2-ги ескадрон II пука Коњичке Бригаде, XI пешадиски пук) долази тек у Поваљириш, X пук у Пиштен, XII пук са артиљеријом у Јалботини. Да је ова дивизија *иоле похитала погодним правцем кретања, она би са два пешадиска пука и 2 ескадрона била у подне на своме нападном фронту код Радуловаца* и то незаморена и спремна, да изврши одсудни напад у леви бок сливничког положаја, XII пук са артиљеријом могао је стићи по подне. Имало би се времена и за оријентацију, преглед земљишта и извршење напада. Разуме се кад би се то радило онако како се ради у војскама добре каквоће и спреме.

шта, извршити и противудесног бока тога положаја (отев вис Лешту и онда с бока бујно навалити на сливнички положај). Тај главни удар у току саме битке определио би се где би био као понајодсуднији. — Дунавска Дивизија већ је ангажована, сада још и Дринска, па да се тако отпочне припрема за битку. Шумадијској Дивизији наредити да што пре похита заузети свој нападни фронт Брложница—Радуловци, а она је још јуче требала бити око Брложнице и Поваљриша, дакле она је требала учинити само тако рећи покрет од неколико (6—8) километара, па да отпочне напад у леви бок сливничког положаја. Моравска Дивизија такође је требала бити или на Вискар Планини или да је још и око Брезника (у правој прузи одатле па до Голубоваца, где је требала према Сливници да дебушује, ова дивизија има на 10 километара), то и њен појав у правцу Софије код Перника или још Владаје био би од особитог утицаја и на посаду сливничког положаја а нарочито на Софију, престоницу Кнежевине.

За први моменат беше крајње потребно не само потиснути но и разбити Бугаре, који су почели у наш леви бок задирати, потребно је било потући их на нашем левом крилу, како би изгубили тако стечено самопоуздање. ***Научити их памети да више никад не покушавају преотимати нам нападну иницијативу.*** Како би се и могло мислити на одсудну битку и ову предузимати, када нам се противник почео увлачити у леви бок и Коњичка Бригада устукнута са свога правца деловања у најважнијем моменту, када се дошло у додир са противником и када баш требају Врховној Команди обавештења о противнику ради оријентирања и решавања за одсудне радње.

Услед тога, пошто рапортирах Краљу о ситуацији на нашем левом крилу, одмах изнесох велику и хитну потребу дати што пре помоћи Коњичкој Бригади. Ова би помоћ добро дошла и Дунавској Дивизији, добила би други полет за за своја деловања. Један па и два пука Дринске Дивизије, са једним артиљеријским пуком, могли би, дошав у помоћ нашем левом крилу, брзо рашчистити ситуацију. Бугари би били разбијени и ми бисмо можда успели заузети и вис Лешту, који би особито важан био за чврст отпор и наслон Дунавској Дивизији и Коњичкој Бригади и за њихово активно де-

ловање. Показах Краљу на карти тај вис као и правац, којим би се ова помоћ кретала да дође до близу М. Малова што могуће пре. Средина нашег бојног фронта врло лако може се бранити са мало пешадије а више артиљерије, ако би противник па њу покушао испад. Са моралног гледишта особита је била потреба, да се нарочито одбију и разбију Бугари на нашем левом крилу, те тако отворити попова пут деловања Коњичкој Бригади а повратити чврстину и слободну радњу Дунавској Дивизији. Ратно је искуство показало, да једна нападнута трупа најбоље се може ослободити напада и одбити нападача, ако и сама пређе у одсудни напад. Очекује ли нападача пасивно на своме положају, то ће можда успети одбити га једаред, дваред, али на крају крајева губи морално самопоуздање, и мора бити тучена или бачена са положаја. Овај покрет трупа Дринске Дивизије у помоћ Дунавској Дивизији и Коњичкој Бригади не би био толико опасан и с тога што и Шумадијска Дивизија већ требаше да уђе у борбу и да удара у леви бок Бугара, пошто од Недељишта (где је заноћила) није било више од 14 у правој прузи а по путу 20—24 километара.

Начелник Штаба Врховне Команде рече Краљу, да се и са положаја, где се сада налази Дринска Дивизија, може ***демонстрирати***[1] па и опет дегажирати наше лево крило од противничког напада.

Одмах би послат капетан (сада ђенерал) Божидар Јанковић, да саопшти налог Врховног Команданта, да се и Дринска Дивизија ангажује и тако нападнутој Дунавској Дивизији и Коњичкој Бригади олакша стање, привлачећи на се нешто непријатељске снаге.

У место да се, у овакој озбиљној ситуацији, Дринска Дивизија са свих 48 топова баци сада одсудно не на фронт

[1] Од српско-турског рата ***демонстрација*** је постала омиљени облик борбе у нашој војсци. Најпре почели су то Руси вршити. При том, то је борба која се само може употребити да се време добије а после тек и опет одсудно напада. Чиста демонстрација, каква се код нас обично врши, то је поред узалудних великих губитака још и највећа опасност да се трупе кваре, да губе чврстину борбену и да се учи увек одступати чим сагледају противника да полази на бајонет. Војска која тај облик борбе врши и учи још трупе у мирно доба како треба вршити и ову радњу у рату, само квари борбену чврстину својих војника и припрема их да беже испред ножа.

сливничког положаја, а нарочито не противу Сливничког Виса[1], који је био врло јак, но поглавито противу стратегијски осетног левог крила сливничког положаја, и да се одмах позове Шумадијска Дивизија да хита у помоћ и удара у леви бок тог бугарског положаја, нареди се демонстрација Дринске Дивизије, да напада фронтом како је и била распоређена на своме положају. Нареди се само ангажовање ради олакшице ситуације Дунавске Дивизије, у место да се у овако погодној ратној ситуацији одмах предузме одсудно деловање, док се трупе бугарске прикупљају и док су у неколико још морално потресене, те не дати им времена да се бројно ојачају, очвршћају и стекну самопоуздање. Ратне случајности су бескрајно променљиве, а ратна је срећа често врло ћудљива. Не сме се ни један моменат згодног рада пропустити. Време је апсолутни господар у извесним ратним приликама. Требала је одмах Дринска Дивизија да предузме напад на десно крило сливничког положаја са потребном бујношћу одсудног напада, а Шумадијска и по могућству и Моравска у одговарајуће време да дођу и реше битку одсудним ударом у леви бок и позадину сливничког положаја.

Када видех, да у овако важноме времену, када треба одлучно радити, када је сваки тренутак неповратан, хоће да се ради по ономе начину ратовања „на јавашˮ који научисмо од Турака, — а при том развијаше се све јаче и јаче грмљава топова и прасак пушака на нашем левом крилу, — онда замолих Краља за дозволу да још једном обратим пажњу данашњег боја на нашем левом крилу. Узбуђен рекох: „Господару, онамо на нашем левом крилу, не решава се само срећа данашњег боја, но можда и судбина рата... (као што је то напред у овоме делу наведено).ˮ

*

Оваким говором и изношењем нашег ***деликатног положаја и стратегијског и тактичког,*** хтео сам показати да је ***сада настала крајња потреба одсудног деловања с наше стране.*** Сада, када смо дошли у непосредни додир и још

[1] Срећом што је била магла тог дана, те је IV пук могао смело и брзо наступати противу центрума (Сливничког Виса), иначе, код добре прегледности и бришућег простора са тога центрума, тај пук и код великих губитака ни би могао прићи близу.

судар озбиљан са Бугарима, када треба решености а не тек онако ради пробе лити војничку крв, и када свако одлагање, спорост и неодлучност с наше стране може проиграти ратну срећу, заиста је данашњи бој био од утицаја и на са̂м исход рата..... ***Иницијатива деловања господар је сваке ратне радње. Њоме се потчињава туђа мисао и воља својој.*** Стратегијском нашом погодном ситуацијом, учињена је већ и добра припрема за битку, т.ј. да ову примимо под што повољнијим тактичким обухватним радњама, са данашњом јако̀м ватром... И сада, када тако рећи већ излази наша војска на свој бојни положај да заједнички напада, да се та наша ситуација потреса. Наша коњица која је имала два задатка од почетка војне, а то да нам најпре осигурава и чисти леви операцијски бок,[1] наступајући земљиштем непогодним за њено деловање, где се је за сваку стопу у напред морала борити, — и, још онда када требаше што пре да дебушира у Софијско поље, пред маршевним фронтом наше целокупне војске, ради извиђања, -- да буде потиснута и затворена!... Коњица је вид војске. Наша војска губи тај вид и још безбедност левог бока у најважнијем моменту. Коњичка Бригада постављајући се испред а не с бока, према десном крилу сливничког положаја, дошла је сада у такву ситуацију, да јој се лако могу затворити врата да нипита више не види од онога што се догађа на десном боку бугарском а левом нашѐм. Слаби и непогодни положај Три Уши, који

[1] Погоднији са гледишта безбедности био би овај стратегијски поредак у наступању наше војске ка Сливници па и ка Софији: Боље би било да је Дунавска Дивизија била упућена преко Тепоша (друмом који су још Турци просекли са чисто војног гледишта за везу преко Гинаца са Подунављем) на Стањане, Годеч, па да дебушира на Г. Малово и Бучино, Понор, те да изађе на свој нападни фронт Лешта—Мека Црева; да је Коњичка Бригада ишла за овом дивизијом до Шуме, и онда нагло да избије на Костин Брод ка Софији и у бок и позадину сливничког положаја; да је се Дринска Дивизија потпуно кретала на правцу који је заузела била Дунавска (директриса кретања друм, држећи се више западне стране слива Нишаве) и заузела фронт Три Уши—Ба̂лински вис и била, као резерва, особито за помагање Дунавске Дивизије, када би ова предузела ударати у бок и позадину Сливничког Виса; Шумадијска до Врапче косом да се креће, а после сиђе у Лукавичку Реку и заузме фронт Драготинци, Брложница, Радуловци, противу левог крила и бока сливничког положаја. Моравска најбоље да је вршила диверсију, осигуравала десни бок, а по потреби и нападала са Шумадијском.

сада брани Дунавска Дивизија заклања једину нашу главну комуникацију и одступницу.

Како Бугари имају на њиховом десном боку погодних путева за надирање у наш леви операцијски бок, то им се сада отвара слободно поље деловања у тај наш бок.

Ако би Бугари били тако хитри у својим стратегијским комбинацијама и толико безобзирно предузимљиви и у своме стратегијском деловању, као што се показују у тактичким смелим нападним радњама, питање би било, како би се наша војска могла осигурати противу таквог стратегијског смелог покрета и како би се извукла из такве ситуације, код тако лако узбудљиве Дунавске Дивизије.

Наше трупе доста су истакнуте и у борби с фронта, па крилима и боковима сливничког положаја биле би озбиљно ангажоване, то за случај безобзирног противничког покрета у наш леви бок, (а овај је тиме што се помакла Коњичка Бригада потпуно био отворен и слободан стратегијском маневровању бугарске војске) — лако би услед наглог повлачења а блиским потискивањем противника, могла наступити и катастрофа. У брзини наступања ми нисмо спремили још коју сигурну комуникацију, но имали само једну, друм Софија — Пирот. Бугари пак од стране свога десног крила имају погодне путове преко Калотине, а особито преко Годеча на Тепош, те би се можда и брже могли појавити у нашој позадини по што бисмо се ми могли на њу повући.

*

Настало је одмах и брзо ангажовање Дринске Дивизије. Наступање IV пука (као левог крила), испред места где се Краљ са својим штабом налазио, противу центрума (управо главног бугарског положаја, Сливничког Виса, који је био утврђен јаким редутом, са три батерије и трокатним стрељачким рововима било је живо и заиста јуначко. VI пук (као средина) нападао је према селу Алдомировцима (противу Преславског редута) и V пук (као десно крило) према селу Братушкову (противу Разградског редута). Пукови су пришли на 400—1000 корака испред редута истеравши противника из предстражних положаја и предњих окопа, једна чета VI пука ушла је користећи се маглом и погодним земљиштем и дубље.

По дневнику операцијском те дивизије, трупе су се држале добро и ватра је већином била у рукама старешина, нарочито код IV и VI пука. Пред вече 2 чете из V пука одступиле су што им је нестало муниције. 3-ћи батаљон V пука рђаво је своме позиву одговорио погрешком свога команданта.

Утрошено је 366.940 метака. [1] Рањено је 3 официра, 24 подофицира, 165 војника и 2 коња. Погинуло 2 подофицира и 30 војника. Нестало 6 подофицира и 27 војника. Одликовао се у борби храбрим држањем поручик Илија Чарапић.

Та дивизија није могла учинити онакав ефект на лево крило Бугара, као што су они причинили на нашем левом. Али ова је дивизија више демонстрирала да би одвукла нешто противничке снаге и олакшала тешку ситуацију на левом крилу. Осим тога, ова је дивизија ударала на противника, који је био осигуран предстражом на великој даљини, која је обезбеђивала својим позадним трупама слободу деловања и време да се за борбу спреме и нећаду изненадити. После, наишла је на предње стрељачке ровове из којих је истерала противника у јаке редуте.

И опет је напад ове дивизије на сву прилику принудио Бугаре, да после успешног напада пред вече на наше лево крило, повуку се у назад на своје полазне тачке положаја.

*

За време тога ангажовања Дринске Дивизије начелник оперативног одељења, који је био на нашем левом крилу и видео ситуацију, разговарао се подуже са начелником штаба Врховне Команде. После тога приђе начелник штаба Краљу и рече, да је потребно издати наређења и Шумадијској Дивизији да похита такође ангажовати се што пре и да упути један свој пук одмах у помоћ Дунавској Дивизији на Драгоман. Краљ је то одобрио. Ђенералштабни капетан Божидар Јанковић однео је тај налог команданту Шумадијске Дивизије. —

[1] 6. новембра утрошено је 166.660 метака 1077 граната и 2 шрапнела. Губици: 1 официр, 23 подофицира, 153 војника и 7 коња. 7. новембра утрошено је 317.745 метака, 1937 граната и 23 шрапнела. Губици: 8 официра, 107 подофицира 604 војника и 36 коња.

Битка је дакле отпочета, истина није се намеравала данас, али тако и бива у рату; није када хоћеш но када се треба и мора....

Око $3^1/_2$ часа по подне, поручик Јосиф Вујичић, ађутант Коњичке Бригаде, дође и рапортира Краљу, да се Бригада повлачи ка Драгоману и да је толико заморена и истрошена данашњом борбом пешке, да за данас не може вршити више никакву озбиљну акцију. Има до сада рањених и погинулих коњаника на 80, 50 коња 60 пешака и 4 артиљериста. Од официра пешадиских 1 погинуо а 3 рањена, од коњичких 2 рањена.

*

И ја сам био са Краљем, када је пошао најпре на Бâлински Вис, а после и даље у напред код једне дринске батерије, која се била поставила испред Балинског Виса а испред центрума сливничког положаја. Како је била магла, нарочито ме је Краљ позвао био да покажем, како је отприлике постављен тај сливнички положај.[1] На Бâлинском Вису ја сам Краљу показивао у колико се то могло, јер је магла пала пред вече нешто јача. Сумрак је почео ватати око $4^1/_2$ часа. Када бесмо код батерије, мрак беше већ покрио околину. Пуцњава топовска беше скоро престала, али пушчана још трајаше. Ватра се пушчана осећала фијукањем зрна код батерије, где је било рањеника и 2 погинулих.

Краљ пропита неке рањене војнике и после пође у напред ка пешадији. Окрену се на ми рече: Како га јако снервира ова пуцњава, а нарочито што се данас ништа озбиљно није урадило. „Толики губици а резултата никаквог. Ево ту смо на стотину корака од главног бугарског положаја, зар се не би могао сада напасти и заузети под заклоном мрака? Али где су трупе? Како је тешко ратовати у планинском пределу....“

На то рекох Краљу: „Господару, није узалуд проливена данас крв, ако одмах и даље наставите започети посао. Синоћ рекосте да имате вести, да Бугарима долази војска из Румелије, и да су неке трупе већ стигле у Софију.

---

1 Пошто сам га ја гледао прошлог дана када је било ведро и прегледно.

Одсудни је тренутак дошао, када се треба решавати што пре. Ова магла и поможе нам те тако олако и брзо без многих губитака дођосмо до њиховог главног утврђења. Да је данас било јасно време, не би се ту ни могли приближити. На сву прилику и друге трупе Дринске Дивизије учиниле су исти успех. — Ова дивизија само да се више прикупи и уреди, она ће моћи ноћас, у зору и најдаље сутра наставити и довршити свој напад. Има се времена да се ноћас нареди да и Шумадијска Дивизија по што по то изађе и напада на леви бок сливничког положаја. Моравска Дивизија и ако продужи диверсију у правцу ка Софији, можда ће и већи резултат постићи загрожавањем Софији но да напада на Сливницу. Само брзим радом можемо изненадити Бугаре и забунити их на тако туђи и да буду јачи од нас. Победа одједаред усхићава дух војника и најзаморенији осећа се чио и лак. Бугари нас данас нападоше, па ако тако ураде и сутра, то значи да нам они преотеше иницијативу рада. Али, Господару, ***Врховна Команда не сме се више ни тренутка одвајати од својих трупа на бојишту.*** Ту она најбоље види, и само на бојишту, познавајући бојне прилике, може издавати одговарајуће заповести...

Краљ рече: Заиста треба свршавати што скорије са Бугарима. Морам отићи до Цариброда, а сутра ћу се рано вратити. Оставићу ту Начелника Штаба."

*

У оној колиби, када је Краљ са начелником свога штаба саслушавао команданте о данашњем раду и ситуацији, десно сам се случајно и ја. Позвао ме беше начелник штаба Врховне Команде да му донесем карту руских топографа, а како је било хладно напољу, ја и остадох унутра.

Краљ је распитивао команданта Коњичке Бригаде. Овај му је говорио о нападу бугарском и износио данашњу ситуацију као озбиљну, а да не би наступио критични моменат за нашу војску, потребно би било осигурати се са стране нашег левог бока, на висинама изнад М. Малова. Говорио је после начелнику штаба, како се од Годеча може лако пролазити са артиљеријом и ка Цариброду, Калотинском Реком, и ка Тепошу и ка Ржани. Када му је начелник штаба приметио, зашто није дебушовао у бок сливничког положаја код Бучина,

но дошао у тако изгубљени положај, испред сливничког положаја, код села М. Малово, где је био прикљештен и морао примити напад бугарски, у место да је имао слободне просторије те да тај удар избегне, — одговорио је, да је он тако разумео његово наређење. На то му начелник штаба примети, да он није тако наредио, и да је требало проћи поред села Годеча, и тежити ка друму берковачком, тако би се могао појавити у бок сливничког положаја, где би имао слободно поље рада, а не на први удар Бугара, када се дошло у непосредни додир с њима и када највише треба обавештења, да сада Коњичка Бригада буде затворена и остави леви бок наше војске потпуно отворен непријатељу. Командант Коњичке Бригаде примети да није имао тачне карте и без ове није могао да се оријентира, на самом земљишту и распитивањем. Краљ је слушао овај разговор са пажњом, али ништа није приметио.[1] — Командант Дунавске Дивизије само је изнео у главном догађај и његову радњу а и ситуацију трупа вечерас. — Са начелником артиљерије те дивизије такође је Краљ говорио о данашњем раду, али начелник штаба Врховне Команде говорио је с овим дуже о особитој потреби обезбеђења нашег левог операцијског бока, нарочито сада, када се је битка отпочела и када треба да је тај бок обезбеђен док се битка не сврши. — После тих усмених рапората и разговора, први ће рећи Краљу његов начелник штаба како он није могао веровати, да ће тако озбиљна ситуација настати при првом судару са Бугарима, на нашем левом крилу. Али таква ситуација сада у ствари постоји. Истина Дунавска Дивизија одржала се је у главном где се је и поставила. али је некако из свију говора команданта ситуација ове Дивизије постала деликатна, узбуђена а услед тога и критична. Та се дивизија мора поткрепити. Да би се што пре поставио поредак, то се битка мора наставити и свршавати. Изнесе Краљу мишљење, да би сада требало, док се са Бугарима не сврши, потпуно обезбедити леви бок наше

[1] Краљ је после јако замерао томе команданту, за његову овако крупну погрешку, коју је овај хтео исправљати и сâм још 5 новембра изјутра рано. Али тада баш, то његово спремање за покрет, изазове Бугаре те га нападну. Ови су ценили као опасно по њих, да се наша коњица баца слободним деловањем у десни бок њихове војске. с тога је нападоше и потиснуше тога дана.

војске, јер Бугари могу и даље настављати своје реагирање у тај бок.[1] — На то Краљ рече. да заиста треба са Бугарима свршавати, када се је једном отпочело, али да треба најпре Дунавску Дивизију лечити од грознице, коју је у данашњој борби добила. Као први лек изнесе смену извесних личности наводећи и узроке зашто. — Начелник штаба беше противан тој смени, и задоби Краљеву одлуку, да се досадањи командант те дивизије замени другим активнијим, спремнијим и одлучнијим.

После свега тога би решено, да се сутра продужи, и управо извршује напад, који је био наређен у Габру 4. новембра за 5. али после одложен за 6. новембар. На левом крилу, поред Дунавске Дивизије, доћи ће и X пешадијски пук Шумадијске Дивизије и Коњичке Бригаде, који ће се до даљег наређења задржати код Драгомана, испред улаза у Клисуру. Распоред Дунавске Дивизије, да остане у главноме какав је вечерас, само што пре предузети нужне мере за безбедност левог бока наше војске. Ова дивизија да се утврди што боље стрељачким опкопима на положају.

Дринска Дивзија да продужи напад. Њене се трупе још држе на оним положајима докле су допрле данас, има само наставити наступање. Тежиште њене снаге да рокира лево ближе Дунавској Дивизији.

Шумадијска Дивизија, да се обавести, да су Бугари напали наше лево крило, које је у опасности да буде бачено на леву страну Драгоманске Клисуре. Према томе, да се што пре ангажује у смислу ранијих наређења, хватајући сливнички положај с бока и позадине, у вези и споразуму лево са Дринском Дивизијом, и ако је Моравска Ди-

[1] Начелник штаба одједаред у вече сасвим мења своје мишљење о безбедности левог бока наше војске, када се је уверио о стању догађаја код Дунавске Дивизије. Он од тада постаде толико забринут за безбедност тога бока, да је управо више сада почео мислити на то. но на главно деловање на фронту наше војске и то у толико више у колико се више удаљавао од тога фронта. Тај наш бок најбоље би се и брзо осигурао да се је одмах одлучно напао сливнички положај и да је Коњичка Бригада, у место оног кретања и плитког рекгносцирања, одмах била бачена, ојачана нешто још пешадијом и артиљеријом да прође својим првим правцем кретања да продре кроз Годеч, да овај заузме и тако пресече везу између бугарске војске на сливничком положају и оних трупа у подгорини око Комштице, Славиња....

визија дебушнрала ка сливничком положају, то онда ова са десне јој стране нападаће са њоме заједнички на сливнички положај.

Моравској Дивизији[1] да се изда налог депешом, у којој изнеће јој се општа ситуација и потреба да се и она што пре појави код Сливнице и као крајње десно крило делује у заједници са Шумадијском Дивизијом у бок и позадност непријатељског положаја.

Напоменути свима командантима дивизија, да је врло важно, да се сутра успех мора осигурати и постићи. За то треба да се енергично делује и пешадију свима средствима натерати, да наступа, да се непријатељу приближи на даљину највећег пушчаног дејства и налеће после довољне спреме ватром на јуриш укупно а не делимично. Никако да не остане целога дана на знатном одстојању од противника, јер се може тако десити, да противник и са мањом снагом може задржати целу дивизију.

Краљ напомену своме начелнику штаба, да овај остане за поћас на Драгоману и припреми све шта треба код Дунавске Дивизије, Дринске и Шумадијске, као и Коњичке Бригаде, а он ће сутра рано доћи на бојиште код штаба Дринске Дивизије.

На то му одговори начелник, да ће он оставити начелника оперативног оделења Врховне Команде, који ће све

1 Команданту Моравске Дивизије одмах, чим је ушао у Трн, и за то јавио Врховној Команди, начелник штаба ове команде издао је 4. новембра налог депешом преко Дашчаног Кладенца: Да сутра продужи наступање ка Брезнику, да овај осигура и да пошље један одред од једног батаљона са брдском батеријом на Перник, са остатком да се постави на Вискар планини тако, да се својим левим крилом наслони на Шумадијску Дивизију, која се налази на положајима Повалирош—Радуловци. Прекосутра (6. новембра) предстоји напад све четири дивизије на непријатељски главни положај, који се протеже од Сливнице правцем Брезнику. Ако сутра нарочити налог не добије, онда да гледа да са свога положаја, ако нема непријатеља с фронта, дејствује бочно и позади непријатељског положаја у споразуму са Командантом Шумадијске Дивизије. (Ову депешу примио је Коњевић. Командант Моравске Дивизије тврди да тај налог није добио, но примио га је тек 6. новембра око 10 часова пре подне од Команданта Шумадијске Дивизије, коме је тај налог такође био познат).

Моравска Дивизија 4. новембра долази до Филиповаца, сутрадан чини марш од 15—20 километара и заноћи у Брезнику, који је највише удаљен од Сливнице на 10—20 километара.

припремити и наредити како то треба, а он ће му дати сва нужна упуства. Нарочито се зато враћа са Краљем, што цео дан нема никакве вести од Команданта Моравске Дивизије, па му је лакше и сигурније депешом да нареди све што треба команданту те дивизије. Па, како се још не јавља ни Командант Шумадијске Дивизије, то ће пре од њега добити вести и издати му нужна наређења у Цариброду но са Драгомана. Најпосле, сада се и не може, у овако важном времену, ни одвајати од Врховног Команданта, он мора увек знати и Краљево мишљење и последње решење, пошто је Краљ Врховни Командант. [1]

Тако на Драгоману остаде само начелник оперативног оделења Врховне Команде, да уреди све што је нужно, у горњем смислу решења, за сутрашњу битку код Дунавске, Дринске и Шумадијске Дивизије.

Краљ са особљем свога штаба вратио се у Цариброд, у намери да сутра рано дође на бојиште.

По повратку у Цариброд Краљ се је, после вечере, дуже задржао у разговору са својим начелником штаба. Тако око 10 часова позвао ме је начелник штаба у свој стан. Затекох га за столом где пише наређење за команданта Моравске Дивизије. Био је толико уморан, да пишући уједаред клону, наслони главу на сто и заспа. Више од једног часа тако је спавао. Када се трже, рече ми: „Па ја спавао, баш сам био уморан, зашто ме не пробудисте?“ Одговорих, па и

---

[1] Одлазак Штаба Врховне Команде, а нарочито што не остаде начелник штаба код војске непосредно, но оде са Краљем, *главни је узрок губитку ове војне.* Начелник штаба рече Краљу, да он мора бити уз Врховног Команданта, да саслуша и његово мишљење и последње решење, то је било више изговор. Он је све наређивао до сада и узимао на своју одговорност толико важних налога. Или је он изгубио веру у успех, што сумњам, или се побојао познавајући Краља да се његов углед и положај код Њега не ослаби. Данашњи догађај код Дунавске Дивизије и непојављивање Шумадијске Дивизије у бок Бугара, како је он то представљао Краљу, изгледа ми да је Краља јако наљутило. Начелник оде с Краљем да би очувао свој утицај, а при том он би га најбоље очувао и код Краља и Србије да је остао, наставио рад и добио сигурну победу. Војска остаде пред Сливницом, и то када је већ ту са муком доведена и када би требало да бије одсудну битку, са изгледом на успех, потпуно без управе. — За ово није могао Краљ никада да му опрости, и замерао му је јако, јер начелник је добро познавао ситуацију и потребу брзог и одсудног свршавања са Бугарима.

боље што је спавао мало, те да се поткрепи за рад. После је написао то наређење у смислу, како је то напред наведено да је вечерас решено за сутрашњу битку. Ово је наређење испослато шифрованом депешом. Тек у неко доба ноћи успео сам отправити је, јер се тешко преко ноћ могла добити веза.

А сад да видимо, како се данашњи дан прича *с бугарске стране*. За ово имамо пет извора.

Да наведемо најпре како капетан *Бендерев*, који је по својој иницијативи и изазвао данашњу битку, на основу бугарских службених података описује први дан Сливничке Битке:

„За време те пуцњаве — вели Бендерев[1] — између Бугара на Лешти и српске коњичке бригаде, коњички капетан Бендерев одлучио је да пређе у напад не чекајући даље обећана поткрепљења. Он је за то поделио трупе, којима је командовао, у две колоне и упутио их је у два правца, јер је тај напад уједно био и рекогносцировка. У десну колону уђоше: 2-ги батаљон II пука, брдска батерија и одред капетана Букурешлијева, свега пет чета, 4 брдска топа и 200 ополченаца. Та колона упућена је на Лешту под командом капетана Карцијева. У левој колони био је I-ви батаљон V пука, капетана Кутинчева, који је упућен на Мека Црева. Код ове колоне налазио се и командант целог десног крила Бендерев. Кад је десна колона пошла гребеном преко између Леште и Три Уши дочекана је од српске коњичке бригаде и њене батерије таквом ватром да су ополченци потпоручника Соколова одмах окренули леђа и стали бегати. У том тренутку беше код десне колоне стигао начелник бугарске артиљерије капетан Панов. Он је са голом сабљом зауставио бегунце и натерао их понова у бојницу. Брдски топови одмах отворише ватру.

Према левој колони налажаху се испрва само две чете 1 батаљона IX пука српског, али док се колона пењала уз висове, 3-ћи батаљон српског IX пука неприметен од Бугара заузео је позицију у лево од истакнутих двају чета на

[1] l. c. стр. 237.

североисточној падини Меких Црева. Тај батаљон нашао се на један пут на 300 корака од леве бугарске колоне, која је већ потискивала српске чете 1-батаљона и 4-ти ескадрон каваљериске бригаде. Појава овог српског батаљона у таквој близини учинила је да се лева колвна заустави и да продужи пуцати с места. За време ове паљбе одступио је 4-ти ескадрон каваљериске бригаде, али је одмах замењен 3-им ескадроном. У подне стиже Бугарима од обећане помоћи само полубатерија 1-ве батерије I артилериског пука, која је заузела позицију код десне колоне и отворила ватру.

Борба која је дотле вођена само на бугарском десном крилу проширила се постепено дуж целе сливничке позиције. Српска Врховна Команда врло је добро разумела намеру Бугара, и да би им одвукла пажњу од каваљериске бригаде и Дунавске Дивизије одлучила је да нападне лево крило бугарске позиције и да не чека даље на Шумадијску Дивизију. За то је наређено Дринској Дивизији да наступа, и ово је отпочето у $12^{1/2}$ часова. IV пук Дринске Дивизије пошао је напред противу бугарског центра. Деснокрилни VI пук Дринаца пошао је против крајњег левог крила сливничке позиције, а V-ти пук Дринаца са две батерије испунио је простор између њих и пошао је противу села Алдумироваца. Другим речима, лева српска колона наступала је на Преславски редут, средња противу Разградског, а десна у бок последњег редута. Стрељачки ланац тих српских колона, користећи се маглом приближио се до на неколико стотина корака од бугарских редута и отворио је силну паљбу. Дринске батерије заузеше позиције између Радуловаца, Брложнице и Братушкова и стадоше засипати гранатама бугарска утврђења да припреме јуриш своје пешадије.

Полуескадрон III коњичког жандармериског пука и ескадрон поручника Костова (4-ти II коњичког пука) који беху пред позицијом одступише пред српском пешадијом посматрајући наступање непријатеља и јављајући о његовој бројној јачини и правцу наступања, како команданту левога крила тако и корпусном штабу.

Левокрилни пук Дринаца зауставио се доста далеко од Алдумироваца, али зато што је бугарски центар истакнут у напред, нашао се на 400 корака од 2-ге батерије бугарског I артиљериског пука, која беше на центруму. Ту је засео

IV-ти пук дринске дивизије и отворио једну ватру без икаквог смисла, а кад је испуцао целу своју муницију, одступио је к Брложници, за једно 800 корака од бугарске батерије у центруму а за један километар од Преславског редута. Ту је почео да се укопава и изгубио је 58 људи рањених и неколико погинулих. Са тим пуком борила се и 2-га батерија која се уверила да бугарска батерија и даље тера и боље гађа од ње. У опште батерији бугарског центра (капетана Иванова) припада главна заслуга што се центар позиције одржао, и ако на њему тога дана не беше више од 600 добровољаца и ополченаца наоружаних Крнкиним пушкама.

VI-ти пук Дринаца зауставио се на 500 корака од Разградског редута. У бојници имао је 2 батаљона, а у резерви један. Бугари осуше убиствену ватру на њих и не дадоше им прићи ни корака ближе. Али за то је артиљерија VI-ог пука засипала бугарска утврђења својом ватром управљајући је поглавито противу бугарске артиљерије, нарочито противу „срећне батерије“ (у којој беху два топа 3-ће батерије I артилериског пука) а и противу батерија капетана Иванова у центру.

Од свију највише се истакао напред V-ти пук Дринске Дивизије. И овде беху у бојници два батаљона. Овима је пошло за руком да се приближе селу Братушкову, да заузму позицију и да оспу ватру у бок сливничке позиције. Али баш у том тренутку око 1 часа по подне стигоше потпоре из Трна и Брезника. То беше 3-ћи батаљон II пука капетана Генева. Две његове чете одмах се расуше у ланац. У исти мах 5-ти батаљон II пука капетана Тодорова испуни празнину између оба редута. Срби беху потиснути од Братушкова. Али тај успех Бугара још не беше уклонио опасност, која је претила левом крилу сливничке позиције. Мало доцније наступи критичан моменат, из кога је лево крило спасено једино храброшћу капетана Дикова, који је стигао са новим потпорама трнско—брезничким.

У исти мах, у 1 час по подне поче и Бендерев на крајњем десном крилу добијати обећане потпоре. У његову леву колону стиже 3-ћи батаљон III пука капетана Христова под личном командом пуковара капетана Маринова. У његову десну колону стигоше I-ви батаљон IV пука и друга полу-

батерија I-ве бригаде I артиљеријског пука капетана Гергинова. Бендерев је одмах послао батаљон Маринова противу Меких Црева на лево крило своје леве колоне. Изишавши из Хаџи Манавске шумице батаљон поче да се пентра уз камењарску падину Меких Црева. Чим се он поравњао са левом колоном Бендерев им нареди јуриш на непријатеља „који бежи.“ Истина Срби су се још држали на својој позицији, међу њима још нико не помишљаше на бежање, али Бендерев је употребио ово лукавство, јер је знао да млада бугарска војска нема још никаквих искустава ни традиције, па није могао рачунати на друга срества за одушевљавање. На његову команду да се јуриша, бугарски батаљони јурнуше на „Ура!“ и после неколико минута могло се видети, како се на Меким Цревима ухватише Дунавци с Бдинцима у коштац и то не само војници него и официри. Али 6 српских чета (две I-ог батаљона и 3-ћи батаљон IX пука) не могоше издржати овај бајонетски напад двају бугарских батаљона и одступише.

И тако Бугари заузеше Мека Црева. 3-ћи батаљон III пука продужио је своје наступање најближем вису од Три Уши и отерао је одатле остале две чете I-ог батаљона српског IX пука. Али Бендереву се учинило да даље наступање његове леве колоне нема смисла, да је чак у питању хоће ли моћи одржати Мека Црева, јер пушчана и топовска ватра још трајаше на Лешти, у позадини Меких Црева. По трајању те борбе на Лешти, Бендерев је морао веровати да је тамо ангажована главна сила противникова. Магла не допушташе никакву оријентацију на толиком растојању. Ваљало је концентрисати целу снагу деснога крила Сливничког противу Малкова. За то је Бендерев оставио на Меким Цревима само три чете III пука а с осталима се спустио у малковску долину противу десног крила и у позадину српске кавалериске бригаде. У исти мах стигоше у његову десну колону: друга полубатерија капетана Гергинова и два батаљона из Брезника (I-ви IV пука капетана Иванова и I-ви батаљон III пука Марчина). И тако око 2 часа по подне, противу Прапорчетовићевих 6 ескадрона, једне батерије и 3 чете, Бугари концентрисаше 22 пешадијске чете, једну пољску и једну брдску батерију и 200 ополченаца. Врло је појамно да се одред пуковника Прапорчетовића није могао одржати про-

тив толико надмоћнијег противника. Прво је одступила његова батерија, јер је утрошила сву своју муницију. Два српска ескадрона баш се скупљаху и уређиваху у долини, кад је Бендерев са својих 5 чета дошао до њих, и сложним плотунима натерао их да одступе Драгоману. Бугари продужише своје наступање према Малкову. За каваљеријску бригаду, која је тако јуначки дотле бранила своју позицију („такъ доблестно отстаивавшей до сихъ поръ свою позицію противъ значительно превосходныхъ силъ противника" — вели сам Бендерев)[1], од много јачег противника, беше наступио критички моменат.

У исти мах и оне три чете бугарске, које осташе на Меким Цревима, почеше се осећати у критичном положају. На средњем вису од Три Уши, када одступише 1-ви и 3-ћи батаљон IX пука, Срби стадоше прикупљати још трупа. Прво је овамо доведен 2-ги батаљон IX пука са Чепња, па онда је стигао и 1-ви батаљон XV пука, који се распоредио на северној падини где је била и 2-га батерија Дунавског Артиљеријског пука. Из Драгомана привучен је ближе и 3-ћи батаљон VII-ог и 1-ви батаљон истог пука, који је заузео крајњи вис на Три Уши. И тако спрам оних трију бугарских чета на Меким Цревима беше у првој линији четири српска батаљона и једна батерија, а у другој линији као резерва стајаху још 4 батаљона и 3 батерије.

У то време, око 3 часа по подне послао је мајор Гуцев на Мека Црева 3-ћи батаљон V пука капетана Данева, у коме после битке на Врапчи беше остало 280—300 људи. И тако сада је било на Меким Цревима пет бугарских чета. У борби, која се овде на ново почела и која је трајала до мрака, Срби понова заузеше онај вис Три Уши који је до Меких Црева (најпре 2 чете IX пука, а после и 2-ги батаљон VII пука). За време те борбе на Меким Цревима по наредби капетана Карцјева ту је дошао и 1-ви батаљон III пука капетана Марчина из десне колоне, али само са три чете, јер једна је остала као заштита 1-ве батерије I артиљеријског пука при десној колони.

[1] l. c. стр. 242.

Да би колико толико олакшао положај одреду пуковника Прапорчетовића, Краљ Милан одобрио је предлог пуковника Хорстига да пође против бугарског центра, и он је наступио са двема батеријама и једним батаљоном друмом, па је онда десно од овога заузео позицију на левом крилу Дринске Дивизије, и одатле је осуо убилачку ватру противу делова IV и V пука и 2-ге батерије I. а. пука у центруму сливничке позиције.

Ова једна бугарска батерија имала је да издржи ватру од 4—5 српских батерија (тј. са 8 топова противу 24—30 непријатељских) и може се рећи да се достојно држала. Овде се најбоље показала надмоћност Крупових (8 сантиметарских) топова над старим Лахитовим топовима. Ниједан топ ове бугарске батерије није демонтован, а што јој је један официр и 7 нижих чинова рањено, а четири погинула, то није било од топовске него од пушчане ватре противникове. Та батерија капетана Иванова избацила је тога дана 315 граната и 149 шрапнела.

На фронту бугарскога центра, од 3-ег батаљона VII пука па до друма стајаху свега два Плевњанска и један Дунавски батаљон, 200 добровољаца, 400 ополченаца и $2^1/_2$ батерија (20 топова) око 3000. људи. Истина, позиција је била сувише велика за одред од 3000 људи, али је она у ужем тактичком смислу ипак била тако јака да јој IV пук Дринаца и колона Хорстигова не могаху ништа. У опште тај део сливничке позиције тако је јак да Срби нису могли ни мислити да га га узму фронталним нападом, они су само демонстрирали. Незгодан је био положај друге полубатерије капетана Стојанова, за коју су били направљени анпласмани на једној тачци десно од друма. За то се при крају борбе капетан Стојанов по сопственој иницијативи преместио напред у пешачку линету код друма пред путом за Малково и одатле пуцао на Дунавце на Три Уши. Њој има много да благодари десно крило за свој успех на Меким Древима.

— - -

Све те демонстрације па чак и озбиљна атака Срба на лево крило сливничке позиције беху сувише далеко да би могли олакшати положај одреду пуковника Прапорчетовића. Око 3 часа по подне овај одред, притешњен десном и левом

колоном капетана Бендерева, морао је одступити. За време тог одступања стигоше из Разбојишта она чета и онај ескадрон, који беху тамо остављени док их не смени мајор Милошевић. Они одмах уђоше у бојницу и заштићаваху одступање *свог* одреда. У то време капетан Бендерев беше заузео Малково а око 4 часа по подне заузео је и Чепањ до Петровског Креста закључно. (?) На крајњем десном крилу, баш на тој гори, налазио се батаљон капетана Бахчеванова. Остала трупа наступаше падином лево и испред Малкова.

С обзиром на ноћ, Бендерев је наредио да се наступање заустави и да се батаљони прикупе на позицију испред села Малкова. У то му стиже заповест од мајора Гуџева да одмах дође у батерију лево од друма на рапорт Кнезу Главноме Команданту, који га у њој чека. Изађе да је Кнез, не знамо по чему, држао да је битка тога дана изгубљена, и да се спремао издати наредбе да цео Сливнички Одред одступи на Софију и па Ихтиман. Али о томе ће даље бити опширније.

На Три Уши Срби продужаваху борбу против оних 8 чета бугарских, које се беху искупиле на Меким Превима. Бугари су одговарали до сумрака, и пошто испуцаше своју муницију, по заповести капетана Маринова, одступише и оставише Мека Црева опет Србима, који их заузеше тек сутра дан 6-ог новембра у јутру.

Благодарећи напуштању Меких Црева, одред капетана Бендерева код Малкова нашао се у позадини Дунавске Дивизије. И ако је после битке пољска батерија отишла на Сливницу и код њега остала само брдска батерија, опет овај одред не беше ни у каквој опасности да буде одсечен. У тактичком погледу он сада заузимаше бољу позицију него пре битке. Бројно беше одред толико исто јак колико и Дунавска Дивизија. Крила и позадина беху осигурани одредом поручника Зафирова, с оне стране Чепња. Морал беше код Бендеревљевих трупа бољи него у противника. Видећемо даље да је баш та морална надмоћност вршила судбоносни утицај на даљу радњу Дунавске Дивизије у опште и на распореде Српске Врховне Команде, која је дрскошћу овог бугарског напада натерана да мења своје првобитне одлуке.

На левом крилу сливничке позиције око 1 часа по подне, у пркос доласку Геневљевог батаљона и његовом делимичном успеху према селу Братушкову, положај беше прилично критичан. Истина ту је у 5 батаљона било 4500 Бугара у врло јаким утврђењима, али они беху сувише развучени за одбрану од читаве Дринске Дивизије.[1] Још је за Бугаре била срећа што се Дринска Дивизија још више раширила тако да ни на коју тачку није могла напасти са пресудним силама. Па ипак њен VI и V пук са 12 топова састављаху озбиљну опасност за лево крило бугарске позиције.

Око 2 часа по подне пођоше на јуриш једновремено и V и VI пук Дринаца како с бока од стране Братушкова тако и с фронта противу Разградског редута. Чете капетана Генева и напред истакнута 11-та чета VII пука поколебаше се („дрогнули"). Оне окренуше леђа и пођоше назад. У том критичном тренутку капетан Диков скаче на коња и јури па сусрет четама које одступају и громким гласом командује „Чете на лево кругом! Ура!" То је вратило бегунце на јуриш противу непријатеља, који је одмах окренуо леђа.

Централна српска колона (VI пук) истина продужила је наступање противу редута, али је убилачком ватром из овога примарана да стане. У томе тренутку стиже из резерве 5-ти батаљон II пука капетана Тодорова у бојницу између оба редута, и он је помогао да се непријатељски напад одбије.

До 4 часа по подне Срби више не покушаваху напад на лево крило бугарске позиције. Пуцали су са својих позиција. У 4 часа магла се на ново спусти. Смрче се и паљба постепено престајаше. Дринска Дивизија повукла се на нову позицију, на којој се почела утврђивати.

Бугарска артиљерија на левом крилу, која је била растурена по целој позицији, имала је муку са масираном ватром двају српских батерија, али се она одликовала мирном паљбом час противу пешачких колона, час против артиљерије противникове. Особито је тога дана страдао Преславски редут. Ту је демантован један топ 3-ће батерије I активног пука, ту је погинуо командир батерије капетан Данаилјев и

[1] Коју Бендерев не знам по чему рачуна на 10,000 људи.

четни поручик Папанчев и то од непријатељске гранате. Други вод исте батерије у „срећној батерији“ није имао губитака. Што се тиче Витфордовске батерије, Срби су мало осетили њено присуство, барем је не помињу. Она је у вече скинута с позиције, јер је била испуцала све своје метке.

За време ове битке на левом крилу показало се да је врло незгодно трпати у једно утврђење и пешадију и артиљерију. Сами војници молили су пуковара да изведе из редута или топове или њих. Два топа у Преславском редуту беху сувише слаби за борбу са двема српским батеријама. Међутим они су привлачили на себе ватру непријатељске артиљерије са таквог одстојања на коме се пешадија није могла с њоме тући.

Пошто се свршила битка, противници су заноћили на позицијама, на којима их је ноћ затекла.

Изузевши батаљон капетана Данева и батаљон капетана Марчина, који одступаше са Меких Црева и батерију капетана Гергинова, све остале трупе деснога крила сливничког заноћише на позицији испред Малкова, где су се прикупили: батаљони капетана Бахчеванова, Кутинчева, Николова, Ив. Попова, чета резервиста Букурешлијева с ополченцима потп. Соколова, брдска батерија Сељановскога и ескадрон капетана Михаилова. У том одреду беше сада 4500 људи. Батаљон капетана Мандаџијева беше остао на јучерашњој позицији као резерва. Батерија капетана Гергинова и батаљон капетана Данева одступише на Сливницу, куда одоше и 1-ви и 3-ћи батаљон III пука. Ове трупе као и полубатерија капетана Стојанова, која је стајала поред друма, састављаху резерву бугарског десног крила, које према томе у главнини и резерви сада бројаше 8000 људи, 12 пољских и 4 брдска топа.

У центруму сливничког положаја није било никаквих промена.

Лево крило појачано је као што смо видели батаљонима капетана Генева и Тодорова, који су учествовали у борби. Витфордовска батерија, која је била испуцала своју муницију послата је назад у село Сливницу. Демантовани топ оправљен је још те ноћи и тај вод артиљерски извађен је из

редута и премештен је на позицију лево од Братушкова, под командом поручника Бакарџијева. Добровољачки батаљон капетана Кавалова, који је до 4 сахата по подне био у резерви близу полубатерије Стојанова код друма, био је већ у 10 часова ноћу на братушковским висовима и то на „Градишту“ И тако су трупе на левом крилу, под командом капетана Савова састављене из 6 батаљона, а сутрадан имале су још $1^1/_2$ пољску батерију и Витфордову, која се вратила пошто се на ново снабдела муницијом.

Најзад у вече 5-ог новембра стигоше и први ешелони војске из Источне Румелије: Два батаљона (капетана Петкова и Жељавског) под командом пуковара капетана Христа Попова, румелијски добровољачки батаљон капетана Карацова, три ескадрона под командом пуковара капетана Људсканова и најзад I румелијски батаљон капетана Бјелинова. Свега стигло је на Сливницу нових трупа 4000 људи. До Софије је истог вечера стигла и батерија капетана Тантилова, која је сутрадан 6-ог новембра у подне стигла на Сливницу.

Из овога се види да су Бугари за 6-ти новембар на Сливници располагали са 28 батаљона, једном четом резервиста, са 400 ополченаца, са 6 ескадрона, 5 пољских и 2 брдске батерије, или са 23.000 људи готово све саме регуларне војске и са 48 топова. Сад не беше више за њих опасно ако Србима стигне у помоћ и Шумадијска Дивизија. Бројна надмоћност коју би им ова дала, беше изравната потпорама из Румелије, које стигоше на бугарску позицију. Из тога је јасно да би за Србе са свим другаче испао први дан Сливничке битке да је Шумадијска Дивизија једновремено напала на бугарско лево крило, које у мало не одгура и сама Дринска Дивизија.

Што се тиче обостраних губитака првог дана Сливничке Битке, Срби су код Кавалеријске Бригаде и Дунавске Дивизије имали 700 људи избивених из строја, а међу њима 18 официра [1] Бугари су према њима, дакле на свом десном

[1] О томе има потпуних детаљних података у мојој „Историји Српског Војног Санитета“ књига IV, страна 334 до 537.

крилу имали 400 људи избијених из строја. Од официра погинуо је само поручик Загорски.

Дринска Дивизија изгубила је из строја 149 војника и 5 официра. Бугари на свом левом крилу изгубили су 100 људи и 2 официра (Данацијев и Папанчев) који су погинули Осем тога изгубили су Бугари у центру још око 100 људи и 2 рањена официра (капетан Бласков и поручик Стефанов).

Војни санитет бугарски није био сјајан у овој битци. Још 6-ог у јутру било је српских рањеника на бугарском десном крилу још не покупљених. Како је капетан Бендерев строго забранио својим војницима да излазе из строја због уклањања рањеника, а бугарских санитетских војника беше врло мало, то су ови покупили најпре само бугарске рањенике и само известан део српских.

По броју погинулих 5-ог новембра ова је борба била најкрвавија од свију досадашњих.

У пркос знатним губицима с обе стране не може се рећи да им је паљба била врло успешна. Оба противника нису штедили муницију, Срби су расипали чак и топовску. Батаљон Бахчеванова већ у почетку битке остаде без муниције. 3-ћи батаљон III пука и 3-ћи батаљон V пука беху до вечера испуцали такође своју муницију, и то је био један од разлога, што су та два бугарска батаљона напустили Мека Црева, куда им се није могла доставити ни на товарним коњима храна и муниција. Од артиљерије батерија Иванова и Витфордова беху до мрака потрошиле сву своју муницију. Али у томе се нарочито одликовала српска артиљерија. Батерија Коњичке Бригаде за то је и одступила што више није имала метака. Остале батерије, које су уведене у бојницу, испуцале су, махом плотунима, масу граната. А већ о пешадији српској и да не помињемо. XIX гардијски батаљон, V-ти и VI пук Дринске Дивизије и оне трупе дунавске које су уведене у бојницу врло су брзо испуцале своју муницију, и за то су морале одступити.

У опште није било никакве дисциплине у ватри. Било је случајева на десном крилу бугарском, када је капетан Бендерев имао муку да заустави бесмислено пуцање својих трупа. Срби су (они из IX пука) пуцали на 300 корака, а на десном крилу и са растојања од 500 корака од бугарског ланца, за то су сви његови куршуми прелетали преко бу-

гарских глава. Товарни коњи доносили су Бугарима муницију али их је било мало, тако да је Војни Министар послао 5-ог новембра из Софије на Сливницу још 227 коња и 2 мазге за разношење муниције. Најбоље је у том погледу стајао бугарски VII пук, а најгоре трупе које стигоше из Трна. Бугарско десно крило које је дејствовало активно, удаљујући се од своје позиције, највише је осетило ту невољу, докле центар и лево крило беху у бољим приликама како за муницију тако и за храну.

5-ог новембра бугарска каваљерија дева се не знано куда. Бендерев вазда тражи ескадрон капетана Михаилова ако ни за што друго а оно за ордонанску службу али га не налази. Случајно наилази на једну његову патролу од 3 коњаника и задржава их као једине ордонансе деснога крила. Али чим је кога од њих послао, тај се није вратио. Ноћу једва се искупила код Малкова половина тог ескадрона. Где је била друга половина — Бог свети зна. На левом крилу бугарском коњица је бар нешто радила. Осматрала је брезнички пут.

Чудну улогу има српска каваљерија од почетка рата до 5-ог новембра закључно. Она мора да се бије пешачки, и са чашћу врши службу пешадије, али као коњица врло је неспособна чак за извидничку службу. Она н.пр. није знала ни то куда је одступио капетан Бахчеванов, а већ 5-ог новембра она је пропустила врло згодан моменат да нападне на оних 5 чета капетана Бендерева у малковској долини, које се због земљишта беху растројиле на 300—500 корака од два српска ескадрона развијених у ланац.

Борба 5-ог новембра носи на себи карактер рекогносцировке. Оба противника питају један другог, да види где је, колико га је, како је распоређен? Ма колико да је било ризично наступање капетана Бендерева, оно може да се правда овим околностима: Кад непријатељ, који је имао тако велики интерес да што пре нападне на сливничку позицију, па један пут не хита с тим нападом него стоји, то значи да он није готов за напад, да још није прикупио потребну снагу. Тим устезањем и чекањем непријатеља ваљало се користити у толико пре што је цела бугарска војска на-

мењена за одбрану Сливнице била већ на позицији или тако близу ове, да се могла цела увести у бој. На оно 4000 људи, који се за сутрадан очекиваху да стигну из II. Румелије није требало чекати, јер прво они могу и не стићи, а друго ако и стигну, они Бугарима неће дати бројну надмоћност над Србима, ако се овима остави времена да концентришу пред Сливницом сву Нишавску Војску. Најзад видели смо да позиција бугарског десног крила није била подесна за одбрану. Војска, која се овде прикупљала, заузимањем Леште растегла би се још за 6 километара, а међутим српска позиција на Меким Древима опет би доминирала бугарским положајем. У осталом Срби су могли заузети и Лешту пре Бугара, јер је чиста случајност што се на њој нашао капетан Бахчеванов. Не остајаше друго него изабрати од овог двога: Или напустити позицију коју заузимаше бугарско десно крило и тиме дати Србима могућност да нападну центар сливничке позиције с бока и из позадине, или сами прећи у напад. У прилог одлуке за напад иђаше и магла, испресецани терен и састав Бендеревљевог одреда (без возова и без тешке артиљерије). Бројну слабост одреда лако је било сакрити од непријатеља, а са мало дрскости могло се чак рачунати на успех. У ствари тако је све и испало. Непријатељ је преварен односно бројног стања бранилаца позиције, његова пажња одвучена је од најслабије тачке сливничке, од њеног левог крила. Срби гурају за време битке све више трупа у лево, ближе Драгоману и већ почињу више мислити на одбрану него на напад. План српске војне акције беше покварен, а то је већ по себи за Бугаре била сјајна победа.

Пошто је ова борба 5-ог новембра била више рекогносцировка него права битка, то у њој и нема никакве тактичне правилности. Бугарски одред који је нападао није ни онако био јак, а још више се ослабио поделивши се у две колоне. У осталом лева колона само је демонстрирала, а главни напад и најача снага беше десно. Благодарећи густој магли, којом су се Бугари одлично користили да сакрију своју малобројност, Срби нису могли видети куда је управљен главни напад бугарски. Бојећи се за своју позицију на Три Уши Дунавска Дивизија није ни једном четом помогла Каваљериској Бригади, него ју је оставила њеној судбини. Али ни

Бугари нису до краја борбе могли сазнати где је српска главнина, на Три Уши или код Малкова. У таквим околностима добија онај који има више смелости и иницијативе.

У осталом поједини бугарски команданти имали су и сувише личне иницијативе, злоупотребљавали су је. Тако је капетан Бахчеванов за свој рачун заузео Лешту и почео паљбу не распитујући, да ли то иде у рачун његовим претпостављенима. На десном крилу бугарском почела је борба иницијативом капетана Бендерева, који је самовласно зауставио свој одред код Малкова на преноћиште. 4-ти батаљон V пука доведен је на Малково по иницијативи капетана Кутинчева. 3-ћи батаљон истог пука дошао је на Мека Црева без знања команданта Одреда. На левом крилу капетан Диков и командант крила капетан Савов такође показују најширу иницијативу. — Са српске стране, по иницијативи пуковника Хорстига улазе две батерије и један батаљон у бојницу противу бугарског центра. IV-ти пук Дринске Дивизије, Каваљериска Бригада и делови Дринске Дивизије одступају, кадшто без нужде, по нахођењу сопствених команданата. Главна Команда с једне и друге стране није била у стању да управља битком. Најкрупнија погрешка с бугарске стране беше напуштање Меких Црева без знања и одобрења команданта Одреда.

Радомирски Одред капетана Кисова имао је задатак да дејствује у бок и позадину Моравске Дивизије ако ова пође на Сливницу, а да јој пресече пут ако пође преко Перника право на Софију. По заповести шефа Главног Штаба Бугарске Војске капетан Кисов кренуо се из Радомира са својим одредом од 2000 људи без топова, у 5 часова у вече у правцу на Брезник са намером да га заузме. Али кад је дошао на 12 километара од Брезника сазнао је да су Срби заузели ту варош, и он се зауставио на позицији, до које је дошао. По казивању заробљеника очекивао се и српски Власински Одред да стигне у Брезник. Бугари су рачунали да ће ту имати посла са 5000 Срба, као што се види из ове депеше капетана Петрова капетану Паприкову од 6-ог новембра у 10 часова пре подне!

„По рапорту Кисова мени у Трну је било 4000 Срба са девет топова. Других 1000 Срба наступа преко Пештере и Жабљина према Радомиру (вероватно из Божице). Задатак ових српских одреда да се појаве на софијском друму. При свем том Кисов ће их напасти. Он је већ разаслао извиднице.“

На десном крилу бугарског *стратешког* фронта ствари су боље стајале. Батаљон мајора Милошевића поделио је се на двоје још 4-ог новембра. Две његове чете сменилe су делове Каваљеријске Бригаде у Стањанима и Ропоту, а две чете остале су у Комштици. Одред поручника Зафирова стајао је на позицији иза села Годеча са фронтом према Ропоту. Недалеко иза њега у селу Бучину стајао је капетан Паница са четом резервиста и са македонским добровољцима.

Сазнавши да су Срби из Разбојишта отишли против Сливнице, а да су их заменуле 2 чете другог позива, поручник Зафиров хтео је да се користи слабошћу противника и да га разбије пре него што му стигну поткрепљења. Он је своју намеру доставио и капетану Бахчеванову и шефу штаба, који му одобрише. План Зафирова био је: да незнатним силама са стране Губежа одвуче пажњу противникову, а главнина да изврши напад у правцу Ропот—Комштица. Али тек што је он распоредио своје чете како би 6-ог изјутра напао противника у Ропоту, кад је из Бучина од капетана Панице добио овакву заповест.

„Хитно. Поручнику Зафирову. Оставите у селу Шуми једну чету. али четвртина да буде резервиста, а с осталим одступите у Бучино неприметно од противника. Ако тамо нема утврђења направите их за чету, коју оставите. Данас вас очекујем. Не би било излишно утврдити пут, који води у Гинце, близу Монастиришта и оставити тамо 20—30 ополченаца под командом двојице староизслужених. Корисно би било да што раније дођете. Бучино 5 новембра. Капетан А. Паница.“

Ноћу је стигла још једна заповест од капетана Панице:

„У Шуму. Поручнику Зафирову. Неизоставно да извршите моју прву заповест. Не предузимајте никакво насту-

пање. У шуми немојте остављати више од једне до две чете. Бучино 5 новембра. Капетан Паница."

Капетан Паница, на кога је сада била прешла команда Комштичког Одреда није знао да Зафиров са својим одредом није у Шуми, већ у Годечу. У толико је мање знао где је противник у томе крају и колико га има. За то поручик Зафиров није извршио заповест капетана Панице него оно што му је Главни Штаб Војске одобрио. Известивши о томе капетана Паницу, он се прикривено примакао Ропоту и сутрадан рано напао је сасвим изненада на непријатеља."

Да чујемо прајског официра о тој битци.[1]

„5. новембра у јутру беше врло ружно време. Суро море магле беше легло на дољачу пред главним положајем бугарским на Сливници. Леден ветар бацао је снег и кишу у очи трупама, које већ трећи дан лежаху у мокрим шанчевима од иловаче. При свем том што су Бугари очврсли за сваку непогоду времена, беше *опасно* оставити их још неколико дана да леже. *Расположење* које је 5-ог у јутру владало у бугарском логору, *беше*, поред свег одушевљења за добру ствар и за Кнеза, *врло непријатно*. Најгоре што се тада могаше бугарској војсци догодити, беше да остане осуђена на потпун нерад.

„Овај разлог, у свези са жељом да се мало разгрне магловита завеса, која покриваше српске положаје, учинише те око 9 и по сах. када Срби дотле нигде не нападоше — буде издата заповест, да се на десном крилу изврши један испад с три батаљона. Они нападоше на српско крајње крило, бацише га у нереду на главну масу Дунавске Дивизије, која опет са своје стране отера ове слабе бугарске снаге натраг у њихов главни положај. Да би прихватио своја три одступајућа батаљона, Кнез посла два батаљона дунавског полка, који, уз свирање музике и ударање својих значара, зауставише непријатеља на висовима пред бугарским десним крилом. Међу тим беше подне превалило. Па како Срби око подне стадоше у центруму развијати силну артиљерију и густе стрељачке низове, изгледало је као да ће се главна борба

[1] l. c. стр. 47.

овде отворити. Да би своје, ***још непрестано слабе силе***, боље одржао под својом руком, ***одлучи Кнез, да се са свим повуче на главну позицију***, и да се ограничи само на одбрану прве линије. Магла још непрестано сметаше да се добије бољи преглед, јер се само најближи део бојишта видео, и само се по све јачој тутњави пушчане ватре, у коју се почеше мешати четни плотуни, могло осетити, да се непријатељске масе све више приближују првим бугарским стрељачким рововима.

„С још већом снагом нападоше Срби око 4 сахата на лево крило бугарског положаја, где су испрва брзо терена добијали, а нарочито беху једну бугарску батерију узели под своју ватру. Али се она, као и све трупе, с дивном издржљивошћу ***одржаше*** до мрака. ***Више пута полазили су Срби на јуриш***, али их је увек вешто гађање добро заклоњене бугарске пешадије и артиљерије бацало натраг тако, да преко извесне линије никако нису могли прећи. Кад су Срби приметили, да нигде нема особите вајде од њихове ватрене масе, повукоше се у вече ***на своје старе положаје***.

„Изгледа да су се Срби на овај ***општи*** (?) напад 5. новембра одлучили, не чекајући на своје две дивизије, које још беху далеко, тек услед бугарског испада на њихово крајње лево крило. Зато што су само три[1] српске дивизије овога дана нападале, па и то свака наизменце у три маха, зато што су нападачке снаге биле сувише мале према добро утврђеној бугарској војсци — овај ***напад није успео***!

„L' arme à feu, c' est tout, le reste ce n'est rien — рекао је Наполеон. Још више него у његово доба решава данас ватрено оружје сваку битку и, ако оба противника подједнако владају тим оружјем, победиће онај, који има више ватреног оружја на једном месту да употреби. Овде је ваљало по што по то одржати се у утврђеним положајима, ***докле нове трупе у помоћ стигну***, а то се могло само тако постићи, ако се ***сви*** топови и ***све*** пушке уведу у борбу.

„За то се овога дана ***цела бугарска војска, која је ту била***, дакле 16.000 људи, ***тукла ваздан, не имајући ни једног јединог војника у резерви. Сви су позадни ре-***

[1] Ми смо доказали, да нису биле три него само две дивизије, од којих се једна бранила а друга је нападала.

дуђи били празни као нека сорта Потемкинских села. Војници су се тукли цео дан без смене. Али та *прва и једина линија* издржала је и Србима концепт покварила."

Оволико прајски официр. Да констатујемо на основу његовог признања, да се 16.000 Бугара тукло ваздан, а ми знамо, да су се с њима ***хватали у коштац*** само коњичка бригада, XIX гардијски батаљон, два батаљона IX пука, докле су се остале трупе Дунавске Дивизије само мувале између Меких Црева, Три Уши и Чепња, докле је Дринска Дивизија само демонстрирала. Али баш да узмемо да су обе дивизије нападале, то би значило да је 14.000 српских бораца нападало на добро утврђених и заклоњених 16.000 Бугара... Па ипак резултат је био само то, што је Коњичка Бригада изгубила Големо Малово. Остале све дунавске и дринске трупе остале су на својим позицијама.

А сад да чујемо, како описује први дан Сливничке Битке велики химнопевац кнеза Батенберга г. фон *Хун,* у својој књизи „Der Kampf der Bulgaren um ihre Nationaleinheit." Он најпре описује[1] ружно време, које је освануло 5. новембра, па онда колибу у којој је био штаб мајора *Гуцева*, команданта сливничког положаја, његову биографију из које ћемо забележити, да је као руски официр учествовао у руско-турском рату, па онда црта сам сливнички положај овако:

„Он се је пружио у правој линији од севера на југ и имао је четири километра у дужину, лежао је на три километра пред селом Сливницом и главни друм пресецао га је тако да је четвртина позиције била на десној (наравно од Софије гледајући) а три четвртине на левој страни. Пред положајем беше широка и пљошта дољача с великим друмом уза саме стрме висове с десне стране, а с леве тек се у одстојању од 4—5 километара терен поступно диже. Од левог крила фронта па до друма беху подигнути јако профиловани стрељачки ровови један над другим у три-четири спрата за етажну ватру и три јака батеријска анпласмана сваки за по 8 топова. Иза левокрилне батерије беше један силан редут, који је доминирао предњим батеријама и стрељачким рововима, а уједно давао јак заклон за лево крило. Од левог

[1] Стр. 122 и следеће.

крила фронталног положаја беше у лево повијених још неколико стрељачких ровова. С друге стране друма беше на једном вису направљен редут, од кога се до на подножје виса спуштаху стрељачки ровови. Крајње бугарско десно крило стајаше у брдима без икаквог другог заклона осим што га беше у природи брдовитог земљишта.

„Кад сам — наставља г. фон *Хун* — обишао, почевши од левог крила цео наш фронтални положај, ја сам се уверио, да га нико отети не може, ако је само довољно поседнут, а да се готово не може отети ни од недовољне посаде. Али на нашем левом боку, који беше повијен у лево назад, тамо је рђаво стајало, јер тамо сва посада беше нешто милиције и добровољаца. ***То беше наша најслабија тачка*** и сада је ваљало гледати пошто по то ***да непријатељ то не опази.*** Десни бок нашег положаја, с оне стране друма, могао се узети да је добро заклоњен и само би онда било опасно, кад би Срби потисли бугарске трупе које беху у тим брдима, па би се дочепали висова који доминирају сливничким положајима. С тога је ваљало не само одржати свој положај у брдима него гледати да се и у напред добије земљишта; тиме би се постигло двоје: прво би се појачао положај нашег десног крила, а друго — ***што је било главно,* — *одвукла би се пажња непријатељева од нашег левог бока.***

„Око $9^1/_2$ сахата стигох Кнеза и његов штаб, који стајаху код Гуцевљевог главног стана. Кнез је посматрао на доглед шта бива на десном крилу, где се постепено развијаше пушчана борба. Али како се од магле није могло ништа видети, а на фронту беше све мирно, одлучи Кнез да иде на десно крило. За час пређосмо преко друма и села Малог Малова. Брдовито земљиште имађаше овде сасвим неправилну формацију, шиљак до шиљка растављени дубоким провалијама, које се пружају час са севера на југ, час од истока на запад. Брда су махом гола, покривена камењаром тако, да је туда опасно за живот било јахати, да не беснмо на бугарским коњићима, који се туда пентрају апсолутно сигурно. Поред тога клупчета од стења сметаше и густа магла да се икакав преглед добије. Међу тим стиже један рапорт из борбе из кога смо ово видели: коњички капетан ***Бендерев***, који командује десним крилом, беше јутрос рано добио извешће, да се Срби спремају да обиђу наше

десно крило, на што је он одмах наредио да се напада. Два батаљона пођоше против једног виса, који су Срби поседи били, потискоше предње српске трупе и труђаху се да даље продру. У том тренутку стигосмо и ми иза фронта тих бугарских батаљона и могасмо одмах из ужасно јаке ватре, у коју се поче и српска артиљерија мешати, закључити да су наши батаљони овде на јак отпор наишли. Ово беше први пут, да је Кнез Александар могао да види своје бугарске трупе у ватри, па је лако појмити, с каквим је узбуђењем пратио кретања ових у стрелце расутих батаљона. Чим смо се колико толико приближили, морали смо признати, да о продирању не беше више речи, да су бугарски батаљони наишли на надмоћнијег непријатеља, и његова артиљеријска ватра поче врло непријатно да дејствује у њиховим редовима. У гроктање пешачке ватре почеше се мешати плотуни и бугарски стрелци почеше попуштати. Ситуација постајаше критична, јер ако нас Срби избаце из стења, могу обићи Сливницу. То је па сваки начин ваљало спречити, као и рђаво морално дејство, које би одступање на бугарске трупе учинило. С тога је Кнез дозволио, да капетан Бендерев баци и своју главну резерву у борбу. Главна резерва — смешно је рећи — састојала се цигло из два батаљона дунавског пука! По сахата беше протекло, од како је та заповест издата, кад се на једанпут српска ватра удвоји и стаде се све ближе примицати. Два минута приштала им је на сусрет бугарска пешачка ватра, па онда се наши стрелци, који су лежали, дигоше и јурнуше назад у највећој хитњи. Иза њих појави се српска ватрена линија, која је засипала бегунце градом из пушака. Тако се то брзо свршило, да се и ми нађосмо у незгодној близини Срба и почесмо слушати зујање првих непријатељских куршума.

„Ко је био сујеверан, могао је у томе видети рђаво предсказање, што је прва борба пред очима Кнежевим тако незгодно почињала; срећом не могоше се Срби брзо користити својим успехом, јер Бендереву испаде за руком, да им трећи батаљон баци у бок, те их тако заустави. Сад су се могле прикупити наше трупе што беху одступиле, и правилна ватрена борба поче на ново, али без отпочашње силине. Дотле смо, стојећи скоро усред борбе, мало имали времена да слушамо шта бива на фронту сливничког положаја, али сада

не могосмо пречути силну топовску грмљавину, која је отуда одјекивала. Поред ње гроктала је непрекидно пушчана ватра, помешана с артиљеријским плотунима, који се у застопце понављаху. Значи да је тамо борба већ у пуном јеку. И доиста мајор Гуцев имао је у том тренутку да издржи главни напад Срба.[1] Под таквим околностима, и пошто борба на нашем десном крилу беше постала много мирнија,[2] Кнез одлучи, да одјаше на главни положај остављајући команду на десном крилу капетану Бендереву. И пођосмо натраг кроз исту камену пустињу. Кад смо сишли доле, сретосмо она два батаљона дунавског пука, и тако могасмо оставити умирени наше десно крило. Како се овамо нисмо више враћали, то да одмах опишемо и даљи ток борбе на овом делу бојишта. Чим је добио она два дунавска батаљона, Бендерев је наредио јуриш да се отму натраг положаји, које Срби отоич беху отели од Бугара. Настаде моменат, који ће за бугарску историју остати важан, јер ту је почела она дивља безобзирна офанзивност, која је имала најзад да сруши српску војску. Без једнога пушчаног метка, с развијеним заставама и уз ударање значара, пођоше уз брдо уз које попети се у мирно доба била би права заслуга. Први пут су овде Срби чули звуке „Шуми Марица,“ који су их доцније разгонили. Под најжешћом српском ватром отеше Бугари вис и бајонетом сјурише Србе с њега. Они за њима, нестаде их иза виса, наста ћутање, дуга пауза... па онда опет „Шуми Марица“ и други вис беше отет. Још су један вис отели пре него што је Бендереву пошло за руком да ухвати и заустави своје јуришне колоне, и беше крајње време зато, јер би се иначе наше десно крило и сувише протегло да се с онако малим силама не би могло ни посести. Овај успех није само појачао наш стратегијски положај него је још више морално дејствовао. Ту су Бугари први пут видели српска леђа, ту су први пут употребили бајонет и кундак.[3] Остатак дана употребио је Бендерев да узме село Мало (?) Малово и да се у њему спрема за продужење борбе.

[1] Ах, то је била само демонстрација Дринске Дивизије!

[2] Аваљда мало и због тога, да се уклоните из „незгодне близине Срба“ г. фон Хуне, а?

[3] Факт је међутим, да су пред вече сви ти, с толико поезије, отети висови, опет били у рукама наших трупа, осим једног села Големог Малова.

„Кад је Кнежев штаб стигао на главну позицију, ватра се продужавала с истом силом, али се од густе магле није ништа видело. Једно је било јасно, да Срби са свом снагом надираху против нашег центрума и баш нам није било криво што су изабрали баш ту тачку за напад. Овде нађосмо и господу што тек беху из Софије стигли, Кнежевог брата Франца Јозефа, принца Батенбершког, који је пређе био поручник у прајском првом пешадијском гардијском пуку, а данас беше први пут у униформи поручника првог бугарског коњичког пука. С њиме беху стигли дворски маршал и лични ађутант Кнежев потпуковник Ридезел и кабинетски саветник Менгес, тако да је сада Кнежев штаб био потпун. Од Гуцева сазнадосмо, да се наше трупе на целој линији добро држе, и *да се из кретања непријатељевих не може да примети ни најмања намера против нашег левог бока*. Тражећи више прегледности Кнез одјаха у редут на *левом* крилу.[1] И доиста отуда се могло мало боље видети. На 700 метара пред овим редутом била је батерија капетана Иванова, против које беше нарочито управљена непријатељска ватра. Стотинама српских граната бачено је у томе правцу, али оне већином пребациваху мету, распрскавајући се без икакве штете између те батерије и редута. Батерија је непрестано одговарала и око 2 сах. по подне пређе у такву скору паљбу, да је Кнез послао свог ађутанта Уваљева у батерију да каже капетану Иванову да штеди муницију колико више може, да не избаци ниједан метак у ветар. Ова опомена беше сасвим на своме месту, јер смо с топовском муницијом стајали врло траљаво, па би се с таквом паљбом брзо сасвим испуцали. Али изгледа, да је српска пешадија тој батерији са свим близу дошла и само ускореној паљби топовској и пешачкој испаде за руком да је заустави. По који пропланак у магли допуштао нам је да се уверимо, да се наша пешадија добро држи, али паравно о тако лепо смишљеној ватри на спратове (етажној) не беше ни помена, из врло простог и по нас врло жалосног узрока, што смо свега таман имали толико трупа да поседнемо прву линију стрељачких ровова, па и то тек за невољу. При томе нисмо *имали ни једног*

[1] Дакле онамо, куда непријатељ не показује ни најмање намере да напада?

јединог човека у резерви, и сви горњи спратови стрељачких ровова и лепи редут у коме смо ми били, све то беше празно и пусто као Потемкинска села.

„Око $3^{1}/_{2}$ сах. по подне постаде српска ватра слабија тако да изгледаше да данас и неће доћи до јуриша. Вероватно је да су Срби при самом наступању имали јаких губитака, а и пришавши ближе сливничким утврђењима уверили, да се она с фронта не могу узети. У осталом беху се ђаволски примакли. Батерији Иванова били су се попели за врат, јер су се приближили на 400 метара. Она је у пркос опомене морала толико пуцати, да у вече није имала више муниције, па су је на врат на нос морали сменити и послати другу на њено место. До 6 сах. у вече трајала је ватра на целој линији, с малим прекидима, и заспала је тек у мрак. Први дан битке беше свршен.

„Резултат? Као материјални успех имали су Бугари то што су поправили положај свог десног крила, а *још важније беше т̄о шт̄о су времена добили*. Најважнији беше морални резултат, јер данас први пут уверише се бугарски официри и војници, да и они могу победити. Бендерев и Гуцев показаше, да могу и већим масама управљати, капетан *Панов*, шеф артиљерије, беше својом неуморном ревношћу учинио, да се тобџије одлично држаху, пешадија се показала у одбрани жилава и издржљива а у нападу храбра чак и лудо дрска. — — — —[1]

„Међутим у главном стапу беше свима јасно, да је ово тек почетак, да најтеже има тек да дође. Сву драгу ноћ радио је телеграф у Сливници, шаљући заповести трупама које маршираху друмом Сарамбеј—Сливница, да хитају на живот и смрт (auf Tod und Leben zu marschiren). Доцкан у ноћ сазнасмо наше губитке овога дана. Они су износили, по рачунима подкоманданата око 600 мртвих и рањених. Рачунало се, да су Срби морали изгубити 1200—1500 људи и ту су претпоставку доцније потврдили и заробљеници.[2]

[1] Овде прескачемо само једну химну кнезу Батенбергу, који је данас „свој живот излагао“ ваљда тим, што је отишао с десног крила пре него што му је помоћ стигла, и што је остатак дана провео у празном редуту, куда ни гранате српске нису могле допрети.

[2] Ми смо напред видели, да је број српских рањеника на целој линији износио 629.

„Ове ноћи стигоше нам четири батаљона преславског пука и једна дружина румелијска." — — —

Шта видимо из ове приче г. фон Хуна, кад одвојимо на страну његову поетску уобразиљу?

Видимо, да су данас Бугари ангажовали ***сву своју*** снагу против наше две дивизије, да су они највише страховали за свој ***леви*** бок, докле смо ми држали да је тежиште ситуације на њиховом ***десном*** а нашем левом крилу, видимо, да би ***још йосле йодне 5-ог новембра***, када је Дринска Дивизија била везала на сливничком положају ***све*** што су Бугари имали трупа на расположењу, када дакле Бугари немађаху ***ни једнога човека у резерви***, Моравска или Шумадиска Дивизија могла, нападом на најслабију тачку празног сливничког положаја, на његов леви бок, решити данашњу битку у ***нашу*** корист, а да су у ***шо доба обе*** те дивизије напале на ту тачку, ***цео би рат сасвим другаче исйао.***

А је ли то било баш ***немогућно*** да те две дивизије стигну и уђу у борбу 5-ог новембра бар после подне?

Нека на то одговоре стручњаци. Ја као лајик имајући пред собом марширање бугарске и румелијске војске за ***исто време***, ***морам*** да мислим, да би ***Моравска Дивизија*** могла још 5-ог у јутру бити на левом крилу сливничког положаја, да није прођердала два дана (3-ћи и 4-ти) у бирању кметова за Трн и Брезник и у марширању по неколико километара на дан. Тако исто држим да би Шумадијска Дивизија могла учествовати у битци 5-ог новембра, да је Лукавицом (пре дринских возова) избила, у место што се 24 сахата ломила по Чеканцу итд.

Али као што рекох, то је сасвим лајичко мишљење.

А сада да видимо шта прича наш ***чешврши*** извор с бугарске стране о данашњој битци.

Сйиро Гойчевић, пошто је описао[1] обостране положаје 5-ог уплиће узгред примедбу за ђенерала Милутина како он, „и ако су оба противника тако близу стајала један спрам другог, није предузео ни мере ***најобичније обазривосши;*** изгледа да је он мислио, да непријатељ и нема права да га

[1] l. c. стр. 480 и следеће.

ма чиме узнемири. Оваква лакомисленост у толико је кажњивија, што је 5-ог у јутру било магловито време“. За тим прича први део битке на нашем левом крилу у суштини као и Хун, тј. по Гопчевићу напало је на наше лево крило свега 5 бугарских батаљона и отело је на бајонет дотичне висове.

„Међу тим — наставља Гопчевић — беше и српски центар пошао против централних бугарских шанчева, дошао је у њихово подножје, и налазио се у мртвом углу бугарске ватре озго. У место да се тиме користе па да пођу на јуриш, пођоше Срби испод и дуж виса у правцу главног друма. Да су Срби овде онако пошли на бајонет, као што је бугарски дунавски пук јурнуо на српско лево крило, ***врло је вероватно*** да би продрли, и да би бугарску одбранбену линију на двоје преполовили. Затим би без великих губитака могли напасти ***одостраг*** на редуте централнога виса, ***и тиме би судбина Софије била решена!***

„***Али сада Срби мораху да плате за своју рђаву војничку наставу.*** Руски учитељи беху у бугарску војску улили агресивни дух. Бајонету, који се у руској војсци толико поштује, беше одређено почасно место и у руском плану за образовање бугарске војске. Руски официри не могаху довољно да понављају Бугарима Суваровљеве речи: „Пуља дура а штик молођец“ (куршум је будала а бајонет је јунак). Најзад морали су и Бугари слепо веровати у моћ бајонета, а ко у то верује, у њему је офанзиван карактер. Па и није мала ствар, него прави ужасан моралан утисак, кад наједанпут дугачак низ војника скочи и вичући „Ура!“ јурне дрско напред. Онај на кога се тако јуриша, и нехотице мора да помисли да ли ће му поћи за руком, да својом ватром заустави ланац који јуриша. Ако се још догоди да он јасно види, како његова ватра ништа или мало шкоди противнику, да он ипак јури напред, или да се не да зауставити ни својим великим губицима, онда нападнути мора да изгуби поверење у себе самог и у своје оружје. Сада треба само каква ситница, нпр. да један плашљивац стругне, па онда је то довољно, да повуче са собом и храбре људе, да бегство направи општим. Успеси црногорских јатаганских напада оснивају се махом на овом истом моралном утиску.

„Ето од куда је, почевши од 5. новембра, свака даља битка овога рата решена бугарским бајонетским нападом. Бугари су видели, да Срби не могу да издрже тај напад, па су га употребљавали где год су могли. Пошто су једино руски официри били у стању да улију бугарској војсци ову љубав за бајонет, то и заслуга за све доцније успехе бугарске припада њима и то је заиста неблагодарно, што Бугари показују толику одвратност спрам Руса.

„После ове екскурсије, да се вратимо на опис битке 5. новембра.

„Ја сам застао код оне епизоде, када Срби стигоше пред онај теренски басамак поред друма, када су једним енергичним нападом могли да реше битку.

„Ту се јасно показало, чему води, кад се бајонет ни у што не рачуна.[1] Србима беше дрско нападање нешто са свим необично. Они су *васпитавани за одбрану*, за то сада зазираху од офанзиве. У место да јурну, они стадоше пуцати. Када у исто време видеше, како бугарски дунавски пук пође на јуриш, чисто се уплашише што су се тако далеко истакли напред, забринуше се да ли ће моћи још да се благовремено повуку на своје положаје, као да је то у опште нужно било.

„На српском десном крилу ограничила се борба у главном на канонаду, која је показала, да су Крупови топови бољи и да ни српске ни бугарске тобџије немају вештине. Батерија Иванова издржала је пет сахата ватру неколиких српских батерија (међу којима кажу да је била и једна Крупова) и при свем том, што је око ње пало на *400 српских граната*, имала је свега: *два мртва и пет рањеника*. Већина тих метака је подбацила, много их је пало десно и лево, што за цело не говори за умешност. По уверавању са српске стране нису криве тобџије, него цеви, које су толико покварене употребом, да диференција мете износи 100—300 корака.

[1] Бајонети на нашим пушкама тек су *после* рата у Нишу *оштрени* и то тек пошто је на тражење кредита за оштрење ђенерал Хорватовић одговорио, да бајонети за извесган број сахата *морају* бити наоштрени и без икаквих „кредита“.

„Више него ишта друго карактерише српску артиљерију тај факт, да Бугари првих шест дана ратовања (на Цариброду, Драгоману и на Сливници за сва три дана) нису више изгубили од српске *тојповске* ватре него 39 људи! *Најсигурнија* тачка на бојишту била је она, где су Срби својим гранатама засипали какву бугарску батерију.

„Осим канонаде на српском десном а бугарском левом крилу, дошло је доцније и до пешачке борбе. Један српски батаљон беше код *Голубоваца* (Братушко село) покушао обилазак, али га капетан *Ковалов* са својим батаљоном и поручик Марков са својим ескадроном нападоше с бока и бацише назад.

„Око 5 сахата почеше Срби на целој линији одступати, али је ватра тек око 7 сахата сасвим престала. Гоњење непријатеља од стране капетана Бендерева било је врло питомо. Он је свега два километра напредовао.

„Овога дана командовао је у центруму и „en chef“ мајор *Гуцев*, а на десном крилу капетан Бендерев. Кнез је пре подне био на десном а после на левом крилу, али се није излагао (ohne sich jedoch zu exponiren). Ако неко тврди да је Кнез са својим братом, с Ридезелом и Менгесом јурио по бојишту, то је — *заблуда!* Ја сам сâм пре подне разговарао с том господом у Софији (?) а у вече ја сам им донео први новост да је победа на нашој страни.

„Морам признати да се догађало при бајонетским нападима, да су Бугари *рањенике* и оне што се предају бајонетом пробадали. Ја сам својим очима видео мртваца, које беху гранате убиле, и који су опет били бајонетима испробадани.“ — —

Оволико Гопчевић. Колико је основана његова теорија о бајонету и о разлици војног образовања наше и бугарске војске, остављам да оцени наш „комитет за наставу војске.“

Најзад, наш врло објективни извор о свему што се радило с бугарске стране, потпуковник *Хунгербилер* [1] говори о данашњој битци овако:

„После рата често су Сливницу назвали малом Плев-

[1] l. c. стр. 117

пом. Ово поређење може сасвим погрешне појмове да изазове. Плевна је била ушанчен логор, а Сливница је само фронт ојачан пољским утврђењима. Што је енжењерија урадила на Сливници, то спада у бојишна утврђења. Почетак за другу Плевну беху доиста Бугари спремили, али не у Сливници, већ у Софији, као што ћемо доцније видети.

„Сливничко бојиште има облик троугла. *Северну* границу гради онај гребен, који се пружа од села Драгомана до Малог Малкова на исток. Тај гребен зову Срби „Чепањ“, а Бугари „Петровски Крест.“ Ту линију ваља наставити преко Малог Малкова преко лештанског брежуљка у баровиту долину, која се налази југоисточно од њега. ***Западна*** граница иде дуж гребена између Драгомана и висоравни Брложнице. На источној боље рећи југоисточној страни, Сливница (Халкали) затвара тај троугао. Ако ову страну троугла узмемо као његову основицу, онда главни друм Драгоман-Сливница изгледа као перпендикуларна линија повучена од горњег угла тог троугла на средину његове основице, која тај троугао сече на две полутине. Унутра у том троуглу, паралелно с његовом основицом лежи фронт за одбрану, на низу брежуљака. Иза десног крила тога фронта а паралелно с њиме налази се један вис на коме је резервни положај. Драгомански друм за Софију прелази преко најниже тачке тога виса. Највећи висови леже лево, а најмањи десно од друма; с подножја оних висова на којима је сливнички положај, диже се понајлак и врло благо до горњег шиљка троугла једна широка равница. Ту равницу прекида један низ висова, који иде паралелно с Чепњем и који Срби зову „Три Уши“, и један теренски басамак, који много мање пада у очи, а који се пружа паралелно са западном страном троугла, источно од Солинаца и који се свршава код Алдомироваца.[1]

„У равници северно и јужно од Три Уши имају местимице бару́штине. На југоисточном подножју од Три Уши има нешто мало шумарка а тако исто и на главици југозападно од Солинаца. Иначе у целом пределу нема дрвета: засведени

[1] **Позади овог басамака налазила се после подне српска Врховна Команда.**

гребени висова и њихове округле главице и чуке махом су голе, распукнуте. Земље има само на подножју висова и у равници.

„Утврђења сливничког положаја састојала су се из следећих фортификација:

„Дуж целога фронта на северозападној падини утврђених висова пружаху се стрељачки ровови у два местимице у три спрата. Три линије беху нарочито на левом крилу положаја. Профили позадних ровова беху јачи од предњих. Предњи ровови беху тако испрекидани, да се из оних позади и над њима могло пуцати кроз те прекиде предњих доњих ровова. Поједини ровови имали су мала крила а покадшто и траверзе.

„На ослонцима фронта беху усечене батерије.

„На крајњем левом крилу, она страна, која се од Алдомироваца пење се на северозапад, беше утврђена једном линетом.

„Један петоугли редут крунисаваше као réduit средњу највишу главицу свију висова лево од друма. Он беше удешен за две чете пешака.

„5-ог новембра (у јутру) беху у сливничким положајима ове бугарске трупе:

четири батаљона VII пука,
два „ V „
један „ I „
три „ IV „
један „ II „
једна батерија 9 см. (трећа I артиљеријског пука).
две батерије 8 см, (прва и друга I артиљеријског пука),
једна батерија 10,5 см (шеста I. артиљеријског пука).
две брдске батерије (Витфордове, 3 pounds) и
три ескадрона коњице.

„*Око подне 5 новембра* стигле су трупе, које су се тукле код Трна и Врапче и које су се преко Брезника повукле у Сливницу, т. ј.:

један батаљон IV пука,
„ „ V „
„ „ II „
два „ III „
четири чете добровољаца (две из Цариброда).
један ескадрон жандара.

Осим тога стиже и из Ћустендила један батаљон II пука.

Дакле по подне, када се борба јаче разбуктала, износила је посада сливничких положаја:

18 батаљона пешадије,

6 батерија: 48 топова,

4 ескадрона коњице. [1]

„Изјутра је одбранбена снага у округлој цифри износила 12.000 људи, то значи на фронт од 10 километара долазио је један војник на 0,8 метра. После подне порастао број бранилаца на 19.000 људи.

„Факт је, да 5 новембра браниоци Сливнице нису могли да формирају себи никакву другу резерву, осим једног батаљона и једне батерије, што је стојало позади десног крила бугарског.

„Услед магле, кише и снега, који је освануо 5 новембра, осећале су обе стране потребу рекогносковања. По казивању с бугарске стране, Срби су први пошли од Малог Малкова и Одороваца против њиховог крајњег десног крила, тј. против Лештанског брежуљка, и принудили су бугарски батаљон на томе месту да своје десно крило у назад повије. [2] Озбиљнији и снажнији беше испад, који је за тим бугарска главна команда наредила. Да би видео где управо стоје предње српске трупе, да би овима сакрио слабост бугарских трупа, које дотле беху искупљене у Сливници, да би изгледало на про-

[1] Ми смо за напад на ту добро ушанчену војску имали

9 батаљона дунавских и

9 „ дринских,

1 „ гардијски, то чини 19 батаљона, али не по 1000 људи као бугарски већ по 650 до 700 људи, значи да нам је пешадија била *бројно слабија*, бар за 5 до 600 људи, имали смо даље:

8 батерија по 6 топова = 48 топова, онолико исто као и Бугари само што у нашој артиљерији беху само две Крупове а 6 Лахитових, а код Бугара сам Круп и Витфорд.

На њихова 4 ескадрона у равници имали смо 7 ескадрона у кршевима, који су се тукли као пешаци. То је односно бројне снаге, а већ што ми нисмо умели да боље употребимо ни оно што смо имали под руком, то је друга ствар.

[2] Ја не знам, које су то српске трупе могле нападати 5-ог у јутру бугарско крајње десно крило

Примедба Хунгербилерова.

Тога напада у опште није било. Ми смо видели, да се Коњичка Бригада тек спремала да пође у рекогносцировку када је нападнута од Бугара.

тив да су Бугари много јачи него што беху у ствари. *Гучев* нареди, да три батаљона с бугарског десног крила пођу у напад. Ови натрапаше у оној магли на српске предстраже и гураше их испред себе дотле, док не наиђоше на отпор Дунавске Дивизије, која је своје одступајуће предње трупе прихватила. Ту се сломи бугарска офанзива, јер сада Дунавска Дивизија пређе у напад и отера она 3 бугарска батаљона на њихове старе положаје.

„Напредовање Срба на томе месту поче постајати опасно за Бугаре. Кнез нареди, да се у борбу баци и она мала резерва од једног батаљона и једне батерије. Батерија се ова попе на онај најсевернији од три виса што се налазе источно од шумарка на Три Уши. Батаљон је најпре ишао с том батеријом, па се онда окрете десно и попе се на Лештански брежуљак, који већ беше поседнут једним батаљоном. Ту је стигао таман како ваља да против једног бочног покрета српског формира дефанзивни бок. Батерија одговараше на ватру једне српске батерије, која беше на североисточном подножју од Три Уши.

„Али не оста на томе. Српска Дунавска Дивизија није се ограничила на то, да своје лево крило пусти преко Три Уши у лево и на равницу северно, него се она разви са свим и нападе на бугарски центар с фронта. Њен стрељачки ланац приближи се бугарском фронту на ефективно одстојање пушчаног метка. Њене батерије изађоше на један мали вис јужно од западног краја позиције на Три Уши и засипаху са све већом силином крилну батерију лево од бугарског центрума.

„То се догађало око подне. Магла још никако не допушташе, да се добије већа прегледност.

„Међу тим ни Дринска Дивизија није хтела да заостане. Једним делом својих трупа нападе линету која заштићаваше Алдомировце с леве стране. Међу тим владање Дринске Дивизије беше више демонстративно, а није тражило решења на овој страни.

„Главни напад Срба беше управљен против бугарског десног крила. Али му не испаде за руком да истера Бугаре из њихових положаја, и ако српски стрелци беху продрли до на источну границу онога шумарка испред Три Уши. Ватра бугарских батерија показа се надмоћнија од српских. Кад

је бугарска батерија, на брежуљку североисточно од шумарка испред Три Уши, демонтовала једним метком један топ у противничкој батерији.[1] тај успех изазва опште одушевљење код оближње бугарске пешадије, које одушевљење захвати све до на врх Лештанске главице. Бугарски командант на томе месту зграби ту прилику за косе, нареди да се свира „Марица“ и да два батаљона јуришају бајонетом.[2] Пред овим јуришем одступише Срби. Један од та два батаљона окрете на Мало Малково а други на Три Уши. То је било око 5 сахата по подне. Онај батаљон који беше узео Мало Малково пође још донекле косом Петровскога Куста према Драгоману, а онај што беше окренуо на Три Уши, узе крајњи (источни) вис од Три Уши. Али су ноћу оба та батаљона позвана натраг у своје старе положаје.

„У вече прекидоше Срби борбу и повукоше своје стрелце из домашаја непријатељске ватре. Дунавска Дивизија одржа онај теренски басамак с кога је њена артиљерија потпомагала фронтални напад: батерије су повучене назад. Лево беше се Дунавска Дивизија одржала западно од Три Уши. Кавалеријска Бригада остала је источно од Драгомана на Чепњу и око њега. Она је овога дана толико пешачки учествовала у борби, да у вече није имала муниције. Дринска Дивизија лежала је спрам Алдомироваца, између Брложнице и солиначке шумице (Баља). —

„Резултат дана не беше повољан за српску војску. Она је на левом крилу запела данас с толиком снагом, која се није слагала са задатком Дунавске Дивизије. Прво, није се 5-ог новембра хтела никако ***решавајућа*** борба, друго, Дунавска Дивизија, по општем плану за напад на Сливницу, не беше добила решавајући задатак. Она је имала на својој тврдој позицији на Три Уши да буде стожер, око кога су остале дивизије имале да се савију, те да десним крилом

[1] То је она код Коњичке Бригаде. У осталом овај метак не беше демонтовао ни један топ, него је убио двојицу топовођа, ранио је два редова и једног каплара и „контузовао“ је два официра, па је зато батерија без ичије заповести и без допуштења Команданта Коњичке Бригаде *одступила*.

[2] По другим извештајима овај су јуриш извршила два батаљона дунавског пука. Како ови не беху у резерви, то би их ваљало извлачити из бојнице, а није вероватно да је то урађено. Пр. Хунгербилерова.

српске војске обиђу лево крило бугарско, те да надру на непријатељеву одступницу. Тиме што је Дунавска Дивизија узела на се офанзиву, она је радила против ратног плана. Осим тога повукла је за собом и Дринску Дивизију пре времена, у борбу тако, да ова није могла спречити да се данашња битка сврши под утиском ако не баш пораза, а оно једног неуспеха.

„Губитак је био доста осетан, 800 мртвих и рањених, Мало Малково изгубљено, а није се ништа више постигло, него да су у *вече* тога дана биле концентрисане три српске дивизије за напад на Сливницу.[1]

„А с бугарске стране, после првог озбиљнијег судара, стекло се окуражавајуће уверење да је не само први напад на Сливницу одбијен, него да је на десном крилу добивена позитивна победа. Уздање да ће се можда Софија ипак спасти, оживи у бугарској војсци поново.“ — —

Тежак је прекор, који овде потпуковник г. Хунгербилер чини нашој Дунавској Дивизији, да се дала једном бугарском рекогносцировком увући у решавајућу борбу, ***за коју она није била ни одређена и пре него што су стигле и остале дивизије на линију, које су имале главну улогу за обилазак сливничког положаја,*** према нашем ратном плану. Колико је за ту погрешку крива магла, у којој је пет бугарских батаљона изгледало као *осам*, те је према томе изгледало да то није рекогносцировка већ главни напад бугарске војске, те се најпре у глави наших команданата појавило страшило бугарског продирања на Калотину, колико је услед те претпоставке поникло погрешних заповести не само из дивизијских штабова него и из Врховне Команде, а колико је крива пргавост трупних команданата, — није моје да пресуђујем, тек судећи по овом, чисто војничком излагању потпуковника Хунгербилера о догађајима 5-ог новембра, ја се питам: да ли би се у оној колиби иза Три Уши поред друма издавале онакве заповести, какве су издате, да нешто сваки српски командир батеријски зна, да меће своју главу на коцку, ако одступи без нарочите заповести свога команданта?...

[1] Овде се вара г. потпуковник. У *вече* 5-ог још не беше Шумадијска Дивизија на фронту. Ми смо видели, какву је муку мучила вазлан и сву ноћ!

Најзад да видимо каква је „посматрања“ изазвао први дан Сливничке Битке код мајора Кунца из немачке војске.[1]

„1. Обе непријатељске војсковође беху 5. новембра на бојишту, али каква разлика беше у њихову деловању. Краљ Милан је стварно био само као посматралац. Он беше поступком Дунавске Дивизије веома незадовољан, због чега и смени њенога команданта пуковника Јовановића, па дивизију предаде пуковнику Хорстигу. Краљ Милан се није побринуо, да бар код оне две дивизије, које су једино биле једна уз другу, у блискоме додиру, обезбеди јединство у раду. И ако је коњичка бригада узела врло корисно учешће у борби, то за ово заслуга припада само њему команданту, а не Врховној Команди.

Кнез Александар на против могаше се увек наћи тамо, где је била највећа опасност, издавајући одлучне заповести, и самој његовој мудрој уздржљивости има се захвалити, што се победно десно крило није растурило на сувише великоме фронту, већ је попова заузело своје старе положаје. Кнез је свуда лично давао одличан пример, храбрећи и ободравајући трупе, које су га обожавале·

2. Краљ Милан се није ни зато постарао, да сваки самостални командант зна, шта треба да ради. Као што је познато, коњичка је бригада тек од дунавске дивизије извештена, да је 5. новембар одређен за одмор.

3. Исто тако се није побринуло ни зато, да српске дивизије одржавају међу собом везу. Чак је Дринска Дивизија предузела главни напад пред очима краља Милана, ма да Краљ Милан није никако намеравао да напада овога дана. Па ипак овај напад краљ Милан није предупредио.

Српска војска беше подељена на јаке оперативне јединице, које су стварно имале врховну команду, али је њена Врховна Команда само овлаш функционирала.

Бугарска војска, у опште узев, није имала виших јединица, нити дивизија нити бригада, већ је само имала пукове, батаљоне, ескадроне и батерије. Стварне Врховне Команде и не беше, по је сам Кнез управљао војском, помаган

[1] *Мајор Кунц*, Српско-Бугарски Рат 1885 год. Тактички примери из ратова најновијега времена 1880—1900. С немачког превео Жив. Г. Павловић мајор. Београд 1906. стр. 61.

у овоме од стране једнога капетана као начелника ђенерал-штаба, и од једног другог капетана као команданта артиљерије, даље од стране неколико крилних ађутаната и једног јединог ордонанс-официра. И покрај овог, преко сваке мере оскудног апарата, држао је Кнез своју војску у руци далеко боље и успешније, но што је то радио Краљ Милан, ма да је овај имао сразмерно добро организовану Врховну Команду.

Моћ личности показује се овде у најјаснијој светлости.

4. Маршевна заповест за Шумадијску Дивизију показује јасно, како се мало Краљ Милан разумевао у војничким стварима. Заиста је чудновато, а без одсуднога и важнога разлога, упутити целу једну дивизију преко једнога планинског земљишта, које је веома тешко за савлађивање и које нема путева, докле је за ово стајао на расположењу за наступање један осредњи пут, који је водио долином реке.

5. Била је велика и тешка погрешка што Дунавска Дивизија, пошто је одбила први бугарски напад, није покушала да заузме вис Мека Црева, који је био преко сваке мере важан, и то беше тим већа погрешка, што је на поменутом вису била само тако рећи шака Бугара, дакле вис је био слабо поседнут. Може бити да је овоме лично краљ Милан сметао. (?!)

О каквом одсудном нападу Дунавске Дивизије под датим околностима, наравно, не може бити ни говора, али она је и могла и морала да заузме вис Мека Црева.

6. Испад пуковника Хорстига предузет је с потпуно слабом снагом, те зато је и морао бити осујећен.

7. Напад Дринске Дивизије беше извршен у реду и с великом храброшћу, али се овде осветило погрешно васпитање трупа у миру. И официри и војници су се васпитавали и учили тако, да ***само ватром*** отерају непријатеља с његова положаја. Ова ватра се показала као врло слаба, а сем тога ово је водило врло великој потрошњи муниције, те је ове нестајало баш у тренуцима, кад је она била најпотребнија, а да бајонетом стечени успех треба искористити на то Срби нису ни помишљали! Дакле, оскудевала је незадржана тежња напред.

На овај су начин Срби потрошили сву своју муницију, гађајући непријатеља који је био добро заклоњен, па када

су сву муницију истрошили, онда су одступали назад. Ово се исто десило и гардијском батаљону, који је такођер морао да се повуче назад, јер је сву муницију био утрошио.

8. Слаба вредност српске артиљерије показала се довољно 5. новембра.

9. Бугари су, противно Србима, показали тежњу за напредовањем и наступањем. Оба напада Бендеревљева беху одважна, па чак и дрска, али је и пешадија бугарска друкчије васпитана и обучавана.

10. Што је Бендерев првим нападом успео, да Србе потпуно изненади, може се извести закључак, да српске предстраже нису биле како ваља распоређене и да нису биле довољно пажљиве. Али овоме се није толико ни чудити, јер раније не беше мирнодопских маневара.

11. Интересан је мали напад од 18 бугарских коњаника. Он нас опомиње на напад два вода наших хусара 7. пука код Sapignies-a 2. јануара 1871. год.

12. Оскудица у официрима показала је на обема странама жалосне резултате. Да су бугарски батаљони место 5 официра имали 22 официра, т.ј. тачно по формацији, не би се могли онако растурити оних 3000 Бугара.

13. Бугари су имали у јутру 5. новембра у округлом броју прикупљено на сливничком положају:

11.000 људи пешадије
300 коњаника и
36 топова.

До мрака истога дана (5. новембра) добили су појачања на 12.000 људи пешадије, 500 коњаника и 4 топа, од кога је броја стварно само један део ступио у борбу.

Срби су 5. новембра имали на расположењу пред сливничким положајем само коњичку бригаду, Дунавску и Дринску Дивизију и резервну артиљерију. Округло Срби имађаху: 15.500 људи пешадије, 1400 коњаника и 72 топа. По подне стигоше још 3 батаљона и 2 ескадрона из Шумадијске Дивизије у близину бојишта, али они нису узели удела у борби.

У јутру су односи снага на обема странама овако стајали:

Срби:	*Бугари:*
15.500 људи пешадије	11.000 људи пешадије

Срби:	*Бугари:*
1.400 коњаника и	300 коњаника
72 топа	36 топова.

У вече, не рачунајући губитке, однос снага био је овакав:

Срби:	*Бугари:*
17.800 људи пешадије	23.000 људи пешадије
1.700 коњаника и	800 коњаника и
72 топа.	40 топова.

Сем овога 5. новембра беше дошао у Софију добровољачки кор капетана Панице. Овај је господин као пуковски аудитор ступио у службу у Источној Румелији, а сад је образовао један добровољачки кор, који се беше састајао из људства најразноврснијих племена. Поред Бугара и Румелиота из Источне Румелије у овоме кору беше Цигана, Јевреја, Турака и Маћедонаца, дакле једно врло сумњиво друштво, чија се јачина званично представљала на 2—3 чете, а незванично до 3000 људи. Добровољачки кор доби почасну титулу *„Хајдучка Бригада.“* Кнез Александар је хтео да ову хајдучку бригаду из лако објашњивих узрока, држи даље од своје војске, те је њеноме вођи због овога допустио, да од гиначког теснаца управи своје дејство у бок и позадину Срба.

Капетан Паница се 5 новембра кренуо из Софије и прешао је у северо-западном правцу 20 км. Ноћ проведе у селу Шијаковцима, на путу Софија — теснац Гинци.

14. Први дан битке донео је Србима једино тај успех, што су без муке заузели Брезник, што је, на бугарску, срећу, кнезу Александру било познато тек сутра дан 6-ог новембра.“

Да се зауставимо само мало код ових посматрања. Мајор Кунц објашњава малим бројем официра што су се „оних 3000 Бугара могли растурити“. Тај факат није поменут ни у једном од наших до сада поменутих извора. Ево шта мајор Кунц, описујући саму битку раније каже:[1]

„Борба се завршила тек онда кад се било потпуно смркло. Бугарски победоносни батаљони били су потпуно измешани, па чак се беху у помрчини ***растурили***, веро-

[1] l. c. стр. 59.

ватно у намери да у оближњим селима потраже храну, па с тога су се батаљони растурили без икаквог надзора! Од 6 батаљона, који су се овде[1] борили, недостајало је готово 3000 људи, дакле половина".

Чудновато да Бендерев овако крупан догађај у својој команди не помиње...

Међутим изгледа да је Кнез Александар већ знао за тај догађај, када је капетан Бендерев после битке дошао у полубатерију капетана Стојанова на рапорт своме Врховном Команданту. Кад је Бендерев[1] саопштио да је потукао непријатеља код села Малкова, да га је гонио до Драгомана и да је заузео Мека Црева, Кнез му је одговорио да је убеђен, како је десно крило бугарско разбијено и наредио му је *да се спреми за одступање* сутра. Такву наредбу изгледа да су добили и остали команданти на Сливници, јер капетан Диков сведочи да је и капетан Савов, Командант Левог Крила сливничке позиције добио заповест бити готов свакога тренутка одступити и не одупирати се, ако би противник прешао понова у напад. Ево од речи до речи шта пише капетан Диков:

„Преко капетана Савова добио сам заповест да одступим к селу Сливници. Ако ме Срби почну притешњавати при одступању задржавати их на височима између Алдомироваца и Сливнице. При том ми је јављено да су (наше) трупе већ почеле одступати. Морао сам да објашњавам вишој команди (начальству) да ми на против сматрамо да је одбрана нашега крила осигурана, јер су нам стигле знатне потпоре, које су заузеле висове лево од села Братушкова, где нам је дотле било најосетљивије место, да је противник раштркан на широком фронту, и за то ни на једној тачци нема јаку силу према нама. Напротив сада ми треба да помишљамо на напад, а не само на одбрану, а још мање на одступање. Оставивши на позицији капетана Кавалова за старешину, спустих се у село Братушково те нађох капетана Савова и стадох га питати, зашто се наређује одступање? „Од куда знам ја, шта су измислили тамо они...." одговори Савов. — Зашто да напуштамо позицију, на којој се сада

1 На крајњем десном крилу сливничког положаја.
2 l. c. стр. 259.

тако чврсто осећамо? Ако нас Срби обилазе, и они су обиђени! — „Онда не треба одступати!“ — Појамно да не треба. — Тако би одлучено и — урађено. Савов је написао Кавалову заповест да не одступа, и ми остасмо на својој позицији“.

Да се у бугарском штабу озбиљно мислило одступити са сливничке позиције 6-ог новембра доказује и ова депеша, којом је шеф штаба армије одговорио на питање Команданта сливничког, мајора Гуцева: слаже ли се он с одступањем?

„Из Софије на позицију. Мајору Гуцеву. Примљено 6 новембра у 8 часова 50 мин. јутра. Ја се ни у ком случају не слажем с одступањем. Хвала Богу ми још нисмо побеђени. Потпоре стижу. Послао сам вам Дубнички ополченски батаљон, четврти Пловдивски и добро опремљен Хасковски ополченски батаљон. Ево већ три часа како је батерија капетана Тантилова на форсираном маршу за тамо и скоро ће бити на Сливници. Данас ће овде стићи и батаљони Пештерски и Харманлијски са батеријом капетана Бојарова. Кисов наступа против десног крила непријатељевог. Он има три батаљона. Началник штаба армијског, капетан Петров“.

Али још јасније се виде расположења у штабу Западнога Кора и бугарског Врховног Команданта из напред помињатог писма бугарског Министра Војног капетана Никифорова капетану Ванкову:

„...Што се тиче Батенберговог бежања са сливничке позиције, ево како је било: После битке 5-ог новембра он, а с њим X. и Y. тако су се уплашили (струсили) да је Батенберг ноћу између 5-ог и 6-ог новембра послао Каравелову предугачку депешу, у којој тражи пристанак Министарског Савета да он с војском одступи са Сливнице зато што је бајаги (будто) војска растурена, што се осећа недостатак убојних прибора, што је врло хладно итд. Каравелов је још исте ноћи сазвао седницу Министарског Савета, на којој је био и Стамбулов и Петров. Кад су прочитане депеше, ја сам одмах изјавио да није истина да на Сливници нема довољно пешачке и топовске муниције, да има по 200 метака на пушку, а ако су наше трупе растројене, противникове као нападачке трупе морају бар толико исто бити растројене. И Каравелов и Петров беху такође одлучно против одступања, које сматраху за несрећу. Услед тога Мини-

старски Савет је одлучио да не допусти одступање, него да се продужи одбрана на Сливници, и наредио је да Стамбулов лично однесе тај одговор владе Кнезу. ***Каравелов му је наредио да усмено дода Кнезу, да ће изгубити престо, ако одступи.*** Кад је Стамбулов све то саопштио Кнезу, овај се страшно наљутио и упитао је Стамбулова: „А може ли Министарски Савет да ми пошље 70.000 војске, колико је потребно да се овде одржимо противу Срба?“...

Ми ћемо се даље још једном вратити на ово писмо Министра Никифирова.

*
* *

Да завршимо 5-ти новембар из нашега дневника:

Када је Врховни Штаб сишао из Теснаца Драгоманског у равницу, где Калотинска Река утиче у Нишаву, Краљ, а с њиме и цео штаб и цела свита и Грубановићев ескадрон ударише у најжешћи кас.

Против тога није се имало шта приметити, јер ја сам мислио, да је већ било око пола ноћи.

Али после мојих кавальеријских напрезања 3. 4. и 5. новембра ја више апсолутно не бејах у стању да издржим дуже касање.

Пошто бејах исцрпео и последњи атом моје телесне снаге — а сам Бог зна да она пре рата није била мала — ја пробах да зауставим коња.

Било с тога што већ и гардијским коњима беше „преко јего“, или случајно ова гардијска кула, коју сам данас јахао, не беше тако частољубива као она јучерашња у лукавичкој честобродици, еле мој коњ сасвим радо пристаде да иде сâм ходом.

Кад је већ цела кавалкада толико напред одјурила да је више ни чути нисам могао, ја осетих да није баш најпријатније тако сâм око поноћи путовати по непријатељској земљи, па макар позади своје војске. Све сам погледао пут Калотине...

Али срећом непријатељ још не беше продр'о Калотинском Реком. На против наједанпут ми с десне стране приђе један пријатељ.

То беше пуковник Анта Богићевић. И њему беше већ сувише. И он јахаше ходом.

Разговарајући се понајлак стигосмо — Бог свети зна у које доба ноћи — у Цариброд.

Тек што сам се скинуо — или ме скинуше — с коња, предаде ми један војник једно писмо, које под једном механџијском лампом прочитах, и у коме стајаше:

„Г. Пуковнику и т. д.

У болници, куда ће вас сваки жандар довести, наћи ћете за Вас стан. Тамо је у послу и на ноћишту и Ваш

5. новембра. *Др. Л. К. Лазаревић.*"

Али још се није могло следовати овом љубазном позиву мога деловође.

Ваљало је још у „конак", где је било нешто накнаде и за ручак и за вечеру. После те ручко-вечере већ сам мало боље стојао на ногама и поштапљући се на шпаду одох у болницу. Завирих у све собе, које беху препуне рањеника. Сви беху превијени и сви спаваху у својим мокрим хаљинама на сламњачама, које беху поређане једна до друге на патосу, по неколико врста у свакој соби.

Собе беху добро наложене, прилично осветљене: болничари стражаре по собама и приступаху појединима, који јечаху, јер им болови беху јачи од умора, па ни у врућој соби још не могаху заспати.

У ходницима беше блато, крв, крвави скинути завоји, крвава носила, разбацан крвав памук и чешљаница, троугалне мараме, пушке, кесе с муницијом, сандуци с болничким прибором — један крвав хаос... Али немадох душе да рекнем ни једну реч на криво персоналу болнице. Он беше већ попадао на нос од умора, а на пољу у авлији и пред школом непрекидно шкрипе кола и зврје каруце, које непрекидно доносе нове масе рањеника.... Ноћас се већ нико не може евакуисати у Пирот.... То ваља све примити и задржати на преноћиште, то ваља све прегледати, на ново превити, овде крв зауставити, онде стални завој наместити, а завојног материјала почиње нестајати... То све ваља записати, нахранити и напојити, однети на постељу... ако још која буде... иначе ће се морати оставити на носилима да преноћи... море ћути, кад је само у врућој соби...

На пољу код кола, с којих скидају рањенике, ови јаучу, командир болнице виче, псује, грди возаре, болничаре, фијакере, наређује, тера, храбри, теши.

Глас га беше већ сасвим издао, па само kpeчи.

Видех да ја онако изнурен ништа помоћи не могу, па пођох за др. Лазом, који ми са засуканим рукама до лаката и крвавом кецељом показа собу, где сам имао преноћити, а он се врати на посао... тужан и несрећан...

Ја се онако обучен с каљавим чизмама стропоштах на средњи од она три креветца на погарима, који беху згурани у ту собицу, за мене, командира болнице и др-а Лазу.

У тај мах зачух гласове из оближње собе, у којој беху на конаку г. Пинтер и др. Никола J. Петровић. Овај беше доста добро расположен, шалио се и питао ме је много више него што сам ја могао одговарати.

Беше ми тешко и да говорим.

У неко доба дођоше доктори. Гаврић ме окупи да скинем чизме, и пошто је један болничар успео да их растави од мојих ногу, стаде наваљивати да се преместим на бољи кревет до дувара, јер тај је за мене спремљен. Ја пробах да побаучке пређем, јер креветци беху један до другога, али баш нисам имао више снаге ни за то.

Они ме просто одваљаше као какву кладу на други кревет. Никола се смејао, а мени беше тешко тако, да се у мало не заплаках, да ли од умора или од ове мисли: кад је теби, пуковнику и начелнику одељења Врховне Команде ноћас тако, ја како ли іе оним бедним редовима, који се ево три дана бију а три ноћи бивакирају или стоје на предстражама, онима што немају као ти шињел постављен јагњетином и чизме, онима што немају ни кашику врућега јела, ни дрва за огрев?...

Столько несчастий

у Зав Петровск

ехтиз

Алш

ИСПРАВКЕ:

239 страна, 19 ред одозго:

Гласи: за Команданта Нишавске....

Треба: за Команданта Тимочке....

242 страна: Коњичка Бригада имала је 32 а не 23 официра.

У бројном прегледу Нишавске Војске није сабрата случајно Моравска Дивизија, и када се ова сабере, требало би да буде:

	Официра	Бораца	Небораца	Свега људи	Коња: Јахаћих	Коња: Товарних	Коња: Теглећих	Свега коња	Волова	Кола: Коњ.	Кола: Волов.	Свега Кола
Свега Нишавске Војске:	491	32835	6114	39440	3313	1632	4295	9240	1711	1341	721	2062
Свега Активне Војске:	616	39328	8450	48394	3843	2132	5181	10156	2480	1615	1049	2664

243 страна:

	Официра	Бораца	Небораца	Свега људи	Коња: Јахаћих	Коња: Товарних	Коња: Теглећих	Свега коња	Волова	Кола: Коњ.	Кола: Волов.	Свега Кола
Нишавска Војска и њен II-ги позив:	630	44318	8530	53478	3857	2416	5249	11522	2480	1649	1049	2798
Укупно: (целокупна Војска):	741	57260	10044	68045	4251	2763	5821	12835	3089	1826	1337	3163

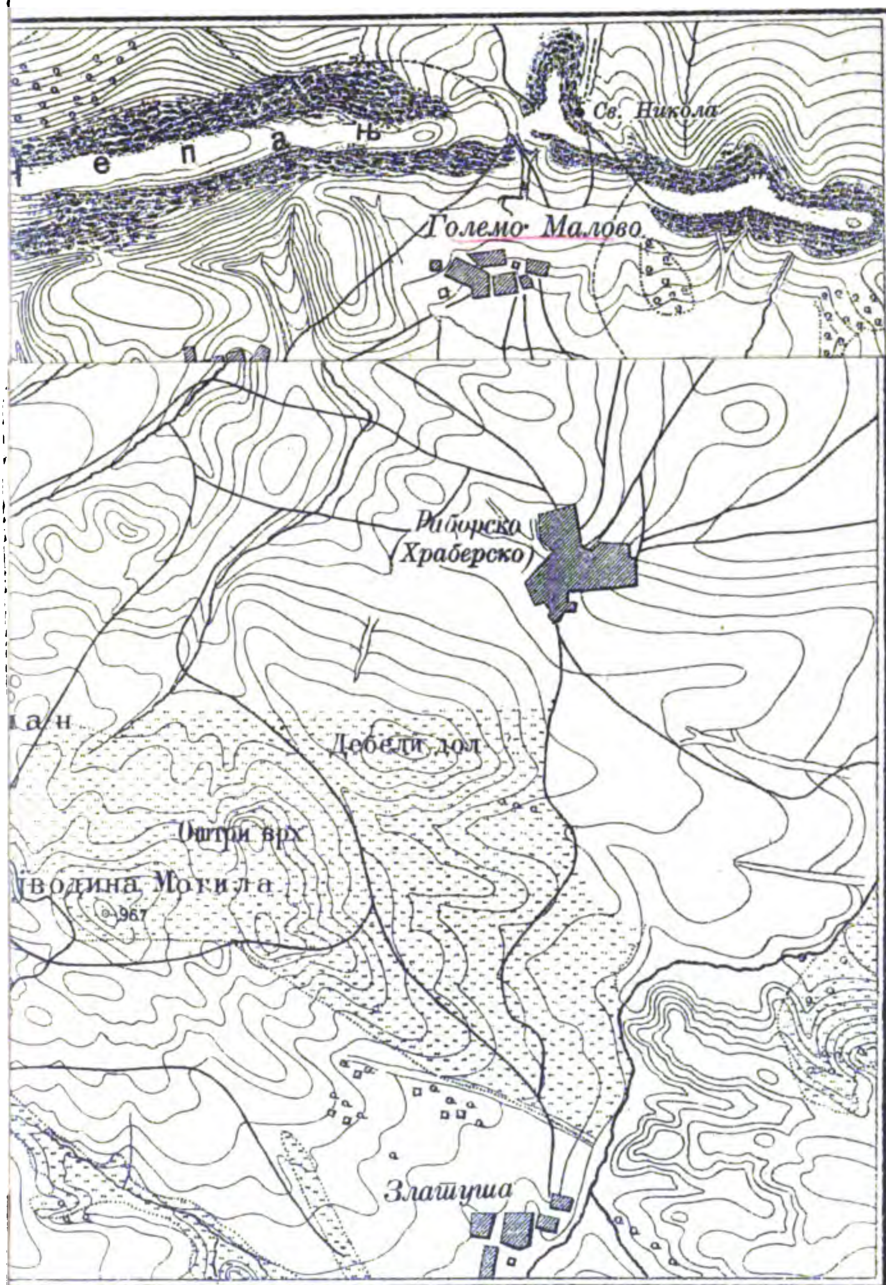

КАРТОГР. РАДИОНИЦЕ ГЛ. ЂЕНЕРАЛШТАБА

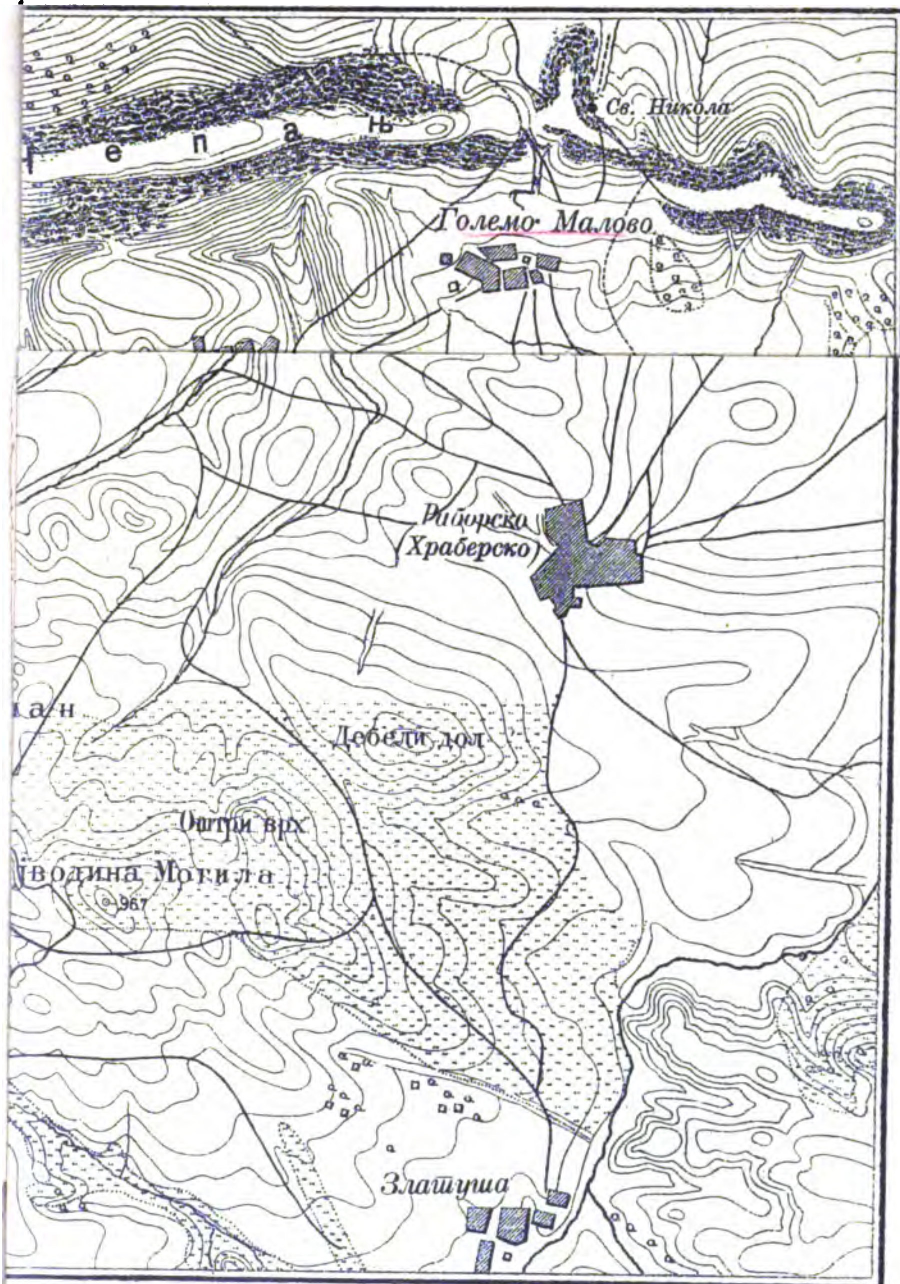

КАРТОГР РАДИОНИЦЕ ГЛ. ЂЕНЕРАЛШТАБА